

# Malazgirt Armağani

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

*Bu eser Malazgirt Meydan Savaşının  
900. yıldönümü dolayısıyla Büyük  
Komutan Alparslan'ın anısına arma-  
ğan edilmiştir.*

Institut kuram Paris

Institut kurde de Paris

**MALAZGİRT ARMAĞANI**

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN  
XIX. SERİ — Sa. 4

MALAZGİRT  
ARMAĞANI

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 7 2

Institut kurde de Paris



## İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ .....	IX
PROF. DR. AFETİNAN: <i>Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi</i> (H. 602 - M. 1206) .....	I
ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL ÜNVER: <i>Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri</i> (18 resimle) .....	9
ORD. PROF. DR. KÂZİM İSMAİL GÜRKAN: <i>Selçuklu Hastaneleri</i> (28 resimle) .....	33
DR. ING. ARSLAN TERZİOĞLU: <i>Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri</i> (32 resim ve planla) .....	49
DR. EMEL ESİN: "Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihâra) Hakanlı Muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme (64 resimle) .....	75
DOĞAN KUBAN: <i>Ortaçağ Anadolu - Türk Sanatı Kavramı Üzerine</i> .....	103
DOÇ. DR. ŞERARE YETKİN: <i>Alara Kalesindeki Hamamlı Kasır ve 13. Yüzyıl Anadolu Mimarisindeki Yeri</i> (22 resim ve desenle).....	119
SUUT KEMAL YETKİN: <i>Selçuklularda Resim Sanatı</i> .....	127
SEMRA ÖGEL: <i>Ortaçağ Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı</i> (19 resim ve planla) .....	131
GÖNÜL ÖNEY: <i>Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal</i> (46 resimle) .....	139
DOÇ. DR. M. OLUŞ ARIK: <i>Başlangıç devri Anadolu - Türk Mimarî Tezminatının Karakteri</i> (8 resimle) .....	173
ASOSYE PROF. DR. ABTULLAH KURAN: <i>Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi</i> (9 resimle) .....	179
ÖMÜR BAKIRER: <i>Anadolu Selçuklularında Tuğla İşçiliği</i> (34 resimle)...	187
MAHMUT AKOK: <i>Anadolu Selçuklu Mimarisinde, Geleceğin Türk Sanatına Kaynak Olan Varlıklar</i> (19 resimle) .....	203

PROF. DR. ALİ SEVİM: <i>Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları</i> .....	219
FERİDUN DİRİMTEKİN: <i>Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer</i> (6 harita ve kroki ile) .....	231
DOÇ. DR. NEJAT KAYMAZ: <i>Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair</i> .....	259
İBRAHİM ARTUK: <i>II. Keyhüsrev'in Uç Oğlu Adına Kesilen Sikkeler</i> (6 levha ile) .....	269
CEVRIYE ARTUK: <i>III. Keyhüsrev ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri adına Kesilen Sikkeler</i> (2 levha ile) .....	287
PROF. DR. HASİBE MAZIOĞLU: <i>Selçuklular Devrinde Anadolu'da Türk Edebiyatının Başlaması ve Türkçe Yazan Şairler</i> .....	297

Institut kurde de Paris

## Ö N S Ö Z

Malazgirt Meydan Savaşının 900. yıldönümü dolayısıyla 12-14 Ekim 1971 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu'nun düzenlediği seminere Türk bilim adamları 21 bildiri ile katıldılar. Büyük ilgi gören ve çoğu Selçuklular çağındaki Türk uygarlığını inceleyen bu bildirileri *Malazgirt Armağanı* adı altında topladık. 316 sayfa metin ve 313 parça resim, harita, kroki ve deseni kapsayan eseri Malazgirt'in Büyük kahramanı Alparslan'ın anısına adayarak yayınlıyoruz.

ULUĞ İGDEMİR  
Türk Tarih Kurumu  
Genel Müdürü

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

## KAYSERİ'DE GEVHER NESİBE ŞİFAİYESİ

(H. 602 - M. 1206)

Prof. Dr. AFETİNAN

Selçuk hükümdarı Alpaslan, Malazgirt meydan savaşının galip komandanı, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes de onun savaş esiri olduğu vakit, tarih bir dönüm noktasını kaydetmiştir (26 Ağustos 1071). Bu tarihten sonra Anadolu'da siyasî egemenlik kuran Selçuk Türkleri, iki asır boyunca çağının en medenî kuruluşlarına yer vermiştir. Her milletin medenî varlığı ve kültür eserlerinin incelenmesidir ki, tarihi sosyal bir ilim yapar. Bugünkü yaşantımıza bu temel kuruluşlar ve bu kültür varlıklarımız tesir etmektedir. Bu vesile ile bir örnek üzerinde duralım :

“Gevher Nesibe Şifaiyesi”. Bunun hakkındaki ilk bilgin Halil Ethem (Eldem)'in “Kayseriye Şehri” (1928) kitabındandır. Prof. A. Gabriel'in “Büyük Anadolu Eserleri” kitabında (1931) planlarıyla verdiği açıklamalarda gördükten sonra, Sayın Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver 1932'de yayınladığı Türkçe-Fransızca bir broşüründe “İlk Tıp Mektebi Seririyatımız” adlı yazıda ve “Selçuk Tababeti” XI-XIV. Asırlar” (1940) adlı eserleriyle bu tıp kurulu ilim âlemine tanıtılmıştır.

Ayrıca Prof. Dr. Nüzhet Şakir Dirisu, Prof. Dr. Nafiz Uzluk ve Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan'ın yazıları her bakımdan bu konuya ışık tutmuştur.

Bu okuduklarımın yanında, Kayseri'de bu binaları Üniversite öğrencilerimle 1946 yılında gördüğüm günden itibaren ilgim daha geniş ölçüde artmıştır. Çünkü o zaman çok harap bir durumda olan butesisin, hem onarılması, hem de Türk-Selçuk devrinin en ilgi çekici yönü ile ilkönce kendimizin değer vermemiz, sonra da tanıtmamız gerekli idi.

Yıllarca sürmesine rağmen çeşitli kaynaklardan sağlanan para ile bu iş başarılmış, binalar restore edilmiş ve Ankara Hacettepe Üniversitesinin bir kolu olarak 1969 yılında hizmete açılmıştır.

Daha önce de 1956'da Gevher Nesibe Şifaiyesinin 750. kuruluş yılı pulları bastırılarak ve konferanslar verilerek kutlanmıştır. Gevher Nesibe adı ise bugün, yeni kuruluşlarımızda isim olarak yaşamaktadır.

İşte bu neticeleri bildirdikten ve bunlardan sevinç duyduğumu ifade ettikten sonra, bu Tıp Kurulunun tarihçesini hep beraber hatırlayalım.

Eğitim kuruluşlarına eski çağlardan beri, mabetler ve onların yanındaki binalar merkez, olmuştur. İslâmiyette de camilerin yanında inşa edilen medreseler hem dinî hem de diğer konularda öğrenim yapılan binalardır. Bunlar iki türdür : Bir kısmı Külliye adını taşır ve bir eğitim kurulu olarak talebenin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak binalar bir arada bulunurdu. Külliye medrese, cami, kütüphane ve imaret vardır. Diğerleri ise, bir okul binası olarak sadece medresedir. Ayrıca vakfiyelerle idare edilen ve medreselerin buldukları kasabalarda inşa edilmiş olan imaret binaları ise. talebenin yiyeceklerini karşılardı.

Medreseler vakıf tesisleri olup, birer vakfiye ile işletilmesi sağlanırdı. Bu vakfiyelerin şartlarına göre hem gelir kaynakları, hem de giderlerin maliyeti açıkça belirtilirdi. Bu gelirden medreselerin yöneticilerine, öğretim üyelerine aylıkları verilir ve öğrencilerin her ihtiyacı karşılanırdı. Diğerleri kendi hesaplarına okurlardı. Öğretim süresi pek belirli değil ise de, öğrencilerin üç veya iki sınıfa ayrıldığı, aldıkları ücretlere göre bilinmektedir.

Orta Çağ İslâm âleminde medreselerde eğitim genellikle iki kısımdır. Birincisi kadim ilimleri, yani islâm öncesi ilimler, matematik, astronomi, geometri, fizik, tıp, gramer ve felsefe. İkincisi ise usul, fıkıh, hadîs gibi konulardı. Medreselerde okutulan dersler çoğunlukla ihtisas konularına göre ayrılmıştır. Ancak büyük medreselerde bunların bir arada okutulduğu da oluyordu. İhtisas için ise Darül Hadis, Fıkıh, Tıp gibi konulara ayrılmıştı. Bu medreselerden mezun olanlara öğretim veya meslek ruhsatı verilirdi. Böylelikle meselâ hekimler ile cerrahların bu ruhsatı alabilmeleri için, ayrı ayrı imtihandan geçmeleri gerekiyordu. Bilhassa Anadolu Selçuklu medresesinde bu ihtisasa daha çok önem verilmiştir.

İslâm âleminde ilk medreselerin Türk Hükümdarı Gazneli Mahmut (997-1030) zamanında kurulduğu bilinmektedir. O, Gazne'de bir okul ile Nişapur'da dört medrese açtırmıştı. Ancak Müslüman kavimler arasında mezhep kavgaları gittikçe çetin safhalara girdiği için, XI. asırdan itibaren medreseler, bu mezheplere göre öğrenim yapan birer merkez olmuşlardır. Bilhassa Selçuklu Sultanlarından Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah'ın (1072-1092) Veziri Nizâm-ül-Mülk "Nizamiye", denilen medrese teşkilâtını kurmuştur. Bu öğretim müesseselerinde sünî mezhebini kabul etmiş olan müslüman kavimlerin bu esaslara göre, eğitim görmüş devlet memurlarına ve ilim adamlarına ihtiyacı vardı. Nizam-ül-Mülk daha önce mevcut olan medreseleri günün ihtiyacına göre, sistemli bir devlet müessesesi haline getirmiştir. Bu nizamiyeler, çağının üstün bir seviyesinde olmuş ve müspet ilimlere de yer vererek büyük gelişmeler göstermiştir. Şunu da kaydetmek yerinde olur ki, Orta Çağın islâm âleminde bilhassa Türklerin bu mede-

niyetin gelişmesine büyük hizmetleri olmuştur. Bu nizamiye medreseleri birer örnektir. Fakat zamanın ilerlemesine muvazi bir gelişme takip edilmediği için, yeni ve yakın çağlardaki medreseler, eski hüviyetlerini kaybetmişlerdir. Bilhassa müspet ilimlere verilen önem, gittikçe azalmış, skolastik zihniyetle geriye dönük birer müessese haline gelmişlerdir.

Biz şimdi yine Orta Çağ'daki Türk hâkimiyeti altında bulunan ülkelerin durumunu ele alalım :

Bu medreseler arasında özellikle tıp konusunda yeri olan kurullardan ne gibi bilgilere ve eserlere sahip olduğumuzu hatırlayalım. Çünkü gerek bugünkü sınırlarımız içinde, gerekse çeşitli devirlerde Türk medeniyet eserlerinin bulunduğu diğer ülkelerde, buna verilecek örnekler pek çoktur.

Bu devirdeki Türk ülkelerinde, tıbbî konular ilmi esaslara bağlanmış hekimler, cerrahlar yetişmiş ve hastahaneler, Tıp medreseleri inşa edilmiştir. Bilhassa Selçuklular devrinde, tababete çok önem vermek lâzım geldiğine inanılmıştır. Çünkü karayollarında uzun mesafelerde kervanlarla ticaret yapmak mecburiyeti, bir takım sarî hastalıkların yayılmasına sebep oluyordu. İşte gerek karantina ve sıhhi kaidelere riayet ve gerekse hastalıklar esnasında yardımı kolaylaştırmak için, hekimlerin iyi yetişmiş ve bilhassa adetlerinin fazla olması gerekiyordu. Bu asırlarda yetişmiş olan hekimlerin kültürlü ve müreffeh yaşayan insanlar olduğu anlaşılıyor. Esasen sıhhi teşkilâta ait olan bu binalar o asırların refah devrinin örnekleridir. Zengin vakıflarla yürütülen bu sıhhi müesseseler, hem Türk devlet teşkilâtında yer almış ve hem de hayırsever Türk büyüklerinin birer şefkat yuvası olmuştur. Aynı zamanda bu sıhhi müesseseler, Şark âleminin birer Tıp okulu idiler. Nazari bilgiler yanında tecrübeye dayanan tababete de önem verildiği anlaşılıyor. Meselâ bu devirlerde ve daha sonraları hastaları musiki ile ve çeşitli sporlar yaptırmakla da tedavi usulüne başvurulduğu tıbbî kitaplarda yazılmaktadır.

Bu kısa açıklama ile görülüyor ki, Orta Çağ'da Türk kavimlerinde, vesikaları az olmakla beraber, Tıp sahası tetkik edilmeğe değer bir konudur.

Şimdi hastahane ve Tıp Kurulları olarak yapılan binalardan bahsedeyim.

1 — Türkiye sınırları dışında kalan ülkelerde yapılan sıhhi kurullar vardır. İslâmiyet devrinde Türk devletlerinden, Mısır'da İbni Tulun'un IX. asırda, (H. 529, M. 874) yaptırdığı hastahane en eski olarak tanınır.

X. asırda (978) Bağdat'ta, Abudî hastahanesi de bu eskiler arasındadır.

Bugünkü Türk sınırları dışında kalan ülkelerde XI. asırdan XIV. asra kadar Selçukluların yaptırdıkları hastahaneler şunlardır:

- 1 — Şam'da, Nureddin Şehid hastanesi. H. 549, M. 1154.
- 2 — Musul'da, (Erbil) Gökbörü müesseseleri. H. 551, 630, M. 1156-1232.
- 3 — Kudüs'de, Selâhaddin Eyyubî hastanesi, H. 583, M. 1187.
- 4 — Akkâ'da, Selâhaddin Eyyubî hastanesi, H. 583, M. 1187,
- 5 — Şam'da, Kaymerî Eyyubî hastanesi, H. 646, M. 1248.
- 6 — Kirman'da, (İran) Kutluğ Türkân hastanesi, H. 670-680, M. 1271-1281.
- 7 — Kahire'de, Seyfeddin Kalavun hastanesi, H. 633, M. 1284.
- 8 — Şam'da, Sâlihiye Kaymeri hastanesi, H. 708, M. 1308.
- 9 — Tebriz'de, Tabib ve Vezir Reşidüddin Darüşşifası. H. 710, M. 1310.
- 10 — Hisnul Ekrad'da (Şam Cıvarı), Bey Temir hastanesi, H. 719, M. 1319.
- 11 — Haleb'de, Ergun Kâmil Hastanesi, H. 755, M. 1354.

2 — Türkiye sınırları içinde İslâmiyeti kabul etmiş Türk kavimleri XI. asırdan itibaren pek çok mimarî eserler meydana getirmişlerdir. Bunlar hem devletin tesisleri hem de şahısların vakıflarla vücuda getirdikleridir.

Bunlardan tıp medreseleri, hastaneler ve kaplıcalardan ayakta kalabilenler tarih sırasına göre şunlardır:

- 1 — Havza'da - Mesut-Bin Kılıç Arslan hastanesi H. 510, M. 1116.
- 2 — Mardin - Darüşşifası (Necmettin Gazi) H. 516, M. 1122.
- 3 — Kırşehir - Karakut-İlca, Kılıç Arslan H. 530, M. 1145.
- 4 — Kayseri - Gevher Nesibe Şifaiye ve Gıyaseddin Tıp Mektebi, H. 602, M. 1206.
- 5 — Sivas - Birinci Keykâvus hastahanesi H. 614, M. 1217.
- 6 — Konya Darüşşifaları H. 616-634, M. 1219-1236.
- 7 — Divrik - Turan Melik hastahanesi, (Fahreddin Behramşahın kızı), H. 626, M. 1228.
- 8 — Kütahya - Yoncalı İlca, Gülümsen, H. 631, M. 1233.
- 9 — Çankırı - Atabey, Ferruh hastahanesi, H. 633, M. 1235.
- 10 — Ilgın - İlca, Alâeddin Keykûbat, H. 633, M. 1236.
- 11 — Kastamonu - Ali Bin Pervane hastanesi, H. 671, M. 1272.
- 12 — Tokat - Pervane Bey Darüşşifası, H. 674, M. 1277.
- 13 — Amasya - Darüşşifa-Yıldız Hatun, H. 708, M. 1308.
- 14 — Aksaray - Darüşşifa, H. 738, M. 1337.

Bu sıralamada görülüyor ki, Selçuk Türkleri zamanında sağlık ve şifa müessesesi olarak kaplıcalar, hastahaneler ve Tıp mektepleri yurdumuzun çeşitli yerlerinde inşa edilmiştir.

Bunların içinde, görüldüğü gibi dört yerde kadınların yaptırdıkları ve adlarını taşıyanlar vardır.



Birincisi ve en eski tarihi taşıyan Kayseri'deki Gevher Nesibe Şifaiyesidir ve tarihi H. 602 M. 1206 dır. Bunun hakkında daha geniş bilgi vermeye çalışacağım.

Gevher Nesibe Şifaiyesi üzerinde bilinenleri gözden geçirirsek, bu iki binanın türlü adlarla anıldığını tespit ederiz. Şifaiye, Gıyasiye, Gevher Nesibe Hastahanesi, Şifa Hatun medresesi, Kayseri Darüşşifa Hastahanesi, Darüşşifa medresesi, Kayseri Tıbbiyesi, Şifaiye Hastahanesi, Darüşşifa medresesi, Medreseî Darüşşifa, Çifte Medrese ve Çifteler gibi.

Bu unvanlar çeşitli vesikalarda ve muhtelif zamanlarda kullanılmıştır. Kapısındaki kitabede: "Melike Gevher Nesibe" adının yazılmış olması da dikkati çekecek bir olaydır. Çünkü bu devirlerde kadın Selçuklu sultanlarının ismi yazılmaz, sadece "İsmetüdünya veddin" unvanı kaydedilirdi. Ancak, bu hayırsever Türk kadını Gevher Nesibe hakkında, diğer tarihî vesikalar, meselâ ibni Bibi dahi, hiç bir bilgi vermez. Asıl vakfiyesi ise ele geçmemiştir. Bu eserin vakfiyesinin bir gün ele geçmesi, medeniyet tarihi bakımından pek çok değerli olacaktır.

Gevher Nesibe Sultan, devrinin âdetlerine uyarak bir vasiyette bulunmuştur. Fakat kendisinin şahsı hakkında başka herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Evli mi idi? Çocukları olmuş mudur? Veyahut da hiç evlenmeden, amansız bir hastalığa tutulmuş, verem olmuş ve hayatının son günlerinde hükümdar kardeşine böyle bir tesisin yapılmasını mı istemiştir? Kaç yaşında ölmüştür? Şimdilik bu sorulara tarihî belgelere dayanarak cevap vermek mümkün değildir.

Ancak, bu kitabenin tarihi, Selçuklu Hükümdarı Gıyaseddin Keyhusrev'in sekiz yıllık bir aradan sonra ikinci defa, devlet reisi olduğu zamana rastlar. Birincisi 1192-1197 dir. Arada yine Kılıç Arslan'ın oğlu II. Süleyman hüküm sürmüş ve bu esnada Gıyaseddin Bizans'a gitmiştir. Kendisinin ana dili Türkçeden başka, Farsca, Rumca, Latince bildiği rivayet edilir.

İkinci saltanatı ise 1205-1211 yılları arasındadır. Bu tarihlere göre Gevher Nesibe Şifaiyesi ya birinci saltanatı zamanında inşası başlamış ve 1206 yılında bitirilerek kitabesi yerine konulmuş veyahut da bu ikinci hükümdarlık devresinde inşa edilmiş olmakla beraber, Gevher Nesibe'nin vasiyet tarihi esas olarak alınmıştır. Bunlar da tabii birer tahminden ibarettir. Ancak anne baba bir kardeş oldukları anlaşılan Gıyaseddin'in kız kardeşinin ismini bu suretle ebedileştirmesini, kendisine karşı sevgisinin bir alâmeti sayabiliriz. Hükümdar Gıyaseddin Keyhusrev'in kısa sürmüş olmasına rağmen, ikinci saltanat yıllarının tarihi, Selçuklu devri için övünülecek bir zamanı kapsar. Devletin merkezî otoritesi kuvvetlenirken eyaletler ve Uç beyleri arasında ahenkli bir idarenin kurulmasına yol açmıştır. Aynı

zamanda devlet müesseselerinin merkeziyetçi bir sisteme göre kurulması tamamlanmıştır. Böylece Türk medeniyetinin her bakımdan gelişmesi ve Anadolu'da eserler bırakacak şekilde yapılması mümkün olmuştur.

İşte bunlardan biri de yukarıda belirttiğimiz ve bu yazımın konusu olan Gevher Nesibe Şifaiyesidir.

Şimdiki bilgilerimize göre, Kayseri Şifaiyesi için kitabesinden gayrı en mühim yazılı vesika, Anadolu Selçuklu devri hekimlerinden, Zeki Oğlu Ebubekir Sadr-i Kunevi'nin şiir ve mektuplarıdır (H. 794-964?). Kitabının ismi "Ravzetül Küttab ve Hadikatülelbab"dır ve 58 mektupta 27 manzum parça vardır.

Yabancı memleketlerden gelen hekimlerin resmî tabipler tarafından imtihana tâbi tutuldukları da bu yazılardan anlaşılmaktadır.

Nihayet, yine bu vesikalardan anladığımıza göre, serbest doktorluk yapanları, memleketin kadısı kontrol edebiliyor. Bu suretle hekimlerin hak ve vazifeleri belirli kaidelere uyarak, tatbik edilmiş oluyordu.

Selçuklular devrinde diğer şifaiyeler hakkında kısmen bilgi varsa da, Kayseri Şifaiyesi üzerinde izahlı, yazılı, vesika mevcut değildir. Bu binalarda Selçuk devrindeki tıp tahsilini ve hasta tedavisini diğer şehirlerdeki Şifaiyelerle kıyas edilerek bir tarihçesi ancak yapılabilir.

Osmanlı devri arşivinde Kayseri Şifaiyesi için olan kayıtlar iki türdür: 1- Vakıflar, 2- Devlet arşivinde.

1 — Kayıt tarihleri yazılmamış olanlar Vakıflar Genel müdürlüğü arşivindedir. 481 ve 217 sahifenin 130. sırasında.

Bu çifte bina, 60 metre uzunluğunda 40 metre genişliğinde bir sahayı kaplamaktadır. Bina bir kat üzerine yapılmış yan yana iki kısımdır ve içerden, birinden diğerine bir geçit bulunmaktadır.

Asıl medrese daha ufak, hastahane kısmı ise geniş ve muntazamdır. Medresenin içinde sağ dip köşesinde ise, binayı vasiyet edene ait olması muhtemel bir türbe mevcuttur. Hastahane, 32 metre genişliğinde, 40 metre uzunluğundadır. Medresede iki büyük oda ve bir eyvan, sağ yanda iki oda, bir ufak eyvan, önde üç, son yanda dört oda bir eyvan, yanda hastahaneye geçit olan kısım vardır. Hastahanenin ise üç büyük salon, bir büyük ve iki küçük eyvan ve on üç odası bulunmaktadır.

Doğu kısmındaki Tıp medresesinin giriş kısmında taşların üstünde, Orhon yazılarına da benzeyen bazı işaretler bulunduğu tespit edilmiştir. Bunların taşıcı ustalarının işaretleri olabileceği de düşünülmüştür. Bunlar maalesef tamirden sonra duvarlardaki taşlarda görülmemektedir.

Batı kısmındaki binada ise yani şifaiyede bu işaretli taşlar yoktur.

Bir de şu nazariye ileri sürülmektedir: Bu iki bina aynı zamanda yapılmamış Tıp medresesi sonradan eklenmiştir. Fakat buna dair herhangi bir kayıt yoktur.

Böylece, planı muntazam bir şekil gösteren bu iki binanın, dış duvarları kesme taştan, inşa tarzı ve kapılarındaki oyma ve istelaktitleriyle, Selçuk şaheserlerinden ve medenî müesseselerindedir.

Kitabenin bulunduğu geniş kapısı ise devrinin mimarî üslûbunun çok güzel bir örneğidir. Burada bir de küçük bir arslan kabartmasından söz etmek istiyorum. 1955 yılında Kayseri'ye, Şifaiye konusunda bir konferans vermek için gittiğim zaman, kapının giriş yerinde yan duvarında bu kabartma arslanı farkettim. O zamana kadar hiç bir yayında tesadüf etmediğim bu taş üzerine kabartma, güzel bir sanat eseridir. Prof. Dr. Süheyl Ünver hemen bunun resmini çizdiler ve bir kitabımda da bunu yayınladım. Bu kabartma Selçuklu devri ustalarının maharetine güzel bir örnektir.

Bu vesile ile Gevher Nesibe'yi rahmetle anarken şunu da belirtmek istiyorum.

Yeni Türk nesillerinin ecdat yuvalarında sağlık ve esenlikle kültürlerini genişletirken, bu tarihî hatıralara da bağlı kalacaklarına inanıyorum.

Millî varlığımız, medenî esaslara dayandığı zaman, kudretli olur. Siyasî kuruluşlar bir kavmin devlet hayatı için esas unsur olmakla beraber, sosyal ve kültürel gelişmeler, medeniyet yolunda yüründüğünü belli ederler. İşte biz Türk tarihini, bu yönleri ile belgelerine dayanarak tanır ve tanırsak, cihan medeniyetinin de temelinde millî hissemiz olduğunu göstermiş oluruz.

Institut kurde de Paris

## ANADOLU SELÇUKLULARINDA SAĞLIK HİZMETLERİ

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER

Orta Şarkta bâhusus orta zamanda Anadolu Selçuklularında sağlık ve sosyal yardım hizmetleri civarımızda bulunan millet ve memleketlerinden sayı ve hizmetçe daha üstün olduğu herhangi mesnetsiz bir iddia değil, ortada mevcut âbidevî sağlık yurtları ve kalıntılarında, kitaplarda yazılı hekimler, tıbbî eserler ve arandığı nisbette bulunan çok sayıda arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçukluları ve Beylikleri (1073-1308) iki buçuk asrı dolduran ve aynı ruhla Osmanlı imparatorluğuna mâlolan hayatları boyunca birçok gâileler geçirmelerine rağmen sağlık hizmetlerini asla ihmâl etmemişlerdir.

Bu hizmetlerin başında en mühim üç konunun ele alındığını görüyoruz.

- Hekimler,
- Sıhhî kuruluşlar ve toplum sağlığı konuları,
- Tıbbî eserler, tıbbî ve mistik folklor.

Selçukluların hemen her önemli ve büyük şehirlerinde kurdukları sağlık yurtları “dârüşşifâlar”ında faaliyete geçtikleri zamandan itibaren usta ve çirak ameli an’anesine göre her ne kadar pek çok sayıda hekim yetişmekle önemli bir vazife yerine getirilmekle beraber Orta Şark ve müslüman memleketlerden, onların en önemli merkezlerinde tıbbî öğrenenler gelerek dârüşşifalarında ve halkın hizmetinde vazife almışlardır.

Tıbbî ve sıhhî kuruluşlarımız çok önemlidir. Dünyada bu noktadan Anadolu Selçukluları birinci sırayı almağa hak kazanmıştır. Ecseleri ortadadır. Isınma problemleri gibi teferruatı üzerinde yeni çalışmalar yapmak zorunludur.

Tıbbî eserler kütüphanelerimizde manuscrit halinde önemli sayıdadır. Mühim bir kısmı bizce kısmen tesbit edilmiş hususî kütüphanelerde yer almıştır. Bunların çoğu arap dilindedir. Sadece dil arapçadır. Yoksa bu eserler Orta Şarkta arap olmayıp, kısmen arap, daha çok araptan gayri müslüman ve hatta mecusi ve hıristiyan dininde olan hekimlerin ilim mahsulleridir. Arap neslinden hekimlere ancak Endülüs’de sık sayıda raslanıyor. Fars dilinde orta zamanda yazılmış ve mühim bir kısmı Orta Şark ana sakinlerinden Türklere aittir. Arapça ve farsça öğrenip bu dillerde de İranlılar ve Araplar gibi eser vermişlerdir.

Esasen Orta Şark illerindeki hekimler hangi millete ve dine mensup olurlarsa olsunlar tıpta yayın yapabilmek için en başta arapça ve sonra farsça bilmek mecburiyetinde idiler. Yoksa bunların hiç birini bilmeyen, belki pratisyen hekim olsa bile, ilim ve tıbbın fazlıyla muttasıf olmak ve ilerlemek imkânı yoktu. Bu cihetle Selçukluların meşhur hekimleri türkçeden başka bu iki islâmî dili bilirlerdi.

Tıbbî folklorla gelince: Bunun mistiği ile Selçuklularda çok önemli olduğu ve hâlâ izlerinin devam ettiği bu bahsi ilgilendiren satırlarda okunacaktır.

### ANADOLU SELÇUKLULARINDA HEKİMLER

Elbette muhtelif yerlerde ve hastahanelerde vazife gören hekimlerin bir başı vardı. Vakıa hekimler, hastahanelerde çalışanlar arasında en kıdemli ve maruf olanlardan başhekim olana tabi'idiler. Hekimlerin ne surette hastahanelere tayin olunacaklarına ve hizmetleri ve devamına ait kayıtlara rastlamadık. Vakfiyeler yalnız onlarda aranacak ilmî ve moral tarafları bildirmektedirler. Fakat daima onlarda ehliyet aranmıştır.

Selçuklu devletinde bir başhekimlik payesi vardır ki, bunlar hükümet başında bulunan büyükler arasındadır. Her ne kadar elimizde vesikalar yok ise de memleket hekimleri bu başhekime bağlı olmalıdır.

Selçuk başhekimleri arasında, payitaht olan Konya'da oturan en meşhur "Bey Hekim" de denen "Tabip Ekmelüddin" dir. Mevlâna Celâleddin ile muasırdır. Hatta Ahmed Eflâkî'nin "Menâkıbü'l-Ârifin" eserinde bir fıkra vardır:

Mevlâna bir gün evinin önünden geçerken baştabip Ekmelüddin'e uğrar. Başhekimimiz o esnada labratuarında ilaç yapıyormuş. Zira eski bir an'aneye ve usule göre bu gibi terkipleri hekimler hazırlar. Mevlana sorar "Ne yapıyorsun?" "Yeni bir tiryak öğrendim, onu tamamlamakla meşgulüm" der. Bunun üzerine Mevlâna: "Ah bizi bir ejderha soktu ki, dünyanın bütün tiryakları bir araya gelse faide vermez" der.

Daha buna benzer menkabeler az olmasa gerektir.

Başhekimlik payesine erenlerin isimleri kısmen malum bile olsa, biyografileri hakkında bugüne kadar bizi az çok tatmin edecek bilgilere sahip olamadık. Sırf isimleri sıralamak da maksadı izaha kâfi değildir.

Selçuk tabipler hey'etinin başına bir mektup yazıldığında, hususî veya resmî hitapta kullanılan elkab çok hürmetkâranedir.

Şimdiye kadar Selçuknâmelerde bizi tatmin edecek yeter bilgi azdır<sup>1</sup>. Yalnız vereceğimiz bir misâl Selçuklular zamanında Cerrah Vasil'in bir cerrahî müdahalesi noktasından önemlidir:

Vasil, Anadolu'da tababet icra eden Türk hristiyanlardandır. Tahsil yerini, derecesini ve vazifesini bilemiyoruz. Alâaddin Keykubad kan çibanları çıkarıyordu. Pek az sonra biri flegmon olmuştu. Cerrah muvaffakiyetle bu ameliyatı yaptı. Emir Celâleddin Karatay yardım etti. Cerraha hükümdar ve yakınları pek çok hediyeler verdiler<sup>2</sup>.

### SELÇUK HEKİM KÜTÜPHANELERİ

Selçuklular devrinde, İbni Ebî Usaybia'nın orta zaman Tabakatü'l-Etibba eserine girecek kadar kitapları olan hekimler az değildir. Muhakkak ki, hekimlerin ekserisi arapça ve farsça bildiklerinden, bu dillerde tıbbî kitapları vardı. Bunlardan kitaba meraklı ve ona sahip olmaktan kıvanç duyanların elde ettikleri kitaplarda temellük kitâbelerine rastlamaktayız. Bunlar arasında hâl ve vakti yerinde olanların kütüphaneler kurduklarını öğreniyoruz.

Bir defa Anadolu Selçuklu hükümdarları, beyleri, emirleri ve askerî âmirlerin, bu meyanda bilhassa, câmi, mescit, hânîkah, tekke ve zaviyelerinde, medreselerde birer kütüphanenin mevcudiyetini 40 senede okumadan karıştırdığımız yazma kitapların hal tercümeleri dediğimiz bibliyografik incelemelerden öğreniyoruz ki, 55.000 sayısını çok geçen yazmalarımızdan, bunların sayısını 100 den fazla adedde buluyoruz. Bütün yazmalarımız "türkçe, arapça ve farsça" 250.000 i geçtiğinden demek ki, bunun en aşağı beşte birinden veya % 20 sinden bu kadar kütüphane öğrenmişiz, demektir.

Bunlar içinde "Sultanü'l-etibbâ Hekim Muînuddin, Aksaray'da Ek-melü't-tabib Cemâleddin Aksarayî, Hekim, Harput'ta Buhti Nasr bin Şem'un "hekimin hususi kütüphaneleri bulunduğunu Selçuk tezhipli, çok mükemmel ve bir san'at eseri niteliğinde süslü olanlarından, Anadolu Selçuklularının tezhipli ve el ile süslenmiş ciltlerinden ve tezyinat durumlarının mükemmeliyetinden bunu öğreniyoruz. Çok sayıda Selçuk hattatları

<sup>1</sup> Bunların en önemlilerinden biri Üsküdar'da Selim Ağa kütüphanesinde Nûrubânû Sultan medresesi kütüphanesi yazmaları içindedir. N. 122 Rusûmü'l-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil şimdiye kadar gördüğümüz en dikkate şâyân eserdir. 72 sahifedir. 822 (1419) de Kırımı Hafız Hüsâmî Selçuk münşeatından faydalanarak aynı elfaz ile yazmıştır. Buradaki lakablar böyledir: Seyyidül Hükema, mefharül Etibba, Calinosöz zaman, Bokratüd deveran, Mesihül Asân, Matlûbül Ümera vessalatın, El müstağni ma amil evsaf vet tebyin, Hâce Hekim...

<sup>2</sup> Dr. A. Süheyl Ünver, Selçuk Tebabeti 1940 s. 90.

Kur'an-ı Kerimleri ve Konya'da en eski Mesnevî nüshalarından derlediğimiz bu tezyinat, Selçuk eserlerinin çok müstesna ellerde şâyan-ı hayret ve dikkat, nadir birer san'at âbidesi asılları gibi altın, gümüşlü ve renkli kitabelerini hazırladık.

Bilhassa isimlerini verdiğimiz hekimlerin hususî kütüphaneleri için hazırlanan örnekler asıllarında birer şâheserdir. Bu arada Anadolu Selçukluları ve Beylikleri tezhib, resim ve ciltlerini tanıdık ve bize mâlettik.

Her ne kadar, bizleri tatmin edecek hekim biyografi ve bibliyografileri, mahdut olan, yazılı bulunanlardan hariç, tamamı elde edilemediğinden, tam bir hüküm verilememekle beraber vesikaları ve bu gibi eserleri, daha henüz ele geçmemiş olanları da hesaplayacak olursak, ileride bu kabil araştırmalara hız vermekle bugün memleketimizi ve bilhassa Selçuk medeniyet tarihimizi dünya nazarında çok zenginleştirecek durumda olduğumuzu kat'iyete yakın bir ifade ile arz edebiliriz.

#### ANADOLU SELÇUKLULARINDA TIBBÎ ESERLER

Selçuklular zamanında iki sınıf hekim vardır:

1 — Hemen her şehirde bir tane bulunan dârüüşşifalarda müteaddit hekimler ve cerrahlar çalışmıştır. Sivas darüüşşifası vakfiyesinde bunların evsâfi zikrolunmuştur. Hepsî devirlerinin üstadlarından sayılırlar.

Nerelerde tıp tahsil ettiklerini bilmiyoruz. Bunların en mühimleri İbn Ebî Usaybia'nın Uyûnü'l-Enba fi Tabakati'l-Etibbâ eserinde sıralanmıştır. Bunların İslâm ülkelerindeki ilmî merkezlerde yetiştiklerini öğrendiğimiz gibi, arapça ve farsça bildiklerini kat'i olarak söyleyebiliriz. Zira Anadolu'da takib edilen tıp kitapları hep bu iki dildedir. En mühimleri bugün Türkiye kütüphaneleri yazmaları içinde yer almış bulunmaktadır. Selçuklular zamanında hekimlerin takip ettikleri tıbbî literatür zengindir. Bazılarının isimlerini temellük kitâbelerinden ve bilhassa imzalarından öğrenmiş bulunuyoruz.

Hekimlerin hastahanelerden başka ne gibi yerlerde ve sûretle çalıştıklarını bilmiyoruz. Elbetteki bunlar içinde mühim zatlar vardı, vakfiyelerde de isimleri yazılmamış. Halen vilâyetler ve şehirlere göre oldukça muntazam yazılmış tevcihat defterlerinde ve başka kaynaklarda bazı isimlere rastlıyoruz. Fakat sıralanan bu adlardan bir mana çıkarmak mümkün değildir. Bu gibi hekimlerin az olmadığına kanfiz. Ne yazık ki, vakfiyeler mevcut olmadığından buraya yazılmasında bir fâide yoktur.

Selçuk hastahanelerinde hizmet eden hekimlerin ilmî kifâyetleri esastır. Buralara intisab edemeyen pratisiyen hekimler de mühim miktara varmaktadır.



2 — Pratisiyen hekimler: Bunlar zamanlarının, garbında söylendiği gibi, "quartier" mahalle hekimleri mahiyetindedir. İçlerinde tecrübe-lerinden faydalanılanlarından bahsederler. Bazı mezar taşlarında hekim isimlerine tesadüf ediliyor. Bunların hâl tercümelerini bilemediğimiz gibi taşlarında hiç bir kayıt yoktur.

Bunların ne suretle tebabet icrâ ettiklerini bilmiyoruz. O zaman belki evlerinde, yahut pazarlar ve esnaf arasında muhtemel ki dükkânlarda vazife görürlerdi.

Bazı eski Selçuk vakfiyelerinin şâhitleri arasında hekim isimlerine rastlanıyor. Fakat bunların hizmetleri hakkında bir sarâhat bulamıyoruz. Yalnız şunu öğreniyoruz ki, Selçukluların buldukları şehirlerde hekimler az sayıda değildir.

#### SELÇUKLULARDA ORDU HEKİMLİĞİ

Selçuklularda hekimlerin durumu az çok aydınlanmış halde. . Hususî kütüphanelerindeki arapça ve farsça tıp kitapları da birçok karanlık devir-leri aydınlattı. Tıbbî eserlerde bibliografik çalışmaların önemli izleri üzerindedir. Tıbbî ve mistik konular üzerinde hergün biraz daha olgunlaşıyoruz. Yani hekimlik ve içtimâî muâvenet konularında zengin ve örnek teşkilâta rastlıyoruz. Şehir hamamları, ılıca ve kaplıca binaları, imâret aşhâneleri, hastahaneler, leprozeri ve istirahat yerleri gibi teşkilât hususunda epey bilgiliyiz. Bu zenginlik karşısında hayran olmamak kabil değil.

Bu arada da, ordu sıhhi teşkilâtına önem verilmiştir. Melikşah'ın ordusunda 40 deve ile taşıyan seyyar bir hastahane vardı. Bu cihetle bunda tıbbî ve cerrahî ilaçlar, hekimler, cerrahlar ve yardımcılarının kalabalık bir kadrosu bulunması icab ederdi. Her ne kadar vesikası yoksa da, Selçukluların harp seferlerinde bu gibi tedbirleri aldıkları bu eski an'anedan anlaşılmaktadır.

#### SELÇUKLULARDA TIP ÖĞRETİMİ DURUMU

Selçuk hastahanelerinde tıp öğretimi yapıldığına dair hiç bir bilgimiz yoktur. Çünkü elimize bunu te'yid eden bir vesika geçmemiştir. Her halde tıp ve ispençiyariye merakı olan gençler pratisiyen hekimler yanında "usta-çırak" misali amelî olarak yetişmiş olmalıydılar. Hekim hâl tercümelerinde de tıbbî ne suretle tahsil ettiklerine dair izâhat bulamadık.

Anadoluda, Bağdat'da, Orta Asya Türk şehirlerinden Gazne, Belh ve emsali şehirlerde tıp tahsil edenleri ve Suriye'de, Mısır'da yetişenleri hatta maruf hekimler yanında çalışanları öğrenebildiğimiz halde, hangi müessesede bu tahsili yaptıklarına dair bir kayda raslamıyoruz.

Hekim namzetlerinin tıbbın muhakkak nazarı kısmını, bazı maruf olan veya olmayan hekimler yardımıyla öğrendiklerini biliyoruz. Hastahanelerde veya yanında çalıştığı hekimin baktığı hastalarda tatbikat gören ve mürekkep ilâçları bizzat hazırlamak mecburiyetinde olanlardan nazarı ve amelî bilgiler alanlar sonra tıbbın icrası esnasında kendi yapmak mecburiyetinde olduğu ilâçları öğreniyorlardı.

Biz Kayseri ve onun iki misli büyüklüğünde olan Sivas dârüşşifalarındaki çalışma tarz ve devamını dikkat nazarına alarak (tıp sitesi) lakabını kullandık. Fakat tıbbî öğrenmek isteyen gençlere belki bir mektep disiplini almayarak bulunmalarına bunlara tabip şakirdi denmesine değindik. Fakat hiç biri tıp mektebi mahiyetinde telâkki edilemez. Bu noktadan üzerlerinde durmadık.

Amasya'daki dârüşşifada ilmî olarak tıp üzerinde çalışanlar olmuştur. İlmî bir tıp mektebi gibi de telâkki edilmesine rağmen hiç bir zaman tıp mektebi hüviyetini almamıştır. Amma amelî ve hatta nazarı tıp bilgilerini arttırmağa gelen öğrencilerin çok sayıda olmayarak devam etmeleri esas itibariyle kabul edilebilirse de, bunlara diploma verildiğine ve buralardan mezun olduklarına dair bir kayda raslamadık. Fakat ne de olsa, tıbbı hevesli olanlara bu imkânlar bahşedilmiştir. Telâkkimiz bu merkezdedir.

Kayseri'dekini kısmen de olsa mebd'e saymamız, ilk tıbbî bir müessese olmasından ileri gelmiştir. Bununla ana vatanımızda Mardin'den sonra ilk sayılmakla, Anadolu'da tıbbî hayatımızın 8 asrı doldurduğu tıp mekteplerinin değilse de, dârüşşifa denen hastahanelerin menşei olduğu artık kabul ediliyor.

#### SELÇUK HASTAHANELERİNİN KRONOLOJİK SIRASI

Yalnızca şu sıraya bakmak anadolu Selçukluları ve feodalite beyliklerinin buldukları yerlerin nüfus ve ölçüsünde sağlık ve sosyal yardım hususunda gösterdikleri gayreti bildirmektedir. Bilhassa hastahanelerin yapılış tarihleri garptaki emsalinden ne kadar eskilere kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bu listeyi takip eden sahifelerde tarihlerine kısaca temas edilecektir.

- Mardin Dârüşşifası 1108-1122
- Kayseri Tıp Sitesi 1206
- Sivas Dârüşşifası 1217
- Konya Hastahaneleri 1219-1236
- Divriği Dârüşşifası 1228
- Harput Darüşşifası 1229
- Çankırı Dârüşşifası 1235
- Kastamonu Dârüşşifası 1272

- Tokat Dârüşşifası 1277
- Sivas Dârürrâhanesi 1288
- Konya Aksaray Dârüşşifası XIII. asır
- Erzurum Dârüşşifası XIII. asır
- Erzincan Dârüşşifası XIII. asır
- Akşehir Dârüşşifası XIII. asır
- Amasya Dârüşşifası 1308
- Kayseri Leprozerisi XIV. asır

### MARDİN DARÜŞŞIFASI

Artuk oğullarından Necmeddin İlgâzi biraderi Eminüddin, Mardin'de cami, medrese, hamam ve dârüşşifayı içine alan bir külliye inşa etmiştir. Bunlar bitmeden öldüğünden Necmeddin ikmal etmiş ve yine kardeşinin ismini vermiştir. Hastahane harap olmuşsa da diğerleri tamirler görmüştür. 1122 de Necmeddin ölünce bu dârüşşifanın karşısında Câmîü'l-asgar'a defnedilmiştir. Artukluların Selçukluların ilk devirlerinde hizmetleri büyük olmuştur.

Adana'da Anazarbalı Dioscorides'in "Materia Medica" eserini görülen lüzum üzerine yeniden arapçaya çevirttikleri gibi Fahreddin Karaarslan ve emsali, kitapları çok birer hususî kütüphane kurmuşlar ve oraya en mâruf hususi temellük kitabeleri ve süslemeli kitaplar yazdırmışlardır ki, bunların hemen hepsi İstanbul'da yazma eserleri barındıran kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. Bu suretle tababete ve hekimlere önem vermişlerdir.

Hastahane zamanında pek meşhur olmuş. Musul'dan bile hasta gönderirlermiş. Hamam suyunun çıban, uyuz ve cilt hastalıklarına iyi geldiğine inanılırmış. Hamama Mardinliler senede bir defa mutlaka giderler. Dârüşşifanın yanında olması bu amprik hassasından faydalanıldığı kabul edilmektedir ve Mâristan Hamamı diye şöhrat bulmuştur.

### KAYSERİ'DE GİYASÜDDİN VE NESİBE SULTAN KARDEŞLER TIP SİTESİ

602 (1206)

Kayseri'de Hacı kız mahallesinde medrese bânisi I. Gıyasüddin Keyhüsrev, Kılıç Arslan'ın oğludur.

1204 de yapılmıştır. Kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan hükümdar biraderinin yaptırdığı medrese bitişiğine 1206 da, vasiyeti üzerine, bir hastahane yaptırttı. Bu hastahane ve medrese 15 sene zarfında iki mil-

yon lira (istimlâkler dahil) masraf edilerek, Prof. Âfet İnan, Prof. F. N. Uzluk ile müştereken teşebbüsümüzle mükemmelen tamir ettirilmiş ve Kayseri Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü kurulmak üzere Hacettepe Tıp Fakültesine verilmiştir. Elyevm mâmur ve muhafaza edilmekte... Bir iç koridorla birbirine bağlı olan bu iki kardeş binanın bir tıp sitesi olduğu hakkındaki tahminimiz kuvvetlenmiştir. Bir kısmında hastalar, diğer kısmında hekimler, yardımcıları ve cerrahlar ve kehhâller ve diğer personeli oturmaktadır. Hastaların çoğaldığı zamanlarda da oradan istifade edilmektedir.

Her iki yerde iki büyük, dört ufak evvanıyla beş büyük salon ve 23 odası vardır. Medrese kısmındaki türbede, bânilerinin mütad üzere, medfun olabileceklerine muhakkak nazarıyla bakılmaktadır.

Dârüşşifanın ve diğer müştemilâtın vazifelerini bildiren vakfiyesi ele geçmemektedir. Bu sitenin Sivas'daki gibi hizmetleri olabileceği kaviyyen muhtemeldir.

Bu hastahane Beylikler ve Osmanlılar zamanında vazifelerine usulen devam etmişlerdir. Kapısında en üstte dört köşesinden bükülmüş bir yılan amblemi ve kapının sağ, boerha hizasındaki, cephesinde bir arslan kabartması durmaktadır. Fakat buna tam bir mana verilememektedir. Acaba, buraya giren bunun gibi kuvvete ererek çıkıyor, manası verilebilir mi? diye düşünmekten de vazgeçemedik.

Hastahane kapısının sağında, zamanının dört metre aşağısında kalan bir kısım çıkarılmıştır ki, bir müddet bir hamam bâkiyesi olabileceği de düşünülmemiş değildir. Hastahanenin müştemilâtındandır. Halk arasında, asırlarca, dârüşşifada şifâ veren bir suyun mevcut olduğu söylenmiştir. Âdeta bu rivayet efsaneleşmiştir.

Kayseri divan kayıtlarında bu site, Medrese-i Şifaiye ve Gıyâsiye diye de isimlendirilmiştir.

#### SİVAS TIP SİTESİ

( 1217 )

Bânisi, Keyhüsrev'in oğlu I. Keykâvüs'dür. Kayseridekinden 12 sene sonra 614 (1217) de ve orada ilk tıp sitemizin iki misli büyüklüğünde 48 × 68 metre eb'adında kurulmuştur. Avlusu 704 metre (22 × 33) büyüklüğündedir. Muazzam evvanından başka 23 metre büyüklüğünde odası vardır.

Bânisi ve yakınlarının gömülü oldukları dış tarafı parçalı çiniler ve tuğla şekilleriyle süslü bir türbe mevcuttur. Taş olan 23 sanduka durmaktadır.

Yine Kayseri'dekinim imârında müessir olan hey'etin burasını da onartma teşebbüsleri müessir netice vermiş, içine tecavüze kadar varan

kısımlar ve etraf tamamen istimplâk edilmiş ve yanında Buruciye medresesi ile dârüşşifa arasında bir hamam temeli bulunarak te'sirli müdahalelerimizle muhafazası mümkün olabilmıştır.

Amasya'da olduğu gibi şiddetli kışıyla meşhur Sivas'da bu dârüşşifanın da hamam ısıtılır gibi ısıtıldığı keyfiyeti düşünölebilmektedir.

Bu hastahane de Beylikler ve Osmanlılar zamanında yüksek idarî makamların tasdiki ile vazifesine asırlarca devam etmiştir.

Etrafının istimplâkından sonra sol yanında ofis kısmının temelleri meydana çıkmışsa da, etrafta dârüşşifa ile paralel zannolunan kısımlar çıkmamıştır.

Bâni hükümdar genç yaşında, Viran Şehir'de, Fırat suyu içirilirse iyi olur, halk kanaatine rağmen veremden ölmüştür. Hastalığının verdiği bedbinlikle söylediği rivâyet edilen şu kıt'ası meşhurdur: Türkçesi

Biz cihanı terk edip gittik  
Rencini dilde berk edip gittik  
Şimden gerû növbet erdi size  
Nitekim evvel ermişti bize.

5,9 metre kabartma çinilerle yazılmış tarihî kitabedeki yazının türkçesi: (Biz geniş saraylardan dar kabirlere çıkarıldık. Vâ hasretâ! ma'lum bana faide vermedi. Saltanatım mahvoldu. Karibü'z-zevâl olan dünyadan göçme 4 şevvâl 617 (1220) de vâki oldu.)

Anadolumuzda bu en büyük tıp sitemizin vakfiyesi Vakıflar Umum Müdürlüğü arşivi İstanbul'da iken 1933 de Muallim M. Cevdet üstadımız marifetiyle bulunmuş, arapça aslından mealen dilimize çevirmişlerdir.

Vakfiye aynen tercümesiyle Yüksek Mimar Sedat Çetintaş'ın (Sivas Dârüşşifası) eserinde vardır ve bizim (Selçuk Tabebeti 1940) eserinde M. Cevdet'in mealen tercümesi yer almıştır. Biz burada tıbbî kadroyu verelim:

Hâzik, merhametli, akranının fevkında, tecrübeli, mükemmel ahlâklı, şarlatanlıktan uzak tabipler, göz hekimleri ve dârüşşifada oturan salih cerrahlar, edviye tedarik edenler ve muhtelif derecedeki personel.

Bu vakfiye metni, şimdiye kadar elimize geçmeyen diğerlerini de aydınlatmaktadır. Zengin evkafı vardır ve vakfi bozacak olanlara da cidden ağır, daima tahakkuk ettiği söylenen beddualar yer almıştır.

<sup>2</sup> Sayın Nureddin Ardıçoğlu'nun (Harput Tarihi) Elazığ 1966 dergisi özel sayıya müracaat ediniz.

## KONYA HASTAHANELERİ

(1219-1236)

Konya dârüşşifası, Selçukluların Anadolu'da mühim hastahanelerindedir. Biz bunlardan Selçuk vezirlerinden Celâleddin Karatay'ın kardeşi Hekim Kemâleddin Karatay'ın dârüşşifası sâhasına girdik. Şimdiki Karatay-ı Kebir Medresesi Müzesi kapı kapıya karşısına rastlardı. Bu cihetle (Karatay-ı Sagîr) de derlerdi. İçi çinili eyvanı dururdu. Kapı bakiyyesi ve cadde tarafındaki geniş avlusunu ve kesme taşlı duvarını hatırlarım. Oradan, sanki başka yer yokmuş gibi, şehre giriş ve çıkış için bir büyük yol açıldı ve hepimizin gözleri önünde, bu gibi eserlere titredığımız bir zamanda ne kalmışsa kaldırıldı. Eyvanın bir parçası kalabildi.

Celâleddin Karatay'ın 653 (1255) tarihli ve eşraftan 50 şahidin huzurunda tanzim edilen vakfiyesinde bu dârüşşifa kayıtlıdır ve hekim olan Kemâleddin'i, mütevellî tayin etmiştir. Dârüşşifanın kitâbesi bulunamadı. Bina geniş bir sâhayı kaplamakta idi.

Zaman zaman Konya'daki dârüşşifalardan birisinin, geçmiş asırlardaki kadrosuna ait vakıfları vesilesiyle bazı vesikalar ele geçmektedir. Bir tanesinin, bânisi olan Alâüddin Keykubad'a izafe edilmesi mühimdir. Fakat hangi bina olduğu bilinmiyor. Lâkin mevcudiyeti üzerinde her iki üstad: Y. Mimar Şehâbeddin ve Prof. Dr. F. N. Uzluk'lar kaidir.

Bir de vaktiyle birinci sur ile ikinci sur arasında Karamanoğulları zamanında Şâdi Bey ismi verilen bir dârüşşifadan daha bahsederler. Şimdi Şifâhane denilen mahallede bir dârüşşifa daha tetkik konusudur. Bunlar ayrı ayrı mı? Yoksa bir iki yere zaman geçtikçe herhangi bir esaslısına verilmiş yeni isimlerden müdir? Bir şey denemez.

Bunların harap ve kullanılmayacak hale geldiklerinde bir başka yerde hastalara bakıldığı, ilâç verilerek tedavi edildikleri, Konya şer'iyeye sicillerindeki bazı kayıtlardan öğreniliyor. Yalnız isimleri kalan hastahanelerin esas kadroları, isimleri aynen muhafaza olunarak vakıflarca başka ihtiyaçlara tahsis olunmuştur.

Konya'nın yaz sıcağı kuvvetli olduğundan, kıştan tedarik olunan kar ve buzların yazın sarfedilmesi luzümü idrâk edildiğinden "Buzhane"lerin mevcudiyetini öğrendik. Bunlardan bir tanesini de mahallinde gezdik. Medeniyet dünyasının bunu duymasını isterdik. Aynı zamanda çok süslü binalarla ve kümbetlerle kaplı Konya'nın iç ve dış temizliklerine ait söyleniler de dikkate şâyandır.

Velhasılı Konya dârüşşifaları mahiyeti, biri müstesnâ, tamamiyle çözülmemiştir.

## DİVRİĞİ HASTAHANESİ

1228

İlk Selçuk Feodalite devrinde, Mengücekler zamanında, Ahmed Şah Camii yanında, eşi ve Fahreddin Behramşah kızı Turan Melik Sultan tarafından yaptırılmıştır. Kitabesinde de böyledir.

Büyük bir kapısı vardır. Selçuk tezyinatının en mükemmellerindedir. Zamanında Mengücek sarayı selâmlık salonu olan şimdiki camie tamamen bitişiktir. Hastahane duvarına dayanmış bir türbe vardır. Ahmed Şah ve eşinin burada yatması muhtemeldir. Zira diğer Selçuk hastahanelerindeki an'ane böyledir. Hastahane mustatildir. 32 × 24 metre genişliğinde. Sivas'daki I. Keykâvus hastahanesinin yarısı kadar. . Ortasında bir çeşme. . Sağ ve solda ortası boş bir dehliz. . Her iki tarafta ikişer ve yassı odalar var. aralarında bir büyük eyvan tam kapı karşısında büyük bir divanhane görülüyor. Hepsisi 8 oda, 3 eyvandan ibaret.

Hastahanenin iç büyük meydanının camie bitişik cephesinde yılanla kaplı uzun bir motif, dikkat olunursa fark olunmaktadır.

## HARPUT DÂRÜŞŞIFASI

1229

Son senelerde Harput kalesinde başka bir yerden getirilen bir ve mâristan (hastahane) ın 626 da son Artuk hükümdarı Nureddin tarafından inşâsına dair, bir kısım yerleri kaybolmuş bir taş kitabe bulunmuş ve bedenden indirilerek müzeye konmuştur. Bundan Harput'ta Artukluların hastahanesinin mevcudiyetini öğreniyoruz. Başka bir bilgimiz olmadığı gibi, harabesi de bulunamamıştır. Yalnız kitabesi kale duvarına konarak kalan kısmın mevcudiyeti korunabilmiştir. Halen Alaca camiinde ve Harput müzesinde, bu dârüşşifa ve yer hakkında daha esaslı bilgiler alınmamıştır.

## ÇANKIRI DÂRÜŞŞIFASI

1235

Atabek Ferruh (Ferruh Lala).

Bu zat Alâeddin Keykubad'ın ordu erkânından. Çankırı'da sağlık yurdu yaptırıyor. 1940 yıllarında Çankırı orta mektebinde bulunurken, bugün tıbbımızın, Tıp Tarihi enstitüsü ve Türk Tıp Tarihi kurumumuzun amblemi olan çifte yılan alâmeti ve üzerinde (Essultan) Selçuk celi sülüsü ile yazısı, kitabesi hariç kaybolmuştur. Yalnız bu kitabe, yeni tamir edilen taş

mescidde durmaktadır. Hastahanenin yeri ve şekli hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Bânisi de taş mescidde gömülüdür.

Cemâleddin Ferruh Lala aynı zamanda Gıyâsüddin Keykâvüs'ün Sivas dârüşşifası nâzırıdır.

#### KASTAMONU HASTAHANESİ

1272

Bugün dârüşşifanın yalnız kapısı ve biraz ilerisinde yılan alâmeti bir duvar üzerinde duruyor. Bazı dertlere deva oluyor diye kazınıp süte karıştırılmasından bozulmuştur.

Dârüşşifa yeri, Kastamonu'da Küpçeğiz mahallesindedir. Tekkeler kapanıncaya kadar, yıkılan kısımlarda yapılan ahşap binada, Halveti dergâhı vardı. Yılan alâmetinden, yılanlı dergâh da denmiştir.

Dârüşşifa kısımlarından bir şey kalmamıştır. Kapının üzerinde ahşap bir binanın odası yer almaktadır. Bânisi Selçuk büyüklerinden Ali Bin Pervâne'dir. Ailesi ile birlikte ahşap kapalı bir odada medfundur. Bina bir buçuk asır önce yanmış. İzleri kapısında görülmektedir. Kitabesinde de "mâristan" ibâresi okunuyor. Bu tekkenin eski an'anesi mahallî bir folklor haline gelmiştir.

#### TOKAT DÂRÜŞŞIFASI

Pervâne Bey Dârüşşifası 676 (1277)

Evlîyâ Çelebi seyahatnâmesinde Tokat'ta bir dârüşşifadan bahsediyor. Burasının kitabesi düşmüş iki katlı Gök Medrese olması muhtemeldir. Halen müzedir. İçinde 20 kabirli bir salon vardır. Beherinde, ikişerden kırk kızın gömülü olduğu söylenmektedir.

Anadolu Selçukluları dârüşşifalarında daima fatiha okunması için bânileri gömülüdür. Burada da, Pervane Bey ailesinin yatmış olması kabul edilebilir. Bu hastahanenin hekim kadrolarına XVIII. asırda bile tâyinler yapıldığına dair Başvekâlet Arşivi'nde, üzerlerinde durulmağa değer vesikalar vardır. Bunlara dayanarak evkafının bir hayli zengin olduğunu öğreniyoruz. Hastahane 1811 yılında bile faaliyetini devam ettirmiştir, diyebiliriz. Tokat'ta ayrıca bir Dârüssuleha'nın da mevcudiyetini öğreniyoruz.

#### SİVAS DÂRÜRRÂHASI

1288

Dârülaceze "Asile des pauvres" mahiyetinde Rahat oğulları tarafından Sivas'ta elyevm 720 (1320) tarihli ikinci kitabeyi muhtevi bir mescid bulunan yerde 687 (1288) de kurulmuştur. Bilâhare Sivas'tan mebus seçilen ve



orada zengin bir kütüphane kuran Ziya Bey nezdinde bulunan vakfiyeleri dikkatle inceledim. Ve bunu ayrıca yayınladım<sup>4</sup>. Halen binadan eser yoktur. Her halde bânilerinin medfun olduğunu kabul ettiğimiz türbesi eski yerinde durmaktadır.

Burası din ehli âlimler, fakirler ve o gün dahi yiyeceği bulunmayan miskinlere tahsis olunmuştur.

1320 deki tamiri, bânisi sülâlesinden gelen bir zat tarafından yapılmıştır. O kitabe duruyor. Yerindeki mescid duvarındadır.

### KONYA AKSARAYI DÂRÜŞŞİFASI

#### XIII. asır

Yazma Tarih-i Âli-i Selçuk'da buradaki dârüşşifanın yalnız ismi geçer. Aksaray'da Selçukluların sukutu arefesinde isyan eden Şingit, bu dârüşşifaya gizlenmiştir. Bu kayıttan bir hastahanenin mevcudiyetini öğreniyoruz.

Aksaray, Konya'ya bağlıdır. Bu saha Alâüddin Keykubad'a aittir. Onun devrinde yapılmış olduğu hatıra geliyor. Yeri Şeyh Hamîd Aksarayî mahallesindedir. Havası güzel yerdedir. Mahallinde gördüğüm bir kalıntı vardır. Tuğladan yapılmıştır. Zaten buraya tımarhane mahallesi de derler. Temelleri sökülüştür. Şekli hakkında bir fikir edinilemiyor. Burada büyükçe bir saha boştur ve bahçe halindedir.

### ERZURUM VE ERZİNCAN DÂRÜŞŞİFALARI

Erzurum'daki hakkında Başvekâlet Arşivi Tıp dosyasında No. 1037 de, 1734 tarihli mazbatada Pasin Sancağında Ruzvans, diğer ismiyle Toprak tekkesi Erzurum'un dârüşşifası makamındadır. Erzurum'da bundan başka hastahane olmadığından akıl hastaları burada terbiye ve tedavi edilmektedir ve burada kalanlara bir cübbeli bedeliyesi tahsis olunmuştur. Bu kayıt önemlidir ve burası bir şifa yurdu sayılmaktadır. Bir aile tarafından, Eskülâb mâbetlerinde olduğu gibi, ocak halinde idâre edilmektedir ve başına da tahsisat verilmiştir.

Yine aynı arşiv tıp kısmında No. 607 de 1843 tarihine ait bir vesikada Erzincan'da bir dârüşşifa mevcudiyetini öğreniyoruz. Tarihi ve yapturan hakkında bilgiye sahip değiliz. Evkafı da sonra kaybedilmiştir. Nitekim Erzincan dârüşşifasının bir hekim ciheti 1761 de bir başka dinî hizmete tahsis olunduğuna göre, bu tarihe kadar dârüşşifa, lüzumuna göre mevcudiyetini muhafaza etmiştir.

<sup>4</sup> Dr. Süheyl Ünver. Sivas'da Rahatoğulları Dârürâhesi. Sivas Numune hastahanesi 1940 senesi yıllığı. Ayrı baskı 1942.

## AKŞEHİR DÂRÜŞŞİFASI

## XVIII. asır

Kayden mâlum. Halen müze olan Sahib Atâ (Fahredden Ali) tarafından yapılan bir minaresinde iki şerefesi bulunan cuma camii, halen müze olan taş medrese karşı tarafında. . Mevcut metinde bahsolunuyor. Şimdi orada bir taş bile kalmamışsa da, rivayete göre, yarım asır önce burada temelleri ve taşları olan, darüşşifanın, bir bahçe ortasında tümsek halde duran taş molozları kaldırılmıştır.

## AMASYA DÂRÜŞŞİFASI

1308

İlhanlılar zamanında Yakutiye mahallesinde Olcayto Sultan Mehmed Hudâbende karısı İlduş Hatun kölelerinden Anber bin Abdullah (Lala)nın yaptırdığı dârüşşifa, XIX. asırda bile faaliyetinde devam etmiştir. Geçen senelerdeki yer depreminde epey hasar görmüş, fakat Vakıflar Umum Müdürlüğünce tamir edilmiştir. Yanındaki hamamdan künklerle gönderilen sıcak buharla, kışları, dârüşşifa hamam gibi ısıtılmıştır. Mimar Ali Sâim Ülgen, birlikte, vefatından önce, yeni bir ziyaretimizde, kapatılan bu künklerin geçtiği bir yeri göstermiştir.

Hastahanenin faaliyeti hakkında Vakıflar Arşivi'nde bazı yeni ve mühim vesikalar çıkarılmıştır. Vakfiyesi 1312 de tanzim olunmuş ise de, bugün arşivlerde bulunamıyor.

Hastalara mahsus salon taş kemerlerle örtülüdür. Cephesi çok sanatlıdır. Eb'adı 24,5 × 34 metre. Beylikler zamanında olduğu gibi Osmanlılar zamanında da hastahane olarak kullanılmıştır. Müteaddit hekimleri, 5 yardımcıları, eczacıları ve diğer personeli vardır.

Fatih Sultan Mehmed zamanında 14 sene buranın hekim ve cerrahı Şerafeddin Sabuncuoğlu "Ebu'l-Kasım Zehrâvi'nin Kitabü't-Tasrif'inden adapta olan, lâkin âletleri islah ederek, farmakolojisini de ilâve ile kendi yaptığı resimlerle süslü bir cilt içinde "Cerrahiyetü'l-Haniye"den iki nüsha yazmış, birisini kendisine saklamış, diğerini takdim için İstanbul'a Fatih'e getirmiş, fakat bizzat verememiştir. Bu nüsha Paris'de millî kütüphanededir. Resimleri tarafımızdan neşrolundu. Prof. Huard bundan ve Paris'deki nüshadan bahs ile renkli resimleriyle kısmen yayınlamıştır. Müellifin kendisine ayırdığı nüsha Ali Emirî kütüphanesindedir. Nâtamam bir üçüncü nüshası XVI. asırda yazılmış, Mekteb-i Tıbbiye başkâtibi Mehmed Muhtar Efendi'den, Müderris Besim Ömer (Akalm) Paşadan tarafımıza geçerek, Bayazid'de İstanbul Tıp Fakültesi'nde kurduğum müzede teşhirdedir.

## KAYSERİ LEPROZERİSİ

## XIV. asır

Zülkadiroğulları tarafından, yeri bir türlü tahmin dahi edilemeyen Kayseri'de kurulmuştur. İnşa tarihini de bilmiyoruz. Lâkin bir arşiv kaydından burasını öğrenebildik.

## SELÇUK HASTAHANELERİNDE YILAN ALÂMETLERİ

Antik devirde Aesculape mabetlerini istisna edersek, diğer müslüman Orta Şark ülkelerinde, hastahanelerde yılan alâmetini görmedik. Halep'de Ergun Kâmil dârüşşifasında var. Anadolu Selçuklularının hastahanelerinde de yılan alâmeti vardır. Bunların buldukları dârüşşifalar:

- Kayseri Tıp Sitesi 1206
- Konya Hastahaneleri 1219-1236
- Divriği Dârüşşifası 1228
- Çankırı Dârüşşifası 1235
- Kastamonu Dârüşşifası 1272

— Kayseri'de Gevher Nesibe Dârüşşifası kitabesi üstünde iki büyük rozet ortasında kabartma olan dört köşesinden geçmeli başı ve kuyruğu yukarıda bir yılan alâmetinin yalnız sağ aşağı doğru boğumundan bir parça fark ediliyor.

— Konya hastahanelerinden hangisinde olduğu hakkında kat'i bir şey söylenemez ama, Konya Dârüşşifalarından birinin, muhtemelen "Bey Hekim (Tabib Ekmelüddin)" mescidi sahasında bulunduğu rivayetiyle İzzet Koyunoğlu koleksiyonunda iki bükümü ile yılan başlı taş durmaktadır. Bir tane de, Karatay'daki Selçuk çini parçaları içinde iki kıvrımlı ayrı ayrı iki fresk alçı kabartma üzerinde bir yılan alâmeti vardır ki, bulunduğu yerin Alâüddin Tepesi olduğu söylenmektedir. Bu alâmet tarafımdan Ankara Tıp Fakültesi'ne amblem olarak çizilmiştir.

— Divriği Dârüşşifasının büyük salonunun Ahmed Şah Camii denen Âl-i Mengücek sarayı selâmlık dairesi duvarına bitişik uzun ve hendesî şekilde resmedilmiş yılan alâmetine benzer kabartma bir motif vardır.

— Çankırı Dârüşşifasında eski Orta Şark ve Selçuk Türklerinin muhtelif yerlerde kullandıkları saadet senbolü üzerine kabartma mermere hakkedilmiş yılan alâmeti vardır. Yakın senelere kadar iki parçadan ibaret kitabesiyle Çankırı Ortaokulunda dururken, yılan ve kitabesinin üst kısmı, herhalde antika hırsızları tarafından çalınmış olmalıdır. Bu, tarafımdan kurulan İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü ve tıp talebesi için amblem olarak aynı stilde enstitümüzce hazırlanmıştır.

— Kastamonu Dârüşşifasının üç kıvrımlı tek yılanı, kapının birkaç metre ilerisinde aynı hizada duvarda durmaktadır.

Velhasıl dünya sağlık teşkilâtı meyânında Selçuk imparatorluğu tarihinin, bugün sınırlarımız içinde bulunan Anadolu kısmında bulunan hastahanelere kısaca temas ettik.

Bunların ayrı vakfiyeleri vardır. Fakat biz yalnız Sivas'takini görebildik ve bunların idarelerine yegâne misâl olarak seçtik. Yine bu dârüşşifalar hakkında muhtelif arşiv kayıtlarından da faydalandık.

Muzafferüddin Gökbörü 622 (1225) den önce Musul'da dârüşşifa, imaret, yetim çocuklar ve dul kadınlar için binalar vucuda getirip asırlarca idame olunduğunu Selçuk Tababeti Tarihinde bildirdik.

Bugün hududumuz dışında kalan yerlerde Türk hükümdar ve emirlerinin yaptırdıkları dârüşşifalar artık, o memleketlerin tarihlerine maledildiğinden, bahsimizi oralara kadar genişletmiyoruz.

#### SELÇUK HASTAHANELERİNİN ISINMA PROBLEMİ

Selçuk hastahanelerinden mahallinde harabe halinde veyahut ma'dum bile olsa mamuriyete kavuşanlar, tamirlerine başlanan ve başlanmayanlarının buldukları yerlerden Kayseri, Sivas, Çankırı, Kastamonu, Tokat Amasya, Akşehir, Konya, Konya Aksarayı, Divriği'dekilerini ziyâret ettim. Buralarda gördüklerim arasında bilhassa Kayseri ve Sivas'dakilerde ufak ve büyük odaları ısıtabilecek ocaklara rastgelmedim. Fakat Amasya'dakinde, yanında duran hâlâ fa'al hamamdan künkler uzatılarak ısıtıldığı noktasında Y. Mimar Ali Sâim Ülgen ile birleştik. Zira o, hamamdan gelen künkleri görmüştü. Bir tanesini de bana gösterdi. Burasının hamam ısıtılır gibi ısıtıldığı kanaatine vardık. Kayseri ve Tokat'ta böyle bir iz bulamamakla beraber, Sivas'dakinin yakınında Burûcîye emedresesi önünde bir hamamın temellerinin mevcudiyetini bilmekteyiz. Dârüşşifaları ısıtma meselelerini halle medar olur diye yıktırılmaması hususundaki temennîlerim, Sivas'ta anlayışlı zevatın sayesinde kabul yüzü gördü.

Sivas'dakinin arka tarafında fa'al bir hamam var. Dârüşşifada duvarlar içinde künklerin mevcudiyetini görenler de teminat verdiler.

Çankırı'dakinin yılan alâmeti ve kitabesinden başka bir hâtırası yok. Kastamonu'dakinin yılanı ile dârüşşifa kapısı duruyor. Divriği'dekinin arkasında Âl-i Mengucek sarayı hamamının mevcudiyetinden şüphe edilmiyor. Kayseri'dekinin civarı henüz istimlâk edilmedi. Akşehir'dekinden eser yok. Konya Aksarayı'ndakinin bir künbetli odası ve boş sahası duruyor. Konya'daki Kemâlüddin Karatay'ın dârüşşifası sahası bu yakınlarda yola kalboldu.

Bu problemi tam çözemedik. Fakat yanındaki hamamdan Afyon Karahisarı'nda Gedik Ahmed Paşa medresesinin XV. asırda ısıtıldığı rivayeti üzerinde duruluyor.

Kayseri ve Sivas'ta kış cidden devamlı soğuk. . Oralardaki hastahanelerin diğer yerlerde olduğu gibi yaz kış fa'al halde olmalarından ısınmaları hususu nasıl temin olunurdu; kat'iyetle bilmiyoruz. Ama bu noktadan dârüşşifaların bu önemli meselesi araştırmaya değer bir iki ipucu var. . Hele birisini Ali Sâim Ülgen ile gördük. Dikkatle incelenmeğe değer.

### ILICA VE KAPLICALAR

Selçukluların çok önem verdikleri hususlardan biri de Anadolu'da hemen her yerde çok sayıda bulunan ılıca ve kaplıcaların ve bunların her asırda ve hatta bugün bile hemen aynı şartlarla amprik olarak halk hizmetinde bulunmasıdır.

Anadolumuz bugüne kadar tarihî beş bin senelik geçmişinde volkanik tabiatının birer devamlı mahsulü olan yerden çıkan sıcak ve ılık sular ve bunların atlara kadar şifâli şumulü düşünülen çamurlarından bile faydalandıkları muhakkaktır. Memlekette bu inancın bilhassa kadınlar tarafından çok ileri götürülüp, bir su an'anesi kurulmasında hizmetleri inkâr olunamaz. Bugün de bilhassa onlardan gelen bu tesir azalmamış, nüfusumuzun artışı nisbetinde buralardan faydalananlar çoğalmış ve bugün de bir iç turizm konusu haline gelmiştir.

Bu kaplıcaların görebildiklerimizde antik devirlerde faydalanıldığı kısmen kalabilmiş kalıntılarından anlıyoruz. Selçuklular mevcut iptidai bile olsa, kalan bâkiyeleri yanına, kendi usullerinde hamamlar inşa etmişlerdir.

Bugün halkın hâlâ istifade ettiği Anadolu kaplıcalarının başında Iğın, Kırşehir'de Kara Kurt, Havza'da büyük ve küçük hamamlar, Seydişehir, Kütahya'da Yoncalı, Erzurum'da Ova kazası, Hasan Kale, Konya'da Hamidiye ve Boğazlıyan kaplıcaları bilhassa bizim üzerinde durduklarımızdır.

— Iğın'daki 1236 da Alâeddin Keykubad tarafından yapılmış ve kitabesi pek yakınında atılı bulunmuş ise de, halen meydanda yoktur. Buraya II. Gıyasüddin zamanında, Anadolu'nun pek çok yerlerinde hayır eserleriyle şöhret bulan Selçuklu Veziri Sâhib Atâ 1257 yılında ilâvelerde bulunmuştur. Kaplıca dağı denen bir tepenin eteğindedir. Bina, kadınlar ve erkekler için iki ayrı bölüm halindedir. Banyo için büyük bir havuzu vardır. Mimarı da Konyalı Kâluyan'dır. 666 hicrî tarihli kitabesi Sâhib Atâ'nındır.

Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin de, yazları aile ve dostlarıyla geldiği, menkabeleri ile mâlumumuzdur. Evliya Çelebi de bu kaplıcanın müşâhitlerindedir.

Bu kaplıcanın sıcak suyu, felç ve baras hastalıklarına iyi gelir. Hangisi olduğu bildirilmeyen Evliyâ Çelebi kaydına göre goutte (Nikris) hastalığına iyi gelen bu pınarın kubbeli ilk binası yapılmıştır ki, bu ilk bâni Alâeddin Keykubad olmalıdır. Yine şifa maksadıyla suyunu soğutup içerler. Yine bu suyun cüzzam (lepra), hafakan (hafif kalp rahatsızlığı) ve zâtülcenp (plörezi)e iyi geldiği mezkûr. Halen teşhisi konmuş veya konmamış hastaların en çok devam ettikleri bir yer olup çelikli ılık suyu çok makbul sayılmaktadır.

— Kara Kurt Ilcası: Kırşehir'e yakın.. Binası içinde türbesi var. Medrese tarzında dört köşeli bir bina.. 15 odalı.. Suyu kükürtlü ve bikarbonat dö sud'lu. 70 derece.. 1145 de Kılıç Arslan tarafından, emirlerinden Kara Kurt adına yapılmış. Ortadaki havuz ve bu odalar 1935 yılında pek haraptı. Bu ılıca romatizmalılara iyi gelir, deniyor ve yaz aylarında bu kabil hastalar çok geliyor.

— Bozantı Ilcası: Eski binası vardır. Karamanoğulları tamir ettirmiştir.

— Havza'daki küçük hamam Selçuklulardan kalma bir ninaya mâlik. Arslan ağzından su akar.

— Havzadaki büyük hamam Sultan Mesûd bin Kılıç Arslan tarafından, 1116 da yapılmış. Eski hamam derler. Şimdiki ismi Şâzi Paşadır.

— Seydi Şehir kaplıcası bağlık sırtlarındadır. Antik bir bina kalıntısı var. İki kaplıcadır. Birisinin dört köşe kubbesi Selçukîlere aittir.

— Yoncalı Ilcası: Kütahya-Tavşanlı yolu üzerinde.. Bânisi I. Alâeddin Keykubad zamanında mâbeyincisi Ramazan'ın kızı Gülsüm Hanım Sene 1233.

— Erzurum Ova kazasında ılıca. Selçuklu binası.. Evliyâ Çelebi tavsifini verir. Büyük havuzu var.. Suyu sıcak. Soğuk su katılır. Uyuza da iyi gelir.

— Hasan Kale'de Dülkadir Beyleri kaplıcası. Mâruf ve eski ılıcadır. 1361 de Şah Bey yerinde mevcut eski binayı tâdil ile vucuda getirmiştir.

— Hamidiye Çermiği: Konya'da sağlam, lâkin bakımsız bir binası var. Suyu kükürtlü.

— Terzili Ilcası: Boğazlıyan'da.. Binası eski.. Selçuklular bundan faydalanmışlardır.

— ...

9 asırdan beri, daha çok civar halk, bugüne kadar devam eden amp-rizm an'anesiyle faydalanmıştır. Anadolu'da bu şekilde faydalanılan içme, yıkanma, sıcak ve ılık suların yekûnu iki yüzden fazladır. Biz en eskilerden birkaçını misal verdik.

Bu kaplıçalarda ayrıca su efsâneleri vardır. En güzelleri Gözne suyu, Kara Kurt ve Kütahya'da, bizde bir nevi islâmî devrede yaşatılan Afrodit, yeni ismiyle "Sarı Kız"a ait olanlardır.

### SELÇUKLU HAMAMLARI

Hamamlar içtimaî (sosyal) yardım müesseselerinin en başta gelenidir Vakıf Anadolu'da, bazı kaplıca ve ılıçalarda Romalıların kısmen hamamlar inşa ettiklerini harabelerinden öğreniyoruz. Bunların da bazılarını Bizanslılar kullanmışlar ve kendileri de bazı hamamlar inşa etmişlerdir. Anadolu şehirlerinde Bizanslıların yaptıkları hamamlar hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Yalnız Eskişehir ılıcalarında tamir esnasında rastlanan birkaç bina duruyor.

Lâkin Selçuklular Anadolu'nun hemen her büyük ve küçük şehrinde, hatta köylerinde fakir halkın parasız faydalandıkları hamalardan pek çok sayıda yapmışlardır. Bunlar içinde bugüne kadar açık olup kullanılanları çoktur. Fakat bunlar tamirlerle o kadar bozulmuştur ki, eski karakterinden çok ufak kısımlar kalabilmiştir. Bunlardan tanınabilmektedir.

Bugün için eski olanlarını ve yeniden tamirler yapılarak kullanılabilenlerin sayısını bilmiyoruz. Bütün bunların suyu vakıflarca son iki asır zarfında satılarak şahısların eline geçmiş vakıfları da idare edenlerin dik-katsizliği ve takipsizliği yüzünden yok olup gitmiştir.

Bu hamamlar, yeni sahiplerince bir müddet aynen işletilmiş, fakat sonraları başka para getirecek maksatlarla, yani depo haline getirilmiştir.

Mühim bir kısmı da, şehrin eski eserleri aleyhine meydanlar açma bahanesiyle yok edilmiştir ki, Konya'da Mevlâna'nın bile yıkıldığı Türbe hamamı "Moloz yığını!" tâbiriyle idâre ve belediyenin kültürsüz başları marifetiyle yıkılmıştır. Bilgisizce davranışlarla farkında olunmayarak dokuz asırlık Anadolu medeniyetimizin en mühim parçaları hiç bir plan, makta' ve resim alınmağa bile lüzum görülmeyerek ve halkın haklı tepkisinden, geceleri yıktırılmıştır. Mütebakisi de, ihmallerimize, yıkılmamakta ısrarlarına rağmen mâil-i indihâm. . Tehlikeli uydurmalarla yüzlerce muhtelif şehirlerde yokedilmiştir. Bugün bunlarsız, arada her nasılsa unutulmaları müstesna, eski tarihimize bugünlerde el atmağa başladığımızda yüreğimizin sızladığını hissediyoruz.

Kayseri’de Hând Hatun külliyesinin önünde, bir şahsın elinde mahiyetini kaybetmiş bir hamam bakiyyesi bulunmuş. Nasıl ki Selçuk âbideleri içi çinilerle kaplı ise, bu hamamın da nefis Selçuk çinileriyle kaplı olduğunun izleri bulunmuştur.

Sâhib Atâ Fahrüddin Ali’nin 1240 tarihinde İshaklı’daki hamamı çok meşhur olmuştur. Esasen bu kıymetli ve hayırperver, pek çok sayıda vakıflar kuran zâtın, hatta kendisine bağlı Konya’da bir nakışhanenin mevcûdiyetini öğrenmekteyiz.

### SELÇUKLULAR ZAMANINDA TIBBİ FOLKLOR

Dünyamızın yalnız asırlarına değil, senelerine kadar nüfuz edebildiğimiz bir tarihî devresi vardır ki, 50 asrı dolduruyor. Tıp tarihlerimizde bu 5000 sene, ikiye ayrılır. İlk devre olan 2500 yıl Hipokrat’ın ilmî tababetinden öncesidir. Halk tababeti “Folklore Medicale” devresidir. Ondan itibaren bugüne kadarki de, ilmî hekimlik tarihini verir. Lâkin bu 50 asırda ta baştan yaşadığımız senelere kadar an’ane ile gelen bir halk bilgisi, halk hekimliği ve halkın ruhî tedavilerinde faydalı olagelmış muazzam bir mistik cereyan vardır. Bunu, dinler bile sâliklerini çoğaltmak maksadı ile içine almış bulunmaktadır.

Selçuklularda da hastahaneler, hekimler tıbbî eserler olsun olmasın dinî, ahlakî, içtimaî ve sıhhi an’aneler ile gelen ve bu inançları içinde mesut olma çabaları vardır. Zira tababeti icra mutlaka hekimlerle kaim değildir. Bugün bile hekimsiz kasaba ve köylerimiz az değildir. Onun için kendi maddî ve ruhî tedavilerine geleneklerinin değişmeyen, hatta sağlam kaidelere sarılmışlardır.

Bugün bunların nelerden ibaret olduğunu, bilhassa Selçuklularda bilmiyoruz, diyemeyiz. Zira bunlar asırlardan beri halk tarafından şifahî kanun mahiyetinde tutulan an’anelerden geldiğine ve bugün de yaşadığına göre, Selçuklulara ait olanların hemen hepsi, bir yere kaydedilmemekle beraber bugün Anadolu’da Selçuklulardan beri gelen konuşmaları, etik konulara dayanmalarındaki esaslar, sıhhi ve tıbbî telâkkilerle sarıldıkları kaideler ve halkın anayasası olan atasözlerine kadar hepsini bulup tesbit etmek ve bugün toplanacak misallerle Selçuklular devrindeki telâkkiler ve icraatını sıralamak mümkündür.

Bu hususta bir misâl verelim:

Tıp tarihi kitaplarında te’bir, yani iğneleme (akipunktur) tedavisi antik Çinlilerce malum. Buradan dünyaya yayıldığı söyleniyor. Hasta olan yerlere birkaç milimetre deri içine (altına değil) altın veya gümüş iğneler, muayyen nisbette dik olarak batırılıyor. Mevziî Fagositoz, arttırarak orada



vucuttaki arızayı mahalline göre islâha yarıyor. Bunun, yarım asır önce Sinop havalisinde yapıldığını Dr. Ali Şükrü Şavlı görerek nakletti. Çok muhtemel ki, Anadolu Selçuklularında bu usul mâlumdur. Bu gibi halk tedavilerinin hâlâ kullanıldığına bir misal olabilir.

XV. asırda Amasya'da İlduş Hatun Kölesi Anber bin Abdullah Dârüşşifası (kuruluşu 1308) hekimlerinden Cerrah Sabuncuoğlu Şerefeddin, elde ettiği kuvvetli bir tiryaki, bir horoza, şâyan-ı dikkat bir tarzda tücrübe etmeden kullandırmamıştır.

Bu gibi misaller, eğer münasip yerlere kaydolunsaydı daha çoğaltılabilirdi.

Halk tababeti misalleri memleketimizde çok eski tarihlere kadar uzanır. Selçukluların zengin tıbbî folklorunu maalesef tam bilemiyoruz. Fakat bu onlarda yoktu, mânasına gelemiz. Zira hâlâ devam eden şifahîliği, yani bunları bir yere yazmadığımızdan bu bahsi daha çok ve esaslı misallerle genişletemiyoruz.

#### SELÇUKLULARDA MİSTİK FOLKLOR

Selçuklular zamanında Anadolu'da yerli ve müslüman halkın ruhen olgunlaşması lüzumu memleketin mistik sahada olgunlaşmış uluları tarafından ileri sürülmüş ve bizce bu sistemli olarak memleketimize gerek yerli ve gerek Orta Şark ve Orta Asya'dan gelen birçok veliler ve onların peyrevleri faaliyete geçmiş, yer yer birçok zaviyeler açılmış ve halkın mânen intizamına girmesi yoluna gidilmiş ve bu Anadolu'nun her sahada gücünü arttırmış.

Bu zaviyeler tıpkı Aesculape mabetleri ve bunların mezbah diye adlandırdığımız "Sanctuaires" mesâbesinde olanları gibi, bir büyük pîre bağlanmış ve bunların en eskilerinden birisinin türbesi yer almış ve bu veliden istimedat başlamıştır. Bunların da birçok şubeleri açılmış ve çeşitli isimler verilmiş. Antik devirdeki Anadolu an'aneleri, efsâneleri ve menkabeleri Türk ve Müslümanlaştırılarak devam ettirilmiştir.

Bunlar Selçuklular zamanında mühim bir yekûna varır ve aynı an'ane Anadolu'da idare vahdetini elde ettikten sonra Romelide, bu çok çeşitli âdetler ve görüşleriyle devam ettirmiştir.

Bu tekkeler, ufakları zaviyeler ve büyükleri hânîkâhlar olarak Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlılar zamanında devam ederken, ruhen mutlaka bağlanan halka daha başka bir hizmette bulunmuş. Antik devrin an'ane ile devam eden düşünceleri ve hatta tatbik edilerek iyi sonuçlar elde edildiği kanaatiyle, bugünün birer (ruh sağlığı dispanserleri) gibi vazife görmüşlerdir.

Her ne kadar, elimizde yazılı birer vesika yoksa da, şifahî bir anlaşmanın mahsulü olan an'ane ile Selçuk ve Osmanlı layik hastahaneleriyle işbirliği yapılmıştır. Orta zamanda ana prensip olarak halkın maddî ve ruhî tedavileriyle alâkadar olan, ilâçlarla tedavi yapan hekimler zümresi yanında, bir de ruhî telkinlerle tedavi yapan bir nevi efsuncu diye kabul edilen başka bir kitle vardır ki, bunların birbirilerinden farklı tedavileri Orta Asya ve Orta Şarkta değişmez bir itiyad haline girmiştir.

Yani maddî tedavi ile itina gösterilmesi hekimler, cerrahlar ve kehhâller gibi sağlık personelinin vazife gördükleri hastahaneler layik birer müessese ve tedavi yurdu sayılmış, tekkelerde kendilerine has usullerle, duâlar, muskalar, bazı amprik tedbirlerle meşgul olmuş. Bunlar yine eski ve antik devredeki an'aneyi bozmayarak, sırf ruhî tedbirleri ele almışlardır. Yani bu an'änenin değişmez bir adı olarak bundan yarım asır önceye yani tekkelerin yerinde ve lüzumlu olarak kapatılmasına kadar devam etmiştir.

Tedavi tarzları hakkında bir bilgi vermeyeceğim. Zira bu ayrıca tarafımızdan yazılmıştır<sup>5</sup>. Bu tarz Anadolu'da antik devirlerden beri gelmektedir. Binaenaleyh Selçukluların sağlığa hizmet bahsinde bu konunun önemi büyüktü. Tekkeler yalnız hakiki müslümanlara has halkın manevyatını yükseltmek çabasında olmakla kalmamış, aynı zamanda teşhislerine göre tedavisi mümkün bütün ruh bunalımını, psikolojide şiddetli telkin tedavisi ve devamlı meşgul etmek programını, gerek oralarda ve gerek yerlerine avdetlerinde uygulatmıştır. Bunun halk ruhiyatı (psikolojisi) için önemi o zaman idrak edilmiş ve buna çok dikkat olunmuştur. Herkes mânevî bir dayanağa muhtaç telâkki edilerek bu noktadan önce şahsın, âdil olarak cemiyete buhranlar yaratan adâletsizliğinden korunmuş ve bunu hayatında herkes bir vicdan borcu kabul etmiş karakterinin azbile olsa devam edegelen bir an'anesini vücuda getirmiştir.

Bu tesirle yetişip hayatının gayesi değil de, bir vasıtası telâkki ettiği servetiyle cemiyete çok faydalı olmayı tasarlamış ve bunun tahakkukuna çalışmıştır. Sonraları içine giren kötü, menfaatinden başka bir şey düşünmeyen, bugün maalesef bazı münasebetsizlerde görüldüğü gibi, sızmalarından dejenere edilen Ahîlik teşkilâtının, yani, başına kakmayarak, ismini vermeyerek cemiyetin ve insanların faydalı unsuru olmuşlardır. Fakirler bile buna zayıf ve kudreti nisbetinde iştirakten zevk duymuştur. Bu öyle bir yeni ruh aşlamıştır ki, bütün keşmekeş ve kavgalara rağmen, bugüne kadar pâyidar olmasında âmil olmuştur. Bir zaman olmuş ki, yapılan hayır,

<sup>5</sup> Dr. A. Süheyl Ünver. Onacak Akı Sağlığı Yurdu. Türkiye'de eski ruh sağlığı tarihi üzerine bir deneme. Türk Folklor Araştırmaları Dergisi 196-1965.

yani içtimâî muâvenet müesseseleri sayısı, dünyada mütefekkirlerin çok mukaddes saydıkları rakkamlara bile sığmamıştır.

O kadar ki, Anadolu'ya gelen İbni Batuta'nın arapça meşhur seyahat-nâmesinde, Anadolu'da gördüğü bu fütüvvet müesseseleri sayısını "Elbereketü fiş Şam veş şefkati fir Rum" ifâdesiyle Anadolu'daki şefkat müesseselerini, ancak Şam "Suriye"deki toprak bereketi ile kıyaslayabilmiştir.

İşte bu mükemmel ruh ile Anadolu'da hastahaneler, Aşhane ile imâretler, hamamlar, düşkünler evleri, miskin illetine dûçar olanlara leprozeri, yaz aylarında kullanılmak üzere buzhaneler yapılmış. Aynı zamanda asırlarca dejenere olmaktan masun kalmış tekkeler, zaviyeler, hanikâhlar, halka ve ruh sağlığından mahrum kalmış insanlara, yolculara ve fakirlere melce' olmuştur.

Erzurum civarını ve şark vilayetlerini arkeolojik tetkikler için dolaşan Müzeler Müdürü Halil Edhem Eldem, o civardaki tekkelerde delileri muhafaza eden yer ve mahaller olduğunu ve bunlardan birisini gördüğünü, bu yerlerde muhtelif ailelerin bu uğurda çalıştıklarını, 1933 Türk Tarih Kurumu'nda Türk Tarihinin Anahatları müzakereleri esnasında bildirmişlerdi. Biz bunlardan Pasin'dekini Selçuk hastahaneleri kısmında bildirdik.

Institut kurde de Paris

## SELÇUKLU HASTANELERİ

Ord. Prof. Dr. KÂZİM İSMAİL GÜRKAN

### GİRİŞ

#### *Türklerin Medeniyet Eserleri :*

En eski vatanları olan Orta Asya'dan değişik tarihlerde, değişik nedenlerle hicret ederek küçük Asya'ya gelip yerleşen Türkler yol boyunca ve yerleştikleri yerlerde değerli medeniyet eserleri vücuda getirmişlerdir. Burada Hint yarımadasını, İran'ı nazara almadan diyebiliriz ki Türklerin varlıklarını ve medeniyetlerini ispat eden eserler özellikle Orta çağda Anadolu, Arabistan, ve Mısır'a yayılmış, Yeni çağda da Avrupanın ortasına kadar millet yürüdükçe, beraber yürüyerek Rumeli'yi doldurmuştur.

Türklerin medeniyet eserleri, Cami, Medrese, Türbe, Darü'ttâlim, Darü'lhadis, Kütüphane, Darü'lhuffaz, İmaret, Hastane, Darüssıhha, Tabhane, Hamam, Yol, Köprü, Kervansaray, Çeşme, Sebil, Kal'a, Su yolu, Liman, Bedesten, Çarşı gibi çeşitli ve ömürlü kuruluşlardır.

Gerçek şudur ki, Türkler insan sağlığına büyük kıymet ve önem vermişlerdir.

Millet olarak Türklerin ruh yapısında şefkat, insana yardım duyguları çok gelişmiş olduğu gibi kabul ettikleri İslâm dini de devamlı telkin ile onları bu hizmete sevk etmiştir: Müslümanlık insana yardım etmeyi çok yüksek bir görev, âdeta bir ibadet olarak tanımış, Peygamber "Beden ilmi din ilminden evvel gelir", "İzdirap çeken bir insana yardım edenin hizmeti bütün insanlığa yayılır" gibi mühim hadisler söylemiştir.

İşte millî ve dinî, iki yönlü etkinin eserleri daha Orta çağda Türklerin hastane, misafirhane, aşhane gibi eserler yapmayı ön plana almalarını sağlamıştır.

Hastane ve ona benzer yardım tesisleri genel olarak vakf edilmiştir. Selçuk ve Osmanlı devirlerinde vakf usulü pek çok kuruluşun asırlar boyu ayakta durmasını sağlamıştır; şöyle ki, bir Cami, Hastane, Medrese, veya Misafirhaneyi vakfetmek kararını veren insan onun için bir (Vakfiye) tanzim ettirerek usulü dairesinde tescil ettirir. Vakfiye'de tesisin bütün vasıfları sayılır; idare şartları, kimin veya kimlerin tarafından idare edileceği (yönetici) belirtilir ve tesisin devam edebilmesi için ona gelir kaynakları bağlanır. Bu arada mütevellî olan insanlar da belirli bir ücret alırlar. Mütevellilik babadan evlâda intikal ile devam eder.

Vakıf yapan hükümdar veya başka insanlar bu suretle malının siyasete oyuncak olmasını, varisleri tarafından satılmasını önlediği gibi adının ebedileşmesini de sağlar ve kaynakları ona yeter masrafı sağladığı sürece vakıf devam eder; halk da parasız olarak ondan faydalanır. İşte bu sıfatlarla vakıf, şarkın çok eski, asırlarla ve hâlâ süren çok faydalı bir sosyal yardım usulüdür.

İnşa ve vakfedilen müesseselerin önemli bir kısmı Cami, Çeşme, Aşhane, Taphane, ve Medreselerdir. Medreseler değişik derecelerde bilgiyi, özellikle din bilgisini ve bir kaç da müsbet bilgileri (Astronomi, Matematik ve Tıp bilgisini) öğreten yatılı kolejlerdir.

Biz burada Selçuk devrindeki hastaneleri sıralayacağız. Prensip itibarıyla bunların hepsi vakıf müesseseleridir. Bazıları sadece hastane, bir kısmı ise hem hastane, hem medresedir (Kayseri, Sivas, Amasya).

Tarih sırası ile Selçukluların ilk medresesi Bağdad'da Alpaslan ve Melikşah'ın Veziri (1063-1092) Nizamülmülk'ün kurduğu (Nizamiye) Medresesidir ki bu, sonraları bir kaç tane daha benzeri yapılmak suretiyle çoğalmış ve zamanla bütün Nizamiye Medreseleri sönmüştür.

#### *I. Millî Sınırlarımızın dışında ve içindeki Selçuk Hastaneleri :*

Hastane yapmaya ilk önem veren Türklerin Selçuklular olduğu muhakkaktır. Gerçekten Selçuklulardan önce Türklerin Mısır'da İbn-i Tolun'un 874'de yaptırdığı hastane ile Bağdad'da 978'de yaptırdıkları Adudî Hastanesinden başka Suriye'de tanınanlar vardır.

Selçuk devri ise Türklerde hastane ve diğer sıhhi hayır tesislerinin bol olduğu devirdir. Denebilir ki bu hız Osmanlı devrinde de aynen devam etmiştir.

Gerek Selçuk, gerekse Osmanlı devirlerinde İmparatorluk ülkesinde kurulmuş olan hastanelerin bir kısmı Lozan Andlaşması ile Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan yerlerde kalmıştır. Onları tarih sırasıyla saymakla yetineceğiz:

1. Şam'da Nureddin Şehid Hastanesi - 1154
2. Musul'da (Erbil) Gökbörü Hastanesi ve tesisleri - 1156
3. Kudüs'de Selâhaddini Eyyubî Hastanesi - 1187
4. Akkâ'da Selâhaddini Eyyubî Hastanesi - 1187
5. Şam'da Kaymeri Eyyubî Hastanesi - 1248
6. İran'ın Kirman şehrinde Kutluğ Türkân Hastanesi - 1281
7. Kahire'de Seyfüddin Kalavun Hastanesi - 1284
8. Şam'da Kaymeri Hastanesi - 1308
9. Tebriz'de Reşidüddin Darüşşifası ve Külliyesi - 1310

10. Şam'da Bay Timur Hastanesi - 1319
11. Halep'de Ergun Kâmil Hastanesi - 1354.

*II. Bugünkü Türkiye hudutları içinde kalan Selçuk Hastaneleri ve ilıcalar ise yine tesisleri tarihi sırasıyla şunlardır :*

1. Havza'da Mes'ud bin Kılıç Arslan Hastanesi - 1116
2. Mardin'de Necmeddin Gazi Hastanesi - 1122
3. Kırşehir'de Karakut Kılıç Arslan Ilıcası - 1145
4. Kayseri'de Gevher Nesibe Sultan Hastanesi - 1206 (mükemmel tamir edildi.)
5. Sivas'da Birinci Keykâvus Hastanesi - 1217 (tamir ediliyor.)
6. Divriği'de Turan Melik Sultan Hastanesi - 1228 (mükemmel durumda.)
7. Konya Hastaneleri 1219-1233, hiç izi yok.
8. Kütahya'da Yoncalı Ilıcası (Gülsüm Hatun) - 1233
9. Çankırı'da Atabey Ferruh Hastanesi - 1235, pek az izi vardır, kitabesi saklı.
10. Iğın'da Alâeddin Keykubad Ilıcası - 1236, hâlâ mamur ve işliyor.
11. Kastamonu'da Ali Bin Pervane Hastanesi - 1272, yalnız kapısı, yılanı ve kitabesi yok.
12. Tokat'ta Muinüddin Pervanebey Hastanesi - 1275, şimdi müzedir.
13. Akşehir'de Sahip Ata Hastanesi, izi kalmamıştır.
14. Aksaray'da Darüşşifa - 1337, harabesi var.
15. Erzurum'da Darüşşifa, izi kalmamıştır.
16. Erzincan'da Darüşşifa, izi kalmamıştır.
17. Sivas'da Rahatoğulları Darüsshıhası - 1288, yerine şimdi bir mes-cit var.
18. Mardin'de Eminüddin Hastanesi, eski halinde duruyor.
19. Amasya'da İlduz Hatun (Anber Bin Abdullah) Hastanesi - 1308.
20. Kayseri'de Zülkadiroğulları Lebroyerisi - yeri bile belli değildir.

*Hastanelerin devam etmeyişi :* Yapı, tesis, hekim, kitap, öğrenci bakımından haklarında bulabildiğimiz bütün bilgileri toplayacağımız bu hastanelerden bir kısmı yüzyıllarla devam etmiştir. Selçuklularda ülke genişleyip yeni bir şehir fethedilince orada yeni ve eskisinden daha mükemmel bir hastane yapılmış, önceki şehirdeki hastaneler ise yeni asırlarda unutulmuş, kapanmış, ve harab olmuştur, yani bir kısmı da devamsız olmuştur. Bunu hasta bakımının veya tıp öğretiminin bazan bir tarafa atılmış olduğu gibi bir izaha bağlamamalıdır. Yenisi yapılıncı eskisini devam ettirememek sırf ekonomik sebeplere ve ihtiyaca bağlıdır.

Bununla beraber Selçuk devrinde de Feodalite (Beylikler) ve Osmanlıda da bilhassa son bir kaç hastanenin beraber işletildiği de vakidir.

*Hastane adları :*

Bir de (Ad) meselesini açıklayacağız:

Selçuk devrinde hasta bakılan müesseseye genellikle (Şifahane) veya (Mâristan) adı verilmiştir. Bu arada (Darüşşifa) da hem Selçuk, hem Osmanlı devrinde kullanılmıştır. Farsça bir kelime olan Maristan sıhhat yeri, bimar ise sıhatsız mânasına gelir. O halde zamanla Bimaristan=sağlığı yok olmuş, yani Hastane mânasına kullanılmış ve son zamanlarda Bimarhane, bimaristan ve nihayet "Tımarhane" (tımar=tedavi) adı da akıl hastaları yatırılan hastanelere verilen ad olmuştur. (Bugün kullandığımız (Hastane) adı ilk defa olarak 1843 de Bezmiâlim Valde Sultan'ın İstanbul'da Yeni Bahçe'de yaptırttığı Gureba Hastanesinde kullanılmıştır.)

*Psikosomatik ayrılım :*

Aslında Selçuk devrinde, ondan sonra (Tavaifi mülûk = Feodalite)'de ve Osmanlı İmparatorluğunda delilere tekke ve zaviyelerinde Şeyh ve Sofiler bakmışlardır. Sofiler İslâm'da derviş (mistik)'lerdir. Bunlar çok miktarda tekkeleriyle şehirlerin içinde ve dışında bütün Anadolu'ya yayılmışlar, kurdukları müesseselerde türlü telkinlerle halka ruhî şifa sağlamaya çalışmışlardır<sup>1</sup>. Yukarıda adı geçen şifaiye ve diğer müesseseler ise somatik hastalıklarla uğraşan bugünkü anlamla hastanelerdir.

Şimdi bugünkü Türkiye hudutları içinde bulunan Selçuk Hastanelerini yukarıki cetveldeki sırayı izleyerek yani, tarih sırasıyla; haklarında sahip olduğumuz bilgilerle mütalâa edeceğiz. Bu bilgi bir hastanenin binasından başlayıp medenî bir varlık olarak çalışmasındaki bütün yönlerine yaygın olacaktır.

*Selçuk Hastanelerinde Mimari Özellik :*

12 ve 13 üncü yüzyılları kaplayan Selçuk İmparatorluğu din ve dünya işleri bakımından İslâm, sanat ve edebiyat yönlerinden de yine İslâm ve Orta Şark etkisi altında idi. Bununla beraber Selçuklularda sosyal yardım ve sağlık işleri konularında komşu milletlerden daha ileri bir görüş, bir medenî davranış göze çarpar.

Öyle ki Selçuk devri mimari eserleriyle de, bu eserlerin gayeleriyle de,

<sup>1</sup> Akıl hastasını tekkeye alıp, tekkenin aile ferdlerinden olan akranı ile sohbet ve ülfet halinde tedavi etmek, Yunan (Eskülapiyon)'dan alınmış olabilir.



sosyal yardım çehresiyle de Orta Şark ve Anadolu'da yerleşmiş değişik milletlerden ileri bir medeniyet seviyesi gösterir.

Bu düşünce ve davranış Sosyal bir çok vakıf kuruluşların meydana gelmesine âmil olmuştur.

Selçuk şifahane ve medreselerinin yapısında, başka Selçuk eserlerinde olduğu gibi özel bir mimari göze çarpar. Ayrıca Selçukluların binalarında ve paralarında çokluk kabartma şeklinde resimler de bulunmaktadır. Hatta Orta Asya ve Orta Şark'tan aldıkları resmi Selçuklular, kitabe ve çinilerde bile kullanmışlardır.

Anadolu'nun başka beyliklerinde ve Osmanlı Türklerinde uzunca zaman belki de dinin etkisi ile dini binalara sokulmamış olan resim (nakış) ancak saraylarda devam etmiştir. Fatih Sultan Mehmet zamanında Padişah resme yer vermiştir.

### SELÇUKLU DEVRİ HASTANELERİ HAKKINDA BİLGİLER

1, 2, 3: Haklarında bilgi yoktur.

4. *Kayseri-Gevher Nesibe Sultan şifaiyesi* (1206): (Karasu), (Delisu) adlarıyla Kızılırmak'tan gelen iki kolun suladığı ovada, 1070 metre rakamında Kayseri şehri, 4000 metre yüksekliğinde sönmüş bir volkan olan Argaeus=Erciyas dağının eteğinde, Anadolu'nun hemen ortasında doğudan batıya Karadeniz'den Akdeniz'e ulaşan yolların çaprazlaştığı merkezi bir durumdadır. Türklerden önce (Kappadokya) kıt'asının hükümet merkezi olarak Mazaka veya Eusebia adını taşıyordu. Bizans devrinde Sezareya, Türkler'de Kayseriye adını almıştır.

Anadolu Selçuk devletinin başkenti (Konya) olmakla beraber eski tarihtenberi olduğu gibi Selçuk devrinde de ordu merkezi olarak Kayseri önemini muhafaza etmiş bir şehirdir. Anadolu'da Türk medeniyetinin gelişmesinde, ticaretin artmasında büyük rolü olan bu Kent'imiz merkezle çok sıkı temas halinde bulunmuş, bu temas ve gelişme san'at bilgi, ticaret hasılı her alanda meyvalarını vermiştir.

Selçuk Hükümdarı Kılıçarslan ölünce yerine oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev hükümdar olmuş ise de (1192) beş yıl sonra kardeşi İkinci Süleyman saltanatı ele geçirince, Gıyaseddin Bizans'a iltica etmiş, sekiz yıllık fasiladan sonra tekrar makamına gelmiştir (1205).

Gıyaseddin Keyhüsrev'in ana baba bir hemşiresi Gevher Nesibe rivayete göre evlenmeden, muhtemelen 26-27 yaşında, veremden ölmüştür. İşte bu kız kardeş hükümdar ağabeysinin ikinci saltanatı esnasında Kayseri'de bir hastane yapılmasını ister, hükümdar buna bir geçitle bağlanacak

bir de medrese ekleyerek tümünün bir (Tıp sitesi) haline gelmesini tensip eder ve böylece Kayseri Gevher Nesibe şifaiyesi ve Tıp mektebi (Çifteler) vücut bulur (602-Hicrî, 1206-Milâdî).

Bugün Gevher Nesibe şifaiyesi adı ile anılan bu tesise başlangıçtan bugüne kadar birçok isimler takılmıştır: Şifaiye, Şifahatun medresesi, Gıyasiye, Kayseri Maristanı, Şifaiye hastanesi, Darüşşifa medresesi, Çifteler ve Çifte medreseler.

Yine rivayete göre Melike Gevher Nesibe arzu ettiği kuruluşun bittigini görememiş, hükümdar kardeşi onun ölümünden sonra vasiyetini yerine getirmiştir. Gevher Nesibe'nin zatî mücevherlerini bu binaya sarfetmiş olması, hükümdarın da nakden yardım etmesi bir güzel tarafını teşkil ettiği gibi insanlığa yardım gayesiyle yapılan kuruluşların önemli bir kısmında kadınların ön ayak olmaları, şahsî servetlerini bu uğurda vermeleri, vakıf kurarak ona gelir kaynağı bağlamaları yüksek duygularının bir tezahürü olarak burada da göze çarpıyor.

Gerçekten Selçuk ve Osmanlı tarihinde kadınlar tarafından kurulan Cami veya Kervansaray emsalinin az olmasına karşılık onların eseri olan Hastane, tabhane ve imaretlere sık rastlarız: Kayseri Darüşşifası Gevher Nesibe Sultan'ın (1206), Divriği Turan Melik Sultan'ın (1228), Kütahya Gülsüm Hatun'un (1233), Manisa Hafsa Sultanın (1539), Haseki, Hürrem Sultanın (1550), Toptaşında Atık Valide Nurubanu Sultanın, İstanbul Guraba Hastanesi Bezmialem'in (1843), Zeynep Kâmil, Zeynep Hanımın (1860)'dır.

Kayseri'de iki görev (nazarî ve pratik hekimlik öğretimi ile hasta bakımı) birbirinden ayrı zan olunan içten müşterek iki binada tek bir varlık halinde birleştirilmiştir. Öyle ki, medresede tıp nazarî olarak okutulurken hastane kısmında hem hastalar tedavi edilir, hem de onlar üzerinde öğrencilere tatbikat yapılır.

Hekimliğin sadece teorik olarak Kiliselerde okutulduğu bu devirlerde hastalar üzerinde Tıp öğrencilerine tatbikat yaptırılmasına ancak bir kaç yerde rastlanmaktadır: Napoli (1224), Sienna (1247), Montpellier (1289).

Şifâiye şehrin kuzey tarafında Hacı ikiz mahallesindedir. Binalar tam bir medrese stilindedir. İki parçanın ayrı ayrı zamanlarda yapılmış olduğunu kabul etmek de –binayı inceleyince– mümkün olmasa gerektir.

Bu çifte bina önden bakılınca 60 metre genişliğinde ve 40 metre derinliğindedir. Önde iki dış kapı ile sokağa açılır. Bunlardan doğudaki medresenin, batıdaki şifahanenindir. Duvarlar sarımtırak renkte kesme taşdan yapılmıştır. Tam Selçuk stilindedir. Solda bulunan şifahane kapısının üzerindeki mermer kitabe de yine Selçuk stilinde olup, mermere kalın Selçukî

harfleriyle Arapça yazılmış olan yazının tercümesi şudur: *Büyük Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev* ibni Kılıç Arslan'ın saltanatı daim olsun. Bu hastaneyi ismetü-dünya veddin Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe'nin vasiyeti üzerine yaptırdı. Allah onlardan razı olsun. Sene (602).

Kapısının sağ üst başında bir arslan ile kitabenin dış ve üstünde baş ve kuyruğu yukarı kıvrılmış dört kıvrımlı yılanın bir parçası; medrese kapısında ise bazı işaretler göze çarpar. Medresenin kapısı şifahanenin kapısı gibi süslü değildir.

Binanın bütünü tek kattır. Şifahane kısmı üç büyük salon ve yanda bir eyvan ile on altı odadan tereküp eder, tamamı 32x10 metrekaaredir. Medrese kısmı ise Şifahane'den daha küçüktür. Medresenin avlusunda dört köşe bir havuz, yan tarafta iki büyük bir eyvan, tekrar iki oda bir küçük eyvan ile önde dört oda bir eyvan olmak üzere dizilmişlerdir. Bütün bunlar müşterek bir koridorla Şifahaneye bağlanmışlardır. Şifahane ve medresenin kapılarından girince arka arkaya üç revak bu saydığımız teşkilatı bağlar. Binanın tümünün yani Şifahane ve medresenin arka yola pencereleri vardır.

Kayseri şifaiyesi 1889'da tamir edilmiş, sonra tekrar harap olmuştur. Bu haliyle medreseye ilk dikkati çekenler Müze Müdürü Merhum Halil Ethem ile Prof. A. Gabriel'dir. Bu iki muhterem zatın incelemeleri yayımlandığı zaman medrese kısmının kapısı ile çökmüş bir iki duvar ve iki kardeşin mezarını havi harap bir kümbetten başka ortada bir şey yoktu.

1955'de Medresenin kuruluşunun 750 inci yılı münasebetiyle pek harap bir halde iken yeniden tamir edilmeye başlanmış, takriben bugünkü mamur haline getirilmiştir.

Şifaiyenin ilk kadrosu biri başhekim olmak üzere 2 hekim, 1 cerrah, 1 göz doktoru, 1 eczacı, bir de idarecidir.

Kayseri şifaiyesinin inşa edildiği ve çalıştığı devirlerde Konyalı Hekim Ebubekir'in Konya dışında özellikle Kayseri'de bazı görevler aldığı şiir ve mektuplarından vücuda gelmiş (Ravzatulkütah Hadikatülelbab) adlı 58 mektup ve çeşitli manzûmeleri havi eserinde anlaşılıyor. O sırada Konya'da Başhekim olarak bulunan Ekmelüddin Müeyyed ile muhabere edildiğini gösteren bu vesika Kayseri hastanesinin merkezden idare edildiğini de açıklamaktadır. Ebubekir'in Kayseri şifaiyesinde Başhekim olduğunu kabul etmek de mümkündür.

Kayseri Şifaiyesi bütün vasıflarıyla Selçuk Türklerinin ilk tıp mektebidir. Ancak bu medresede fonksiyonun bugüne kadar devamlı olmadığı, bir çok defa fasilalar bırakıldığı, binanın başka işlere tahsis edildiği, nihayet harabolup kaldığı muhakkak ise de bu fasilaları tayin de mümkün olmuştur.

Bilinen 1889 tamiri ve 1890 da (Rauf) ve (Hilmi) isminde iki kişiye Müderrislik beratı verildiğidir. Demek oluyor ki fasılalara rağmen Medrese XIX. yüzyılın sonuna kadar gelebilmiştir.

Medresenin içinde ve doğu kenarında kalan iki kardeşin Selçuk stilineki kümbeti da 1889'da tamir edilmiştir.

Gevher Nesibe Şifaiyesinin vakfiyesi bulunamamıştır. Bununla beraber hastanenin idaresinde benzerleri müesseseler için tespit edilmiş olan tüzük veya yönetmelik hükümlerinin cari olması muhakkaktır; hekimlerin pek yüksek dereceden olmaları, tam gün çalışmaları, hasta kabulü ve Poliklinik şeklinde Başhekimin mes'ul olması, dışardan gelecek hastalara bir nizam ile bakılması, idare heyeti ve onun temsilcisi olan idari, malî bir müdür bulunması (şartıvakıf)ın aradığı gelir ve giderlerin bu idare heyeti tarafından tanzim edilmesi benzeri hastanelerde olduğu gibi yürümüştür.

Şifaiye hakkında bugün mevcut kayıtlar:

Vakıflar Genel müdürlüğünde 481, 217 Arşiv sırasında.

Başvekâlet Arşivinde 1500 tarihli Kayseri Livası defteri.

Başvekâlet Arşivi Defter tasnifinde Gıyasiye 1768, 1867 tarihlerindedir.

İşte Türk-İslâm medeniyeti tarihinde Anadolu'da ilk Tıp mektebi Selçukluların tarif edegeldiğimiz (Kayseri Darüşşifası) hakkında bugün bildiklerimiz böylece özetlenmiştir.

Bu müesseseyi yine Selçuk ve Osmanlı devirlerinde müstakil okul halinde Tıbbiyeler takip edecektir.

##### 5. Sivas: *İzzettin (Birinci Keykâvus) Hastanesi (Darüssıhha 1217)*

Selçukluların İran'daki büyük devletlerinden sonra Anadolu'ya girmeleri (1071) süratli bir yayılma ve her bakımdan bir gelişme ve yükselmenin başlangıcı olmuştur.

Ege ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanan yeni devlette ilk Tıp mektebi olarak kurulan Gıyaseddin Keyhüsrev Medresesinde Selçuk mimariyetiyle tababeti gelişmiştir. Ülkenin aynı zamanda ticaret ve iktisad yönlerinden yükselmesi yeni ihtiyaçları doğurunca Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğlu Keykâvus da Sivas Hastane-mektebini kurmuştur. Babası Hükümdar iken (Melik) sıfatıyla Malatya'da bulunan ve orada Mecdettin İshak'dan ders alan Keykâvus babası Alaşehir seferinde şehid düşünce tahta çıkmıştır (1211).

1219 Suriye seferinde ordusunun bozulmasından sonra Viranşehirde veremden ölen hükümdar binasını bitirmiş olduğu Sivas Tıp Medresesinde gömülmüştür.

Sivas Tıp Medresesi ve Darüşşifası, Selçuk mimarisinin güzel bir nümunesidir. Anadolu Selçuk hastanelerinin en büyüğü olan bu şifahane 68 x 48 metre genişliğinde ve tabii bir mustatil şekildedir. (Eyvan Medrese) planıdır. Dış duvarlar kesme taştan yapılmıştır, ve Medrese ile Darüşşifa'nin bütününe kaplar. Medrese kısmı yıkılmış, hastane kısmı tamamen sağlam olarak durmakta iken Prof. Gabriel ve Mimar Sedat Çetintaş'ın kazıları temelleri ortaya çıkararak binanın şahsiyetini belirtmiştir.

Cephedeki büyük abidevi taç kapıdan bir dehlize girilir. Dehlizin iki tarafında iki oda vardır. Buradan dikdörtgen şeklindeki avluya girilir. Açık Eyvan şeklindeki girişin kemerinin karşısında geniş bir eyvan, iki yanında iki tane büyük oda, ortada henüz tam olarak meydana çıkarılamayan bir havuz bulunur.

Büyük avlunun sağ ve sol yanlarında 19 oda, sağdakilerin ortada ve en büyük olanında Keykavus'un ve başkalarının mezarları, solda Medreseye giden geçit bulunur. Hükümdarın mezarı 12 yüzlü bir kasnak üzerinde bir kubbe ile örtülüdür, ve bu kubbe sırlı tuğla ve çinilerle örülmüştür, avlunun iki tarafında beşer kemer bulunur, kemerlerin içi de sırlı tuğladan örülmüştür.

Pencere üzerindeki tuğladan yazı, binanın mimarını (Ahmed bin Ebubekir) bildirmektedir.

Sivas Darüşşifasında öteki medreselerdekinden fazla olarak türlü süsler, figürlü plastik ve kabartma sembolik motifler ve türbede de çinili süslemeler vardır. Kapının üstündeki mermer kitabede Arapça ve süslü olarak yazılmış yazının tercümesi şudur: "Bu sıhhat yurdu Allah'ın emriyle kaybolan Sultan Keyhüsrev oğlu Keykâvus'un emriyle 614 yılında inşa olunmuştur (614 Hicri - 1217 Miladî).

Taç kapının kenarının iki tarafı ve üstü birbirine geçme yıldızlarla süslenmiştir, ev'iyesi geniş bir çerçeve halindedir. Kemerin iç yüzünde dört tane kabartma rozet bulunur. Avludaki büyük eyvan kemerinin iki köşesinde yuvarlak kabartma iki insan başı ve dört köşelerinde de sekiz köşeli birer yıldız görünüyor. Sağdaki kadın başı, soldaki, başındaki taç'dan ışınlar yayılan bir erkek başıdır. Bunların ay ve güneşi temsil ettikleri bildirilmiştir, ve başka medreselerde de benzerleri vardır. Her iki başın dolaylarını (Lâilâhe illallah Muhammedün resulullah) yazısı süslemektedir. Bunlardan başka Taç kapı kemerinin iki yanındaki köşe tablalarında birer hayvan şekli (Arslan) belki de kuvvet ve sağlığın timsali olarak işlenmiştir.

Hükümdarın türbesinin avluya açılan cephesinde çini ile Farsça olarak yazılmış bir beyit vardır ki, tercümesi şudur: "Biz saraylardan daracak kabirlere geçtik, ne yazık ki ölümden zenginliğin faydası olmadı, saltanatım

mahvoldu, gerçek olan dünyadan ayrılış". Altında: (617 yılı Şevval ayının 4 üncü günü) yazılıdır. Bundan başka da etrafda ayetler ve burada (İnna lillah ve inna ileyhi râciun) yazılıdır. Selçuknamelerde tercümesi yazılı olan ve bizzat Şair Sultan'ın eseri olduğu belirtilen aşağıdaki kıt'ayı hastalığı ağırlaştığı zaman söylemiş olsa gerektir! Lâkin bu kıt'a mezarın hiç-bir tarafına yazılmış değildir, bulunamadı (Aslı farsçadır) :

Biz cihanı terkettik, gittik  
Rencini dilde terk edip, gittik  
Şimdiden gerü nöbet erdi size  
Nitekim evvel ermişti bize.

6. *Divriği - (Turan Melik Sultan) Hastanesi (Darüşşifa-1228) :*

Ahmet Şah Divriği'de abidevi bir toplantı yeri yaptırmış, bu bina sonradan Cami'ye çevrilmiştir. Şahın haremi Âli Mengüçek'den *Fahreddin Behram Şahın kızı Turan Melik* de onun yanına Hastaneyi yaptırmıştır.

Hastane binası Divriği kal'asının yamacında ve Camiin bitişiğindedir. İçindeki türbenin kurucuya ait olması çok muhtemeldir. Bu darüşşifada Selçuk devri mimarisinin tipik bir nümunesidir. Özelliği önde iki katlı oluşudur. Mimarı, Ahlatlı *Hürremşah*'ın adı da duvara yazılmıştır. Binanın dışında doğu ve batı taraflarında iki kapısı vardır, bina mustatil şeklinde 32 × 24 metre karedir. Portayda çiçek şekilleri içinde Selçuk işi oymalar vardır. Bu oymaların *Kelük bin Abdullah'a* aid olması kabul olunabilir.

Kapıdan girilince iki yanda iki oda, karşıda bir avluda yuvarlak direk-lere dayanan kemerler, avlunun ortasında bir havuz ve yanlarında dizilmiş odalar, nihayetinde büyük bir salon bulunuyor. Tümü 8 oda ve 3 eyvandır. Cami tarafında süslü bir pencere bulunuyor.

Önden iki katlı, hacmi küçük, tezyinatı fazla ve detaylı oluşu binanın özelliğini yapar.

Portik üzerindeki kitabe Arapçadır. Tercümesi: "*Merhum Hükümdar Fahreddin Behram Şah*'ın kerimesi, Af ve mağfireti ilâhiye muhtaç, adaletli Sultan Turan Melik Allahın rızasını kazanmak için Altı yüz yirmi altı (626)<sup>2</sup> senesinin ilk ayında<sup>3</sup> bu mübarek Darüşşifanın bina ve imarını emretmiştir."

7. *Konya Hastaneleri (1219-1233) :*

Konya'da Selçuk Türkleri devrinde üç hastane kurulmuş olduğu muhakkaktır. Şehirin İmparatorluğun merkezi olması ve nüfusunun çokluğu bakımından bu, gayet tabiidir.

<sup>2</sup> 626 Hicri = 1228.

<sup>3</sup> Hicri takvimde ilk ay Mukarremdir.

a) En eski hastane Alâeddin Keykubat zamanında büyük Karatay Medresesinin karşısında şimdi tuğladan bir binanın kurulduğu yerde idi. Bu, *Emir Celâleddin*'in kurduğu hastanedir. Medrese şeklinde olan bu hastaneye bir zamanlar "Küçük Karatay" da denmiştir.

Sonraları ise, Şifahane = Sakahane = Hastane adlarıyla anılmış olan bu hastane bugün de Konya'da İnce Minare'nin kuzeyinde bir mahalleye bu ad (Sakahane) verilmek suretiyle devam etmiştir. Halk şehrin bu bölgesinin "Şifalı" olduğu kanaatinde. Bu hastanenin hekimi olarak *Celâleddin'in kardeşi Kemaleddin* çalışmıştır. Hastane binasında arka eyvanından bir kısımdan başka bugün hiç bir iz kalmamıştır.

Sultan Alâeddin Keykubat'ın Cami ve Hastanesi hakkında vakfiyesi vardır ve Vakıflar Arşivindedir. Adı geçen hastanede bir kaç hekim, bir idareci, bir kâtip çalışmış ve bu kadro 1773 yılına kadar faal görülmüştür. Hastane ortadan kaybolduktan sonra da bu maaş ve tahsisatın başkalarına verilmiş olduğu kayden sabittir. Hastane binasının yakınında oturan Cüneyt isminde bir doktor hastaları ziyaret etmiş ve vakıftan sağlanan ilâçları fakir hastalara dağıtmıştır. Bu şekilde bir fonksiyonu yakın zamanlara (1858) kadar devam ettiğini gösteren belgeler Vakıflar ve Başbakanlık arşivindedir:

Vakıflar Arşivi - Selâtin Defteri Birinci Cilt - Anadolu Sahife 131.

Vakıflar Arşivi - Eski Anadolu 259 Yeni No. 46.

b) Konya'da "Bey Hekim" mahallesi veya (Hastane mahallesi) adı ile bir yer vardır. Bunun arkasında sağda Tabib *Ekmelüddin*'in türbesi bulunur. Buradaki hastanenin de izi kalmamıştır. İşte bu Konya'nın ikinci Selçuk Hastanesidir. Bu hastanede Başhekim Ekmelüddin'den başka *Gazanfer, Konyalı Sadrettin, Ebubekir bin Zeki, Kemaleddin Karatay* çalışmışlardır. Bunlar Selçuk Türklerinin bu devrinde şöhret kazanmış hekimlerdir.

c) Konya hastanelerinin üçüncüsü Karaman oğulları tarafından ince minare ile Karatay medresesi arasındaki sahada inşa ettirilen hastanedir. Bunun harplerde yıkılan birinci hastanenin yerinde yapılmış olması mümkündür.

8. *Kütahya'da Gülsüm Ilcası - (Yoncalı Ilca) 1233.*

Selçuk Hükümdarı Birinci Alâeddin zamanında Gülümsen Kütahya'da *Yoncalı Ilca* denilen sıcak su membaında bir şifahane kurmuştur. Bu tesis hakiki ve klâsik anlamı ile tam bir hastane olmasa bile bir şifa kaynağı olarak zikre değer, ayrıca binası da abidevi değil, basittir. Hükümdar ailesine mensup olmayan mütevazi bir kadının tesisi olarak dikkati çekebilir. Kapısının üstündeki kitabede "Ramazan kızı büyük ve üstün Gülümsen hayat verici imarı ile sevindirdi" yazılıdır.

9. *Çankırı'da "Ata-bey Ferruh" Hastanesi - 1235 :*

Alâeddin Keyhüstem zamanında Ordu Kumandanı bulunan Atabey Ferruh tarafından kurulmuştur. Şehrin dışında ve batı tarafındadır. Buraya (hastane mahallesi) denmektedir. Bina tamamen harap olmuş, sadece kapısının üstündeki yazı Çankırı Ortaokuluna taşınmıştır. 75 santim boyunda olan yazıda kitabesinden başka Selçuk tarzı çapraz yılan vardır ki bunu şimdi İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Tıp Tarihi Enstitüsü amblem olarak kullanmaktadır.

Kitabe yazısı Arapça olup hastanenin yapılışını belli ediyor. Hastanenin hemen yanında kurucunun mezarı vardır, buna şimdi halk (Taş kümbet) diyor.

Bu hastaneyi yapan bir müddet Sivas hastanesinde de idareci olarak çalışmıştır (1220). Çankırı hastanesi şeri mahkemede tescil edilmiş olduğu gibi hakkında Devlet Arşivi (Tıp-272) de bilgi vardır.

Bugün hastanenin yerinde bir şey kalmamıştır. Buna göre bina müstakil şeklindedir, ve heyeti umumiyesinin Kayseri, Sivas ve Divriği hastanelerinde olduğu gibi eham şeklinde bir damla örtülü olmasını "Şahabeddin Uzluk" kabul ediyor. Aynı mimara göre iç bölmeler, avlu, eyvanlı odalar şeklinde olmalıdır. Süheyl Ünver bulunan parçalardan mülhem olarak bu hastanenin bir planını çizmiştir.

10. *Konya'da (İlgin) İlhası (Alâeddin Keykubat) 1236 :*

Halen eski kısma yeni ilâveler yapılarak, işlemeye açılmıştır.

11. *Kastamonu'da (Ali bin Pervane) Hastanesi - 1272 :*

Hastane Kastamonu şehrinin Küpçeğez mahallesinde yapılmıştır. Buraya (Yılanlı dergahı) da derler. Oyuk bir taşın içinde taşlaşmış bir yılanın bulunuşu bu adın takılmasına sebep olmuştur. Halk bu taşın şifalı olduğu kanısındadır. Yapı Selçuk medresesi stilindedir. Kapının üstündeki hitabede hastanenin (Müinüddin Süleyman oğlu Ali Pervane) tarafından kurulduğu belirtilmiştir. Mimarı *Saadi bin Kayseri*'dir. Bu mimarın Kelük bin Abdullah'ın etkisi altında kaldığı söylenir. Binanın yanı başında bir türbe yapılmıştır, tesisi yapanın burada gömülü olduğu tahmin olunur.

Bu bina bir yangın geçirmiş ve kapı etrafındaki kabartma zinetlerden bir kısmı kaybolmuştur. Müstakil şeklinde, tek kapılı, ortasında avlu, etrafında odalar, ve eyvanlar şimdi yoktur.

Melankoli, sara gibi hastalıklara musap insanların yılanlı taşın önüne getirilerek telkin veya maddî vasıtalarla tedavi edildikleri, sıtmalılara yılanlı taşın suyundan karıştırılmış su içirildiği bu güne kadar gelen rivayet-



ler arasındadır. Bu hastaneye ait kısa notlar Başvekâlet Arşivinde (Tıp 224) Tarihi 1726'dadır.

12. *Tokat'ta (Muinüddin Pervane Bey) Hastanesi* 1275:

XIII. yüzyılda Tokat'ta Pervane Bey tarafından kurulan ve (Gök medrese, Kırk kızlar medresesi) adı ile de anılan bu iki katlı hastane şehrin demirciler çarşısına yakın, Musalla mahallesinde büyük iki katlı bir bina halinde kendini gösterir. Kapısının üzerindeki kitabe düşmüş, kaybolmuştur.

Dış görünümünde olduğu gibi iç yapısı da Sivas'daki Gök medrese gibi güzel ve zengindir. Yapı müstatil şeklindedir, kapı iki sivri oyuk arasına alınmıştır. Birinci kat'da 4 büyük salon ve 15 küçük oda vardır. İkinci kat da birinciye benzemektedir. Bu yapıyı da *Kelük ibn-i Abdullah* ekolüne bağlamak mümkündür.

Tokat Gök medresesinin 6 parçasından 4 ü hastalara, 2 si de nekahatte olanlara ayrılmıştır. Tokat hastanesi 1811 yılına kadar faal kalmıştır. Bina şimdi müze olarak kullanılmaktadır. Bu kuruluş hakkında Başvekâlet Arşivinde (Tıp 239, 424, 1784, 1811) belge vardır.

13. *Akşehir'de Vezir Sahip Ata Hastanesi* - 1260:

İzi kalmamıştır.

14. *Aksaray'da Darüşşifa* - 1337:

Konya Aksaray'ında Karaman oğulları zamanında başladığı tahmin olunan hastane binası sonradan terkedilmiştir. Bugün bir harabe halindedir. Yıkık duvarlarına, sökülmüş temellerine bakarak iki kat olduğu tahmin olunuyor. Mimarı *Hoca İbrahim ibn-i İsmail*'dir.

15. *Erzurum*, 16. *Erzincan Darüşşifaları*:

Eserleri kalmamıştır.

17. *Sivas'da Rahat oğulları Hastanesi (Darürraha)* 1288):

Yerinde şimdi bir mescit vardır.

18. *Mardin'de Eminüddin Hastanesi*:

19. *Amasya'dan İlduz (Yıldız) Hatun - Anber ibn-i Abdullah Darüşşifası* - 1308:

İlhanlılardan Olcaytu Sultan Mehmet Hüdabende'nin haremi İlduz Hatun kölesi Anber ibin Abdullah ve Anadolu emiri Ahmed Bey eliyle bu hastaneyi yaptırmıştır. Kitabesinde tesisin hüviyeti açık yazılıdır. Darüşşifanın kapısının üzerinde bulunan bu kitabe taş üzerine yazılmış ve Arapça'dır. Tercümesi: "Sultanı Kuvvet ve kudreti aziz olan Cenabı Allah zayıf kulu Anber ibn-i Abdullah'ın Sultanı muazzam, Hakanı âzam, dünya ve

dinin gayesi Olcaytu Mehmed'in (Cenab-ı Hak Sultanî kuvvet ve kudretini muhalled eylesin) eyyamı devletinde ve hatunu muazzama melikelerin melikesi İlduz Hatun'un eyyamı izzetinde bu mübarek Darüşşifanın imaretine 708<sup>4</sup> senesinde muvaffak etti. Cenabı Allah bu hayrını kabul etsin."

Hastaneye halk arasında (Hatuniye) dendiği gibi Anber ibn-i Abdullah Hastanesi diyen tarihçiler de vardır.

Mimari üslup tipik Selçuktur, Konya'daki sırcalı medreseye çok benzer. İç teşkilâtı Sivas ve Divriği hastanelerinin aynıdır. Bina müstatil şeklinde olup, ortasında avlu vardır. Kumlu taş ve mermerden yapılmıştır. Süsleri yaprak şeklindedir.

Amasya Darüşşifasının vakfiyesi (Alâeddin Pervane) tarafından tanzim edilmiştir.

Osmanlı Türkleri Amasya'yı aldıkları zaman, Darüşşifayı olduğu gibi muhafaza etmişler ve vakfiyesinden faydalanarak hekimleri, cerrahları, göz mütehasıslarını ve diğer personeli tayin edip çalışmasını sağlamışlardır. Amasya Darüşşifası Osmanlı Türkleri devrinde de sağlam bir müessese olarak devam etmiş, içinde 14 yıl hekimlik ve cerrahlık ederek 1560 tarihinde ilk Türkçe Cerrahî kitabını yazan (Hacı İlyaszade Sabuncuoğlu Şerafeddin ibn-i Ali)yi yetiştirmekle şöhret bulmuş ve bu kitap Milletlerarası tanınmıştır.

Sabuncuoğlu'nun (Cerrahiyetülilhaniye) adını vererek Fatih Sultan Mehmed'e ithaf ettiği bu el yazması ve resimli kitabın resimlerini rahmetli Dr. Adnan-Adıvar Paris'de ki Milli Kütüphaneden İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü adına göndermiş, Enstitü resimleri izahları ile birlikte bastırmıştır (1939 - S. Ünver). 1960 yılında Sabuncuoğlu'nun kitabı kuşe kağıdı üzerine ve bizzat yaptığı resimleri renkli olarak Fransa'da basılmıştır (Prof. Huart, Premier Manuscrit Chirurgical Turc).

#### 20. Kayseri'de Zülkadir oğulları Lebzozerisi :

Bulunduğu yer belli değildir.

Bu küçük kitapta Selçuk Türklerinin Anadolu'da yaptırdıkları hastaneler incelenmiştir. Selçuklular insan sağlığına yardımcı olmak için esasen volkanik olan Anadolu'nun sıcak sulardan zengin köşelerinde pek çok ılıcalar (Termal) de kurmuşlardır ki bunlardan da başlıcaları Karakurt (Terziler), Ilgın, Havza, Seydişehir, Zülkadir beylerinin Hasankale'dir. Bunlar da şifa kuruluşları olmakla beraber, hasta yatırılıp tedavi edilen yerler olmadıkları için bu etüdün kadrosuna alınmamışlardır.

<sup>4</sup> 708 Hicri = 1308 miladi.

Selçuk Türklerinin yukarıda sıraladığımız Şifahanelerinden bir kısmında aynı zamanda Tıp öğretimi yapılmıştır. Bunlar da *Kayseri*, *Sivas*, ve *Amasya*'dır ki bu üç mektebi, Türklerin ilk Tıp mektepleri olarak kabul etmek gerekir.

Yayınlarla gelince, bu mekteplerde okunan kitapların başında İbnisina vardır. Pek tabii olarak yazma bazı hülâsaların da bu arada yer aldığı muhakkak ise de Osmanlı Türklerine gelinceye kadar derli toplu bir Türk Tıp eseri bulunamıyordu. XIV asırda hekimlerimiz Türkçe tıp kitapları yazmışlardır. Türk hekimleri Arapça bildiklerinden bu dildeki klâsikleri takip ediyorlardı.

Osmanlı Türkleri XV inci yüzyıldan itibaren (Havassüledviye), (Zahirei Muradiye) ile tıbbî telif alanına giriyorlar.

Mütalâasını yaptığımız 20 adet Selçuk tesisinin 4 tanesi (Kayseri, Divriği, Kütahya, Amasya) Hükümdar ailesine mensup kadınların ismini taşıyor. Yine bu hastanelerden Kayseri, Sivas, Amasya'dakilerin ilk tıp mektepleri olması da ayrıca dikkati çeker.

Şahsî servetini vakfa bağlayarak bu müesseseleri vücuda getiren Türk kadınları şefkat ve himaye hissini bariz nümunelerini gösteriyorlar. Selçuk Türklerinde kadınların bu davranışları Osmanlı Türkleri zamanında da aynıyle devam etmiştir. Yukarıda ele alınmış bulunan bu noktanın burada bir daha anılmasında Türklük hesabına özel bir duyulanma vardır.

#### L İ T E R A T Ü R

1. Âli: Menakıb-ı Hünerverân.
2. Arseven, C. E.: Türk Sanatı, X Fasikül. 1959.
3. Atabek, E.: Influence des fermes dans le développement de la science médicale turque. Congrès Int. des Sciences, Madrid 1959.
4. Afetinan: Atatürk ve Türk Kadını Haklarının Kazanılması. 1968.
5. Afetinan: Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi, Hacettepe Üniv. Yayınları 8, 1969.
6. Atabek, E.: Un hopital fondé en 1217 par les Turcs Seldjoukides et son influence sur l'enseignement de la médecine: Hopital de Sivas, 1960.
7. Bayat, Ali Haydar: Sivas Tıp Mektebi. Ege Üniv. T. Fak. Yayınları. No. 58, 1967.
8. Gürkan, K. I.: L'hopital-Ecole de Kayseri. Pagine di Storia della Medicina No. 6, 1964
9. Gürkan, K. I.: Guraba Hastanesi Tarihçesi 3. Baskı, 1968.
10. Gabriel, A.: Les monuments turcs d'Anatolie, Paris 1937.
11. Halil Ethem: Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu. İstanbul 1924.
12. Halil Ethem: Kayseri Şehri. Tarihi Osmanî Encümeni Külliyyatı No. 5, 1331.
13. Öztuna, Y.: Türkiye Tarihi Cilt II, 1965.
14. Uzluk, Ş.: Anadolu Selçukî Hastaneleri, T. Tıp Tarihi Arşivi, No. 12, 1939.
15. Ünver, S.: Haseki Hastanesi Tarihi. İstanbul, 1941.
16. Ünver, S.: Türk Tıp Tarihinin Esasları, Tıp Fak. Mec. 20, 1957.
17. Ünver, S.: Kayseri Tıp Sitemiz 760 yaşında, Veremle Savaş Derneği yayınları 1960.
18. Ünver, S.: Selçuklu Tababeti. İstanbul, 1940. Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Institut kurde de Paris

# SELÇUKLU HASTAHANELERİ VE AVRUPA KÜLTÜRÜNE TESİRLERİ

Dr. Ing. ARSLAN TERZİOĞLU

Institut für Geschichte der Medizin  
der Ludwig - Maximilians - Universität  
München

## I – Giriş :

Selçuklu Türklerinin XI. yüzyılda doğu islâm dünyasının hâkimi ve koruyucusu olarak Akdenize kadar yayılmalarının sadece Türk ve islâm tarihi için değil, Avrupa tarihi için de bir dönüm noktası olduğu ancak son zamanlarda anlaşılmaya başlanmıştır. Avrupa'da Rönesans devrinin doğmasında Selçukluların oynadığı rol etraflıca araştırıldığında, Selçukluların Avrupa kültürünü ne kadar çok etkiledikleri daha belirli bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Alp Arslan'ın 1071'deki Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun Selçuklular tarafından Türkleştirilmesi sadece Bizansı değil Hıristiyan Avrupayı da telâşlandırmıştı. Daha 1074 senesi Şubat ayında Bizans İmparatoru Mihael, Papa VII. Gregore'a müracaatla Türklere karşı yardım istemişti. Bu yardımına karşı Ortodoks kilisesinin Katolik kilisesine iltihakına bile razı olduğunu bildirmişti<sup>1</sup>. Papa da Avrupa Hıristiyan âlemini Selçuklulardan korumak için Avrupa hükümdarlarını Haçlı seferine davet etmiş, böylece XI. yüzyılın sonlarına doğru ilk Haçlı seferleri başlamıştı. Bu haçlı seferine katılan Avrupalılar gerçi siyasî hedeflerine ulaşamadılar, ama Selçuklular devrindeki İslâm medeniyetini yakından görerek Avrupaya bir sürü ilmî ve teknik yenilikleri getirdiler. İspanya ve Sicilya üzerinden daha önceleri başlayan İslâm medeniyetinin tesirleri, haçlı seferleri ile daha da hızlandı ve Avrupa'da başlayan İslâm eserlerinin tercümeleri ile İslâm medeniyetinin Hıristiyan Avrupaca Assimilation'u daha da çabuk oldu. Böylece Avrupa'da Rönesans devrinin doğuşu daha erken yüzyıllarda olabildi.

Bu haçlı seferleri esnasında Avrupalıların sayıca üstünlüğüne karşı, Selçuklu devri İslâm devri mühendisleri barut ve bunun patlayıcı silâhlarda kullanılmasını keşfettiler. Selçuklu devri âlimleri XII. yüzyılda barutun formülünü buldular. Kaşgarlı Mahmud'un "bunduk" atan iptidaî bir

<sup>1</sup> Runciman, S.: A History of the Crusades. Cambridge 1951-1952, I, S. 98.

tüfekten bahsetmesi, sonraları Aydınogullarının zemberekle mermi atan ve ses çıkaran tüfekleri kullanmaları, barutla birlikte, modern tüfeğin ilk şekli olan bu silâhların Türkler tarafından keşfedildiğini gösteriyor<sup>2</sup>.

1249 senesinde de 6. Haçlı Seferinde Kırıl Saint Luis'nin ordusuna karşı Müslümanların patlayıcı silâh kullandıkları, bu harbin şahidi olan bir Fransızın haberinden anlaşılıyor<sup>3</sup>. Selçuklu prensliklerinden Artukoğulları devrinden kalma tekniğe ait el yazma eserler, Selçuklular devrinde tekniğin İslâm âleminde ne kadar ileri olduğunu ispatlayıcı mahiyette. Selçuklu Atabeyi Nureddin Zengî'nin bir ilim ve irfan merkezi haline getirdiği Suriye'de İslâm mühendisi Hasan ar-Rammah Malazgirt zafesinden ikiyüz sene sonra 1275 senesinde yazdığı "Kitab al-furusiya wal-munasab al-harbiya" isimli eserinde roket prensibi ile işleyen patlayıcı madde dolu torpedoların planlarıyla izahını verir. Daha XII. yüzyıl sonunda Selçukluların Sivas'ta harp makinaları imal ettikleri biliniyor<sup>4</sup>.

1271-1273 senelerinde Kubilây Han, Abaka Han'dan Çinlileri yenmek için kendisine 2 İslâm mühendisi göndermesini istemişti. Çin kaynaklarına göre Kubilây'a gönderilen İsmail ve Alâaddin isimli iki Türkistanlı Türk Müslüman mühendisi yaptıkları ballistik harp silâhları ile Kubilây Han'ın Çin'i mağlûp etmesini sağlamışlardı. Genç Çin kaynaklarına göre bu ballistik harp silâhları ateşlendiğinde yer ve gök sarsıldığı ve düşen güllerin yere 7 feet derinlikte çukurlar açtıkları biliniyor<sup>5</sup>. Böylece Selçuklular devrinde başlayan tekniğin tekâmülü sadece haçlılarla Avrupaya değil, Moğollar zamanında Çin'e de iletilmiş oluyor. Ateşli silâhların Avrupa'ya yayılması feodal beyliklerin ortadan kalkmasını da sağlayarak Avrupa'da sosyal düzeninde yeni bir şekle girmesine yol açmıştı. Selçuklular devrinde başlayan bu teknik tekâmül ve bilhassa XIII. yüzyılda Türk-İslâm mühendislerince roket sisteminde çalışan makinaların düşünülmesi ve tatbik sahasına konulması, Osmanlılar devrinde 1632 de Lagari Hasan Çelebi'nin 7 kollu (kendi icadı) rokete binerek havalanması ve kanatlarıyla tekrar denize inmesiyle en son ürününü vermiştir. Sonradan Kırım Hanı Selâmet Giray'ın yanında Lagari Hasan Çelebi'nin çalıştığı, 1650 den sonra da ilk olarak Rusların Ukrayna'da roket konstruktionları ile uğraş-

<sup>2</sup> Kaşgarlı Mahmud: Divan-u lûgat it-Türk. Nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1333-1335, Trk. terc. B. Atalay, Ankara 1940-1941, I, s. 325;

Turan, O.: Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti. İstanbul 1969, s. 291.

<sup>3</sup> Hunke, S.: Allahs Sonne über dem Abendland. Stuttgart (1967) s. 36.

<sup>4</sup> Nesevi, M.: Siretu Celâleddin Mengübirî. Nşr. O. Houdas, Paris 1891. s. 186; Quatremère: Histoire des Mogol de la Perse. Paris 1836, s. 132-136.

<sup>5</sup> Giles, H. A.: A chinese biographical dictionary. London-Shanghai, 1898, s. 1, 354; Sarton, G.: Introduction to the history of science. Baltimore 1927, Vol. II, s. 1034.

tıkları düşünülürse ilk Rus roket araştırmalarında Kırım üzerinden bu Türk mühendisinin ve talebelerinin tesiri olduğu ortaya çıkar. Böylece Selçuklular devrinde başlayan teknik ve ilmi tekâmülün sadece batı ve orta Avrupa'da değil, çok sonraları Kuzey ve Doğu Avrupa'da da dolaylı olarak etkilerini görmek mümkün<sup>6</sup>. Bu hususu 26 Ağustos 1971'de Moskova'daki Milletlerarası İlimler Tarihi Kongresi'nde açıkladığımda, büyük bir alâka ile karşılandı. Rus roket âlimi S. N. KUZMENKO bana Ukrayna'da başlayan Rus roket konstruktionlarının nereden etki alabileceği sorusuna cevap teşkil edecek bu nazariyemle hemfikir olduğunu, kendisinin de Rus arşivlerinden bu alanda araştırma yapacağını söyledi.

Selçuklular devrinde yazılmış tekniğe ait Ahmed bin Musa'nın elyazma eserinin Vatikan kütüphanesinde mevcudiyeti de, İslâm eserlerinin Avrupa kültürünü nasıl etkilediğini göstermesi bakımından çok mühim<sup>7</sup>.

*II — Selçuklu Hastahanelerinin ve tababetinin Avrupa'daki tıbbî Rönesans'ın doğuşunda oynadığı rol :*

Haçlı seferleri esnasında gerek Haçlılar, gerekse Selçuklu ve diğer Müslüman orduları ve halk arasında kanlı çarpışmalardan dolayı yaralananlar için yeni hastahaneler tesisi zarureti hastahaneçiliğin ve tıbbın gelişmesi için pek büyük rol oynadı. Alman İmparatoru Konrad III ile Fransa Kırallığı St. Luis VIII komutasındaki haçlı ordusu 1147 de Türkler tarafından perişan edildi. Ama perişan haldeki haçlı ordusu yaralılarını Türkler tedavi ettiler, onlara para ve ekmek dağıttılar. O zamanın bir haçlı müellifi Türklerin bu iyiliklerini gören 3000 Frankın Müslüman olduklarını bildirir<sup>8</sup>.

Selçuklu Atabegi Nureddin Zengî'nin 1154 senesinde haçlı Franklardan aldığı ganimetle Şam'da tesis ettiği Nureddin Hastahanesi 1184 de bu hastahaneyi ziyaret eden Ibn Cubair'in tarifine göre bugünkü modern hastahanelerin ilk örneği mahiyetini arzetmekteydi<sup>9</sup>. Nureddin'in Şam'dan başka, Halep, Hama, Trablusşam, Nusaybin<sup>10</sup> gibi diğer şehirlerde de kurduğu hastahaneler ile, onun yetiştirdiği Salâhaddin Eyyubî'nin Kahire,

<sup>6</sup> Terzioğlu, A.: Über Handschriften zur Mechanik und Aerodynamik und die ersten Flugversuche im IX. XVII. Jh. im Islamisch-Türkischen Kulturbereich. XIII th International Congress of the History of Science, Section N 12: History of Aircraft, Rocket and Space Science and Technology, Mockva 1971, s. 39, 40, 75, 76, 77.

<sup>7</sup> De Vaux, Baron Carra: Les Penseurs de l'Islam. Paris 1921, Bd. 2, s. 172.

<sup>8</sup> Turan, O.: 1969, s. 223.

<sup>9</sup> Ibn Djubair: The Travels of Ibn Jubayr. Leiden - London 1907, s. 283, 284.

<sup>10</sup> Terzioğlu, A.: Mittelalterliche islamische Krankenhäuser unter Berücksichtigung der Frage nach den ältesten psychiatrischen Anstalten. Diss. TU Berlin 1968, s. 84.

İskenderiye, Akkâ, Kudüs'te<sup>11</sup> tesis ettiği hastahaneler haçlıları çok etkiledi. Haçlı seferleri esnasında tesis edilen Johanniter, Templer, Alman Şövalyelerinin Kudüs'te, Filistin'in diğer şehirleri ile sonraları Rodos'taki hastahaneleri o zamanki Selçuk hastahanelerinin mimarî ve organisation bakımından tesirlerini aksettirirler<sup>12</sup>. Bu Karitativ Şövalye teşekküllerinin bilâhare Avrupa'da tesis ettikleri hastahaneler böylece Selçuklu hastahanelerinin tesirlerini Avrupa'ya iletmiş oldular.

1218 senesinde haçlı ordusu ile gelen Bologna'lı cerrah HUGO von LUCCA, İslâm cerrahlarının kendi haçlı yaralıları tarafından bile tedavi için kendisine tercih edildiğini görünce, 3 sene İslâm ordusundaki seyyar hastahanelerdeki cerrahların nasıl çalıştıklarını görüyor. Onlardan hastayı esrar, banotu ve ademotu suyuna batırılmış süngerle uyutup ameliyat yapma usulünü öğreniyor. 1221 senesinde İtalya'daki doğduğu şehir Bologna'ya döndüğünde artık İslâm cerrahlarından öğrendiği şekilde ameliyat yapıyor. Papaz olan oğlu Theodorich von Borgognoni de aynı şekilde onun ekolünde meşhur bir cerrah oluyor. Oğlunun CHIRURGIA adlı kitabından onun nasıl narkozu kullandığını, mevzî anestezi yaptığı, yaralara şaraba batırılmış kıtık koyduğunu, kırıklarda yumuşak sargı kullandığını, GALEN'in taze yaraları tedavi yolunu kınadığını ve bunları İbn Sina'nın metodu ile ve büyük bir başarı ile tedavi ettiğini öğreniyoruz<sup>13</sup>.

Bologna'lı Cerrah Wilhelm von Salicato da İbn Sina'nın Anatomisini cerrahide tatbik edenlerdendir. Hugo von Lucca'nın haçlı seferlerinden getirdiği İslâm cerrahî metodlarının tatbikinden biraz sonra Bologna TIP Fakültesinden mezun Anatom MONDINO DE LIUCCI (1275-1326) XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında Avrupa'da ilk olarak insan cesetleri üzerinde teşrih yaparak Avrupa tıbbında Rönesansa yol açıyor<sup>14</sup>.

Burada şunu hatırlatmak yerinde olur ki, Selçuklu Atabegi Türk asıllı Nureddin Zengi'nin 1154 de Şam'da tesis ettiği hastahane de tahsil eden meşhur İslâm hekimi İbn an-Nafis'in İbn Sina'nın Anatomisine şerh olarak yazdığı "ŞERH-İ TEŞRİH ÜL-KANUN" isimli eserinde ilk olarak

<sup>11</sup> Turan, O.: 1969, s. 273.

<sup>12</sup> Hume, E.: Medical Work of the Knights Hospitallers of Saint John of Jerusalem. Baltimore 1940, s. 54;

Bay, E.: Islamische Krankenhäuser im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Psychiatrie. Diss. Düsseldorf 1967, s. 106.

<sup>13</sup> Perrenon, Eugen: Die Chirurgie des Hugo von Lucca. Diss. Berlin 1899; Sudhoff, K.: Zu den Schlafschwämmen der Borgognoni. In: Arch. f. Gesch. d. Med. Bd XIII, Heft 3-4, Leipzig 1921, s. 129; Hunke, S.: s. 166-167.

<sup>14</sup> Görnitz, W.: Wächter der Gläubigen. Hamburg (1936) s. 118.



Miguel Serveto ve Colombo'dan önce XIII. yüzyılda kanın akciğerlerde dolaşımını tarif eder. Ibn an-Nafis'in bu eserinin Madrid'deki Escorial kütüphanesinde bulunması biraz manalıdır. İspanyol Miguel Serveto'nun İslâm tababeti ve Galen'in teorisi ile meşgul olması ve küçük kan dolaşımını keşfeden Ibn an-Nafis'in bu eserinin Madrid'deki Escorial kütüphanesinde bulunması onun Ibn an-Nafis'den faydalandığını gösterir bir mahiyet arz ediyor<sup>15</sup>.

Türk Atabegi Nureddin'in Şam'daki hastahanesinde Ibn an-Nafis'den başka, aynı senelerde "Uyun al-anba fî tabakat el-etibba" isimli sonradan Avrupa'da Latinceye çevrilen meşhur eserin sahibi Ibn Abi Usaibia (1203-1270) tahsil etmiş, bilâhare Salâhaddin Eyyubî'nin Kahire'de tesis ettiği yeni hastahaneye başhekim olmuştur<sup>16</sup>.

Ibn an-Nafis ile Ibn Abi Usaibia'nın talebesi olan Abu'l Farac Ibn al-Quff (1232-1286) Şam'daki Nureddin hastahanesinin XIII. yüzyılda yetiş-tirdiği en değerli cerrahlardandır. Askerî hekim olarak Aglun ve Şam kalele-rinde çalışmıştır. Al-Umda fî sinaat al-Ciraha (Cerrahî sanatının desteği) isimli cerrahiye ait çok değerli eseri vardır. Cerrahî ameliyatların metod ve tekniğinin incelendiği bu eserde bilhassa urolojik ameliyelere ve anatomiye ait bölümler çok enteresandır<sup>17</sup>. Selçuk Atabegi Nureddin Zengi'nin Şam'da tesis ettiği bu meşhur hastahane de yetişmiş meşhur hekimlerden Ibn an-Nafis'in akciğer kan dolaşımını keşfi, Abul Farac Ibn al-Quff'un da cerra-hiye ait değerli eser vermesi, bu muhitte cerrahiye Ibn Sina ve diğer İslâm tabibleri tarzında öğrenen Hugo von Lucca gibi Avrupalı cerrahların haçlı seferlerinden dönüştü Bologna'da İslâm cerrahî ekolünü kurmaları, gene Bologna'da tahsil eden Anatom Mondino de Luicci'nin XIII. yüzyıl son-larında Avrupa'da ilk olarak insan cesedleri üzerinde teşrih yapması hep selçuklu tababetinin tesiriyle açıklanabilir. Haçlı seferleri esnasında İslâm hekimlerinin harp sahasındaki gayri müslim cesetler üzerinde teşrih yap-maları ile anatomi ve cerrahî alanında o zamanki tekâmül imkân dahilindeydi. Ibn al-Quff gibi cerrahiye ait eser yazan o zamanın meşhur cerra-hının askerî hekim olarak çalışması da bu görüşü destekler mahiyettedir. Nitekim XII. yüzyılda yaşamış ve Selçukluların Bağdad'ta tesis ettikleri meşhur Nizamiye Medresesi'nde tahsil etmiş olan İslâm hekimi Abd al-

<sup>15</sup> Meyerhof, M.: Ibn an-Nafis und seine Theorie des Lungenkreislaufs. In: Quel-len und Studien z. Gesch. d. Naturwiss. u. d. Medizin, Bd. 4 (1933), s. 88; Hunke, S.: s. 145.

<sup>16</sup> Görlitz, W.: s. 146.

<sup>17</sup> Spies, O. und Horst Müller-Bütow: Drei urologische Kapitel aus der arabischen Medizin, Sudhoffs Archiv Bd. 48 (1964) s. 248-249. Cerrahiye ait bu eser Haydarâbad'ta 1937 senesinde iki cilt halinde basılmıştır.

Latif'in (1162-1231) Kahire yakınındaki ölüler tepesi denilen mahalde 2000 insan iskeleti üzerinde araştırma yaparak Galen'in Osteologie'ye ait anatomik yanlışlarını ortaya çıkardığını biliyoruz<sup>18</sup>.

Ayrıca çok sonraları Kahire'de meşhur Kalavun hastahanesinde tahsil yapan Osmanlı saray hekimi Seyyid Mehmed Çelebi'nin (ölümü 1639) Enmuzec-üt-tıb isimli eserinin 25 Ocak 1632 tarihli el yazma nüshasının 628. sayfasında da harp sahasındaki insan cesetleri ve insana benzeyen hayvan cesetlerinde teşrih yaparak hekimlerin yetişmesi lazım geldiğine dair bir kayıt ta bu nazariyeyi destekler<sup>19</sup>.

Ibn Abi Usaibia'da<sup>20</sup> belirtildiği üzere Juhanna bin Musawaih daha IX. yüzyılda maymunlar üzerinde teşrih yaptığı gibi, sonraları Ebu Bekir ar-Razi'nin maymun üzerinde teşrih yaptığı, Ibn Zuhr'un da (ölümü 1162) keçi üzerinde XII. yüzyılda teşrih yaptığı, hattâ 3 yaşındaki kendi oğlunun üzerinde Venaesektio yaparak damarlarını incelediği bilindiğine göre Avrupa'da teşrihin hayvan ve insan cesetleri üzerinde tatbikine haçlı seferlerinin devamı sırasında XIII. yüzyılda başlanmasında Selçuklu tababetinin tesiri büyüktür. Ibn Sina'nın bütün eserlerini mütalâa eden İmparator Friedrich II nin (XIII. yüzyıl) kendi hükmü altındaki Napoli ve Salerno Üniversitelerinde Anatominin tıp talebeleri için hayvan cesetleri üzerindeki teşrihle öğretilmesini mecbur kılması<sup>21</sup> bu tezimizi destekliyen diğer bir husustur. Bu tezimizi 21 Ağustos 1971 de Moskova'daki XIII. Milletlerarası İlimler Tarihi Kongresi'nde bildiri olarak savunduğumuzda büyük bir alâka ile karşılandı<sup>22</sup>.

<sup>18</sup> Abdollatiphii: Compendium memorabilium Aegypti ed. White. Oxonii 1800, s. 277.

<sup>19</sup> Bu eserin muhtelif nüshaları İstanbul kütüphanelerinde mevcut olduğu gibi (Üniversite kütüphanesi, YILDIZ, TIP, 28) sayın Prof. Dr. F. N. UZLUK'ta bu eserin 25 ocak 1632 de yazılmış bir el yazma nüshasına sahiptir. Bunun 628. sayfasında teşrihe ait şu mütalâya rastlanır. . . . . "Ve ilmi teşrihi (Anatomiye) bir hoş ehlinden görmek lazımdır, diye tamam dikkat ile Teşrih ilmine göre, belki kendisi ki'aplardan yalnızca takrir ile kanaat etmeyip, seferlerde (muharebelerde) olan mevtadan (ölülerden) ve sair ona göre hilkati (yaratılışı) insana müşabih olan hayvanlardan hınzırın (domuzun) ve maymunun gerek asap (sinir) gerek emâ (barsaklar) gerek uruku (vaisseaux) cümlesi insana müşabihtir (benzer). Bir danesini hangisi olursa götürüp kati (kesip) teşrih (edip) damar be damar uruk be uruk tamam gördükten sonra emâ'nın (barsakların) ve reenin (akciğerlerin) karaciğerlerin heyeti ve gıdaları vasıl olduğu (eriştiği) mahalli (yeri) görmek kabildir. Bu tarik ile (bu yolla) tamam ilim hasıl eder. . . . ."

<sup>20</sup> Ibn Abi Usaibia: Kitab uyun al-anba fî tabakat al-etibba. Hrg. von August Müller, Kairo 1882, cilt I, s. 178.

<sup>21</sup> Görnitz, W.: s. 118.

<sup>22</sup> Terzioğlu, A.: Die Sektion in der islamische Medizin belegt durch die Handschriften der Bibliotheken in Istanbul. XIII<sup>e</sup> Congres International d'Histoire des Science, Moscou 1971, s. 41-42.

Bologna'lı Hugo von Lucca'nın İslâm cerrahisini öğrenmesinde o zamanki Suriye'deki Selçuklu Atabeglerinin ordusundaki teşkilâta sahip Eyyubilerin ordusundaki seyyar askerî hastahanelerin ve askerî cerrahların mühim rolü oldu<sup>23</sup>.

### III — Selçuklu ordusundaki seyyar hastahaneler :

Selçuklu ordusunda Sultan Melik Şah devrinde 40 deve ile taşınan askerî hastahaneler mevcuttu.

Endülüsten gelen Müslüman Hekim al-Mari (1093-1154) Selçuklu Atabegi Nureddin Zengî'nin zamanında Şam'a yerleşmiş ve Selçuk ordusunda 40 deve ile taşınan bir askerî hastahane tesis etmişti<sup>24</sup>.

Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud'un (1092-1094) ordusunda Azizüddin Ebu Nasr Ahmed bin Hamid tarafından bir hastahane tesis edilmişti ki bunun âlet ve edavatı, çadırları, ilâçları, hekim ve hademeleri ve hastaları 200 adet deve ile taşınmaktaydı<sup>25</sup>.

Anadolu Selçuklularının ordularında da tabibler, cerrahlar ve herhalde seyyar hastahaneler bulunuyordu<sup>26</sup>.

### IV — Selçuklularda ilk hastahane tesisleri :

Ortaçağ İslâm hastahanelerinden bugüne kadar ulaşabilen en eski hastahaneler Selçuklu Türklerinin tesisleri olmasına rağmen, Selçuklulardan çok önce Emeviler ve Abbasiler devrinde hastahaneler tesis edildiğini de belirtmek gerekir. Ama hastahaneler Selçuklular sayesinde her tarafa yayıldı ve daha da inkişaf ettiler.

İlk İslâm hastahanesini at-Tabari<sup>27</sup> ve al-Makriziye<sup>28</sup> göre 706 ila 707 (Hicrî 88) senesinde Şam'da Emevî Halifesi al-Valid bin Abd al-Melik tesis etmişti. İlk Emevî hastahane tesislerinden biri de Fustat'ta (Kahire) al-Kanadil sokağında Abu Zubeidin evinde tesis edilen Bimaristandı<sup>29</sup>.

<sup>23</sup> Hunke, S.: s. 116.

<sup>24</sup> Görlitz, W.: s. 145.

<sup>25</sup> İmad ad-Din al-Katib al-İsfahani: Zubdat al-Nusra va Nuhat al-usra. Trc. Kivameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 129-130.

<sup>26</sup> İbn Bibî: El Evamir ul-Alaiyye. Ankara 1956 (T.T.K. Faksimile) s. 193; Turan, O.: s. 272.

<sup>27</sup> At-Tabari: Tarikh al-Umam va al-Muluk. Kahire baskısı, Vol. 8, s. 97; Hamarneh, S.: J. Hist. Med. 17 (1962) s. 367.

<sup>28</sup> Makrizi: Kitab al-Khitat. Kahire baskısı 1853, II, s. 405.

<sup>29</sup> İbn Dokmak: El-İntisar Liwasitat Akd el-Amsar, T. IV, s. 99, 13; İsa Ahmed: Histoire des Bimaristans à l'époque Islamique. Le Caire 1928, s. 31.

Ama İslâmda hastahaneçiliğın ilk parlak devri Abbasilerle başlar. Sasaniler devrinde M.S. 260 da işletmeye açılan Cundişapûr'daki tıp okulu ile M.S. 350 de tesis edildiğı bazı kaynaklarda belirtilen hastahane Abbasiler devrinde işletmede olup, buradan Bağdad'da çağrılan Hekim Cibril ibn Bahtışua Bağdad'ta Harun ar-Raşid'in emri ile Karkhaya kanalı kenarında bir hastahane tesis etmişti<sup>30</sup>. Ayrıca Harun ar-Raşid'in Veziri olan Bermekilerin de Bağdad'ta bir hastahane tesis ettikleri biliniyor<sup>31</sup> (Resim 1).

Abbasiler devrinde yüksek mevkilere getirilen Türk menşeli komutanların da hastahane tesis ettikleri eski kaynaklarda belirtilmektedir. MISIR'a vali olarak tayin edilen ve orada bağımsız devlet kuran Türk asıllı Ahmed Ibn Tolon 872 ila 874 seneleri arasında bugün hâlâ ayakta duran Ibn Tolon camisi ile beraber iki hamamla bir de hastahane tesis etmişti. Al-Makrizi'nin<sup>32</sup> tarifine göre bugünkü modern hastahanelerin teşkilâtına sahip bu hastahane ayrıca akıl hastaları için de bir kısım mevcuttu. Mısır'da Fustat'ta gene Türk asıllı İhşidler devrinde 957 senesinde inşa edilen hastahane (Bimaristan al-İhşid) pek mükemmel bir tesisti<sup>33</sup>. Selçuklulardan önce Bağdad'ta Türk asıllı Bağkamda (yahut Beckem) bir hastahane tesis etmişti<sup>34</sup>. Bağkam (Beckem) 941 senesinde o zamanın meşhur hekimi Sinan ibn Thabit'in tesiriyle Bağdad'da Dicle nehrinin batı yakasında küçük bir tepe üzerinde evvelce Harun ar-Raşidin sarayının bulunduğu yerde bu hastahanesini tesis etmişti<sup>35</sup>.

Selçuklu Türkleri Tuğrul Bey (995-1063) zamanında Bağdad'a gelerek İslâm dünyasının hâkimiyetini üzerlerine aldıklarında, 981-982 de Bağdad'ta Dicle'nin batı yakasında işletmeye açılan meşhur Adudi hastahanesi hâlâ mevcuttu. Harabeye yüz tutan bu hastahane Tuğrul Bey zamanında Abdülmelik Ebu Mansur bin Yusuf tarafından teftiş edilerek tamir ettirildi ve 3 hazinedarla 28 hekim oraya tayin edildi. Bu işle görevli Abdülmelik 1068 (460 H.) senesinde öldü<sup>36</sup>.

Bazı kaynaklara nazaran, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'la oğlu Melikşah'a vezirlik eden Nizam-ül Mülk'ün Nişapur'da tesis ettiğı Bimaristan ilk Selçuklu hastahanesidir<sup>37</sup>. Alp Arslan zamanında Kars'ta tesis edilen

<sup>30</sup> Ibn el-Kifti: Tarih el-Hukema. Nşr. J-Lippert, Leipzig 1903, s. 383-384;

Ibn an-Nadim: Kitab al-Fihrist. Kahire 1348, s. 303.

<sup>31</sup> Mez, A.: Die Renaissance des Islam. Heidelberg 1922, s. 356.

<sup>32</sup> Wüstenfeld, F.: Macrizi's Beschreibung der Hospitäler in el-Cahira. Janus mecmuası, Breslau Cild I (1846) s. 28-29.

<sup>33</sup> Wüstenfeld, F.: s. 31.

<sup>34</sup> Ibn el-Kifti: s. 193.

<sup>35</sup> Mez, A.: s. 357.

<sup>36</sup> İmad ad-Din al-Katib al-İsfahani: s. 32-33.

<sup>37</sup> Subhi: Tabakat uş-Şafiyye. Kahire 1966, IV, s. 314.

hastahane hakkındaki araştırmalar Selçukluların ilk devir hastahanelerine ışık tutacaktır<sup>38</sup>.

Alp Arslan'ın 1067 senesinde Bağdad'ta yaptırdığı meşhur Nizamiye medresesinin de bir hastahanesi vardı<sup>39</sup>. Evvelce işaret olunduğu gibi meşhur hekim Abd el-Lâtif bu Nizamiye medresesinde tahsil etmişti.

Selçuklular devrinde Bağdad'ta Melikşah'ın kardeşi Melik Tac al-daulah Tutuş bin Alp Arslan adına maiyetinden Khimartekin (veya Hamartukin) tarafından tesis edilen Bimaristan et-Tutuşi hastahanesi, Tutuşkiye medresesi ile birlikte Nizamiye Medresesinin bulunduğu Dicle'nin doğu yakasında bulunuyordu<sup>40</sup>. Khimartekin 1145 (508 H.) de öldüğüne göre bu hastahaneenin daha önceleri tesis edilmiş olması gerekiyor.

Sultan Sancar (1084-1157) devri vezirlerinden Ahmed Kaşi, Kaşan Ebher, Zencan, Gence ve Erranda Hastahaneler ve medreseler tesis etmişti<sup>41</sup>. Kirman Selçuklularından Turanşah (1084-1097) başşehri olan Bardasir'in dışında sarayı, camisi, medresesi, hamamı ve hastahanesi ile yeni bir mahalleyi 1094 senesinde tesis etmişti<sup>42</sup>. Arslanşah'ın oğlu Mehmed zamanında (1142-1156) Kirman Selçuklularının merkezi Bardasir'de bir yeni hastahane inşa edilmişti<sup>43</sup>.

Prof. E. Diez Kirman'ın kuzeyinde Quba-i Sebs adıyla anılan hastahane, medrese, cami ve kervansaraydan müteşekkil bir külliyeinin yalnız kubbe kalıntılarına işaretlerle, bu külliyeinin Kara Hitaylardan daha önce 1151 senesinde Selçuklulardan Mugith al-Din Mehmed (1141-1156) zamanında inşa edildiğini beyan ediyor<sup>44</sup>.

<sup>38</sup> Terzioğlu, A.: Ortaçağ İslâm-Türk Hastahaneleri ve Avrupaya tesirleri. Belleten Cilt XXXIV Sayı 133 (1970) s. 130: Ünver, S.: Selçukluların bir şifa yurdu. Abbottempo özel sayısı (1970) s. 72.

<sup>39</sup> Hafız Ebrû (Abdullah bin Lütfullah): Zubdat ut-tavarih. Damat İbrahim Paşa kütüphanesi (Süleymaniye) Nr. 919, s. 53; Kafesoğlu, I.: Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu, İstanbul 1953, s. 169.

<sup>40</sup> Yakût I, 826, 5; Streck, M.: Die Alte Landschaft Babylonien nach den Arabische Geographen. Leiden 1900, Teil I, s. 142; Sarre-Herzfeld: Archeologische Reise im Euphrat und Tigrisgebiet. Berlin 1920, Bd. II. s. 161.

<sup>41</sup> Nasreddin Munşi: Nesaim Eshar. Nşr. Celâleddin Urmevi, s. 65.

<sup>42</sup> Turan, O.: s. 206.

<sup>43</sup> Turan, O.: s. 207.

<sup>44</sup> Bu kubbe kalıntısı üzerindeki kitabeye göre bu yapı 1242 (640 H.) senesinde İsfahanlı mimarlardan Koca Şükrullah ile Nizameddin oğlu İnayetullah tarafından yapılmış. Ama Prof. E. Diez bu kitabenin sonradan Kara Hitaylar devrinde bu yapının tamirinde konulabileceğini, ama yapının Selçuklu Mugith al-Din Mehmed tarafından 1151 de inşa edilmiş olabileceğini belirtiyor. (Diez, E.: Die Kunst der islamischen Völker. Berlin-Neubabelsberg (1915) s. 85. Kubbe kalıntısı resmi: s. 88, Abb. 115).

Selçuklu Atabegleri de pek çok hastahaneler tesis ettiler. Şiraz Atabeği Ebu Bekir bin Sa'd-i Zengi, Darüş-şifa-i Muzafferî adıyla Şiraz'da bir hastahane tesis etmişti<sup>45</sup>. Kendisi 1210 (607 H.) senesinde vefat ettiğine göre, bu hastahane daha önce tesis edilmiş olsa gerektir. Bu hastahane İlhaneliler devrinde bile işletmede idi. İlhaneliler devri veziri Raşideddin bu hastahaneye Mahmud İlyas'ı hekim olarak tayin etmişti<sup>46</sup>. Meşhur hekim, matematikçi ve hukukçu Kutbeddin-i Şirazi (1236-1311) bu hastahane 14 yaşında göz hekimi olarak çalıştığını, İbni Sina'nın Kanununa yazdığı Şerhinin önsözünde belirtir<sup>47</sup>.

Selçuklular devrinde Artuk oğullarının 1108-1122 de Mardin'de ve Silvan'da<sup>48</sup> tesis ettikleri hastahaneler ile kitabesi yeni bulunan Harput'taki<sup>49</sup> hastahane Anadolu'daki en eski Türk hastahane kuruluşlarındandır. Bütün bu sayılan Selçuklu hastahaneleri bugüne kadar ulaşamamış ve ortadan kaybolmuşlardır. Selçuklu devri hastahanelerinden yalnızca Suriye'de tesis edilenler ile Türkiye'de Anadolu Selçuklularının inşa ettikleri hastahanelerin bir kısmı zamanımıza kadar ulaşabilmişlerdir. Böylece Selçuklu hastahanelerinin yapı özelliğini incelemek, mimarlık bakımından bunların Avrupa'ya tesirlerini izleyebilmek imkânını bize vermektedirler.

Türk asıllı Atabeg Nureddin Zengî'nin 1154 senesinde Şam'da tesis ettiği hastahane bugüne kadar ulaşabilen en eski Selçuklu hastahanesi olduğu gibi, aynı zamanda eski şekliyle en eski hastahane yapılarından biridir. Evvelce belirttiğimiz gibi Avrupa'da eserleri tesirler yapan bir çok İslâm hekimi bu hastahane ve tıp okulunda yetişmiştir. Bu arada akciğer kan dolaşımını keşfeden İbn an-Nafis'in bu hastahane 1205'te yetiştiğini hatırlatmak, ortaçağın en meşhur hastahanelerinden biri olan bu Selçuklu hastahanesinin kıymetini belirtmeğe kâfidir (Resim: 2-3).

#### *V — Selçuklu hastahanelerinin mimarî bakımdan menşei :*

Şam'daki Nureddin Zengî hastahanesi, gene Şam'da 1248 senesinde tesis edilen Kaymeri hastahanesi ile 1205 de inşa edilen Kayseri'deki Gevher Nesibe hastahanesinde göze batan müşterek karakterler Selçuklu medreselerinde olduğu gibi bir iç avlu etrafında guruplanmış çift eksenli tertip ile 4 eyvanlı oluşlarıdır. Gerek ilk Selçuklu medresesinin Tuğrul Bey zamanında

<sup>45</sup> Devletşah: Tezkire-i Devletşah. Çeviren Necati Lugal, Ankara 1963, cilt I, s. 324.

<sup>46</sup> Mekâtibat-i Reşidi: Nşr. M. Şaffî. Lahor 1948, s. 352-356; Turan, O.: s. 416.

<sup>47</sup> Füzûzanfer, B.: Mevlâna Celâleddin (Prof. F. N. Uzluk tercümesi) s. 161-162, 262 No lu ayak notu.

<sup>48</sup> Terzioğlu, A.: 1968, s. 72-77.

<sup>49</sup> Terzioğlu, A.: Belleten Cilt XXXIV, Sayı 133 (1970) s. 131.

Nişapur'da<sup>50</sup>, gerekse ilk Selçuklu hastahanesinin Nizam ül-Mülk zamanında gene Nişapur'da<sup>51</sup> tesis edildiği düşünülürse, Selçuklu hastahane ve medrese yapılarının menşeinin aynı kaynaktan ve aynı kültür bölgelerinden geldiği sorunu ortaya çıkıyor.

İslâmiyetten önce Belh, Buhara ve Semerkand'da İslâm kaynaklarına göre Nevbahar (Sanskritce Nova Vihara = yeni manastır) diye vasıflandırılan Budist Viharaları vardı. Selçuklulardan önce Gazneliler zamanında Belh, Nişapur, Gazne ve Hattulan'da medreseler mevcuttu. İslâmiyeti diğer dinlere karşı korumak için medreseler kurulurken Budist Viharalarının örnek olarak alındığı Barthold tarafından belirtilmiştir<sup>52</sup>. İslâmiyetten önce dinî bir merkez olan Buhara'nın, ilim merkezi manasına gelen bihar, yani budist manastırı Viharadan çıktığı bazı eski kaynaklarda belirtildiği gibi bunun Uygurcada put ve mabetlere verilen "burhan" ismiyle alâkalı olduğu ileri sürülmüştür<sup>53</sup>.

Selçuklu hastahane ve medreselerindeki gibi bir iç avlu etrafına hücrelerin gruplandığı yapı tipi Hindistan'daki Budist Viharalarında görülür<sup>54</sup>. Meselâ Julian Viharında (M.S. II. yüzyıl) ve Sançi Viharında Selçuklu hastahane ve medreselerindeki çift eksenli tertibin ilkel şekli müşahade edilir. Budist manastırlarına verilen Sanskritce Vihara (= İnsanın zamanını rahatça geçirebileceği yer yani manastır anlamında) isminin aynı zamanda Budist hastahaneleri içinde kullanılması dikkat edilecek bir husustur<sup>55</sup> (Resim: 4). Le Coq tarafından Doğu Türkistan'da Turfan'da yapılan kazılarda 12. - 13. asra ait budist Türklere ait uygur harfleri ile yazılmış vakfiyeler bulunmuştur. Bu Uygur vakfiyelerinin biri de TIP okulu ve diğer mesleklere ait okulları da ihtiva eden bir Budist manastırına aittir<sup>56</sup>. Böylece budist Türklere yaygın olan budist manastırları Viharaların Selçuklu hastahane ve medreselerine de, bir iç avlu etrafına gruplanan hücrelerden ibaret yapı şekliyle tesir etmiş olabileceği konusu üzerinde dururken şunu belirtelim ki, meşhur hekim Rudolf Virchow<sup>57</sup> ve Mimar

<sup>50</sup> Sarre-Herzfeld: 1920, Bd. II, s. 161; Turan, O.: S. 150.

<sup>51</sup> Subhi: Tabakat us-Şafiiyye, Kahire 1966 IV, s. 314.

<sup>52</sup> Barthold, W.: Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler. İstanbul 1927, s. 52.

<sup>53</sup> Narşahi: Tarih-i Buhara. Nşr. Ch. Schefer, Description de Boukhara, Paris 1892, s. 21;

Cuvayni, A.: Tarih-i Cihan-güşa. Nşr. M. Kazvini, London 1912-1937, I, s. 75-76.

<sup>54</sup> Diez, E.: 1915, s. 99; Glück, H. ve Ernest Diez: Die Kunst des Islam. Berlin 1925, s. 54.

<sup>55</sup> Craemer, U.: Das Hospital als Bautyp des Mittelalters. Köln (1963) s. 9.

<sup>56</sup> Kunter, H. B.: Türk vakıfları ve vakfiyeleri üzerine. Vakıflar dergisi 1-2 (1938) s. 117-118; Radloff-Malov: Uigurische Sprachdenkmäler. Leningrad 1928.

<sup>57</sup> Virchow, R.: Gesammelte Abhandlungen aus dem Gebiete der öffentlichen Medizin und der Seuchenlehre. Berlin 1879, Bd. II, s. 9.

L. Dunaj<sup>58</sup>, ilk Hıristiyan hastahanelerinin Anadolu ve İran taraflarında tesis edildiğini gözönüne alarak bunların kuruluşunda İran'a kadar yayılan budistliğin ve budist hastahanelerinin tesirlerini ileri sürmüşlerdir.

Leopold von Schröder'in<sup>59</sup> nazariyesine göre Doğu Türkistan'dan Güneydoğu Anadolu'nun Harran ve Edessa (Urfa) tarafına gelip yerleşen İndo-İskit kavimler sonradan Hıristiyanlaşınca burada budist manastırlarına benzeyen ilk Hıristiyan manastırlarını tesis ettiler. Bizanstan kovulan Nestoryenlerin İran'da M.S. 257 ilâ 260 seneleri arasında tesis ettikleri Cundişâpûr tıp okulunun ve M.S. 350 de tesis edilen hastahanesinin Hindistan'la irtibatla olduğu ve burada Hindli hekimlerin çalıştığı bilindiğine<sup>60</sup> göre, budist hastahanelerinin daha o zaman, sonraları Abbasiler devrinde bile işletmede olan bu hastahaneyi etkileyebileceği imkan dahilindedir. Cundişâpûr'dan gelen Cibril İbn Bahtışua'nın Bağdad'ta Harun ar-Raşid'in emriyle bir hastahane tesis ettiği ve bu hastahane'nin müdürlüğüne de gene Cundişâpûr'dan Abu Zakariya bin Masawaih'in getirildiği biliniyor. İbn an-Nadim'e<sup>61</sup> göre hindli hekim Mankah ile İbn Dehn Bağdad hastahanelerinde çalışmaktaydılar. Ayrıca Harun ar-Raşid devrinde vezir olan ve Bağdad'ta hastahane kuran Bermekî'lerin cedlerinin Belh'te Nevbahar yani budist manastırı Viharada başrahip olduğu, Bermek adının bu başrahiplere verilen isim oluşunda bunu ispatladığını Barthold belirtmiştir<sup>62</sup>. Böylece daha Abbasiler devrinde Bermekîlerle Belh üzerinden Budist Viharalarının Bağdad'taki hastahane mimarisine tesiri mümkündür. IX. asırda Merv'deki İslâm hastahanesinin de bu bölgedeki Budist Türklerin Viharalarından yapı ve organisation bakımından etkilenmiş olabilir. Eski Çin kaynaklarının zikrettiği 718 senesine ait bir belgeye göre Bamiyan ile Indus bölgesine kadar olan prensliklerin Tokharistandaki Türk Yabgularına tabi olduğu da<sup>63</sup> bu görüşü destekler mahiyettedir.

Budist Viharalarının sadece Selçuklu hastahane ve medreselerini değil Abbâsî devri hastahanelerini de etkilemiş olabileceğine işaret ederken, şunu da belirtelim ki bundan yalnız Viharaların bir açık avlu etrafına gruplanan hücrelerden ibaret yapı karakteri kastedilmiştir. Zira Selçuklu hastahane

<sup>58</sup> Dunaj, L.: Der Hospitalgedanke im Mittelalter. Diss. TH Hannover, 1911, s. 3.

<sup>59</sup> Schröder, L.: Nord Mesopotamien und Turkistan. In: Max v. Berchem und J. Strzygowski: Amida. Heidelberg 1910, s. 380.

<sup>60</sup> Haeser, H.: Lehrbuch der Geschichte der Medizin. Jena 1815, Bd. I, s. 450-451.

<sup>61</sup> İbn an-Nadim: Kitab al-Fihrist. Kairo 1368 H., s. 303.

<sup>62</sup> Barthold, W.: In: Enzyklopaedia des Islam, hrg. von Houtsma 1913, Bd. I, s. 691.

<sup>63</sup> Chavannes, E.: Dokuments sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. St. Petersburg (1903) s. 201-291;

Barthold, W.: 1913, Bd. I, s. 669, 670.



ve medreselerinin diğer çok büyük bir ortak vasfını teşkil eden 4 Eyvana Budist Viharalarında rastlanmaz. Godard<sup>64</sup> 4 eyvanlı Selçuklu medrese, cami ve kervansaraylarının menşeyini XI. yüzyıldan kalma Horasan'da Bamiyan'da bulunan 4 eyvanlı ev tipinde arar. (Resim: 5) Orta Asya evlerine ait Galina Pugaçenkova'nın neşriyatında ayrıca haç şeklinde 4 eyvanlı ve avluları da kubbe ile örtülü olan Orta Asya ev tiplerine rastlanması, merkezî kubbeli 4 eyvanlı medrese tipinin menşeyinin de Orta Asya evlerinde aranması lâzım geldiğini gösteriyor<sup>64a</sup>. Hattâ Kayseri'de 1205 te tesis edilen Selçuklu yapısı Gevher Nesibe Hastahanesi ile yanındaki tıp medresesinden ibaret çift yapı kompleksinin yapı (Resim: 6-7) tipini Herzfeld'in planını neşrettiği Dastgird'deki ev tipinde bulmak mümkündür. Yalnız burada şuna işaret etmek lâzım ki Prof. E. Diez'e göre Horasan, Mezopotamya ve Suriye evlerinde görülen bu eyvanlı yapı tipi Babilon'da ve sonraları monumantal olarak Part ve Sasanî saraylarında görülmektedir<sup>65</sup> (Resim: 8). Sicilyalı Diodoros'un tarifine göre Gazne civarındaki evler Parthlar devrinde Parthlıların saraylarının yapı tarzında idiler.<sup>65a</sup>

Parthlıların M.S. 150 senesinde Mezopotamya'nın Asur (Aschur) şehrinde inşa ettikleri ve harabeleri çağımıza kadar ulaşan sarayın 4 eyvanlı planı Şam'daki Selçuk Atabeği Nureddin'in hastahanesine çok benzer<sup>66</sup>. Anadolu Selçuklularından kalan hastahaneler de 4 eyvanlıdır. Yalnız bunlarda iç avlu Mezopotamya'nın Tarma evi tipinde görüldüğü üzere revaklarla çevrilidir. Böylece netice olarak şu görüşe varmak lâzımdır ki, Selçuklu hastahane ve medreselerinin mimarî menşeyini Orta Asya ev tipi ile Budist Viharalarında aramak lâzım geldiği gibi, Mezopotamya'daki partlar, ve sasaniler devri saray yapıları ile Tarma ev tipinin tesirlerini de gözden uzak tutmamak gerektir. Selçuklu hastahanelerinin tipik haç şeklinde 4 eyvanlı plan tipinin menşeyini inceledikten sonra, Selçuklu hastahanelerinin Avrupa'daki hastahanelere yaptığı mimarî tesiri inceliyelim.

#### VI — Selçuklu hastahanelerinin mimarî bakımdan Avrupa'daki hastahanelere tesirleri :

Selçuklu devri hastahanelerinden Şam'daki Nureddin hastahanesinin ve 1284 de Kahire'de Türk-Memlûk Sultanı Kalavun'un tesis ettiği hastahanesinin 4 eyvanlı haçvarî planıyla İtalya'daki, İspanya'daki ve dolayısı ile diğer Avrupa memleketlerindeki haç şeklinde planlı Rönesans hastahanelerini etkiledikleri tarafımızdan 1 Haziran 1967 de Berlin'deki Alman Has-

<sup>64</sup> Godard, A. : L'Origine de la madrasa, de la mosquée et du caravansérail à quatre ivans, *Ars Islamica* Vol. XV-XVI (1951) s. 1-9.

<sup>64a</sup> Pugaçenkova, G. A. : Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Türkmenistana Pori Rabaladeniya i Feodalizma. Mockva 1958.

<sup>65</sup> Diez, E. : Die Kunst der islamischen Völker. Berlin 1915, S. 98.

<sup>65a</sup> Godard, A. : Die Kunst des Iran. Berlin-Grunewald (1964), s. 102.

<sup>66</sup> Bu saray için bakınız: Pope, A. U. : A Survey of Persien Art. 1938, Vol. I, s. 433.

tahane Tarihi Kurumu ile Berlin TIP Tarihi Kurumu'nun müşterek oturumunda bir bildiri olarak sunulmuştur<sup>67</sup> (Resim: 9).

Türk Memlûk Sultanı Kalavun Şam'daki Selçuklu Atabeyi Nuredin'in hastahanesini görüyor, bilâhare Kahire'de 4 eyvanlı bir Fatımî sarayını 1284 senesinde yanında Medrese ve türbesiyle bir hastahane halinde inşa ettiriyor. Fransız mimarı Pascal Coste'nin XIX. yüzyıl başında planını yaptığı Kalavun hastahanesinin haçvarî 4 eyvanlı olup, bunların kesiştiği noktada bir kubbeyle kapalı olduğu da Evliya Çelebi'nin tarifine dayanılarak ilk defa tarafımızdan ispat edildi<sup>68</sup> (Resim: 10).

Konya'da Selçuklular devrinde, Kalavun hastahanesinden bir müddet önce inşa edilen Sahip Atâ külliyesinin Hankahında da 4 eyvanın haç şeklinde birbirini kestiği merkezî yerin bir kubbe ile örtülü olması, Kalavun hastahanesinin de Anadolu Selçuklu mimarisinin tesiri altında kaldığı ihtimalini hatıra getiriyor. Unutmayalım ki, Kalavun hastahanesine esas giriş kapısı üzerindeki Ornamentler Konya'daki İnce Minareli Medrese'nin giriş kapısındakine çok benzer (Resim: 11-12).

Haçvarî dört eyvanın kesiştiği merkezî yerdeki kubbesi ile Kahire'deki Kalavun hastahanesinin, 1457 senesinde Mimar Filaret'in Milano'da inşa etmeğe başladığı "Ospedale Maggiore" hastahanesine örnek olarak alındığı ortaya çıkıyor<sup>69</sup>. Ayrıca ilâve edelim ki bu benzerlik o dereceye varıyor ki, Kalavun hastahanesindeki 4 eyvanın haç şeklinde birbirini kestiği yerde, Ospedale Maggiore'deki gibi din adamının dua edeceği bir yer vardı (Resim: 9).

Rönesans devri mimarlarından Brunelleschi tarafından 1419 da planları yapılan "Ospedale degli Innocenti" hastahanesine 1418 senesinde Türk Memlûk Sultanı Müeyyed'in Kahire'de inşa ettirdiği Müeyyed hastahanesinin tesirlerine Prof. K. Swoboda tarafından temas edilmiştir<sup>70</sup>. İtalya'da Friedrich II tarafından XIII. yüzyılda tesis edilen Müslümanlarla meskûn Girofalco ve Lucera şehirlerindeki hastahanelerin, okulların, kütüphanelerin, İslâmî karakterleri ile daha önceleri İtalyan hastahane mimarisini etkilemiş olabileceği gayet tabiidir. Canosada 1111 de inşa edilen Bohemund Mauseleum (Anıtkabrinde)unda Selçuk türbe yapısının tesiri görülmektedir<sup>71</sup>. Ayrıca XII. yüzyılda Palermo'da inşa edilen "La Mar-

<sup>67</sup> Terzioğlu, A.: Belleten Cilt XXXIV, sayı 133 (1970), s. 121-170.

<sup>68</sup> Evliya Çelebi: Seyahatname. Beşir Ağa kütüphanesindeki yazma, Nr. 452, X, s. 45 a, b.; yeni harflerle baskısı, İstanbul 1938, X, s. 263.

<sup>69</sup> Terzioğlu, A.: 1970, s. 146.

<sup>70</sup> Swoboda, K. M.: Berührungen der christlich-abendländischen Kunst mit dem Islam. Alte und Neue Kunst 1 (1952) s. 30.

<sup>71</sup> Dieulafoy, M.: Geschichte der Kunst in Spaen und Portugal. Stuttgart 1913, s. 50-51.

torana" kilisesinin batı portalindeki sütun başlıkları Konya'daki Selçuklu yapılarındaki sütun başlıklarına benzer<sup>72</sup>.

Evliya Çelebi'nin<sup>73</sup> tarifine göre XVII. yüzyılda bile Kalavun hastahanesinde imal edilen ilâçların Avrupa'ya ihraç edildiği anlaşıldığına göre böyle bir hastahanenin Avrupa'daki hastahanelere tesiri de gayet tabiidir. Ayrıca ne Bizansta ne de Avrupa'da, Milano'daki Ospedale Maggiore hastahanesine tesir edebilecek haç şeklinde planlı Kalavun hastahanesinden daha eski bir hastahane yoktur. Kalavun hastahanesinin İspanya'daki katolik hastahanelerine tesirine de temas eden Avrupalılar vardır<sup>74</sup>.

Milano'daki Ospedale Maggiore hastahanesini müteakiben İtalya'da, İspanya'da, İngiltere'de haç planlı hastahaneler XVII. yüzyılın ortalarına kadar inşa edildiler. 1571 den önce Fransız mimarı Philibert Delorme'in yaptığı haç planlı hastahane projesinde Kalavun hastahanesine benzer taraflar olup, ortadaki avlusu ama açık olup Nureddin hastahanesindeki gibi bir havuz yer almaktadır<sup>75</sup>. Almanya'da da aynı haç planlı Kalavun hastahanesine benzer karakterde hastahane projeleri 1638 ile 1655 seneleri arasında Josef Furttentbach tarafından yapılmıştır<sup>76</sup>.

İspanya üzerinden de İslâm hastahanelerinin Hıristiyan Avrupa hastahanelerine tesiri büyük olmuştur. Hopital Saint-Blaise hastahanesindeki kubbe konstruksiyonu, Kurtuba'daki Emeviler zamanında inşa edilen caminin mihrabı üzerindeki kubbenin bir kopyesidir<sup>77</sup>. Madrid'de Katolik İspanyol Prensesi Isebella'nın Latince Hocası Beatriz de Galindo namuna inşa edilen "Hopital de Latina" hastahanesi 1499 tarihli vakfiyesine göre İslâm mimarı Hasan (Maestra Hazan) tarafından inşa edilmiştir<sup>78</sup>. Bu da İslâm kültürünün hâlâ XV. asrın sonunda bile tesirinin ne derece büyük olduğunu gösteriyor. Servantes'in Don Kişot'unu İslâm edebiyatından aldığı gibi, DANTE'nin İlâhî Komedisini de (Divina Commedia) İspanyali İslâm mütefekkeri Muhyiddin Ibn al-Arabî den aldığını Miguel Asin Palacios belirtmektedir<sup>79</sup>. Ibn al-Arabî XIII. yüzyılın başlarında Anadolu

<sup>72</sup> Dieulafoy, M. : s. 49.

<sup>73</sup> Evliya Çelebi: Seyahatname, Beşir Ağa Kütüphanesi, İstanbul Nr. 452, X, s. 46 a, b; yeni harflerle baskısı, İst. 1938, X, s. 273.

<sup>74</sup> Mongéri: Das Irrenwesen in Constantinopel. Allg. Zeitsch. Psychiatrie 25 (1868) s. 587-588.

<sup>75</sup> Jetter, D.: In: Sudhoffs Archiv, Bd. 49 (1965) s. 147.

<sup>76</sup> Jetter, D.: Geschichte des deutschen Hospitals. Wiesbaden 1966, s. 77, 86.

<sup>77</sup> Lambert, E.: Les coupoles hispano-moresques de l'hôpital Saint-Blaise et de Saint-Croix d'Oloron, "L'architecture" (1926) s. 323-324.

<sup>78</sup> Juan Antonio Gaya Nuno: La Arquitectura Espanola en sus Monumentos Desaparecidos. Madrid 1961, s. 241.

<sup>79</sup> Palacios, Miguel Asin: Dante y el Islam. Madrid 1927.

Selçuklularının kültür merkezi Konya'ya gelmiş orada uzun zaman kalmış, Selçuklu Sultanı I. Keykâvus'un (1210-1219) hocası olmuş, Selçuklu Hekimi Sadreddin Konevi'nin yetişmesinde etkili olmuştur. Ancak Hazreti Mevlâna'nın zuhurundan sonra al-Arabî'nin yıldızı sönmüştür.

Anadolu, Selçuklular devrinde çok sayıda hastahaneleri, medreseleri ile büyük bir kültür merkezi olmuş, çeşitli İslâm ülkelerinden ve bu arada Endülüsten talebe ve müderrisleri kendisine çekmiştir. Al-Arabî'den başka, Malagalı İslâm Hekimi Ibn el-Baytar ile Bağdad'ta Selçuklu medresesi Nizamiyede tahsil eden meşhur hekim Abd el-Lâtif'in de bir müddet Anadolu'da kalmaları buna birer misal olarak gösterilebilir<sup>80</sup>.

Selçuklular devrinde XIII. yüzyılda Türkiye'de tesis edilen Kayseri'deki Gevher Nesibe Hastahanesi (1205), Sivas'taki Keykâvus hastahanesi (1217), Divriği'de Behram Şah'ın kızı Turan Melik'in hastahanesi (1228), Tokat'taki Muiniddin Pervane'nin Hastahanesi (1275), Çankırı'da Atabey Ferruh'un Hastahanesi (1235) ile Kastamonu'daki Pervaneoğlu (1272) Hastahaneleri, Konya, Aksaray, Erzincan, ve diğer şehirlerdeki Selçuklu hastahaneleri yanısıra Selçuklu kervansaraylarında da hasta yolcuların bakımı için hastahaneler olduğunu el-Omari ile Kalkaşandı bildirmektelerdir<sup>81</sup>. Bu kadar mükemmel Selçuklu hastahanelerinin ve sağlık teşkilâtının haçlı seferleri vasıtasıyla Avrupa'ya tesirlerine şaşmamak lâzımdır.

Tokat'ta tesis edilen, bugün Gök Medrese adıyla bilinen Selçuklu hastahanesi iç avlu etrafına guruplanan revaklarla çevrili ve iki katlı yapı şekli ile Müslümanların Gırnata'da XIV. yüzyılda tesis ettikleri hastahane ile XV. yüzyılda tesis ettikleri Corral del Carbon diye anılan kervansaraya ve bilâhare Katolik İspanyolların XV. yüzyılda tesis ettikleri Onate-Üniversitad-Üniversite binası ile XVI-XVII. yüzyılda Medina del Campo-Hospitaline benzemesi Selçuklu Hastahanelerinin Avrupa hastahane ve üniversite mimarisine ne derecede etkili olduğunu gösterir (Resim: 13-14).

Katolik İspanya Kırallığı Mursiye'yi zaptedince oradaki İslâm âlimi Muhammed bin Ahmed El-Mursiye'ye hürmet göstererek orada ona bir medrese inşa ederek Hıristiyanlara tıp, matematik, felsefe, müzik dersi vermesini sağlamıştı<sup>82</sup>. Fransa'da Montpellier'deki Tıp Fakültesi İslâm üniversiteleri olan medreseler karakterinde idi<sup>83</sup>. Oxford ve Cambridge Üniversitelerinde de

<sup>80</sup> Hübotter, F.: Biographisches Lexikon der hervorragender Ärzte aller Zeiten und Völker. Bd I, Berlin-Wien (2. Aufl.) 1929, s. 179-181.

<sup>81</sup> Turan, O.: Selçuklu Devri Vakfiyeleri. Belleten, cilt XII, s. 45 (1948) s. 58.

<sup>82</sup> İbn Hacer: Durar ul-kâmine. Haydarâbad 1348-1350, s. 375.

<sup>83</sup> Dieulafoy, M.: s. 108.

İslâm tesiri görülür. Avrupa üniversitelerinde verilen ilmî derecelerde de İslâm tesiri barizdir. Meselâ; Baccalaureat Arapça "Bi-hakk al-rivâyâ"dan gelmektedir. Salerno ve diğer Avrupa Üniversitesindeki doktora imtihanını da Selçuklu medrese ve hastahanelerindeki "icazet"ten alınmış olduğu aşikârdır<sup>84</sup>. Meselâ Selçuklular devrinde XII. yüzyılda Bağdat'ta Adûdi hastahanesinde verilmiş böyle doktora tezi şeklindeki icazetname Ayasofya Kütüphanesi'nde (No.: 3583) mevcuttur. Sarayında İslâm âlim ve hekimlerini toplayan Sicilya Kralı Roger II. ile XII. yüzyılda başlayan İslâm tıbbının tesiri XIII. yüzyılda Sicilya Kralı Friedrich II von Hohenstaufen'in koyduğu tıbbî nizamnamelerde (Medizinal Verordnungen) bariz bir şekilde belirir. Sultan Alâaddin'in hizmetinde bulunan Selçuklu hekimi Yakubî sonradan Sicilya Kralı Friedrich II von Hohenstaufen'in hizmetine girmişti<sup>85</sup>. Ebul Farac'ın bu haberinden Selçuklu hekimlerinin Sicilya'da Hıristiyan kiralıların nezdinde çalıştıklarını anlıyoruz. Ebu Bekr Razi, İbn-i Sina, Farabi gibi büyük İslâm hekim ve âlimlerinin eserlerinin gerek Sicilya ve İtalya'da gerekse Katolik İspanya'da Latinceye tercümelerinin en kesif olarak yapıldığı XI. ve XII. yüzyıllarda Selçukluların en kuvvetli devirlerine tekabül eder. XIII ve XIV. yüzyıllarda ilk olarak Avrupa'da Rönesansın başlangıcı ancak haçlı seferlerinde Selçuklulardan gelen tesir ve bu tercüme merkezlerinde İslâm eserlerinin tercümelerinin tesiriyle açıklanabilir. XIII. yüzyılda Paris ve Oxford Üniversitelerinde ders okumuş olan Roger Bacon tabii ilimler için Yunancanın yanı sıra Arapçanın da lüzumlu olduğunu söyleyince Oxfordluları hiddetlendirmiş "Bacon Müslüman oldu" diye sokaklarda gösteriler yapılmıştı. Gene XIII. yüzyılın büyük Hıristiyan âlimi Dominik tarikatından Albertus Magnus (1206-1280) ders verdiği kürsüye bazen İslâm âlimlerinin kıyafetiyle çıkardı<sup>86</sup>. Anatominin kurucusu ve Avrupa'da tıpta Rönesans devrini açanların başında gelen Andreas Vesalius'un (XVI. asır) büyük bir zahmete katlanarak Arapçayı öğrenip ar-Razi'nin al-Mansur için yazdığı tıbbî eserin IX. bölümünü Latinceye tercüme ederek neşretmesi, İbni Sinan'ın Kanununun 1500 senesine kadar Rönesansın asıl merkezi İtalya'da 16 defa basılması İslâm tıbbının Avrupa'daki Rönesansa ne kadar etkili olduğunu gösterir<sup>87</sup> (Resim: 15). Bu arada Selçuklu hastahaneleri ile sonraları Türk Memlûk Sultanı Kalavun'un Kahire'de tesis ettiği hastahanenin İtalya ve Avrupa'daki haç planlı Rönesans hastahanelerini etkilemesi; Selçuk devri has-

<sup>84</sup> Schipperges, H.: *Materia Medica Nordmark* 12 (1960) s. 112-113.

<sup>85</sup> Ebul Farac: *Muhtasarüddüvel*, s. 477.

<sup>86</sup> Adıvar, A.: *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul (1970) s. 48

<sup>87</sup> Hunke, S.: s. 175-176.

tahanelerinde İbn an-Nafis gibi kan dolaşımını keşfeden, İbn Abi Usaibia<sup>88</sup>, İbn Baytar<sup>89</sup>, Abd al-Lâtif gibi eserleri Lâtinceye çevrilen hekimlerin yetiştirilmesi Selçukluların ve kurdukları hastahanelerin Avrupa kültürünü ne kadar etkilediklerini gösterir.

Institut kurde de Paris

<sup>88</sup> Reiske tarafından eseri *Tabakat-al Etibba*, "Fontes relationum de classibus medicorum" adıyla Lâtince'ye tercüme edilmiştir.

<sup>89</sup> İbn Baytar'ın meşhur eseri "*Corpus simplicia medicamentorum et ciborum continens*" adıyla Lâtince'ye çevrilmiştir. Ayrıca 1840-1842 senelerinde bu meşhur eseri Sontheimer tarafından Almanca'ya çevrilerek 2 cilt halinde neşredilmiştir.

# URSPRUNG DES BAUTYPS DER SELDSCHUKISCHEN KRANKENHÄUSER UND DER KREUZFÖRMIGEN ABENDLÄNDISCHEN HOSPITÄLER

Von Dr. Ing. ARSLAN TERZİOĞLU

Institut für Geschichte der Medizin der  
Ludwig - Maximilians - Universität München

Die aus der seldschukischen Zeit stammenden Krankenhäuser und Medresen haben baulich einen ähnlichen Charakter. Sie entwickelten sich auf dem gleichen kreuzförmigen Grundriß mit vier Iwanen. Die staatlichen Medresen entstehen erst viel später als die Bimaristane, zur Zeit der türkischen Seldschuken und Ghasnawiden-Dynastie. Sie sollten im Gegensatz zur Dâr el'-ilm (oder Dâr el-Hikmah = Universität, Haus der Wissenschaften) lediglich der öffentlichen Verbreitung der Traditionslehre und der Heranbildung eines mit ihr verwachsenen Beamtenstandes dienen<sup>1</sup>. Sultan Mahmud von Ghasni, der ein eifriger Verfolger aller Sektierer im Islam war, soll eine mit einer großen Bibliothek ausgestatteten Medrese gegründet haben<sup>2</sup>. Nach E. Diez war der Bruder von Mahmud, Nassr, derjenige, der die ersten Staatsmedresen baute<sup>3</sup>. Zur Zeit des Seldschuken-Sultans Alp Arslan und unter seinem Sohne Melik Schah hatte der hochgebildete Minister Nizam al-Mülk (geb. 1017) in Nischabur, Bagdad, Tus, Herat, Mossul, Khargird, die staatlichen Medresen errichtet. Nach alten islamischen Quellen wurde die erste seldschukische Medrese sowie das erste seldschukische Krankenhaus zur Zeit des Alp Arslan von seinem Vezier Nizam al-Mülk in Nischabur gegründet<sup>4</sup>. Die Medrese fand ihre Verbreitung in Persien, Turkistan und Kleinasien durch die sunnitischen Türken und Mongolen.

Der türkische Fürst Nureddin in Syrien, Aijubiden und die Mamelucken-Dnyastien haben in Ägypten die Medresen nach dem gleichen Grundprinzip gebaut. Das typische Merkmal auch für diese Medresen ist die kreuzförmige

<sup>1</sup> Kühnel, E.: Die Kunst des Islam. Stuttgart 1962, S. 71.

<sup>2</sup> Otto-Dorn, K.: Kunst des Islam. Baden-Baden 1964, S. 94; Bombaci, A.: Introduction to the Excavations at Ghazni, East and West: New Series Vol. 10, Nos. 1-2 (1959) S. 4, 6.

<sup>3</sup> Diez, E.: Die Kunst der islamischen Völker. Berlin 1915, S. 97.

<sup>4</sup> Subki: Ṭabağāt al-Šāfi'īya. Kairo 1966, IV, S. 314;

Turan, O.: Selçuklular Tarihi ve Türk-Islam Medeniyeti. Istanbul 1969, S. 271.

Grundrißform mit vier Iwanen um einen quadratischen Innenhof, wie es beim Nureddin Krankenhaus in Damaskus der Fall ist.

Über den Ursprung dieser Grundrißform wurden von M. van Berchem<sup>5</sup>, K. A. C. Creswell<sup>6</sup>, E. Diez, E. Herzfeld<sup>7</sup> und André Godard Untersuchungen gemacht, welche für die Klärung der Abstammung der seldschukischen Krankenhaustypen besonders wichtig sind.

Nach André Godard<sup>8</sup> zeigt die im Jahre 1087 n. Chr. in Khargird von Nizam-al-Mülk errichtete Medrese zum ersten Mal diese typische Kreuzform mit vier Iwanen um einen quadratischen Innenhof. Die in Rey errichtete seldschukische Medrese hat auch die gleichen Merkmale.

Die in Bamiyan (Afghanistan) erbaute Moschee und sogar Hausgrundrisse zeigen diesen seldschukischen Grundrißcharakter mit Kreuzform und vier Iwanen<sup>9</sup>.

Dieses Haus in Bamiyan aus dem Anfang des 11. Jahrhunderts mit seiner Vier-Iwanen-Kreuzform zeigt, daß dieser Grundrißtyp in Khorassan (südl. von Turkistan) schon verwendet wurde.

D. Schlumberger (Leiter der französischen Afghanistan-Expedition 1948-49) hat in Lashkari Bazar in Afghanistan einen Palast mit vier Iwanen um einen zentralen Hof gruppiert gefunden, welcher vom Ghasnawitisch-türkischen Sultan Mahmud von Ghasni (998-1030 n. Chr.) errichtet worden war<sup>10</sup>.

Von dem Haus von Khorassan und der Medrese von Nizam al-Mülk (in Khargird) stammt, soweit man es verfolgen kann, dieser kreuzförmige Iwanengrundriß. Man sieht ihn später in den in Syrien, Irak und Ägypten gegründeten Medresen (Hochschulen). Ein Beispiel wäre mit dieser kreuzförmigen Iwanen-Grundrißform eine vom abbasidischen Kalifen El Mustansir im Jahre 1232-33 in Bagdad errichtete Medrese Mustansiriya, welcher auch ein Krankenhaus angegliedert war. Hier wurde für jede islamische Sekte wie Hanefi, Hanbeli, Schafii, Maliki ein Teil reserviert.

<sup>5</sup> M. van Berchem: *Architecture*. In: *Encyclopédie de L'Islam*. Bd 1 Leiden (1913-42) S. 429.

<sup>6</sup> Creswell, K.A.C.: *The Origin of the Cruciform Plan of Cairene Madrasas*. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, XXI (1922), S. 43.

<sup>7</sup> Herzfeld, E.: *Ars Islamica*, Vol. X, (1943) S. 13-70.

<sup>8</sup> Godard, A.: *Ars Islamica*, Vol. XV-XVI (1951) S. 1-9.

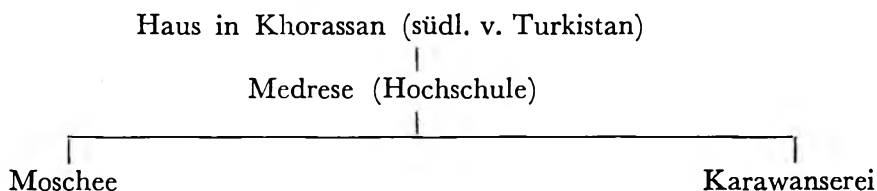
<sup>9</sup> A. Godard, Y. Godard, J. Hackin: *Les Antiquités bouddhiques de Bamiyan, Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afganistan*. Paris-Bruxelles (1928), Bd 2, Abb. 1

<sup>10</sup> Schlumberger, D.: *The Ghaznavid Palace of Lashkari Bazar*. In: *The Illustrated London News*, March 25 (1950);

— *The Great Palace of Mahmud in Afghanistan*. In: *The Illustrated London News*, June 16 (1951).



Die von Melik Schah im Jahre 1092 in Bagdad gegründete Moschee Djami el-Sultan und in Isfahan gegründete Moschee Mesdjit el-Djuma haben beide auch diesen kreuzförmigen Iwanen-Medresegrundriß. Man kann die Theorie von André Godard wie folgt kurz formulieren<sup>11</sup>:



Nach E. Diez und O. Aslanapa<sup>12</sup> wurde dieser in seldschukischer Zeit entstandene Vier-Iwanen-Medrese-Grundriß durch Anatolische-Seldschuken nach Kleinasien gebracht. Aber bei der Entstehung von diesem Iwanen-Medresegrundriß hatte auch der "Tarma-Haus" - Grundrißtyp von Mesopotamien und Anatolien eine Rolle gespielt.

Diese Einflüsse sieht man bei den Medrese-Innenhöfen. Anatolische Medresen zeigen zwei verschiedene Typen: Erstens den Iwanen-Medresentypus, zweitens den Kuppel-Medresentypus, bei dem der Innenhof mit einer Kuppel bedeckt ist.

Der von Galina Pugačenkova<sup>12a</sup> veröffentlichte mittelasiatisch turkistanische Wohnhaustypus mit 4 Iwanen im Achsenkreuz und an der Vierung mit einer Kuppel überdeckt zeigt, daß der Ursprung des Kuppel-Medresentypus sowie des kreuzförmigen Krankenhaustypus wie im Qalaun-Krankenhaus in Kairo im mittelasiatischen Wohnhaus gesucht werden muß.

John Hoag<sup>13</sup> äußerte sich auch, daß die Medresen in Khorassan aus dem Wohnhaustypus entstanden seien. Er schreibt dazu folgendes: "Die frühesten Medresen (Hochschulen) in Khorassan wurden oft in den früheren Wohnungen ihrer Schutzherren eingerichtet."

Der aus dem khorassanischen Wohnhaustypus entstandene seldschukische Medresengrundriß ist später –wie schon erwähnt– bei islamischen Medresen und Spitälern von Spanien bis zur Türkei verwendet worden. Aber in Ägypten und Nordafrika wurde ein direkter Zugang zu einem Iwan sorgfältig vermieden. "In diesem Punkte unterscheiden sie sich

<sup>11</sup> Godard, A. : *Ars Islamica*, Vol. XV-XVI (1951) S. 9.

<sup>12</sup> Diez, E. und O. Aslanapa : *Türk Sanatı (Türkische Kunst)*. Istanbul 1955, S. 69.

<sup>12a</sup> Pugačenkova, G. A.: *Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Turmenistana Pori Rabaladeniya i Feodalizma*. Moskva 1958.

<sup>13</sup> Hoag, J.: *Architektur des westlichen Islams*. Ravensburg (1965), S. 31.

grundsätzlich von den meisten syrischen oder seldschukisch-türkischen Medresen" <sup>14</sup>.

"Die Medrese (Hochschule) wie der Bimaristan (Spital) entwickelten sich auf dem gleichen kreuzförmigen Grundriß. In Syrien und in Anatolien scheint man nie wie in Ägypten auf den Gedanken gekommen zu sein, jedem theologischen Ritus seinen eigenen Iwan in der Medrese zuzuweisen. Überdies wurde ein Iwan fast immer für den Haupteingang und ein anderer oft für einen Brunnen benutzt" <sup>15</sup>.

Es muß hier darauf aufmerksam gemacht werden, daß diese Bauform, wie man sie in islamischen Krankenhäusern und Medresebauten antrifft, "schon im Babylon des Neuen Reiches" vorhanden war und in sassanidischer Zeit zur größten Monumentalität gesteigert wurde <sup>16</sup>. Aber gleichzeitig wurde der gleiche Bautyp beim Bau der Wohnhäuser in Mesopotamien, Syrien und Khorassan verwendet. Auch die islamischen Krankenhäuser, Medresen und Karawansereien wurden nach diesem Plan gebaut. Ein nestorianisches Kloster in Tasch-Rabat (südöstliches Turkistan) schien auch im ähnlichen Bautypus gebaut worden zu sein <sup>17</sup>.

Aber man muß auch die Einflüsse der buddhistischen Vihara-Bauten auf die islamischen Krankenhaus - und Medrese - Bauten nicht außer acht lassen.

Nach unserer Ansicht kann man folgende Gründe nennen, die diese indischen Einflüsse logisch erscheinen lassen:

1 — Wie E. Diez bemerkt, war diese Baugestalt als Zellenhof im buddhistischen Kloster (Vihara) längst vorgebildet worden. Deswegen liegt der Ursprung dieses Bautyps und damit der islamischen Medrese im buddhistischen Kloster <sup>18</sup>.

2 — Der Vezier des abbasidischen Kalifen Al-Mansur, Yahya b. Khalid, der bei der Gründung der rund angelegten Stadt Bagdad diesen beraten hatte und einer seiner Nachkommen, der auch als Vezier des Harun al-Raschids bei der Gründung eines Bagdader Krankenhauses als Initiator mitwirkte, besaß in seinem Stammort Balkh den zum Tempel gehörenden Grundbesitz.

"Dieser Grundbesitz oder ein Teil desselben blieb den Barmakiden auch später erhalten <sup>19</sup>.

<sup>14</sup> Hoag, J.: a. a. O., S. 33.

<sup>15</sup> Hoag, J.: a. a. O., S. 38.

<sup>16</sup> Diez, E.: Die Kunst der islamischen Völker. Berlin (1915) S. 98.

<sup>17</sup> Diez, E.: a. a. O., S. 99.

<sup>18</sup> Diez, E. und H. Glück: Die Kunst des Islam. Berlin 1925, S. 54; Diez, E.: 1915, S. 99.

<sup>19</sup> Jaqût: II, S. 742.

Der Name dieses Veziergeschlechts "Barmak" bezeichnet die Würde eines erblichen Oberpriesters im Tempel Newbahar. "Wie der Name beweist (sanskrit. nova Vihara = "neues Kloster") war dieser Tempel ein buddhistisches Kloster; (und zwar Vihara) als solches wird es noch im 7. Jahrhundert n. Chr. vom chinesischen Pilger Hüan Tsang<sup>20</sup> beschrieben; selbst einigen arabischen Geographen, wie Ibn al-Fakih<sup>21</sup> war es bekannt, daß der Newbahar dem Götzendienst (ibadat al-awthan), nicht dem Feuertempel gewidmet war; auch entspricht die von Ibn al-Fakih gegebene Beschreibung, abgesehen von einigen offenbaren Übertreibungen, vollständig der Einrichtung eines buddhistischen Vihara"<sup>22</sup>.

Nach diesen Überlegungen erscheint es möglich, daß die Barmakiden schon in früher abbasidischer Zeit die Einflüsse indischer Viharas auf die islamischen Krankenhausbauten ermöglicht haben.

3 — In der ersten Entwicklungsphase waren viele indische Ärzte in islamischen Krankenhäusern tätig und haben auch zahlreiche indische Werke übersetzt. Durch diese Ärzte könnten auch beim Krankenhausbau indische Einflüsse möglich gewesen sein.

Andererseits waren, wie in alten Quellen berichtet wird, die ersten islamischen Krankenhäuser unter dem Einfluß des Hospitals von Gondēsāpūr entstanden, wo auch der Einfluß der indischen Medizin sehr stark war.

Es konnte schon beim Hospital Gondēsāpūr ein baulicher indischer Einfluß möglich gewesen sein.

4 — In Bamiyan, wo das Khorassanische Haus mit vier Iwanen (in Kreuzform) gefunden wurde, befanden sich bereits im 7. Jahrhundert n. Chr., wie es vom chinesischen Pilger Hüan Tsang beschrieben wurde, mehr als zehn buddhistische Klöster<sup>23</sup>.

Ferner waren die Türken, die bei der Gründung und Verbreitung der Medresen und Krankenhäuser eine grosse Rolle spielten, Buddhisten, bevor sie zum islamischen Glauben übertraten. Nach einer in chinesischen Quellen angeführten Urkunde vom Jahre 718 n. Chr. stand der Fürst von Bamiyan ebenso wie alle Fürsten der Länder bis zum Indus in einem Vasallenverhältnis zum türkischen Fürsten (Yabghu) von Tokharistan<sup>24</sup>.

<sup>20</sup> Huan Tsang: Mémoires sur les Contrées Occidentales. Trad. par St. Julian, Paris 1853, S. 30.

<sup>21</sup> Ibn al-Fakih: Ed. de Goeje, S. 322.

<sup>22</sup> Barthold, W.: In: Enzyklopaedia des Islam, hrsg. von Houtsma Bd. I, Leiden-Leipzig 1913 S. 691.

<sup>23</sup> Barthold, W.: 1913, Bd. I, S. 699/670.

<sup>24</sup> Chavannes, E.: Documents sur les Tou' kiue (Turcs) occidentaux. St. Petersburg, 1903, S. 201-291; Barthold, W.: 1913 Bd. I, S. 699, 670.

Da heute keine Ruinen mehr vorhanden sind, kann man leider nicht mehr feststellen, wie weit die ersten islamischen Krankenhäuser eine grundrißmäßige Ähnlichkeit mit dem khorassanischen Wohnhaustyp gehabt haben. Die später entstandenen seldschukischen Krankenhäuser und Medresen haben mit ihren vier Iwanen im Achsenkreuz eine grundrißmässige Ähnlichkeit mit dem Parthischen Palast in Assur (150 n. Chr.) und mit dem khorassanischen Haustypus, welcher auch alt-mesopotamische und mittelasiatische Einflüsse in sich barg. Als das älteste Beispiel mit dieser Grundrißform ist das vom türkischen Fürst Nureddin in Damaskus 1154 errichtete Krankenhaus erhalten geblieben.

Wenn es der Fall wäre, wie auch Herzfeld<sup>25</sup> vermutet, daß das von Ibn Djubair erwähnte alte Bimaristan, das von al-Walid (707 n. Chr.) gegründete Krankenhaus sei, kann man annehmen, daß dieses eines der ersten islamischen Krankenhäuser war, das den gleichen kreuzförmigen vier Iwanen-Grundriß hatte, wie das Nureddin Krankenhaus, weil Ibn Djubair in seinem Bericht betont, daß das alte und neue Bimaristan in Damaskus dem ähnlich seien.

Diesen Grundrißcharakter haben später das Kaimari-Krankenhaus in Damaskus, das Divriği-Krankenhaus in Anatolien (1228 n. Chr.) und in den großen Dimensionen das Qalaun Krankenhaus in Kairo (1284) gehabt. Später entstanden unter dem Einfluß der seldschukischen und mameluckischen Krankenhäuser italienische und spanische Renaissance-Hospitäler mit dieser Kreuzform.

Schon 1911 hat Dunaj<sup>26</sup> darauf hingewiesen, daß der Kreuzformgrundriß des Ospedale Maggiore Milano früher im Qalaun Krankenhaus (gegr. 1284) in Kairo in Form eines griechischen Kreuzes schon völlig durchgebildet war. Später wurden darüber auch andere Meinungen geäußert.

Es gibt genügend Gründe dafür, daß als möglicher Ursprung des italienischen Kreuzform-Spitalgrundrisses das Kairoer Qalaun Krankenhaus angesehen werden kann, wahrscheinlicher auch als die Spitäler aus Byzanz und Rhodos<sup>27</sup>.

Zwar zeigen früher und besonders ab dem 8. Jahrhundert viele byzantinische Kirchen einen deutlichen Kreuzformgrundriß, aber bei den byzantinischen Spitalern ist er nicht nachweisbar. Auch der Ursprung der Kreuzform dieser Kirchen ist in Fachkreisen umstritten.

<sup>25</sup> Herzfeld, E.: *Ars Islamica*, IX (1942), S. 4-5.

<sup>26</sup> Dunaj, L.: *Der Hospitalgedanke im Mittelalter*. Diss., TH-Hannover, 1911, S. 69.

<sup>27</sup> Näheres siehe: Terzioğlu, A.: *Einflüsse der islamischen Krankenhäuser auf die abendländischen Hospitäler*. In: *Belleten* Bd 34, 133 (1970), S. 151-170.

Wenn das Pantokrator Spital diesen Grundriß gehabt hätte, könnte es das 1457 entstandene Ospedale Maggiore nicht beeinflußt haben, weil dieses Pantokrator Spital nicht mehr existierte, als der türkische Sultan Mehmed Fatih im Jahre 1453 Istanbul eroberte. Deswegen scheint ein byzantinischer Einfluß auf das Ospedale Maggiore unwahrscheinlich.

Selbst in Italien war seit dem 9. Jahrhundert der islamische Einfluß nicht nur medizinischer und wissenschaftlicher Art. Durch die islamische Herrschaft in Sizilien und in einigen süditalienischen Gebieten waren bauliche islamische Einflüsse auf die italienische Architektur sehr beachtlich. Man kann zahlreiche italienische Bauten aufzählen, bei denen islamische Formen erscheinen, vor allem die Grabkapelle des Bohemund (1111) in Canossa. Betrachtet man alte Kirchen, wie S. Ambrogio und S. Nazaro von Mailand, die Kathedrale von Parma, so wird man bei all diesen Bauten die deutlichen Züge und unverkennbaren Merkmale der iranisch-syrischen Architektur, die nach Sizilien durch arabische Eroberer eingeführt wurde, wiederfinden<sup>28</sup>.

Die Konsequenz all dieser Überlegungen ist, daß das um 1284 in Kairo errichtete Qalaun Krankenhaus mit seinem kreuzförmigen Grundriß und mit einer Kuppel an der Stelle der Vierung für die italienischen Kreuzform-Krankenhäuser, besonders für das Ospedale Maggiore Milano zum Vorbild genommen wurde. Das Nureddin Krankenhaus in Damaskus ist wohl das älteste bis heute erhaltene Beispiel, welches einen kreuzförmigen 4-Iwanen-Grundriß hat, der später in größerem Umfange am Kairoer Qalaun Krankenhaus auftritt.

Diese Grundrißform mit 4 Iwanen im Achsenkreuz ist nicht nur die markante Eigenheit beinahe aller Krankenhausgrundrisse, sondern der seldschukischen Medresegrundrisse besondere Art.

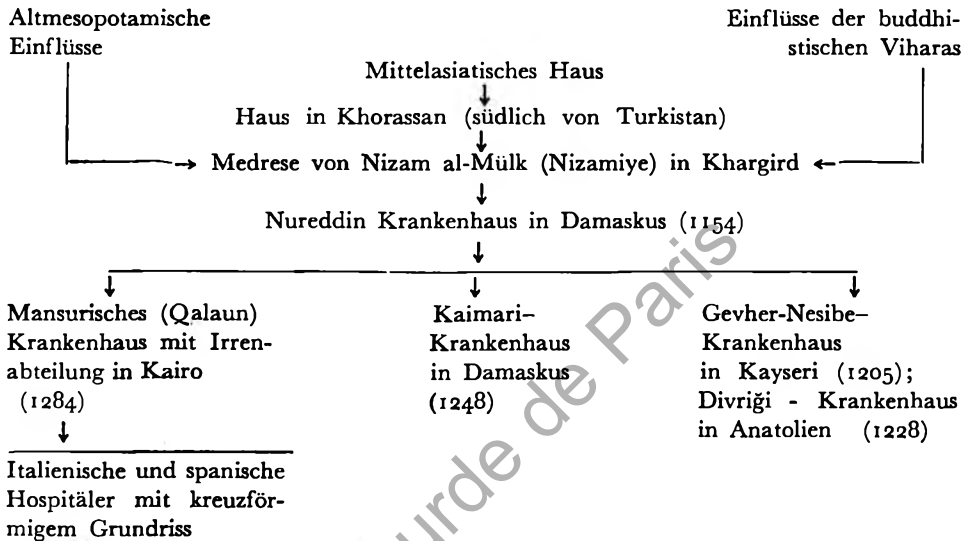
Der kreuzförmige Spitalgrundriss, der im seldschukischen Sahip Ata Baukomplex in Konya (1249), dann in größerem Umfange im Qalaun Krankenhaus (1284) in Kairo völlig durchgebildet war und später in Ospedale Maggiore Milano (1457) auftrat, findet von dort aus Verbreitung in Spanien und in anderen westeuropäischen Ländern. "Auch die spanischen Überscegebiete griffen diesen Baugedanken auf"<sup>29</sup>. Die Grundrißähnlichkeit der spanischen Spitäler mit dem Qalaun Krankenhaus ist noch deutlicher. Sie hatten sogar meistens Irrenabteilungen wie das Qalaun Krankenhaus. Schon Mongéri hat darauf hingewiesen, "daß die ersten Irrenanstalten in

<sup>28</sup> Dieulafoy, M.: Geschichte der Kunst in Spanien und Portugal. Stuttgart 1913, S. 156.

<sup>29</sup> Jetter, D.: Geschichte des deutschen Hospitals. Wiesbaden 1966, S. 74, 86.

Europa, gegründet von spanischen Mönchen, eine Nachbildung des Kairoer Spitals waren”<sup>30</sup>.

Nach unserer Auffassung kann man den Ursprung der seldschukischen Krankenhäuser und der späteren Krankenhäuser mit kreuzförmigem Grundriß kurz so formulieren:



<sup>30</sup> Mongéri, (-) : Das Irrenwesen in Constantinopel. Allg. Zeitschrift f. Psychiatric 25 (1868) S. 587-588.

“MUYANLIK”  
UYGUR “BUYAN” YAPISINDAN (VIHĀRA)  
HAKANLI MUYANLIGINA (RIBĀṬ) VE SELÇUKLU  
HAN İLE MEDRESESİNE GELİŞME

Dr. EMEL ESİN

*“Kelip teĝdi ilig turur orduka  
Kirip kend içinde tiledi tüşün  
Tüşün bulmadı, kör, tarudı ajun  
Mungadı, muyanlıқта tüşti barup  
Kiçe yattı anda; tünedi serip  
(Yusuf Hās Hācip, beyt 487-489)  
(Gelip deĝdi hükümdarın duraĝı orduya  
Girip kend içine diledi barınak  
Barınak bulmadı, gör, daraldı dünya  
Sıkıldı, muyanlıĝa düşdü varıp  
Geçe yattı onda, tünedi, [şiltisini] serip)*

Orta Çağ türkçesinde “muyanlık”, “ordu”, “balık”<sup>1</sup> denen, sûrlar ile çevrili külliye ve şehir konularının muhtelif vecheleri üzerinde bir kaç yıldır çalışmaktayım. Türk medrese-mescid külliyesinin doğuşu hakkında XXVI. Şarkiyat Kongresine bir tebliğ sunmuşdum<sup>2</sup>. Selçuklu Enstitüsünün Malazgirt symposium’unda eski türkçede “orduĝ” denen askerî “kurgan” (kale)<sup>3</sup> hakkında bir tebliğ arz ettim. Dördüncü Türk san‘atı Kongresine tebliğim buyan<sup>4</sup>, yani hayrat olarak yaptırılan Türk Buddhist külliyesinin muhtelif şekilleri üzerine idi. Türk Tarih Kurumu’nun Selçuklu seminerine marûzatım ise ilk Türk-İslâm külliyesi üzerine olacaktır. Şunu da ilâve edeyim: Kasım 1971’de Londra’da toplanacak “İslâm şehri” seminerinde M. IX.-XIII. yüzyıllar arası Türk-İslâm şehrinin tarifini tasarlıyorum. Umudum ilk devir Türk şehri ve külliyesi hakkındaki araştırmanın muhtelif vechelerini bir arada toplamaktır.

<sup>1</sup> Aşağıda not 78, 5, 7.

<sup>2</sup> Proceedings of the XXVIIth Congress of Orientalists (Indiana University 1971) Aynı yazının mufassal şekli *Annali dell ‘Istituto Universitario di Napoli’de* baskıdadır.

<sup>3</sup> Ankara Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Tarihi Enstitüsü dergisinde baskıdadır. Ordu, kurgan: bk. aşağı. not. 7.

<sup>4</sup> Buyan: bk. aşağı. not 27.

I — *Ordug* :

Yukarıda geçen eski Türkçe terminoloji tekrar ele alınarak, ifade ettikleri birbiri ile ilgili fakat ayrı manâlar, şöyle anlatılabilir: 1- “balık”<sup>5</sup>, balçık sûrlar ve “qaram”<sup>6</sup> (hendek) ile çevrili müstahkem şehir. 2- “Orduğ-balık” veya “ordu-kent”<sup>7</sup>, kağan veya beyin askeri ile bulunduğu başkent. Orduğ-balık yapısı en kadîm Türk külliyesi idi. M.Ö. ki son binyılda yaşayan proto-Türk Chou’ların<sup>8</sup> hükümdar şehri ve M.Ö. V.-II. yüzyıllardaki proto-Peçenek (Apasiakae)<sup>9</sup> kurganları (lev. VIA/a) belki ordu prototipleri idi. Türk devrinde ordunun bulunduğu kurgan<sup>10</sup>, hendekler, sûrlar ve kuleler ile müstahkemdi (lev. IIIa). Ordu kurganının köşelerinde ve girişin iki yanında kuleler<sup>11</sup> bulunurdu. Kurganın şekli, ekseriyet ile, murabba idi. Orta Çağ Türkçesinde dıvarlar içinde teşekkül eden avluya “barq”<sup>12</sup> dendiği kabuledilir ise, ordu kurganının teşkil ettiği “barq”, ekseri “dört beltir yol”<sup>13</sup> yani haçvarî dört yol ağızı teşkil ederdi. “Dört beltir yol”un sonlarında, yani şehrin planının iki mihverinin uçlarında, her ucda bir ilâ üç kapı vardı<sup>14</sup>. Chou<sup>15</sup> geleneğini takiben, Türk ordu kurganının teşkil ettiği sed üzerinde, hükümdarın otağı veya kubbeli köşkü bulunmakta idi (lev. VIB/a). Bu son şıkda, iç-içe iki kale teşekkül etmiş bulunuyordu. İç kale<sup>16</sup>, yani ordu,

<sup>5</sup> “balık:” Kâşğarî ve Tolstov, “Goroda Guzov”.

<sup>6</sup> Qaram: Caferoğlu, *Slovar*, s.v. “qaram”.

<sup>7</sup> Ordu-kent: Kâşğarî. Yine bk. *Slovar*, s. v. “ordu”, “ordu-känd”, “ordu-qarşı”. Ordu-balık Moyuncur Kağanın Orkun bölgesindeki baş ordu şehrinin adı idi: bk. Hamilton, s. 45, 141, 142. Ordu - balıkda kazılar: Kiselev, “Drevnie goroda”. Minorsky, “Tamim”. “Kurgan” türkçede kale demekdi: bk. Orkun, index, s. v. “qurgan”.

<sup>8</sup> Chou’lar proto-Türkdü: Eberhard *Çin*, s. 33. Chou hükümdar şehri: Biot, cild II, s. 554-556, 564 (köşe kuleleri), 263-277. Dünya şekli hakkında tasavvurlar, muhtelif timsaller ve Chou şehri: Granet, s. 231-234, 250-251; Franke, *Geschichte*, c. I, s. 114-116, 141, 240; c. II, s. 437, 448-449; 502; c. III, s. 60, 79-81. Chou şehri unsurlara, renklere ve takvime de işaret ederdi (doğu=gün doğuşu, bahar, ısınan hava, ağaç, yeşil; cenup=gün ortası, yaz sıcak, ateş, al; batı=gün batışı, güz, soğuyan hava, altın, ak rengi; şimal = gece yarısı, kış, soğuk, kara rengi). Bu fikirler Türklere de vardı: Pritsak, “Qara”. Chou takvimi: Eberhard, “Lokalkulturen”, s. 28. Gök-Türk takvimi: Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, s. 28-29.

<sup>9</sup> Tolstov, “Les Scythes”; *id.*, *Po drevnim deltam...*, s. 275; *id.*, “Goroda Guzov”.

<sup>10</sup> Türk “ordu”su: Esin, “Orduğ” ve aşağı. not 21.

<sup>11</sup> Aşağ. not 18.

<sup>12</sup> Caferoğlu ve *Slovar*, s. v. “barq”.

<sup>13</sup> Müller, “Uigurica I” s. 39. Koço planı: Esin, *BMTA*.

<sup>14</sup> Chou şehri: yuk. not 8. Türk şehri: Esin, “Orduğ”.

<sup>15</sup> Chou geleneği: yuk. not 8. Batı Türkistanda ve Hvarizmde iç ve dış kale (Arab kaynaklarında *kuhandiz* ve *madinah*: Yâkût) ve kubbeli köşklü yapı: Pugaçenkova-Rempel’, s. 30-31.

<sup>16</sup> Caferoğlu, s. v. “er-at”.



hükümdar veya beğin ikametgâhu idi. Maiyet ve “er-at” denen yaya ve atlı asker ise, dış kalenin iç duvarları boyundaki hücrelerde yaşarlardı<sup>17</sup>. Kulelerin maiyet beylerine mesken tahsis edilmesi hakkındaki M. XV. yüzyıl geleneği, belki eskiden de vardı<sup>18</sup>.

Chou devrinde olduğu<sup>19</sup> gibi, Buddhist mefhûmlarında da mevcut bulunan ve *maṅḍala*, Türkçe adı ile “mandal”<sup>20</sup> denen, dört cihete nâzır, yer-yüzü ve hükümdar şehri planı (lev. IVB/a), Türklerce de bilinmekte idi. Ordu kurganının dört cihete, Türkçe tabîri ile “dört yingak”a nâzır, murabba planı, Chou devrinde ve Buddhistlerde yer yüzüne atfedilen şeklin remzi idi. Hendekler yer yüzünü çevrelediği sanılan denizlere; kuleler, dağ

<sup>17</sup> Uygurların Tuva bölgesindeki zincirleme askerî kaleleri ve bunlarda askerler için uzun mustatil meskenler: Kızlasov, *Tuva*.

<sup>18</sup> Chou devrinde, şehir bina edilirken, dört köşeyi tayin için, dört kazık çakılırdı ve bu kazıklar dört cihetin, gölge düşüşü yolu ile tayinine hizmet ederdi: Biot, c. II, s. 564. Hunlarda da dört köşeye ehemmiyet verilir ve dört cihetteki başlıca dört ile hâkim beylere “dört köşe” denirdi: de Groot, s. 56. Türklerin “dört bulung” (dört köşe) hakkındaki tasavvurları ve dört köşedeki “küzetkici” (lokapala) ma’budlar: TTT V, satır 62-63. Küzetkici resimleri dört köşedeki hücrelere yapıları: Stein, *Serindia*, s. 258. Koço da köşe kuleleri dinî mahiyette birer ma’bed idi. Esin, *BMTA*, s. 31 (Grünwedel, “Idikut” dan naklen). Bunlara “idhiz eb” denirdi: Müller, “Uiguriça II”, s. 38. “Idhiz eb” in yüksek olması şu bakımdan faydalı sayılırdı: idhiz eb’in tepesindeki dinî yazının gölgesi düştüğü yerler muhafaza altında sayıldığından, gölgenin kabil olduğu kadar uzağa varmasını temin için, yazı çok yüksek bir kulede saklanırdı. Aynı şekilde, sefer esnasında, dinî yazının gölgesi kabil olduğu kadar çok askerlerin üzerine düşün diye, dinî yazı tuğun tepesinde dururdu. “Idhiz eb”lerin üst kısmı kubbeli ve künbedli olduğu gibi (Esin, *BMTA*, s. 31, Grünwedel, “Idikut”un Koço şehrinin köşe kuleleri hakkında rivayeti), bunların üstünde “çakır” (*çakra*: çarh) gibi dinî işaretler de olduğu hem Uygur “idhiz eb” resimlerinden bilinir, hem de bazı yerlerde izleri kalmıştır. Kâbulda Türk Buddhist devrinden (bk. aşağı. not 48); “Çakarî Minâr”ın tepesinde, yirmi yıl kadar evvel, “çakır” vardı. Koço’da “Çakarî Minâr” a mümasil “edhiz eb” kalıntıları: Le Coq, *Chotscho*, lev. 68. Tepesinde “çakır” olan “edhiz eb” resmi (Uygur sanatında): Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 481.

Türk “ordu”su murabba şekilde idi ve köşelerinde kuleler vardı: Esin, “Orduğ”, Bernştam, *MIA* 26’dan naklen. Kıpçak ilinde Saray şehrinin burclarında ümerâ otururdu: Kalkaşandi, c. IV, s. 457.

Türkistan - Çin hududunda ateş kuleleri: aşağıda not 24. Gök-Türklerde “kargu” çok yapılırdı: Orkun *Yazıtlar*, index., s. v. “qargu”. Koço da kagan ordusu “Han-tura” da “kargu” olabilecek çift kule: Le Coq, *Chotscho*, lev. 68f. Kargu: Kâşgari, varak 214.

<sup>19</sup> Yuk. not 8.

<sup>20</sup> Buddhist kosmolojisi: Beal, c. I, s. 78-79. *Maṅḍala*: (yer-yüzünün ve yer-yüzüne hâkim olan hükümdarın ve ma’budun sarayının ve şehrinin planı): Tucci. Türkçe metinlerde “törtkil mandal” (çiçekli olursa Sukhâvatî cenneti timsali): Müller, “Uigurica II”, s. 47. “Tört talui ügüz (deniz) içindeki yir”: Müller, “Pfhahnschrifte”, s. 36 ve W. Radloff, *Suvarnaprabhâsa* (Leningrad 1930), s. 106 (bu metinde dört büyük kosmik deniz içindeki yer yüzü ve ortadaki Sumeru dağı tasvir edilir). Yine bak. TTT, V, satır 62-63.

silsilelerine ve köşe kuleleri dört cihetteki en yüksek dağlara işaret ediyordu<sup>21</sup>. Hükümdarın otagının veya köşkünün bulunduğu ordu kurganı, dünyanın merkezinde tasavvur edilen ve göklere kadar yükselen altın dağı temsil ediyordu. Chou tasavvurlarına göre, kosmik merkezî dağ, yani hükümdar ordusunun mevkii, Uygur Türkçesinde “Altın kazkuq” denen ve yeri değişmeyen Kutup yıldızı ile, mevsimlerin seyri boyunca Altın Kazkuq’un etrafında dönen Yitiken, yani Büyük -Ayı yıldız manzumesinin tam altında idi.

Türk devrinden ordu kurganı kalıntıları muhtelif bölgelerde mevcuttur. İç-içe, iki kaleden müteşekkil bir ordu-balık misali olarak, M. 750’de, Kem suyu kıyılarında (Sibirya, Tuva) Moyuncur Kağanın yaptırdığı külliyeinin Kızlasov tarafından rekonstitüsyonunu görebiliriz (lev. IIIa)<sup>22</sup>. Orkun bölgesindeki mezar külliyeileri, meselâ Siwet-ulan ve Kül-Tigin âbidesi külliyesi de, belki ordu-kurganın uhrevî birer nazîresi idiler.

Çin gelenğinde, ticaret kervanları yollarında, askerî kaleler ve hisarlar bulundurulup, bunların hem yolların emniyetini temin, hem tüccarların getirdiği ve hediye olarak tavsif edilen (*kung*) malların kontrolü ile muvazzaf olduğu anlaşılmaktadır. M. 629’da Uygurlar Çin ile ittifaka girince, Çin başkentinden Uygur iline giden yol üstünde 68 tane böyle askerî han yapılmıştı ve bunlarda kıymız ve et dağıtıldı<sup>23</sup>. Kervan yolları üstündeki Çin kalelerini tedkik eden Aurel Stein<sup>24</sup>, bunların içinde avlu bulunan murabba kaleler olduğunu ve bunlarda ateş kuleleri de bulunduğunu tesbît etti. Gerek Çin hududunda, gerek Türkistanda, M. VI-VIII. yüzyıllar, yani Batı Türk ve Türgiş devirlerinden, han sayılan külliyeiler<sup>25</sup> (lev. III b, c, IV A) Türk askerî kaleleri ve ordu kurganlarından (lev. IIIa) farksızdı.

<sup>21</sup> M. VIII. - IX. yüzyıldan sanılan “İrk-bitig” (Gök-Türk harfleriyle fal kitabı. Tun-huang’da bulundu) de, “kan” (han) ordusunun tarifi, “dört bulung” (dünyanın dört köşesi) üzerine kurulmuş cihan hâkimiyetini ifade eder: Orkun *Yazıtlar*, c. II, s. 80. Türklerin başlıca hükümdarı “altın dağ”da otururdu: Chavannes, s. 237. Temür ve Altun Kazkuq: *Slovar*. Chou kosmolojisi: yuk. not 8. Türklerde “Yitiken” ibadeti: Rachmati, yazma 40. Hükümdar köşkleri: Esin, “Orduğ”.

<sup>22</sup> Siwet-ulan: Aalto. Kül-Tigin külliyesi: Jisl.

<sup>23</sup> *Inscriptions*, s. 13. Orta Asya: aşağı. not 25. 30, 31.

<sup>24</sup> Stein, *Innermost Asia*, s. 377 v.d. Liu Mau-Tsai, s. 454.

<sup>25</sup> Türk illerinde, İslamiyetten önceki devirden, han sanılan yapılar: Margulan, res. 10 (Kazakistanda M. VI-VIII. yüzyıllardan, yani Batı Türk veya Türgiş devrinden külliye); Lavrov, res. 104 (Kaşgar ile Argu yolu üzerinde, “Erken Orta Çağ”dan, Taş-ribât külliyesi); Bernştam, *MIA* 26, s. 107-112 (Tien-şan dağlarında Çaldıvar külliyesi); Basenov, res. 10 (Kazakistanda Taş-arık külliyesi, yine Batı-Türk veya Türgiş devrindedir, fakat belki bir bey “ordu” sudur). Tirmizde Kırk-kız külliyesi, M. IX. yüzyıldan sanılır: Lavrov, res. 107, 108. Türk askerî kaleleri: yuk. not 17.

Uygur kaganının Koçodaki ordusunda yükselen (lev. XVIa) ve silsile halinde Gök-Türklerin de yaptırdığı ateş kuleleri, veya Türkçe adı ile “karğu”ların<sup>26</sup> şekilleri ise, tepesi kesik, dört-köşe planlı bir piramid idi (lev. XVIb).

## II — “Buyan” yapı :

Türkçe “buyan”<sup>27</sup> yapı veya “vihar” (*vihāra*’dan) denen ve M.Ö. III. yüzyıldan, Asoka devrinden beri hayrat olarak inşa edilen külliyele, evvel emirde, Buddhist râhiblere, Türkçe adı ile “toyın”lara ikametgâh ve yolculara barınak teşkil ederdi. Fakat “Buyan” külliyesinde, aynı zamanda, hem toyınlar, hem râhib olmıyan fakat dinî kültür arayan talebeler tahsil görürdü. M. IV. yüzyılda yaşayan proto-Türk Tsü-k’ü beyi ve meşhur âlim An-yang-hu<sup>28</sup> Hotende Gomati külliyesinde yetişmişti. Uygur Buddhist külliyelerinde aynı zamanda hekimlik de öğrenildiği ve icra edildiği, Bezeklik külliyesinde, M. IX-XII. yüzyıllardan Bhaişajyaguru’ya, yani hekimlik boddhisatva’sına tahsis edilmiş ma’bedler ile, Uygur metinlerinde “otacı bodistv” (hekim boddhisatva) ve “otacı bakşı”lar, yani hekim râhibler hakkında bahislerden istihrac edilir<sup>29</sup>.

Proto-Türk Tsü-k’ü Hunlarının asgarî M. IV. yüzyıldan itibaren ve Türk kağan, hatun ve tiginlerinin ve başka Türk beylerinin, M. IV. yüzyıldan beri Buddhist âbideler ve külliyele yaptırdıkları muhtelif tarihî kayıtlardan bilinir<sup>30</sup>. M. 767, 768 (Koço) ve 983 (Sengim) külliyele ise,

<sup>26</sup> Karğu: yuk. not 18, 24 (Çin hudutlarında).

<sup>27</sup> Buyan, sanskrit dilinde *punya* (hayrat veya hayrat yeri: Soothhill) sözünden gelir: *Slovar*, s.v. “Buyan”. Buddhist Hint kralı Asoka (M.Ö. 264-232), kayalara hakkettirdiği yazılarda, yaptırdığı hayır eserleri arasında şunları da sayar:

“Her *soka* (yarım-mil) de kuyular kazılmasını ve insanlar ile hayvanların dinlenmesi için yapılar inşa edilmesini emrettim”. Buddhist külliyelede aynı zamanda on yıla kadar tahsil edilirdi. İki türlü talebe vardı: *Mahava* (inzivaya çekilenler) ve *Brahmaçarin* (dünyevî hayatı intihab eden talebeler) (Litvinskiy, s. 71).

<sup>28</sup> An-yang-hu (An-yang beği): Franke, *Inschrift*, index.

<sup>29</sup> Otacı: Müller. “Uigurica I”, 7/3, 13; “Uigurica IIII”, 41/9. G. R. Rachmati, “Zur Heilkunde der Uiguren”, SPAW II (1932), s. 125: “Bu alku kartlarak otacı bakşılar yarağın körüp...”.

<sup>30</sup> Türkler ve Burkan (Buddha’nın türkçesi) dini: Tsü-k’ü (veya Chü-ch’ü) adı ile Çin tarihlerinde anılan Hunlar, M.Ö. II. yüzyıldan M. 439’a kadar Kansu’da ve bundan sonra M. 460’a kadar Turfan’da, Türklerin kagan soyu A-shi-na (= Çina=Böri: Pritsak, “Kara-hanlılar”) boyu ile birlikte yaşadılar ve M. IV. V. yüzyılda, mühim Buddhist eserler bıraktılar: Franke, *Geschichte*, index, s. v. “Tsü-k’ü”; *id.*, *Inschrift*; Klyastorniy; Esin, BMTA; *id.*; “Mêng-sün”; ve Soper.

Gök-Türk kaganları VI. yüzyılın ortasından beri Burkan dinine girmiş ve Buddhist külliyele ve tasvirler yaptırıyorlardı: Liu Mau-Tsai, s. 36-38, 42-44. Batı Türk kaganı

şimdiye kadar okunan Türkçe, Çince ve Tibet dilindeki metinlere göre, istisnasız olarak Türkler tarafından ve Türk san'atkar ve işçilerine yaptırılmıştı<sup>31</sup>. Bu metinler, "semavî Altun Kazkuk" a mümasil şekilde, veya büyü bozmak için, külliyelerin temellerine kakılan "kazkuk" (kazık)lar üzerine yazılıdır (lev. Ia). Koço'da, Alpha külliyesinin temellerinde bulunan ve oniki hayvan takvîmi ile târihlendirilip 768'e tekabül eden târihte yazılmış kazkuk üstündeki Türkçe metin başlangıcı şöyledir (lev. Ia):

"Yme kütadmuş, kütluğ, toprağ kütluğ biçin yıl-ka, ödrülmiş edgü ödke, kütluğ çoluğa tokuzunç ay tört otuzka, Purva-pulguni yultuzka,

[ "T'ung" Yabgu M. VI. yüzyıl sonunda Burkan dînine girdi. Chavannes, *Documents*, s. 192. Onun devrinde Beşbalğa "Kagan-stüpa" denirdi: Julien, s. 32. Doğu Türkistanda Batı Türk devri Buddhist ma'bedleri: Esin, *BMTA*. Batı Türk "orduğ" su yanında (Chavannes, *Documents*, s. 15-24, 239) Kum-tura ma'bedlerinde Gök-Türk harfleri ile türkçe Buddhist kitâbeler: Le Coq, *BS* c. III, s. 13 (iki yazıdan bahseder) ve Hambis, *Inédits*, s. 5 (Pelliot tarafından bulunan üçüncü yazı).

Türgiş (başkenti Suyab-Balasagun'da veya yanında): bk. aşağı. not 37) devrinden, ancak Türğiş ve Hakanlı sikkelerinin bulunduğu, M. VII-VIII. yüzyıldan Ak-beşim Buddhist ma'bedi: Esin, "Ak-beşim". Karluk devri Buddhist ma'bedleri: Bernstam, *SA XI*, res. 18, 19 (Karluk devri Çul Buddhist ma'bedi). Çul Türk kagan şehriden onbir fersah mesafede idi: İbn Hürzâzbah, s. 29). Fergâne M. 627-649 yıllarından beri Türk hükümdarlar idaresinde idi ve 739'da Fergâne hükümdarının adı Arslan Tarğan idi: Chavannes, *Documents*, s. 148, 188, 77. M. 720-21'de Anacur al-Turki'nin babası Fergânede hükümdardı: Tabarı, c. II, s. 1506. M. 726'da Gök-Türk soyundan Fergâne hükümdarı şehri "büyük nehrin" şimalinde (Kasan=Mug Tepe: Bernstam, *MIA* 26, s. 234, 236, 247. Kasan'da bulunmuş Gök-Türk harfleriyle mektub: Bernstam, "Drevneturskiy") ve Müslümanlar nehrin cenubunda idi (Ahsiketh: Bernstam *MIA* 26, s. 234, 236, 247): Fuchs, s. 452. M. 782'de Fergâne Türkleri maglup oldu: Narşahî, s. 59. Fergâne Türk "İhşid" lerini ancak Müslüman Hakanlı Türkleri yendi: Barthold, "Farghana". M. X. yüzyılda Fergâne halkı Karluk idi: Mes'ûdi, s. 131. Fergânede Kubâ Buddhist ma'bedinde Batı Türk "balbal" heykellerine benzeyen hükümdar heykeli: Pugaçenkova-Rempel, *Istoriya*, s. 244 ve Bulatova-Levina. Talu Barzu kalıntıları Fergâne İhşidlerinin sarayı (İbn Hâvkal, *Configuration*, s. 477) Rivdâd idi: G. V. Grigoriev, *TOVGE* II, Leningrad 1940. Mısır'da İhşid sülâlesini (937-969) kuran Fergâne İhşidleri soyundan bir Türk olan Abû Bakr Muhammed b. Abî Muhammed Toğuş b. Yel Tigin b. Fvran b. Fvri b. Hâkan idi: İbn Hallikân.

Vahş vâdisi, M. IX. yüzyılda yaşayan İbn Rustah'ya göre Karluk ili idi: Barthold, *Turkestan*, s. 70. Vahş vâdisinde Âzine-tepe Buddhist ma'bedi: Litvinskiy, s. 57, 59. Karluk Buddhist mabedleri ve "toyın" (türkçe Buddhist râhib) ları: "Awfî (bk. Esin, "Bağşi") ve Makdisî, s. 155.

Uygur Buddhist ma'bedleri: Le Coq, *Chotscho* ; Grünwedel, *Kultstaetten ve Ibid*, *Idikut* (devir 3, 4); Esin, *BMTA*.

Uygur târihi: Hamilton, Mackerras; Pinks; Gabain, "Chotscho".

<sup>31</sup> Müller, "Pfhalsinschrifte", s. 8-24; 26-27. A. van Gabain, "Kök-Türklerin târihine bir bakış", *Dil-Târîh-Cografya Fakültesi Dergisi* (1950), s. 376 ve P. Pelliot, "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale", *T'oung-pao* 26, s. 254.

kün-ay tengri-teg Küsençig Körtle Yaruğ Tengri Böğü tengirikenimiz Kül Bilge tengri iligning orunka olurmış ikinti yilinga, biz, üç erdinike ağıncsız, evrilinçsiz süzük köngüllüg Upasanç tengriken Tigin Silig Terken Kuncuy tengrim, Upasi Külüg Inanç Saçu Sangun, biz ikikü, nomluğ bilge bağıslardan ince eşidtimiz kim, kayu tınlıg yasağ kavınça vrhar itser. . . . . Burkan körkindin solatsar. . . . . şirir orsar, yikençe sotup çekür turgursar, tükel barm buyan bulur”. (Müller, “Pfahlschifte”, s. 6-8).

“Kut veren, kutlu, toprak kutlu biçin (maymun) yılında, hayırlı vakitte, kutlu saatte, dokuzuncu ayın 24 ünde, Purva-Phalguni yıldızı altında, gün-ay tanrısına benzer Küsençig Körtle Yaruğ tengri Böğü tenrikenimiz Kül Bilge tengri iligimizin tahta oturduğunun ikinci yılında, biz, üç “erdini”ye (Burkan felsefesinin üç cevherine) dinmeden, yüz çevirmeden, arınmış gönülle (hizmet eden) Laik râhibe tengriken Tigin Silig Terken Kuncuy tengrim (ve) Laik Râhib Külüg Inanç Saçu Sangun, biz ikimiz, dindar bahşilerden şöyle işittik ki, hangi canlı kimse bir vrhar (vihâra) yapıdırırsa. . . . . bir Burkan tasviri dikdirirse. . . . . (bir azizin) “şirir”ini (kemik veya başka kalıntılarını) getirirse. . . bir stup (stüpa) yaptıırırsa, yüksek buyan (hayrât) bereketine erer”.

Bundan sonra “buyan”ı “evirenler” (vakfiyeye iştirak edenlerin) adları yazılıdır. Bunlar Türk beyleri ve hatunlarıdır ve henüz Uygur başkentinin Orkun’daki Ordu-balık da bulunup Koçoğa taşınmadığı bu devirde Koço şehrinin beyi, yanî Uygur vâlisinin adı da vardır.

Bu “Kazkuğ” da, en sonda san’atkârların adları da verilir:

“İş Aigücü Avluç (Ayluç?) Tarhan; Edgü Yeğen Sangun; Çağı Tirek ıggaççı Mengü; titigci Kaymuş; Fapdu Tirek; Yegen Ağısız Sangun; Bitgeci Beg Ağı (Arslan?); Kunghaucı Boyunçu; Külüg Bars Atkü Tirek; Bitgici Beg Arslan” (Müller, “Pfahlschifte”, s. 12-13).

(İş alıcı Avluç Tarhan; İyi Yiğen Sangun; Çağı Tirek ağaççı Mengü; duvarcı Kaymuş; Fapdu Tirek; Yigen Ağısız Sangun; Hattat Beg Arslan; Kopuzcu Boyuncu. . . . .).

Koço şehri sûrları cenubunda bulunan ve tarihi 767’ye tekabül edebilen bir diğeri “kazkuğ”da başka san’atkâr adlarına rastlanır:

“Bu vrhar’da it. . . . . Titigci Atsız; Sürcü Beg; Igaççı Beg Vaş (Yaş?); Igaççı Kutluğ Singğur Ters. . . . Tarhan; Kutatmış Ygen Tarhan; Kumar Ygen. . . . . Alpi Tutuğ; Taişi (Tersi?) Beg Bars; Kutluğ Bars; Kuz Kaya. . . . . Buyi; Taz At Bay; İnal Çur; Ygen Yağısıcı (Vahsıcı?) Yorga yirci Yangâ” (Müller, “Pfahlschifte”, s. 24, 28, 29) (Bu vrhar’ı yapanlar. . . Dıvarcı Atsız, Nakkaş ve Yaldızcı (bk. Müller, “Pfahlschifte” s. 25) Beg, Ağaççı (Marangoz) Beg Vaş,

Ağaçcı Kütluğ Singğur Ters.... Tarhan; Kütatmuş Yigen Tarhan; Kûmar Yigen..... Alpı Tutug; Tersî; Beg Bars; Kütluğ Bars; Kuz Kaya.... Buyî; Taz At Bay; İnal Çur; san'atkâr (bk. Müller, "Pfhahnschrift", s. 37) Yiğen; Yorga Yerci (Şarkıcı?) Yanga)

Başka erken Türkçe metinlerden "uzcu" (san'atkâr; heykeltraş?) ve "bedizci" (nakkaş, süsleyici) san'atkârların da adlarını öğrenmekteyiz<sup>32</sup>.

Burkan'a verilen dünya hükümdarı (*cakravartin*) payesinin bir ifâdesi olarak, bazı Türk Buddhist külliyesi, şekil bakımından "mandal" planını, ordu kurğamı ve ordu-balık yapısını hatırlatmaktadır. Sengim vâdisinde bulunan kazkuğ ile muhtemelen ilgili bulunan iki Sengim külliyesi (bk. lev. IIa,b,c) murabba planlı ve iç-içe iki kurgandan müteşekkil bulunuyorlardı. Murtuk'daki Uygur külliyesi ise (lev. IVB/b) tamamen ordu-balık ve mandal şeklinde (lev. IV B/a) idi. Çift kale, "dört beltir yol" ve, külliye planının uçlarında bulunan dört kapı ile de mücehhezdi.

Ordu-balık tarzındaki şehirlerde, iç kaleyi teşkil eden ordu ve kubbeli köşk veya ottag yerine, Buddhist külliyelerinde, yine kubbeli ve künbetli olan ve Türkçe "Burkan ebi" (Buddha evi) denen<sup>33</sup> başlıca ma'bed durmakta idi. Külliyeinin köşelerinde veya müstakilen kuleler bulunurdu ve bunların bir Türkçe adı "idhiz eb"<sup>34</sup> (yüksek ev) idi. "İdhiz eb"ler birer kule-ma'bed (*pagoda*) idi ve bunlar da kubbeli ve künbedli olurdu. "İdhiz eb"lerde azizlerin vücutlarından kalıntılar veya dinî yazılar saklanırdı. Bazen köşe ma'bedleri-cihet ma'budlarına ithaf edilerek, Chou devrinden beri "bulung" (köşe)lere verilen önem teyyit edilirdi.

Burkanın maiyeti sayılan "toyn"ların hücreleri "parayan"lar<sup>35</sup> (*prayana*) ise, duvarların içi boyunca, bazen revaklar arkasında (lev. V a, b) dizilirdi. "Parayan"lar ekserî beşik kemer ile örtülü (lev. XVA/a), bazen de arkeologların dikkatini çekecek derecede, kubbeli Türk çadırına benzer idi (lev. IXa).

Hindistan ve Afganistan'daki klasik *vihâra* yapısından<sup>36</sup> gelişen Türk külliyesi de vardır. Bunlar uzunca mustatil bir avlu teşkil ediyordu ve

<sup>32</sup> Orkun, *Yazıtlar*, index, s. v. "uz", "bâdiz", "bâdizciğ", bâdizlâmak". Müller, "Uigurica II", s. 20: "Hoçoda bedizci İl Toz Kabunzun Çu Tutuk Beğim (veya Bilgem)" adı ve mührü bir yazma üstünde görülür.

<sup>33</sup> Yûsuf Hâş Hâcib, beyt 5486 (Burkan ebi, Burkan orun). Soothill, s. v. *Gandhakutî* (House of the Buddha, house of perfumes).

<sup>34</sup> Yuk. not 18.

<sup>35</sup> *Slovar*, s. v. "prjan", Soothill, s. v. *parayana*. Türk kubbeli çadırına benzeyen prayan şekli: Grunwedel, "Idikut", s. 146, 175. Stein, *Serindia*, s. 1161, pl. 50.

<sup>36</sup> M. III. yüzyıl Miran *vihâra*'sı: *Buddhist arts*. res. 83. Eski *vihâra* larda toyn hücreleri ma'bedin altındaki seviyede, fakat yine avlu mevkiinin etrafına düşen kısımlara dizilirdi.

“Burkan ebi” girişin karşısındaki ucta yer alıyordu. Türk mimarisinde daha eskiden beri mevcut gibi görünen bu klasik vihar (*vihāra*) şeklinin bir misali, Koçoda, M. 768 tarihli “kazkuğ”un bulunduğu “Alpha” viharıdır. Suyab-Balasagun bölgesinde, yani Batı-Türk (M. 580-658), Türgiş (M. 658-766), Karluk (M. 766-850), Hağanlı (850-1250) devirleri boyunca hep bir Türk merkezi olan bir yerde bulunan ve Türgiş sikkeleri ile târihlenen Ak-beşim viharı da aynı plandadır<sup>37</sup> (lev. V a, b).

### III — Ribât ve “muyanlık” .:

Barthold<sup>38</sup>, külliye mefhumunu Türklerin Buddhism'den İslâmiyete idhâl ettiğini erken İslâmî kaynaklara ve o zaman bilinen arkeolojik kalıntılara dayanarak ileri sürmüştü. Köprülü<sup>39</sup> 1942'de, Bartholdun 1925'de ifade edilen fikri ile 1936'da Marçais'nin<sup>40</sup> yazdığı ve Şimalî Afrika gâzî *ribât*'ını Roma külliyesine bağlayan makalesini karşılaştırmıştı. San'at tarihçilerinden Diez<sup>41</sup> Barthold'u tutmuş, Creswell<sup>42</sup>, Godard<sup>43</sup> ve Erdmann<sup>44</sup>, bazı hususlarda, meselâ haçvarî planlı külliye, gönye gibi doksan derece amûd girişli külliye ve çift surlu külliyeler mevzularında Türkistan ve Horâsâna doğru dönmüşlerdi. Neticede, 1968'de, yeni kaynak araştırmaları ile bilhassa Orta Asya kazıları ışığında ve Türkistan, Horasan, Yakın Doğu çerçevesinde, külliye mevzûunu ele alan Litvinskiy<sup>45</sup> Barthold'u tamamen teyyit etmektedir. Litvinskiy de, Barthold gibi, Türklerin İslâmiyetten evvelki dinlerinden başlıcasının Buddhism olduğuna ve İslâmî külliyelerin ve bu arada gâzî *ribât*larının<sup>46</sup> ilk vücut bulduğu yerlerde

<sup>37</sup> Chavannes, *Documents*, index, s. v. “Suyab”, “Tokmak”, “Balasagun”, “Tur-gäch”, “Karluk”. Pristsak, “Kara-hanlılar”.

<sup>38</sup> Barthold, “İstoriya”, *Id. Turcs d'Asie Centrale*, s. 47.

<sup>39</sup> Köprülü, “Ribât”.

<sup>40</sup> Marçais, “Ribât”.

<sup>41</sup> Diez, “Masdjid” *Id. Kunst*, s. 99, 150, 51.

<sup>42</sup> Bk. Creswell, *Muslim architecture*, s. 162-163. *Id.*, “Cairene”. Horâsân'da İbn Muslim'in kubbeli haçvarî planlı divânhanesinin ve (*Türk-ul'acem* denen gayr-ı Müslim Türklerin yaptığı: bk. Ya-‘kübî, *Surra man rā*) Samarra'daki Cavsak al-Hağanî divânhanesinde ve Bağdad halifesinin divânhanesinde tekrar edildiğini kaydeder; İbn Tulun gibi bir Türkün 876-879 arasında şahsen ilgilenererek Kahirede yaptırdığı mescidin iki Orta Asya hususiyeti arzettiğine dikkati çeker: iç-içe çift kale (bu ordu-balık hususiyetidir: bk. Esin, “Ordu”) ve 90 derecede yandan giriş (Tolstov, “Goroda Guzov”, Oğuz şehirlerinin yandan girişi askerî müdâfaa maksadı güder).

<sup>43</sup> Erdmann: aşağı. not 82.

<sup>44</sup> Godard: bk. aşağıda not 82.

<sup>45</sup> Litvinskiy, s. 69-73.

<sup>46</sup> Bk. Köprülü, “Ribât”, s. 272 (*Ribât lil-ğuzât*).

ekseriyyeti Buddhist olan Türk sülâlelerinin hâkim bulunmuş ve evvelce Buddhist külliyeler inşâ etmiş olduklarına dikkati çeker.

Orta Asya fethinin başlangıcında Arabların ilk rastladıkları, Türgiş, Karluk, Uygur gibi Türk merkezleri<sup>47</sup> değil, Türk sülâlelerinin hâkim bulunduğu İran illeri idi. M. 644-655 arasında Abd-ur-Rahmân b. Samûrah (öl. M. 670) Gök-Türk soyundan bir Buddhist olduğunu Çinli seyyah Hsüan-tsang'dan öğrendiğimiz bir Kâbul-şahın başkenti Kâbulu alıyordu<sup>48</sup>. Abdur-Rahmân Basra'ya dönerken M. IX. yüzyılda ekseriyetle Türk<sup>49</sup> olduklarını kaynaklardan bildiğimiz Kâbullu esirler getirmiş ve Basra'da bunlara Kâbul üslûbunda, yani Buddhist tarzından mülhem bir meşhur-câmi yaptırmıştı<sup>50</sup>.

M. 633 de ise Arab ordusu daha şimale varıp Belh'i alıyordu. Yine Hsüan-tsang'dan bildiğimize göre, M. 600 etrafından beri, Belh Gök-Türk kaganları soyundan ve Buddhist dinine girmiş Toharistan yabgularının<sup>51</sup> ordu merkezinden biri idi ve Belh'de, Arab kaynaklarında meşhur olan Nev-bahâr'ın da dahil olduğu, yüzden fazla, Buddhist külliyesi vardı.

<sup>47</sup> Bk. not 30.

<sup>48</sup> M. VI. yüzyılda Kapisa (Kâbul deresi şimal kısmı ili) ve Keşmîr'de Buddhist ma'bedleri yaptıran Türk hakani Şabah'nın oğlu Baykend hükümdarı Yel Tigin ve hakanın hatunu: Chavannes, *Documents*, s. 166 (n), 198. Yel Tigin'e atfedilen sikke; Göbl, c. II, s. 151 Fo-li-she-sa-tang-na'da (Kâbul) M. 630-645 etrafında Buddhist dininde Gök-Türk soyundan kral: Chavannes, *Documents*, s. 103 (n). 117, 161. M. 726'da Kapisa, Gandhâra, (Kâbul nehrinin cenubu ve Sind nehri ile birleştiği yerler ve Peşaver etrafı) Lamgân Gök-Türk soyundan aynı Buddhist sülâle idaresinde idiler ve bunlar ile maiyetlerindeki Gök-Türkler çok sayıda Buddhist âbide yaptırıyordu: Fuchs, s. 444-448. Gök-Türk soyundan oldukları Huei-Ch'ao'dan 726'da öğrenilen (Fuchs) Kapisa ve Gandhâra kralları M. 745'de Swat'ı alacaktı: Chavannes, *Documents*, s. 132. Swat âbidelerinin M. VIII. yüzyıl kısmı Türk devrindedir: D. Facenna, *Sculpture of the sacred area of Butkara I, Swat, Pakistan* (Rome 1962) c. I, s. 81. Birünî, *Mâ lil-Hind*'de (Kâbulistan kısmı) Türk-şâhi denen bu Gök-Türk soyundan Buddhist sülâle M. 883-901 arası Hindli veziri Lalliya tarafından tahttan indirildi: Lévi-Chavannes, "Ou-k'ong", Stein, *Rajataranginî*.

<sup>49</sup> Kabul-şah, M. IX. yüzyıl başında, Arablara cizye olarak, yılda ikibin Oğuz köle teslim ederdi: Marquart, *Eranşahr*, s. 251.

<sup>50</sup> Balâzurî, *Futûh al-buldân* K. Ugan terc. c. II (Istanbul 1956), s. 260.

<sup>51</sup> Julien, s. 62-64, 268; Chavannes, *Documents*, s. 156 (n. 1), 157 ve not 2, 158 (n), 200, 206. *Id.*, *Notes additionnelles*, s. 47, 94. Tabarî, c. II, s. 1206-1219; 1570. Fuchs, s. 449. Marquart *Eranşahr*, s. 70. Nev-bahâr, "*Kubbat al-ustun*" ile "tâk"lar: Yâkût, s.v. "Navbahâr". "Banicur" (Manicur: Çur ile ilgili) sülâlesi bir Fergâne elçisinden iniyor ve muhtemelen Huttal beyleri "Bik" lerdendi. Abbâs b. Dâvud b. Banicur Belh'e hükümdar olunca Nev-şad sarayını yaptırmıştı: Marquart, s. 292, 290, 300, 301. Bu soyun devri: Lane-pool ve M. 962-1003 arası Kara-Tigin ve Yusuf Bilge Tigin sikkeleri (Markov, Sâmanî 552, 557, 579, 611, 617, 619, 620, 655). Kara Tigin'in İspicab'da *ribât*: Köprülü, "Ribât", s. 272 (Ibn al-Aşîr, c. VIII, s. 65-66, atf.)



Toharistan Türk yabguları Arablara karşı 758 etrafına kadar dayandı ve son yabgulardan biri Şam'da öldü. Yüz Buddhist külliyesi olan Belh M. VIII. yüzyılda, Nevbahar rahipleri Bermekîlerin evlâdından Yahyâ b. Hâlid'in vâllîliği devrinde *ribâ't*'lar<sup>52</sup> merkezi oldu. M. 847-960 arasında Belh'i elde eden Türk beylerinden evvelce Buddhist olan Huttalli Banicur'lar ve Kara Tigin de *ribâ't*'lar bânîleri idiler<sup>53</sup>.

M. 710 etrafında Kuşaibah Buḫārâyî<sup>54</sup> muhtemelen Buddhist olan Türk asıllı Kabâc Hatun'dan alıyordu. Hisâr "But-ḫanah"'sini yani belki Buddhist olan Kabâc Hatununun Buddha mabedini, heykellerin sadece yüzlerini sildirerek mescid ittihaz ediyordu.

<sup>52</sup> Köprülü, "Ribâ't", s. 271: İslâmî ribâ'tlar yaptıran Nevbahâr'ın râhibleri soyu Bermek-oğullarından Fazl b. Yahyâ idi.

<sup>53</sup> Bk. not 51.

<sup>54</sup> Buḫârâda muhtemelen M. VI. yüzyılda (Pugaçenkova - Rempel', *Istoriya*, s. 106), Türk hakanı Kara Çurin Baygu Türk'ün oğlunun kurduğu sülâle hâkimdi ve ikinci hükümdar devrinde "But perestlik", "Çinden gelen bir gelinin çeyizinde" gelmiş ve Ramatân'de Halife Ebû Bekr (M. 632-645) devrine kadar kalan "Büt-ḫanah" yi ve Faraḫşî (bugün Vараḫşah deniyor) sarayını yaptırmıştı. Aynı hükümdar, Mâh pazarında bir mevki (ma'bed?) kurdurtmuş ve burada "but" heykelleri yaptırtarak herkesin bunları almasını teşvik ediyordu: Narşahî s. 6-7. "But" kelimesi, çinceden geçme olarak, türkçede mevcuddu ve Buddha demekti (Burkan = But — ḫan: Caferoğlu, s. v. "Burxan"). Sogda da, "but" kelimesi, hem put, hem Buddha ma'nasına geliyordu: Litvinskiy, s. 43. M. VI. yüzyılda Buhara'da Burkan dininin Türk hükümdarlar ile ilgili olarak mevcut bulunduğunu Pugaçenkova ve Rempel'de mümkün sanmakta ve şuna da dikkati çekmektedirler. M. 630'da Hsüan-tsang bu havaliden, Semerkanddan geçtiği zaman, Burkan dînine ait iki külliye mevcut idi fakat Burkan dîni ateşperestlik önünde gerilemekte idi. Nitekim, Narşahî de, "But" perest hükümdarın Buhara'da Mâh pazarındaki "mevki"inin sonradan ateşgedeye tahvil edildiğini söyler. Yani "But" perestlik ateşperestlikten ayrı bir dîn olarak ancak Buddhism olabilir. Esasen heykel yapmak da Buddhismde çok olan ve ateşperestlikde pek mevcut olmayan bir san'attı. Hsüan-tsang M. 630'da Semerkand kralını Buddhisme kazanarak, ateşperestlerin mukavemetine ragmen, iki eski Buddhist külliyesini imâr ettirmiş ve râhibler oraya yerleşmişti: Julien, "Sa-mo-kien" bahsi. Arablar Buharaya geldiği zaman, orada hâkim Türk kagan soyundan sülâle değil, Buḫarhudat Bidun'un dulü, Türk aslından Kabaç Hatun idi: Barthold "Bukhara". Kabaç Hatun adı: Tabarı, c. II, s. 169. Kabaç Hatun da muhtemelen Buddhist idi, çünkü onun da Buhara "Hisar"ında bir "But-ḫanah" si vardı: Narşahî, s. 49, 50, 51. Ayrıca, kendisini Hatuna bir ma'bûd şeklinde göstermek isteyen bir Arab kumandanı, çadırında bir ateş yakmış ve alevler içinde, gözleri kızarmış, elinde kılıç, Hatuna gözükmüş ve Hatun ona ibâdet etmişti: Narşahî s. 38. Bu tarz bir ma'bûd bir Buddhist *lokapala* veya *dharma-pala* sı olarak düşünülebilir. Türk san'atında böyle ma'bûd resimleri: Le Coq, *Chotscho*, lev. 31-33. Buḫarhudât soyunun aslı münakaşalıdır. Çin kaynakları Semerkand İḫşid'lerini ve Buḫarhudât'ları aynı akraba Yüe-chih soyundan bilir: Chavannes, *Documents*, s. 116, n. 7 ve s. 164 (n). Fakat Çin kaynaklarının verdiği soy adı Ḥamük olabilir ve bu ad ise bir Türk bey soyu adıdır: Smirnova, s. 26. Tabarı, c. II, s. 1613, "Ḥamük" Türklerin büyüklerindedir" demektedir. Narşahî'ye göre (s. 6-7), Kara Çurin Türk Baygu'ya ilticâ eden ve onu Buharaya

M. VI. yüzyılda Gandhāra ve Keşmîr'de Buddhist külliyeleeri yaptıran Baykent<sup>56</sup> hükümdarı, Türk hakanının oğlu Yel-Tigin'in bu başkentinde, M. 850 etrafında, binden fazla İslâmî *ribât* yükselmiştir.

M. 782'de, gayr-i Müslim Türklere karşı Buhāra'yı müdafaa için yapılan Kempîrek<sup>56</sup> Dıvarı boyunca, M. X. yüzyıldan evvel İslâm illerine akın eden gayr-i Müslim bir Türk Melikinın ordu-kurganı olan Buhāra ve Semerkand arasında Kökşibagan<sup>57</sup> (Kök : türkçe gök. Bağan : Sogdca ma'bed) bir İslâmî şehir oluyor ve gâzî *ribât*'ı mahiyetini alıyordu. Halen Hazer Kışlağı denen Kökşibagan'ın ve oradaki Mescid-i Dikkārūn (Çömlekciler Mescidi) kalıntıları ayakta durmaktadır (lev. VII).

Uşrûsanah Türk "Afşin"larından K̄ara-K̄ara<sup>58</sup> adlı, M. VIII. yüzyılda yaşamış muhtemelen Buddhist bir Türk beği Çayardında (Kâşğarî: Mâverâünnehr'in Türkçesi) Yağan-kent'te bir dinî külliye yaptırmıştı. Müslüman coğrafyacısı Makdisi, M. 988'de, bu belki Buddhist olan külliye *ribât* adını vermekte ve K̄ara-k̄ara'nın mezarına *turbah* demektedir. Bu misal, Orta Asya'da gayr-i Müslim külliye-den İslâmî külliye-ye ne tabiî şekilde geçildiğini gösterir. K̄ara-k̄ara'nın torunu, Uşrûsanah Afşinı Haydar b. Kāvus b. K̄ara-K̄ara b. K̄ara-Buğra (öl. M. 840) M. IX. yüzyılda Semerkand yanındaki Hudâisar'da bir hakikî İslâmî *ribât* yaptıırıyordu.

davet eden Buharalılar arasında "Hamük" da vardı ve Buharalıların Tirâz ilinde, "Türkistan" da kurdukları şehirin adı Hamûket = Hamük şehri idi. Makdisi, s. 263'de bu şehrin türkçeleşmiş adını verir (Hamük Ordu). Her halde, M. IX. yüzyılda gerek Buhârîhudâtlar, gerek Samarkand İhşidleri Türk biliniirdi: İstahri s. 161. Türkçe adları da vardı (Chavannes, *Documents*, s. 138, 294: Arslan. Orkun, *Yazıtlar*, ad indexi, s. v. "Oğul Tarkan", "Bukarak"). Buhara Hisarını, yani "But-hānah"nin bulunduğu hükümdar sarayını Buddhist olması muhtemel gözükən K̄abaç Hatunun kocası Buhârîhudât Bîdūn yeniden yaptırmıştı (Farahşi sarayını'da o tekrar imar etmişti); Buhārâ Hisarı mükerreren yıkılıp sonunda bir tılsım bulunmuştu. Hisar, Yitiken manzumesi (Yedi, Büyük Ayı) yıldızlarına benzetilen yedi sütun üzerine durdu: Narşahî, s. 22. Yitiken ve Kutb yıldızına mûmâsil saray proto-Türk Chou geleneğidir. bk. yuk. not 8. Varahşah sarayında bir duvar resminde Gök-Türk yazısı: Berştam, "Drevneturskiy dokument". Nilsen'in Varahşah sarayında bulunduğu sütunlar: Şişkin, res. 34.

<sup>56</sup> Yel-Tigin devrinde Baykent: yuk. not 48. Baykent *ribât*'ları: Köprülü, "Ribât", s. 271.

<sup>56</sup> Aşağ. not 66.

<sup>57</sup> Aşağ. not 86.

<sup>58</sup> Makdisi, s. 274 (H̄ara-h̄araf). Makdisi yazma Ayasofya 31174; Süleymaniye Kütüph., varak 52 (K̄ara-k̄ara). Uşrûsanah Afşinları Türkütü: İstahri, s. 161. Adları: T̄abari, c. II, s. 1609, 1613; c. III, s. 631: K̄ara (veya H̄ara) Buğra, K̄ara-K̄ara (veya H̄ana-H̄ara, K̄ana-K̄ana, H̄ara-H̄araf) ın babası ve Kāvūs'un büyük babasıdır. Bu bilgileri Merhum Prof. Togan lutfetmişti. Uşrûsanah "Afşin" ları Buddhist idi: I Melikoff, "Notes Turco caucasiennes", *Bedi Kartlisa* (Paris 1163). Afşin H̄aidarın "ibadet ettiği" (T̄abari, c. III, s. 631) heykeller Buddhist sanılmaktadır. Afşin H̄aidar'ın *ribât*'ı: Ibn H̄avkal, s. 483.

M. VII-VIII. yüzyıllarda alaç soyundan Türk bey ve hatunlarının<sup>59</sup> ma'bedleri bulunan Buncikath (Pencikent)<sup>60</sup>'da 969 etrafında bir mescid-câmi yükseliyordu.

İslâmiyet Türk illerine yayıldıkça aynı tahavüller oralarda da görüldü. Fergâne<sup>61</sup> Türk Tarkanları devrinden bir Buddhist ma'bedinin yükseldiği Kubâ şehri kalesinin harabeleri üzerine, M. X. yüzyılda mescid-cami yapılmıştı. M. IX. yüzyılda Ferganede Üzkend, Çur Tigin adlı Türk beyi idâresinde, bir Müslüman merkezi olmuştu bile<sup>62</sup>.

M. 726'da Huttal<sup>63</sup>'e giden Huei-Ch'ao orada hüküm eden Gök-Türk soyundan Buddhist olmuş Türk beylerinin yaptırdığı Burkan külliyelerini kayd etmekte idi. X. M. yüzyılda, aynı Huttal'i anlatan Ibn Hurzâzbah, oradaki Bik adlı Türk hükümdar soyundan ve bu ilde *ribât*'lerden bahs ediyordu.

M. 605 etrafından beri Türk tudunları idaresinde olan M. IX. yüzyılda arluqlara bağılı ve ancak M. 819'da İslâmiyete giren Taşkent<sup>64</sup> ili, yani aracuk (Fârâb), İspicâb. Tirâz (veya Tarâz) ve İlek havalisi, M. 969 etrafında en çok İslâmî külliye bulanan Orta Asya ili olmuştu. Bu ilin şehirlerinde, Binkath, Tunkath, İspicab hep Türk ordu-kurganı şeklinde, iç kaleler dahilinde mescidler görülüyordu. Bu ildeki Sütkend<sup>65</sup> karyesinde yeni Müslüman olan Karluk ve Oğuzların bir mescidi vardı. Burası büyük Türk-İslâm mütefekkeri Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Al-Fârâbî'nin (M. 870-950) memleketi idi. Sütkend harâbeleri hâlen de mevcuttur (lev. X a).

Netice itibâriyle, M. 969 etrafında ayardında, en çoğu Türk illerinde olmak üzere, yüksek sayıda İslâmî külliye ve gayr-i Müslim bulunan Oğuz, Karluk, ve Şikinân Türklerine karşı müdafaa için, onbin gazi *ribât*'ı

<sup>59</sup> Sogdda Buncikath (Ibn Havkal, s. 444, 475) Pencikent'dir (Pencikent): *Hudud*, index. Pencikent ma'bedleri: Nilsen, res. 21, 22. M. VII-VIII. yüzyılda alac (alac) soyundan bey ve hatunlar burada hükmediyordu: Smirnova, s. 33, 16-17.

<sup>60</sup> Bk. not 59.

<sup>61</sup> Fergâne de gayr-ı Müslim Türk devri: yuk. not 30. Kubâ ve Çur Tiginin şehri Üzkend: Barthold, *Turkestan*, s. 157, 161.

<sup>62</sup> Bk. not 61.

<sup>63</sup> Fuchs, s. 452. Ibn Hurzâzbah, s. 180.

<sup>64</sup> Chavannes, *Documents*, s. 140, 141, 142 (Taşkent Tudunu Bağaturun Çinlilerce öldürülmesi ile başlayan Talas muharbesi). Mes'ûdi, s. 331 (Taşkentin arluq devri). Barthold "Tashkent" (Samanî'lerin Taşkenti alışı). Taşkent ilinin tarifi: Ibn Havkal, s. 456, 485, 488.

<sup>65</sup> Sütkend: Ibn Havkal, s. 488. Sütkend harabeleri: Agaceva, res. 59. Aşag. not 85.

vardı<sup>66</sup>. Oğuz illeri islâmlaşıyor<sup>67</sup> ve İdil kıyılarında Bulgar 921'de bir İslâmî şehir olarak kuruluyordu<sup>68</sup>.

M. 927 etrafında Gök-Türk kagan soyundan indikleri sanılan "Türk" veya "Hakanlı" sülâlesinden Satuk Buğra Hanın İslâmiyete geçişi, Kaşğar mıntukasını Buddhismden İslâm medeniyetine soktu<sup>69</sup>. Kaşğar etrafında, Aurel Stein, Petrovskiy ve Pelliot bazı Buddhist külliyelerin İslâmiyete adandığını kayd ederler<sup>70</sup>. Esasen Cemal Kârşî<sup>71</sup> da aynı keyfiyete işaret eder ve Yûsuf Hâş Hâcib şöyle der:

Evin barkın örte sığıl Burkanın!  
Anung ornı meşid, cemâ'at kılın!  
(beyt 5486).  
(Evin, barkını yak, yık Burkanın!  
Onun tahtını meşid, cemâ'at kılın!)

Böylece Hakanın-şehir veya Tegürmen (Değirmen) ile Tokuz saray denen Buddhist külliyeler İslâmî mâhiyet almıştır. Eskişehir adındaki ve muhtemelen erken İslâm devrinden olan kalıntının eski bir ribât veya han olduğu hücrelerden anlaşılır (lev. Xc). Aksu tarafında, aslı daha ziyade gök ibadeti ve onun timsâlleri olan kubbeli ve müdevver çadır ile toparlak ma'bedlerden gelme erken İslâmî külliyeler vardı<sup>72</sup>.

Karluk şehri Taraz veya Tırazı 893'da Sâmâniler alınca burada buldukları Hıristiyan kilisesini mescide çevirmişlerdi<sup>73</sup>. Tırazda da, Hakanlı

<sup>66</sup> Ibn Hâvkal, s. 449. Türklere karşı hudûd, Hvarazm'den İspicâb'a Oğuzlar, İspicâb'dan Fergâneye Karluklar ve Fergâne ile Huttal ötesi, Hindistana doğru, Şikinan Türkleri bulunmakta idi. Narşahi, s. 32-33, Kempirek Divâr denen surların da "Türklerden kâfir olanlara karşı" Buğrâyı müdafaa için H. 166/M. 782'de yapıldığını anlatır.

<sup>67</sup> Ibn Hâvkal, s. 444-45, 489-90.

<sup>68</sup> Togan, *Ibn Fadlân*.

<sup>69</sup> Pritsak, "Kara-hanlı".

<sup>70</sup> Hambis, *Toumchoug*, c. II, 103-118. N. F. Petrovskiy, "Buddhistkiy pamiatnik bliz Kaşğara", ve "Zametki o drevnostyah Kaşğara", *Zapiski vostochnago otdeleniya russkago arheologičeskago obščestva*, VII, IX (1892, 1896).

<sup>71</sup> Cemal Karşılı (XIII. yüzyılda yaşayıp XI. yüzyıl kaynaklarına dayanır), *Mulhakât al-farh* adlı eserde (W. Barthold, *Turkestan v epoşu Mongol'skago naşetviya*, cild. I. St Petersburg 1898 de parçaları neşredildi), Oğulçak Hanın Artuç'da yaptığı putperest ma'bedin Satuk Buğra tarafından mescide çevrildiğini anlatır. Satuk Buğra Han M. 960'de ölünce Artuçta bu külliye gömüldü. Fakat Forsyth'a göre külliye 1834 de yeniden yapıldı.

<sup>72</sup> Stein, *Serindia*, c. III, s. 1309 ve index, s.v. "Aksu", "Lapçuk", "İncike". Gök ibadeti, toparlak ma'bedler: Biot, c. II, s. 488-89, Eberhard, "Lokalkulturen", s. 21-23. (kadim Chou ve Hun devri); Liu Mau-Tsai, s. 6 (ocak) 471, 422-25, 467 (çadırın timsâlleri). F. W. K. Müller, "Handschriftenreste in Estrangelo Schrift aus Turfan", s. 9 (gök, çadıra mavi kubbeye ve çadır göge benzetilir). Bk. Esin, "Kubbe". Kökşibağın'da gök ma'bedi: aşag not 86.

soyundan Kara-Han'a atfedilen bir külliye vardı ve bu da İslâmî veche aldı<sup>74</sup>. Kırgızistanda "Burana" adlı şehir-külliye de bir Türk ordu-kurganının Hakanlı devrinde İslâmî veche alısını göstermektedir<sup>75</sup> (lev. Xb). Argu ilindeki eski Türk başkentleri olan, Taraz ve Suyabda artık İslâmî Türk şehirleri ve Hakanlı "kuz (şimal) ordusu" Balasagun<sup>76</sup> yükseliyordu. Eski külliyeler İslâma adanırken, aynı tarzda bütün yollarda, her konakta yeni İslâmî külliyeler, *ribâf*'lar, *han*'lar, "muyanlık"lar, "harem" denen Ahmed Yesevî külliyesi gibi tekkeler bina ediliyordu<sup>77</sup>. Türkçede Buddhist külliyesi anlamına da rastladığımız "buyan" kelimesi, M. 1068 etrafında "muyanlık" şekline girmişti ve yollarda gelip geçenlerin su içmeleri ve barınaksızların barınmaları için hayrat külliye manâsına geliyordu<sup>78</sup>. Litvinskiy<sup>79</sup>, mümâsil olarak, yine Türk-Halaç muhitlerinde *bihâr* (*vihâra*) ile medrese kelimelerinin de dîn farkı gözetmeden, tamamen aynı ma'nâda kullanıldığına dikkati çeker.

Hakanlılar M. 992-999'da Çayardını aldıktan sonra, bu illerde de sayısız İslâmî külliyeler kurdular. M. 1052 ilâ 1068'de Semerkand'e hüküm eden Hakanlı "Türk" sülâlesinden Tamgaç Buğra Han b. İshak b. İbrahim b. Naşr'ın bir vakfiyesinde<sup>80</sup>, Semerkand'de, pek çok "hân" ve "bimâristân" (hastahâne) adı verilir. Naşahî ve başka eserler<sup>81</sup> de sayısız Hakanlı devri külliye isimleri kayd etmektedir. Batı Türkistan, mimarî bakımdan, en büyük devrelerinden birini bu ilk Türk-İslâm devleti idâresinde yaşıyordu. Hakanlı Türkleri, Orta Asya'da Asoka ve Kaniska gibi kadîm Buddhist hükümdarlara atf edilen bir gelenek içinde, hayrat yapısı

<sup>73</sup> Barthold, *Turkestan*, s. 224-25.

<sup>74</sup> Basenov, lev. 12. Bu âbide de maalesef XIX. yüzyılda yenilendi.

<sup>75</sup> Kojemyako, s. 126-130. Togan, "Balasagun". Burana şehri Tokmağın, 15 km. cenubunda, yani M. VI-VIII. yüzyıllarda Türk hükümdar merkezi Suyâb'ın çevresindedir (bk. yuk. not 37). Hakanlı "kuz ordu" su Balasagun da bu çevrede idi: *ibid.* Burana şehri mesahası 570 × 600 m. dir ve surlu ve hendekli bir şehirdir. İçinde, biri ordu olabilecek (100 × 100 m.) iki büyük harâbe durur.

<sup>76</sup> Togan, "Balasagun".

<sup>77</sup> Bernştam *SA XI*, s. 374-75. Hoca Ahmed Yesevî külliyesinin Hakanlı devri şekli: Mankovskaya.

<sup>78</sup> Muyanlık: bk. Kaşgarî, c. III, s. 172; Inan, "Kutadgu-bilig", s. 120; Yüsf Hâş Hâcib, beyt 487-489.

<sup>79</sup> Litvinskiy, s. 72: 1243'de Cuzcanî, İhtiyârüddin Muhammed Halaç'ın şimalî Hindistan da bir *bihâr* işgal ettiğini ve bu kelimenin medrese demek olduğunu anlatır.

« تمام آن حصار و شهر مدرسه بود . چهار بلت هندی اسم مدرسه باشد »

<sup>80</sup> Bk. Khadr.

<sup>81</sup> Bernştam, *MIA* 26, res. 110; Togan, "Kara-hanlılar" Ögel, *Kültür Tarihi*, s. 234; Naşahî, s. 7, 14-16, 20-21, 57, 60, 602. Pugaçenkova-Rempel, *Istotriya*, s. 196, 200. Esin, "Kara-hanlılar".

inşasında yüksek gayret gösterdiler. Orta Asya san'at târifçilerinin<sup>82</sup> işaret ettiği gibi bu büyük mimârî üslûbu her yönde, Selçuklu illerine, Horâsân'a, Kafkasya'ya, Anadolu'ya kadar tesir icra etti.

Târih safhaları artık bizi Selçuklu devrine getirmiş bulunmaktadır. Selçuklular, Aral boyundan Horasan'a o zaman Çayıradin'da mevcut olduğunu kaydettiğimiz onbin *ribâf*'ların kimisinde konaklıyarak ilerlediler. M. X. yüzyıl sonunda Selçukluların yerleştiği Buḥârâ'daki Nür bölgesi gazi *ribâf*'larının çokluğu ile meşhurdu<sup>83</sup>. Erdmann'ın da işaret ettiği üzere<sup>83a</sup> Selçuklu külliyesi, bu geleneğin akışı içinde, yükseldi.

Batı Türkistan'da M. X-XIII. yüzyıllarda büyük bir Türk-İslâm medeniyeti kurulmuştu. Fakat Uyğur ilinde Türk-Buddhist medeniyeti devam etti ve M. XV. yüzyıl başına kadar Buddhist Türkler "buyan" yapıları inşa ettiler. Kara-Hitây ve Mogol devirlerinde M. XII-XIII. yüzyıllarda Buddhism ve İslâmiyet Türkistan'da birlikte yaşadı. Buddhist ve İslâm külliyelerinin yan-yana yükseldiği bu devirde tesir cereyanlarının sürmesi tabii idi<sup>84</sup>.

Târihî kayıtlardan sonra şekil meselelerine geçilebilir. Türk mâhiyetleri tesbît edilebilen ve hâlen kalıntıları mevcut Sütkend<sup>85</sup> (lev. Xa) ve

<sup>82</sup> Pugaçenkova-Rempel, s. 182, 195. Godard, op. cit. Horasan'da haçvarî planın aslını aramakta ve bir eve işaret etmektedir. Bu ev 1114 de Ḥaḫanlı soyundan Terken Hatunun (Sultan Sancarın hanımı) yaptırdığı bir saraydır. Halbuki bütün hükümdar evleri bu şekilde idi: aşağı not 91. Bk. Esin, "Orduğ". Erdmann op. cit., Selçuklu külliyelerinin prototiplerini Tirmiz mimârisinde aradı.

<sup>83</sup> Narşahî, s. 10.

<sup>83a</sup> Bk. not 82.

<sup>84</sup> M. 1419'da Temürlü'lerin elçileri şunları gördü: Hamî'nin doğusundaki Kamul'da, "eski ve yeni" Buddhist eserleri mevcuttu: Kamul, Mengli Temür adında "civan" bir beyin idaresinde bulunuyordu. Kamul'da bir Buddhist külliyesi vardı ve burada duvar resimleri ve *dharmapala* (muhafız ma'bûd) heykellerinin mükemmeliyeti elçileri hayrette bıraktı; Stein'a göre (*Serindia*, index, Ara-tam) Kamul manastırı, pek çok Uyğur yazı, resim ve yazmalarının bulunduğu Ara-tam'daki külliye harabesi olsa gerek. Kamul'da ayrı bir cemaat olarak Müslümanlar da vardı. Hattâ, Buddhist külliyesinin yanında, bir güzel câmi ve derviş tekkesi, o arada yaptırılmıştı. Elçiler Turfana da gittiler. M. 1419'da bu şehir tamamen Buddhist idi ve burada da pek çok heykeller gördüler. Temürlü elçilerin seyahatnamesi: Giyâsüddin Nakkaş, '*Acâ'ib al-laḫâ'if*', Küçük Çelebi-zade 'Asım Efendi terc. (İstanbul H. 1331) s. 12-13.

<sup>85</sup> Bârâb (Fârâb. Türkçesi Karacuk: Kâşğari.) ili yanında Sütkend Mescidi Ibn Ḥavkal tarafından (s. 451) 969 etrafında kaydedilir. "Sütkende de bir "minber" (mescid) vardır. Burası Türklerin toplu halde bulunduğu bir yerdir. Oğuz ve Karluk boylarından bazı dağınık kabileler İslâma ihtidâ etmişler. Bunlar Türklerin en şedit ve dayanıklı olanlarıdır". Kalıntıların tarifi için bk. Agaeveva-Pateviç, s. 120; res. 59, 60. Kara-Kölün kaynağına yakın, Sir Derya'nın değişmiş olan yatağının bugünkü seyrinden 2 km. kadar

Kökşibagan<sup>86</sup> (lev. VII) gibi M. IX-X. yüzyıl külliyesi yanında, diğer erken Türkistan külliyesi, Kışman-tepe (lev. IXb) gibi M. IX-X. yüzyıllarda, Türkistan'dan Horasan'a giden ticarî yollarda yapılan külliye de<sup>87</sup> hep aynı keyfiyete işaret eder: İlk Orta Asya İslâmî külliyesi: İslâmiyetten evvelkiler gibi, müstahkem duvarlar içinde idi. İç duvarlar boyunca, eskisi gibi (lev. Va) hücreler diziliyordu. Bu hücreler, bazan, *prayan*'lar gibi (lev. IX a, c) kubbeli idi (lev. IXb). Prayan ile kubbeli Türk çadırı ve inzivâya çekilmek arasında kaydettiğimiz ilgiler İslâmî muhitte de mevcuttu. Hazret-i Muhammed'in inzivâya çekilip oruc tuttuğu çadıra *Siyar* kitapları "*kubbat ut-Turkiyyah*"<sup>88</sup> dediği gibi, *ribâî*'larda da hücrelere, inzivâya çekilip oruc tutulan yer anlamına, *savma'ah* denirdi. İç kale (ordunun) merkezindeki "kalık" (hükümdar köşkü) veya "buyan"ın baş mabedine mümâsil, kubbeli ve künbedli yapı, İslâmî külliyelerde de<sup>89</sup> vardı ve bu ya hükümdar köşkü yahut kapalı mescid idi.

#### IV — Çok kubbeli mescid :

Orta Asya kubbeli yapıları haçvarî plan ve merkezîyet ile tebâruz eder. Ekserî, kubbe altı ortada veya ortaya yakındır. Tolstov'un<sup>90</sup> fikrine göre, bu özellik, Orta Asyada kubbeli yapının kubbeli çadırdan

batıda iki harabe vardır: Sütken I ve II. Söz konusu daha eski olan Sütken I'dir. Bunun mesahası 800 × 900 m. kadardır. Külliye 2 m. kadar yüksek bir sed üzerine bina edilmiş. Toprak duvarlar, kuleler ve bir hendek ile çevrilidir. Batı-şimal tarafta, sürün ortasına dayanan, biri sür içinde diğeri dışında iki birbirine muttasıl ve ayrıca her biri müstahkem ve hendeklerle muhât olan iç kurgan kalıntıları vardır. İbn Hâvkalın bahsettiği "minber" (mescid) surlar içindeki müstahkem iç kurgan idi. Nitekim burada şadırvan kalıntıları bulundu. Bu iç kurgan şeklinde mescid 8 m. yükseklikte bir sed üzerine bina edilmişti. Sathı 150 × 150 idi.

<sup>86</sup> Esin, "Kökşibagan" (İbn Hürâzâzbah, s. 26; Kudâmah, s. 203; Bolşakov; Voronina; Yakubovskiy, tarafından bibliyografyada adı geçen eserlere dayanan araştırma). Kökşibagan Mescidi 15 × 16, 6 m. boyunda çığ tuğla bir yapıdır. İçi pişmiş tuğladan ve "genc" (Gandhâra sanatında, Hadda ve Taxılada görülen mermer tozlu Horasan) sıvalıdır. Orta kubbe "Lotus" (çiçek kadehi) şeklinde Buddhist gelenektedir. Esin. "Kubbe" lev. VIII. Kökşibagan adının anlamı: O. I. Smirnova, "Mesta do - Musulmanskih kul'tov Sredney Azii", *Stranı i narodi Vostoka X* (Mosk. 1971).

<sup>87</sup> Amul (Çarcuy) ile Kara-kum üzerinden Hvarizmden Merve giden ticaret yolları üzerinde, M. IX-X. yüzyıldan kalma bir kaç han bulundu ve Mağdisî ile İstâhrî'nin adlarını verdikleri hanlara bağlandı. Bunların ikisi Ad-Divân ve Al-Hadîd adları altında kaynaklarda adı geçen hanlar olsa gerek; Hvarizm-Merv yolu üstündeki Hurmuz-Farr sanılan, halen Kışman-tepe deneni yerdeki han, bilhassa ilgi çekicidir; 44 × 44 m. lik çığ tuğladan bir yapıdır. Hücrelerin 77 si kubbelidir: Pugaçenkova-*Türkmenistan*, s. 162-164. Kalık: *Slovar*'.

<sup>88</sup> Esin, "Qubbah".

<sup>89</sup> Aşağ. not 105 da Ribât-i Melik.

<sup>90</sup> Tolstov, "Les Scythes".

gelişmiş olmasındandır. Her halde, Orta Asya'da, gerek göçebe kurganları, gerek "stup" ve "nāvś" gibi türbeler, gerek ateşgede, gerek prayan, kalık gibi yapılar ekserî haçvarî plan ve merkezî kubbe arz etmekte idi. M.X. - XI. yüzyıl Buddhist Uygur metinlerinde, dört cihete nâzir, haçvarî plan, her "ev" (ma'bed, kalık) için şart sayılır<sup>91</sup>. Türk illerinin kalbinde, Argu ile Kaşgar yolu üzerinde, bugünkü Kırgızistan'da bulunan Taş-ribât ve Tirmizdeki Kırk-kız külliyesi, dört-köşe planda, merkezî kubbeli yapıda han veya ordu gibi, kalabalık kimselerin oturmasına mahsus binalardı (lev. IV A/d; V c, d).

M.Ö. V.-II. yüzyıllardan, proto-Peçeneklere atfedilen bir "kurgan" ise, merkezî kubbeli olmaktan başka bir hususiyet daha gösterir: Merkezî kubbenin etrafında tâlî kubbe ve kemerler yer almaktadır. (lev. VI A/a). Böylece meydana çıkan, merkezî planda, ve çok kubbeli yapı<sup>92</sup>, bilhassa proto-Türk ve Türk illerinde tekerrür edegeldi. Proto-Türk Tsü-k'ülere (M. IV.-V. yüzyıllar) atfedilen bir Tun-huang mabedinde (lev. VI B/c) merkezî bir mahrutî kümbetin dört etrafında yirmi kubbe dizilmektedir. Oğuz ilinde, Baba-ata şehrinin kalesinin M. VI.-VIII. yüzyıllardan kalıntıları bulunan ve muhtemelen bir beye âid mesken ise (lev. VI B/a, b). Türk çadırı şeklinde merkezî ocağı ve bacası olan bir orta hücrenin dört etrafına dizili altı tâlî kubbeli ve kemerli hücrelerden müteşekkil bir yapıdır. Bir Türk Melîğine âid Kökşibagan adlı şehirde<sup>93</sup>, M. X. yüzyıldan evvel ilk Türk-İslâm mescitlerinden biri bina edilirken, proto-Türk ve Türklerde yaygın olduğu anlaşılan, çok kubbeli merkezî planda tarz intihâp edilmişti (lev. VII). Ancak bu İslâmî yapıda yeni bir problem meydana geliyordu. Proto-Peçenek, Tsü-k'ü ve Oğuzların çok kubbeli yapılarında, kubbeli hücreler birbirinden ayrı idi. Mescid ise, cemaatin birlikte ibadet edeceği tek bir mekân olmalı idi. Bu netice, kubbeleri sütunlar üstüne oturarak, istihsal edildi. Çok sütunlu ilk İslâm mescitlerinin kubbeli maksûresinde ve beş-kubbeli, haçvarî planda Bizans basilika'larında görülen bu tarz esâsen Türkistan'da tatbîk edilmekte idi ve Orta Asya'nın karakteristik geleneğine uyarak, murabba planlı ve merkezî tek kubbeli bir şekil

<sup>91</sup> Esin, "Kubbe". Haçvarî kapılı kalık: *Slovar'*, Haçvarî planda "ev": TTT VI, satır 79-88.

<sup>92</sup> Tolstov, "*Po drevnim deltam...*", res. 10 (proto-Peçenek kurgan); Soper, res. 14 (Tsük'ü devri ma'bedi. Tsü-k'üler proto-Türktü: bk. yuk. not 30.

<sup>93</sup> Agaeveva, s. 120-146, res. 2, 12. Bina 240 m<sup>2</sup> 16 × 15 m. lik, çiğ tuğladan bir dört köşe yapıdır. Ortada sekiz köşeli temel üzerine, yüksek kubbeli, ortasında ocak olan hücre (5m, 8 kutru ve 5m, 8 yükseklikte) dört tarafta ve köşelerde dört diğer kubbeli oda ve beşik kemerli dehliz ve merdiven vardı.

<sup>94</sup> Kökşibagan: not 86.



almıştı (Tirmizde “Çar-sütün” yapısı; Buhara’da, muhtemelen Buddhist ma’bed ve daha sonra ateşgededen gelişen Mâh Mescidi. Kâşgarî’den bildiğimiz türkçe “bečküm” kelimesi sütunlu ve künbedli, merkezî oda demekdi)<sup>94</sup>. Bu hemzaman mescidlere nisbeten Kökşibagandaki Türk mescidinin husûsiyeti (lev. VIII), tek değil, ortadaki daha yüksek olmak üzere, dokuz kubbeli bulunmaktı. Proto-Türk ve Türk mimarisince çok yapılan bu tarz merkezî ve çok kubbeli yapı, böylece, Türk-İslâm mescidine de model teşkil etmiş oldu. Nitekim, M. XI.-XIII. yüzyıllarda Kazakistan’dan Buharaya ve Amuderyaya kadar yayılacak Hâkanlı mescidlerinin husûsiyeti<sup>95</sup>, çok kubbeli, ekserî dokuz veya oniki kubbeli olmaktadır. Çok kubbeli Hakanlı mescidleri Kazakistanda (lev. VIII A/a) ve Buharada (lev. VIII B/a) görüldüğü gibi, Hakanlı ve Selçuklu san’atlarının kaynaştığı Tirmiz ilinde de yaygındı (lev. VIII A/b). Selçukluların Anadolu’ya girişini müteakip, 1071 sıralarında Ani’de Şeddâdî’lerin yaptırdığı mescid de oniki kubbeli idi. (lev. VIII B/c). Prof. A. Kuran’ın muhtelif eserlerinde tanıttığı kapalı ve çok kubbeli, Anadolu medreseleri ve Osmanlı câmileri

<sup>94</sup> Narşahînin bahsettiği Mâh Mescidi dört sütun üzerine tek kubbeli idi: Pugaçenkova-Rempel’, s. 198. Mâh adlı, M. VI. yüzyılda Buhara’da hükmedip Buddhist olduğu düşünülebilen (yuk. not 54) Gök-Türk soyundan hükümdarlardan birinin kurduğu anlaşılan “but” heykelleri pazarında bulunan bir yapı idi. Sonradan ateşperestler bu yapıyı ateşgedeye çevirdi, sonra mescid oldu: Narşahî, s. 19. Tirmizde Çar-sütun kalıntıları: V. A. Şişkin, “Kurgan i meçet Çar - sutun v razvalinah starogo Termeza”, *Trudi AN Uz*, c. II (T., 1945). Kırk-kız: Pugaçenkova-Rempel’, s. 213, res. 35. Bečküm: G. Doerfer, *Mongolische und Türkische Elemente in Neupersischen* (Wiesbaden 1965), c. II, kelime 722.

<sup>95</sup> Kazakistanda Hâkanlı devrinden çok-kubbeli mescidlerin sık bulunduğu ve Margulan - Basenov-Mendikulov, lev. 48’deki dokuz kubbeli Kulsarı mescidinin bunlardan olup sonra tamir gördüğünü Prof. Margulan’dan öğrendim. Not. 94’de bahsi geçen tek kubbeli Mâh mescidi M. XII. yüzyılda on iki kubbeli oldu; Pugaçenkova-Rempel’ s. 197-198. M. XI. yüzyılda Hâkim ut-Tirmizî Mescidi üç kubbeli idi, fakat M. XII. yüzyılda genişletilerek dokuz kubbeli oldu: Pugaçenkova-Rempel’, s. 197-198. Yine Tirmiz ilinde ve Amu-derya bölgesinde Astâne Baba biri dört, diğeri oniki kubbeli iki grup yapıdan ibarettir. Dört hücreli kısımdan şimal batı’daki ‘Alî oğullarından Astâne Baba, iki kardeşi Zeyyid Alî, Zübeyr Alî’ye aittir, cenup-batı köşedeki daha yeni türbe bir hanıma, Kızlar Bibi’ye atfedilir. Türbelerden birinden birine ancak kapı ile geçilir. Cenup-doğudaki hücre mescid sanılır. Bunun doğusunda oniki kubbeli ve orta kubbesi dört sütun üstüne yükselmiş bir mescid vardır ve bu Makdîsinin (s. 291) M. X. yüzyılda bahsettiği Zamm Mescidi olabilmüş fakat yapı M. XI-XII. yüzyıllardan gözükmemekte imiş: Pugaçenkova, “Astâne Baba”.

<sup>96</sup> « قتیبه بن مسلم مسجد جامع بنا کرد اندر حصار بخارا بسال نود چهار و آن موضع بتخانه بود. » « بروی درهای باصورت و روی آرا تراشیده و باقی را بر حال کشته. » « چون قتیبه بن مسلم مسجد جامع بنا کرد اندرون حصار بود از اندرون شهروان حوالی را ریگستان می خوانند آن موضع را نمازگاه عید کرد . . . . . و آن دروازه را دروازه سرای معبد خوانند و این معبد الخیل امیر بخارا بود است . و بدین نمازگاه سالهای بسیار نماز عید گذارده اند »

de, aynı stilistik silsileye bağlansa gerek. Kökşibagan mescidinin yüksek bir orta kubbe ve sekiz tâli kubbeden müteşekkil ehamvarî kitlesi, Osmanlı câmilerinin bir merkezî kubbe ve dört yarım-kubbeden ibâret sakfını hatırlatır. Çok kubbelerden müteşekkil, fakat yek-vücûd bir kitle teşekkülü husûsundaki tecrübeler, sanırım ki başka milletlerin mimârisinde, bu derecede vahdet tesîsine varamamıştır. Belki de İslâmiyetin tevhidîni ifâde eden bu vahdet tesîri uyandırmak bile istenmiştir.

#### V — Tâklı mescid :

Diğer bir külliye tarzında Kible tarafında veya girişte bir dervâze veya tâk bulunuyordu. M. 712'de Kûtaibah<sup>96</sup> Buḫārâ Hisârındaki "But-ḫānah" yani Ḳabac Hatun'un ma'bedini mescid ittihâz etmişti. Bu mescidin adı sonradan *Ma'bad ul-ḫaîl i Amîr i-Buḫārâ*, yani Buḫārâ Müslüman Emîrinin atlı askerinin ma'bedi oldu. Bu mescidin Rigistan meydanına açılan ve *Darvâzah i-Sarây* denen bir âbidevî kapısı vardı. Dervâze önündeki Rigistan meydanında da *Namâzgâh-i 'Id* adı verilen bir açık sâhada, bayram namazlarında kalabalık cemaat toplanırdı. Böylece âbidevî bir tâk ile temayüz eden tarzda, hem müstahkem duvar içinde, hem açık meydanda mescid, M. 712 de, Türkistan'da teşekkül etmişti. Tâklı açık hava mescidi, Sāmānî ve Ḥākanlı (lev. XIB/b.) devrinde, namâzgâh adı altında, devam etti, bu şekilde namâzgâhlar medreseye de kalb oluyordu<sup>97</sup>. Tâklı namâzgâh tarzı M. XII. yüzyılda Türk Memlûkları tarafından Hindistan'a da götürüldü<sup>98</sup>; böyle tâklar ile, Hindu ma'bedlerinin binlerce sanem ile süslü cebheleri örtülerek, ma'bedler mescide kalb oluyordu. Ḥākanlı devrinde<sup>99</sup>, tâkların arkasına üç kubbeli mescidler de yapıldı.

<sup>96</sup> Narşahî, s. 49, 50-51.

<sup>97</sup> Rigistandaki Namâzgâhı Sāmānî hükümdarı 970 yılında, "bağ"ların ilâvesiyle büyüttü. Meydanın etrafındaki "mîl"lerde tekbîr getirilirdi. "Türk Ḥākanı" (Arslan Han, M. 1102-1130) burayı 1119'da imâr etti (pişmiş tuğla mihrâb ve minberler yaptırdı): Narşahî, s. 51. Bu veya başka bir Namâzgâh hakkında şu bilgi de vardır: "Buḫārâ'daki bağında (Ḥākanlı soyundan) Naşr b İbrâhim Şems ul-Mülk (1068-1080) bir namazgâh yaptırmıştı. Ondan sonra (Selçuklu sarayında Merv'de büyümüş olan Arslan Han, M. 1102-1130) M. XII. yüzyılda (ceddinin) eserini tamir etti. (*Kitâb-i Monla-zade*, Buhara 1904, s. 38-40'dan alınmıştır: bak. Esin, "Ḳara-ḫanlılar", not 88). "Melik-Şah Buhara'yı alınca Şems ul-Mülk'ün imâretini yıkmıştı. Arslan Han bunu tamir etti. O mahal medrese oldu" (Narşahî, s. 28).

<sup>98</sup> Dihlîde 1192 tarihli Kuvvet ul-İslâm Mescidi ve Acmirde 1200 etrafından Çiştî Dergâhı: E. Esin, "Hindistan'da Türk sanat merkezleri", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara 1971).

<sup>99</sup> Buhara Namazgâhını M. 119'da tamir ederken (yuk. not 97) Arslan Han bu şekilde sokmuş olabilir, veya daha evvel de öyle idi. Bu husûsda serâhat yoktur. Aksak Temür devrinden kalan şimdiki Namazgâhın tâkı arkasında hâlen üç kubbeli mescid vardır.

Gerek Türkistan'da, gerek Hvarazm ve Horāsanda, mustatîl avlulu külliye kalıntıları yanında, murabba şekilde, içi haçvarî planda, yani kadîm "ordu"nun (lev. IIIa) ve *maḡdala*'nın kosmik timsâllerine ve ondan mülhem vihazları (lev. IV B/a,b) hatırlatan İslâmî külliyeler de vardı. Belki bunlar ekseriyetle hükümdar vakıfları idi ve böylece ananevî kosmik manâlı ordu şekillerini muhafaza etmişlerdi. Nitekim gerek Ribât-i Melik'in iç kalesi, gerek Merv'de Selçuklu ordusu "Şehriyar Erk" böyle idi<sup>100</sup>. Haçvarî plan neticesinde teşekkül eden iki mihver uclarındaki kapı veya çıkıntıların, Batı Türkistan'da, mesela Âzine-tepe Buddhist külliyesinde âbidevî tâk şeklini aldığını söylemiş ve tâk'ın Batı Türkistan'da İslâmiyetten evvel mevcudiyetine işâret etmiştik. İslâm devri kaynaklarından<sup>101</sup> anlaşıldığına göre, Belh Nevbaharının her tamîrinde yeni bir tâk ilâve edilirdi. Türk asıllı Kabaç Hatun ve Buḡarḡudat muhîtinde<sup>102</sup> ise tâk gibi İrani bir mimarî şekli Çin-Türk astrolojisi ışığında görülüyordu. Ma'bed ve saray külliyesi "Altun Kazkuḡ" gibi göğün kutbuna temsil edilerek, sütunları Yitiken manzûmesinin yıldızlarına benzetilirdi. Sütun üstüne dayandığı Varahşa kazılarında anlaşılan (lev. XIa) tâklar ise, böylece semaya açılan kapılara müşâbih oluyordu. Tâk Anadolu Selçuklu devri mefhumlarında da gök kapısı manâsına esasen muhafaza etmişti<sup>103</sup>. İşte Varahşa Kalesinde, Buḡarḡudatın ordusu ve köşkünün harabeleri üzerinde sonradan M. X. yüzyıl başında Sâmanîlerin yaptırdığı dört tâklı mescid (lev. XI B/a) belki bu İslâmiyetten evvelki silsilede bulunuyordu. Nil'sen'e göre<sup>104</sup> Varahşah kalesindeki dört tâklı mescid, bu plandaki bütün İslâmî külliyelerinin prototipidir. Tek veya dört tâklı müstahkem İslâmî külliyeler meyânında misâl olarak şunları sayabiliriz: ordu geleneğinde iç-içe iki kurgandan müteşekkil olan, M. 1077'de Haḡanlı Çu Tigin Naşr b. İbrâhim'in Çayardı'nda yaptırdığı

<sup>100</sup> Yuk. not 8, 20 ve 21. Ribât-i Melik: not 105. Merv'de Şehriyâr-erk: Pugaçenkova, *Türkmenistan*, s. 204 (45 × 39 m. mesahada çiğ tuğla yapı içi; 16 × 16 boyda avlu; dört tâk).

<sup>101</sup> Yâḡût, s.v. "Nevbahâr".

<sup>102</sup> Chou ve Hun sarayının astrolojik anlamı: not 8. Türklerde Yitiken ibadeti: not 21. Buhara sarayı Yitiken manzumesine benzetilmişti ve yedi sütun üstünde dururdu: yuk. not 54. Nil'sen'in Varahşa harabelerinde bulunduğu sütunlar ve bunların taşıdığı tâklar: Şişkin, res. 34.

<sup>103</sup> Sivasslı Nâşiruddîn'in Anadolu Selçuklu sultanı Giyâthuddîn Keyhusrev III'e (1266-1283) ithâf ettiği ve Aksaray ile Kayseride yazdığı kosmolojik eserde (Bibl. Nationale, persan 174), varak 107'de kâinatın resminde gök kapısı ay ve güneşin ortasında bir tâkdir.

<sup>104</sup> Şişkin, s. 90; Nil'sen, "Varahşaskaya tsitadel", s. 60, 91-93, res. 18. Kibleye doğru bir avlu idi. Dört tâk ve girinti vardı. Yeri pişmiş kiremit mozaik ve dıvarları "genc" (kaymak taşı sıvası: bk. not 86) ile sıvalı ve dekorlu idi. Şişkin'e göre tâkların girintisi 12 × 12 m. idi. Orta avlu belki aşağı yukarı 90 × 90 olabilirdi (Nil'sen, res. 18).

iki tane *Ribât-i-Melik*<sup>105</sup> (lev. XVB/b); Çarcuyun 170 km. şimalinde Çarcuy-Ürgenç yolu üzerinde M. XI. yüzyıldan Daya Hatun<sup>106</sup> *Ribât*'ı (lev. XIII); Oğuz Yabguluğu veya Altun-Taş soyu (1017-1042) veya Nuş Tigin ahfâdi Türk Hvarazmşâhlar (1077-1230) devrinden Bilöylü Hanı (lev. XIIc) ile Kavât-kale vadisindeki hanlar (lev. XII)<sup>107</sup>; Çarcuy ile Merv arasındaki yolda, iki dört köşe külliyyeden müteşekkil, M. XI. yüzyıldan Akça-kale hanı (lev. XIV)<sup>108</sup>; en nihayet Yakın Doğu'ya dört tâklı külliye şeklini idhâl eden Selçuklu Sultanı Melik-Şah'ın (1072-1092) M. XI. yüzyıl sonunda İsfahan'da yaptırdığı Cuma Mescidi.

## VI — *Minâre* :

Türkistan ve Horasan'ın husûsiyeti olan toparlak ve sekiz köşeli kesitli minârenin aslı hakkında muhtelif görüşler ileri sürüldü. Tarihi ve arkeolojik araştırmaların işaret ettiği belki şudur: Chou devrinden beri ve erken Türk devrinde de ordu kurganının ve buna mümasil olarak Buddhist külliyesinin köşelerinde ve bazen girişinin iki yanında, ince toparlak veya sekiz köşeli planda kuleler vardı (lev. XVA/b, XVB/a). Köşedeki ince kulelerin istih-

<sup>105</sup> İki *Ribât-i Melik*'in biri 1077'de Harçeng'de (Semerkand ve Buğhâra arası) inşâ edilmişti diğeri de Semerkand ve Hocend arasında Aş-Kutal'dadır ve Şems ül-Mülk'ün mezarı oradadır: Esin, "Kara-hanlılar", not 87, 88. Pugaçenkova-Rempel', s. 193, Harçeng'deki Ribat-i Melik'i şöyle anlatırlar: bir Buddhist külliyesine benzer; 85 × 85 m mesahasında, iç-içe, çift iki kaleden müteşekkildir. Dış duvar içeri doğru eğikdir. Duvarlar çığ tuğladan ve üstleri pişmiş tuğla ile kaplıdır. Bir duvar, Orta Asya tarzında (meselâ Batı-Türk ve Karluk şehri Çaldıvar: bk. Bernstam, *MIA* 26, lev. 51, 58), birbirini takip eden yarım-üstüvanelerden müteşekkildir. Giriş kapısında yazılar ve sekiz-köşeli yıldızlardan bir stuk dekor vardır. Cenupdaki giriş, içi mukarnas kemerli ve kubbeli 18 m. yüksekliğinde bir tâkdir ve üstünde Şems ül-Mülk'ün kitabesi vardır. Girişin iki yanında minare gibi kuleler mevcuttur. Dış kalenin köşe kuleleri birer minâredir. Dış ve iç kalenin iç duvarları boyunca hücreler dizilir. İç kalenin, yani ordunun, dört köşesinde dört-köşe kesitli ateş kuleleri vardı. Ordu içinde bir kubbeli oda (mescid?) kalıntıları gözükür.

<sup>106</sup> Pribitkova, s. 92 v. d.'nde anlatılır. İki iç-içe kaleden müteşekkildir. Dış kale mesahası 90 × 90 m. kadar, iç kale 53 × 53 m. dir. Her iki kale kulelerle müstahkemdir ve yuvaklak, ince, köşe kuleleri vardır. Ayakta kalan iç kalenin duvarları boyunca hücreler ve mihverlerin ucunda tâklı kapıları ve girintiler vardır. Tâklı girintiler mescit olarak kullanılmış olabilirdi. Daya Hatun ribât'ının tuğla dekoru çok mütenevvidir ve bazıları büyük boyda tuğlalar ile teşekkül etmiş, Küfî yazılardır. Yapı M. XI. yüzyıl başından sayılır.

<sup>107</sup> Tolstov, *Altkhorezm*, lev. 85 (Bilöyli: 30 × 35 m.); lev. 90 (Kawat-kale, 47 × 47 m.) ve s. 257-265. Bu yapılar M. X-XI. yüzyıllarda eski binaların kalıntıları üzerine ve onların tarzında, 40 × 40 × 10 sm. boyunda çığ tuğla ile yapılmış. Bilöyli tek piştâklıdır; girişteki bu piştâk henüz ayaktaadır.

<sup>108</sup> Pugaçenkova, *Türkmenistan*, s. 227-229. Birbirine muttasıl ve her biri dört tâklı bu iki külliyyenin birincisi 50 × 42 m., dipteki ikincisi 30 × 30 m. dir. İç duvarlar boyunca hücreler ancak dipteki ikinci külliyyede mevcuttur.

kâm ile ilgisi olmayıp kosmik ve dînî anlamlar taşıdıklarını kaydetmiştik<sup>109</sup>. Külliyelemin köşe ve giriş kulelerinden başka, Türk şehirlerinde müstakil kuleler de olduğunu ve bunların ya "idhiz eb" denen Buddhist *pagoda*'ları<sup>110</sup> yahut *kaşgu* adı<sup>111</sup> verilen ateş kuleleri olabileceğine de işaret edilmişti. Şu nokta dikkati çeker: Orta Asya'da, "idhiz eb" olabilecek kuleler ekseri toparlak veya poligonal kesitli (lev. XVIA/c,d; XVB/a), *kaşgu*'lar ise dört-köşe planda ve yukarı doğru incelmekte idi (lev. XVIA/b). Hakanlı devrinde, minârenin "idhiz eb"den geldiği sanılmaktadır, çünkü Hakanlı minâreleri, "idhiz eb"ler gibi, toparlak veya poligonal kesitlidir ve ekseri aynı şekillerde, külliyelemin köşelerinde veya müstakil kuleler olarak yükselirler (lev. XVIA/a, XVIB/a,). *Kaşgular* ise, Hakanlı devrinde de dört-köşe kesitli olmağa devam etti. Ribât-i Melik'in hükümdar ordusu olan iç kalesinin dört köşesindeki "*kaşgu*"larda ateş izleri hâlâ gözükmekte imiş<sup>112</sup> Bunların tepesindeki başlığı bir fenere benzetenler, *manârah* kelimesinin ışık saçan yer demek olduğuna da işaret ederler. Başka müellifler ise, minâre başlığının, İslâmiyetin ilk devrinde, müezzinler için, veya itikâfa çekilenler için, mescid sûrları üzerine dikilen ve sütunlar üzerine, kubbeli bir gölgelik olan *savma'ah*<sup>113</sup>dan geliştiğini sanmaktadır. Her halde, Selçuklu muhîtinde yaşayan bir Hakanlı olan Kaşgari, *kaşgunun* minareye benzediğini söyler. Selçuklu devrinde, Kaşgari'nin anlattığı şekilde, tepelere dikilip, muharebe olduğu zaman ateş yakılıp haberleşmek için kullanılan *kaşgular* silsilesi, kullanılmaya devam ediyordu. A. Hutt'dan öğrendiğime göre, Horasan'dan Basra körfezine kadar uzanan Büyük Selçuklu devri *kaşgular* üstüvanî şekilde minareye benzemekte imiş, yanî Orta Asya'nın dört-köşe planlı *kaşgularından* (lev. XVB/b) fazla, Orta Asya "idhiz eb" (lev. XVIA/c,d; XVB/a) ve minâreleri (lev. XVIA/e, XVIBa-e) gibi imiş.

Türk minâresinin muhtelif şekilleri Hakanlı devrinde belirdi. M. 1077 tarihli Ribât-i Melik'in köşelerindeki minareler (lev. XVB/b) başlıca iki ayrı tip Türk minaresini gösterir: yüksek "uluğ minar" ve bodur minare. Bodur minarenin başlıca diğer misalleri M. XI. yüzyıldandır (Üz Kent ve Burana minareleri: (lev. XVIA/e, XVIB/a). Aynı tarz, M. XII. yüzyıl Saltuklu eseri olan Erzurum'daki Tepsi minarede devam eder (lev. XVIA/d). Halbuki Ani'deki Menuçehr minareleri Gaznevî tarzında poligonal kesitlidir. Yivli minarelerin en eskilerinden biri ise Tirmizdeki M. 1107 tarihli Car-kurgandır (lev. XVIA/b). Seistan'daki yivli minareler, A. Hutt'ın araştırmasına

<sup>109</sup> Yuk. not 18.

<sup>110</sup> *Ibid.*

<sup>111</sup> *Ibid.*

<sup>112</sup> Yuk. not 105.

<sup>113</sup> Esin, "Genesis".

göre, daha geç, ekseri M. XIII. yüzyıl başındandır ve Anadolu Selçuklu devri yivli minarelerine zaman bakımından, yakındır. Arslan Kaganın 1127'de Buhara'da yaptırdığı, M. 1077 tarihli Ribât-i Melik ulu minaresine (lev. XVB/b) benzeyen Uluğ Minar, (lev. XVIA/e,) bazı Buddhist "idhiz eb"ler (lev. XVIA/c,d), müstakil olması ile temayüz eder. Sivri külahlı Osmanlı minâresinin bir prototipi, M. XII. yüzyıldan sanılan İtil Bulgarındaki bodur minaredir.

Böylece, Türk-İslâm külliyelerinin hem planı, hem muhtelif unsurları, İslâmiyetten evvelki Orta Asya geleneğinden doğmuş ve Hakanlı devrinde (M. 850-1250) klasik vechesini almış idi.

## KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

A – Ankara.

AA–Alma–ata.

Aalto – P. Aalto, "Materialien zu den altturkischen Inschriften der Mongolei gesammelt von G. I. Ramstedt, J. G. Granö, P. Aalto", *JFO* (Helsinki 1958).

ABAW – *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*.

Agaeeva – E. I. Agaeeva, "Pampyatniki Srednevekov'ya arxeologičeskie issledovaniya na severnih sklonah Karatau", *AN Kaz. TIIAE* 14 (AA. 1962).

Agaeeva – Patseviç–E. I. Agaeeva– E. I. Patseviç, "Iz istorii osednih poselenini i gorodov ujnogo Kazahtana", *AN Kaz. TIIAE* (AA. 1958).

AI–*Ars Islamica*.

AN–*Akademiya Nauk*.

AN Kaz–*Akademiya Nauk Kazakskoy SSR*.

AN Uz – *Akademiya Nauk Uzbek. SSR*.

APAW–*Abhandlungen der königl. Preussischen Akademie*.

B. – Berlin.

Balâzürî–Al–Balâzürî, *Futûh al-buldân*, A. Ugan terc. (İstanbul 1956).

Bang–Gabain – W. Bang – A. von Gabain, *TTT* V.

Barthold, "Bukhara" – W. Barthold, "Bukhara", *EI* (Leyden 1913).

Barthold, "İstoriya" – W. Barthold, "İstoriya kulturnoy jizni Turkestana", *Soçineniya* (M. 1963), c. II, s. 227.

Basenov – Bk. Margulan – Basenov – Mendikulov.

Beal – S. Beal, *Si-yu-ki* (Boston 1885).

Bernştam, "Drevneturskiy" – A. N. Bernştam, "Drevneturskiy dokument iz Sogda", *Epigrafika Vostoka* V (M. 1951).

Bernştam *MIA* 26 – A. N. Bernştam, "İstoriko – arheologičeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan'şanya i Pamiro – Alaya", *MIA* 26 (M. 1952).

Bernştam *SA XI* – A. N. Bernştam, "Osnovnie etapii istorii kulturi Semireçya i Tyan'şanya" *SA XI* (M. 1949).

Biot – E. Biot, *Le Tchéou-li* (Paris 1851).

Bolşakov – O. G. Bolşakov, "Zametki po istoričeskoy topografii dolini Zerefşana v IX–X. v v.", *KSIIMK* 61 (M. 1956).

- Boyd - A. Boyd, *Chinese architecture* (L. 1962).
- Bulatova - Levina - V. A. Bulatova - Levina, "Buddiyskiy hram v Kuve" SA 1961/3, s. 242 v.d.
- Caferoğlu - A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, TDK (I. 1938).
- Chavannes - E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles* (P. 1903).
- Eberhard, Çin - W. Eberhard, *Çin Tarihi* (Ankara 1947).
- Eberhard, "Lokalkulturen" - W. Eberhard, "Lokalkulturen in alt China", *Suppl. T'oung - Pao* XXXVII (L. 1942).
- EI - *Encyclopaedia of Islam*.
- Erdmann - K. Erdmann, "Notizen zum Kleinasiatischen Karavanseray", *Kunst des Orients II* (Wiesbaden 1953).
- Esin, "Ak-beşim" - E. Esin, "Ak-beşim", VI. TTKB (TTK. 1967).
- Esin, "Bağış" - E. Esin "The Turkish bağış and Muhammed Siyâh Kalam", IX. PIAC communications, *Acta Orientalia* XXXII (Copenhague 1970).
- Esin, BMTA - E. Esin, *Buddhist and Manichean Turkish art* (MEB, I. 1967).
- Esin, "Buyan" - E. Esin, "Buyan, le vihâra turc", IV. Türk sanatı Kongresine bildiri (Aix-en-Provence Üniversitesinde baskıda).
- Esin, "Genesis" - "The genesis of the Turkish mosque-madrasah complex", *Proceedings of the XXVII Congress of Orientalists* (USA 1971). Mufassal şekil *Annali dell' Istituto Orientale di Napoli*'de baskıda.
- Esin, "Kara-hanlılar" - E. Esin, "Kara-hanlıların İslâmî âbideleri", VI. TTKB (TTK. A. 1967).
- Esin, "Kökşibagan" - E. Esin, "Zereşan kıyılarında Türk Melîğinin şehri Kökşibagan'da Mescid" TK 98 (A., Aralık 1970).
- Esin, "Kubbe" - E. Esin, "Türk kubbesi", SAD III (Ankara 1971).
- Esin, "Meng-sün" - E. Esin, "Gök-Türklerin ecdadından Tsü-k'ü Meng-sün - M. 367-433 devrinde san'at", TK 100 (A. Şubat 1971).
- Esin, "Orduğ" - E. Esin, "Orduğ", Ankara Üniv. Tarih Araşt. Dergisi, Malazgirt seyrisi (A. 1972).
- Esin, "Qubbah" - E. Esin, "Al-qubbah al-Turkiyyah", *Atti del II. Congresso di studi arabici e islamici* (Napoli 1967).
- Forstyh - T. D. Forstyh, *Report of an archaeological mission to Yarkend* (Calcutta 1875).
- Franke, *Geschichte* - O. Franke, *die Geschichte des chinesischen Reiches* (B. 1925).
- Franke, *Inchrift* - O. Franke, *Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikutşahri* (B. 1907).
- Fuchs - W. Fuchs, "Huei - Ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest - Indien und Zentralasien um 726", SPAW (B. 1938).
- Gabain, *Chotscho* - A. von Gabain, *Das uigurische Königreich Chotscho* (1850-1250). (B. 1961).
- Godard - A. Godard, "L'origine de la madrasa, de la mosquée et du caravan - séral à quatre iwans", AI (1951).
- Göbl - R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen* (Wiesbaden 1967).
- Granet - M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne* (MG 1957).
- de Groot - J. J. M. de Groot, *die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (B. 1921).
- Grünwedel, "Idikut" - A. Grünwedel, "Berichte über archaologische Arbeiten in Idikut-shahri in 1902-1903", ABAW XXIV/2.
- Grünwedel, *Kutstaetten* - A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan* (B. 1912).

Hambis, *Inédits* – L. Hambis, *Sculptures et peintures d'Asie Centrale, inédits de la Mission Pelliot* (MG 1956).

Hambis, *Toumchouq* – L. Hambis ve başkaları, *Toumchouq*, c. I, II, III (P. 1961, 1964, 1968).

Hamilton – J. R. Hamilton, *Les Ouighours* (P. 1955).

*Hudūd* – V. Minorsky, *Hudūd al-‘alam* (L. 1937).

I – İstanbul.

IA – *Islam Ansiklopedisi*.

Ibn Hāllikān – Ibn Hāllikān, *Vafayāt al-ā‘ayān* (Bulak, târihsiz).

Ibn Hāvkal, *La configuration de la terre* (J. H. Kramers – G. Wiet terc.) (P. 1964).

Ibn Hurzāzbah – Ibn Hurzāzbah, *Kitāb al-masālik va al-mamālik* (Leiden 1889).

İnan, “*Ḳutadġu-Bilig*” – A. Inan “Yūsuf Hāş Hācib ve eseri”, *TK* 98 (A., Aralık 1970).

*Inscriptions* – *Les inscriptions de L’Orkhon* (Helsingfors 1892).

Istāhri – Istāhri, *Al-mamālik va al-masālik* (K. 1969).

JA – *Journal Asiatique*.

Jisl – L. Jisl, “Kül Tigin anıtında 1958’de yapılan arkeolojik araştırmaların neticeleri” (A. Temmuz 1963) *TTK Belleten*.

*Jivopis’* – *Jivopis drevnego Pyancikenta* (AN, M. 1959).

JSFO – *Journal de la Société Finno-ougrienne*.

Julien – S. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen – Tshang* (P. 1853).

K. – Kahire.

Ḳalkaşandī – Al-Ḳalkaşandī, *Şubḥ al-‘aşā* (K. 1963).

Kāşġari – Maḥmūd Kāşġari, *Al-divān u-luġāt al-Türk* (B. Atalay, TTK 1941-43).

Khadr – M. Khadr, “Deux actes de waqf d’un Qarakhanide d’Asie Centrale”, *JA* t. CCLV (P. 1967).

Kiselev – S. V. Kiselev, “Drevnie goroda Mongoli”, *SA* (M. 1957)/2).

Kızlasov – P. R. Kızlasov, *Istoriya Tuva v Srednie Veka* (M. 1969).

Klyaştorniy – S. G. Klyaştorniy, “Problemi ranney istorii plemeni Turk (A-shi-na)”, *Novoe v Sovietskoy arheologii* (M. 1965).

Kojemyako – P. N. Kojemyako, *Rannesrednevekovie goroda i poseleniya Ğuşkoy doline* (Frunze 1959).

Köprülü – F. Köprülü, “Ribāt”, *Vakıflar Dergisi* II (Ankara 1942).

KSIIMK – *Kratkie soobşeniye Instituta Istorii Material’noy Kulturii*.

L – London.

Le Coq, *BS* – A. von Le Coq, *Buddhistische Spaetantike in Mittelasiien* (B. 1922-28).

Le Coq, *Chotscho* – A. von Le Coq, *Chotscho* (Berlin 1913).

Lévi – Chavannes – S. Lévi – E. Chavannes, “L’itinéraire d’Ou-K’ong”, *JA* (P. 1895).

Liu Mau-Tsai-Liu Mau-Tsai, *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost – Türken* (W. 1958).

Litvinskiy – B. A. Litvinskiy, “Outline history of Buddhism in Central Asia”, *Intern. Conf. on the history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan period* (Dushanbe 1968).

M – Moskova.

Makdisi – Al-Makdisi, *Aḥsan al-taḳvīm fī ma‘rifat al-iḳlīm* (Leiden 1906).

Mankovskaya – A. Mankovskaya, “İstoriya arḫitektura arheologičeskie nabludenniye po restavratsii kompleksa Ğoca Ahmeda Yasevi”, *IŹV. AN Kaz., Seriya istorii, arḫ. i etnogr.* (AA 1958).

Marçais – G. Marçais, “Ribāt”, *EI* (Leyden 1936).



Margulan – Basenov – Mendikulov – A. Margulan – T. Basenov – M. Mendikulov, *Arhitektura Kazahstana* (AA 1959).

Marquart – J. Marquart, *Eranşahr* (B. 1901).

MEB – Milli Eğitim Basımevi.

MG – Musée Guimet.

MIA – *Materiali i issledovaniya po arheologii SSSR*.

Minorsky “Tamim” – V. Minorsky, “Tanım Ibn Baħr’s journey to the Uigurs” BSOAS XII/3-4 (L. 1948).

Müller, “Pfahlinschrifte” – F. W. K. Müller, “Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan-Funden” (*APAW* 1915).

Müller, “Uigurica”, I, II, III – F. W. K. Müller, “Uigurica” I (*APAW* 1908), II (1911), III (1922).

Narşahî – Narşahî, *Tarih-i Buħarâ* (P. 1892).

Nil’sen, *Arhitektura* – A. Nil’sen, *Arhitektura Sredney Azii V-VIII v* (Taşkent 1966).

Nil’sen, “Varaħsa” – A. Nil’sen, “Varaħsaskaya tsitadel”, *TIIA, AN Uz*, VII (Taşkent 1956).

Orkun, *Kalyānamkara* – N. Orkun, *Kalyānamkara ve Pāpamkara hikāyesinin uygurcası* (TFK, I. 1940).

Orkun, *Yazıtlar* – N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* (I. 1936).

Ögel – B. Ögel, *İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi* (A. 1963).

PIAC – Permanent International Altaistic Conference.

Pinks – E. Pinks, *Die Uiguren von Kanchou in der früh Sung Zeit* (W. 1958).

Pribitkova – A. Pribitkova, “Karavan-saray Daya Hatun”, *Arhitekturnoe Nasledstvo* (M. 1953).

Pritsak, “Kara-ħanlılar” – O. Pritsak, “Kara-ħanlılar”, *IA* (I. 1955).

Pritsak, “Qara” – O. Pritsak, “Qara” *Ç. V. Togana Armağan* (I. 1950-55).

Pugaçenkova, “Astāne Baba” – G. A. Pugaçenkova, ‘Architekturnie pamyatniki o selenii Astāna Baba’, *KSIIMK* 61 (M. 1956).

Pugaçenkova, *Türkmenistan* – G. A. Pugaçenkova, *Puti razvitiya arhitekturi Youjnogo Turkmenistana* (M. 1958).

Rachmati – G. R. Rachmati, *TTT* VII.

SA – *Sovietskaya Arheologiya*.

Shiratori – K. Shiratori, “On the territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t’u Wang”, *Memoirs of the Tokyo Bunko* (Tokyo 1930).

Slovar’ – V. M. Nadelyaev – D. M. Nasilov – E. B. Tenşev – A. M. Şerbak, *Drevneturskiy Slovar’*, (M. 1968).

Smirnova – A. I. Smirnova, *Katalog monet s gorodişça Pencikent* (M. 1963).

Soothhill – W. E. Soothhill, *A dictionary of Chinese Buddhist terms* (Taipeh 1968).

Soper – A. C. Soper, “Northern Wei and Northern Liang in Kansu”, *Artibus Asiae*, (Ascona 1958).

SPAW – *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften*.

Stein, *Innermost Asia* – A. Stein, *Innermost Asia* (Oxford 1928).

Stein, *Rājataranginī* – A. Stein, *Kalhanas Rājataranginī* (Delhi 1960).

Stein, *Serindia* – A. Stein, *Serindia* (Oxford) 1921.

Şişkin – V. A. Şişkin, *Varaħsa* (M. 1963).

T – Taşkent.

Ṭabarī – Ṭabarī, *Annales* (Leiden 1965).

TDK – Türk Dil Kurumu.

*TIIA* – *Trudi Instituta istorii i arheologii.*

*TIIAE* – *Trudi Instituta istorii, arheologii i etnografii.*

*TK* – *Türk Kültürü.*

Togan, *Ibn Faqlân* – Z. V. Togan, *Ibn Faqlân's Reisebericht* (Leipzig 1938).

Togan, "Kara-hanlılar" – Z. V. Togan, "Kara-hanlılar târihine âid bazı kaydlar", *Türk Yurdu* (Kasım 1960).

Tolstov, *Altkhorezm* – S. P. Tolstov, *Auf den Spuren der Altkhorezmischen Kultur* (B. 1953).

Tolstov, "Goroda Guzov" – S. P. Tolstov, "Goroda Guzov", *SA* (M. 1947/3).

Tolstov, "Les Scythes" – S. P. Polstov, "Les Scythes de l'Aral et du Khorezm", *Iranica Antiqua I.*

Tolstov, *Po drevnim deltam...* – S. P. Tolstov, *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta* (M. 1962).

*TOVGE* – *Trudi Otdela Vostoka Gos. Ermitaja.*

*TTK* – *Türk Tarih Kurumu.*

*TTKB* – *Türk Tarih Kongresi bildirileri.*

*TTT I* – W. Bang – A. von Gabain, *Türkische Turfantexte SPAW*, 1929 (I, II), 1930 (III, IV), 1931 (V), 1934 (VI).

*TTT VII* – G. R. Rachmati, *Türkische Turfantexte VII SPAW* (1937).

Tucci – G. Tucci, *Theory and practise of the mandala* (L. 1961).

Voronina – V. Voronina, "Nekotorie dannie o pamyatnikah zodcestva Uzbekistana", *Arhitekturnoe Nasledstvo* (M. 19653).

Yakubovskiy – A. Yakubovskiy, "Zerefsanskaya ekspeditsi", *TOVGE II* (L. 1940).

W – Wiesbaden.

Yüsuf Hâş Hâcib – Yüsuf Hâş Hâcib, *Kutadgu-bilig*, R. Arat bask. (L. 1947).

Zasipkin – B. N. Zasipkin, *Arhitektura Sredney Azii* (M. 1948).

## ORTAÇAĞ ANADOLU - TÜRK SANATI KAVRAMI ÜZERİNE

DOĞAN KUBAN

Türk tarihçi ve sanat tarihçileri tarafından son yıllarda yapılan araştırmalar, Anadolu-Türk kültürünün fizyonomisini belirlemek olanağı sağlayan bilgileri yoğun olarak ortaya koymaya başlamıştır. Bugün Türkiye’de yapılan yayınları tanımadan Türk sanatı hakkında söz söylemek kabil olmadığı gibi, ileride bu yayınları tanımadan, İslâm ülkeleri sanatları hakkında da doğru genellemeler yapılamıyacağı anlaşılacaktır. Bu bizim tarih araştırmalarımız açısından övünülecek bir durum olmakla beraber, sadece malzeme toplamak ve ilişkileri göstermenin yanı sıra, geçerli yöntemlere dayanan bir sanat tarihi yazıcılığının gelişmesini de sağlamak zorundayız; bu alandaki çabalarımızın, başlangıçtaki araştırmaların, Batı şovenizmine bir reaksiyon olarak doğan, romantik ulusçuluk düzeyini aşması gerekmektedir. Bu konuda yapılan tartışmalara bir katkıda bulunmak amacıyla bu tebliğde Ortaçağ Anadolu-Türk Sanatı kavramının niteliği, kapsamı ve bu çağ ürünlerinin değerlendirilmesinde gözönüne alınması gereken yöntem sorunları üzerinde durulmuştur.

Türk Sanat Tarihi ve İslâm Sanatı Tarihi üzerindeki çalışmalarda, Müslüman ülkelerin tarihçileri ile Batılılar arasında, konuya yaklaşım açısından, son zamanlarda azalmış olmasına rağmen, yine de önemli farklılaşmalar oluyor. Onlar İslâm kültürünün evrensel özellikleri, bizlerse daha çok ulusal gelişmeler açısından sorunlara yaklaşıyoruz. Bu davranışımızı, Batılı sanat tarihçileri, aşırı ulusçuluk kaygısıyla yorumluyorlar; İslâm ülkeleri tarihçilerinin çalışmalarında, bu aşırılık eleştirisine hak kazanan davranışlar şüphesiz az değildir. Bununla beraber, Batılıların fazla basite indirgeliyiciliği de eleştirdikleri davranışların, başka yönlü bir ifadesi sayılabilir. Bu yüzden de, hâlâ, İslâm kültürü ve sanatı tanımının akıl almaz genellemelerinin, hiçbir olguyu doğru açıklamayan donukluğundan kurtulmuş değiliz.

Gerçekte kolay genellemeler ve ulusçuluk kabuğuna çekilme Ortaçağ Kültür ve sanatının doğru değerlendirilmesine engel olmuştur. Türklerin İslâm dünyasına girmelerinden sonra, hâlâ homojen özellikleri olan bir İslâm sanatından söz etmek olanağı kalmamış, bölgesel ve ulusal kategoriler

şekillenmeğe başlamıştır<sup>1</sup>. Biz bu kategorilerin doğru ve yeterli tanımını yapmak zorundayız. Sivas Çifte Minareli Medresesi “ulusal bir sanat eserdir!” demekle işimiz bitmiyor. Bu yapının, genel İslâm kültür ve sanatı içinde, niçin özel bir yer işgal ettiğini, ayrıcalıklar taşıdığını, niye Sivas’ta ve hangi koşullar içinde meydana geldiğini söylemek gerekiyor. Onu ulusal kültüre maletmenin yolu da, kimliğinin doğru tanımlanmasına bağlıdır. Araştırmaların verimli bir sonuca yönelmesinde, yöntemlerin baştan doğru tesbit edilmiş olması gerekir. Yöntem sorununu genel çizgileriyle aşağıdaki sınırlar içinde ele almak kabildir:

- a) Sanat olgusunu coğrafî ve tarihî sınırlama olanakları; yani mekân ve zaman boyutları ile ilişkiler açısından sanat;
- b) İslâm ve Hıristiyan kültür ortamı içinde Anadolu-Türk sanatı; yani genel ve özel kültür çevresi ile ilişkiler ve kültürlerin “interaction”u açısından sanat;
- c) Göçebe kültürünün ve sarayın sanat tasavvuruna etkisi; yani toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı ile ilişkiler açısından sanat;
- d) Bu ilişkileri ortaya koyacak analiz kriterleri.

a) *Sanat olgusunu coğrafî ve tarihî sınırlama olanakları*

Geçmiş kültürlerin coğrafî sınırları, bugün onlara sahip çıkanların içinde yaşadıkları ülkelerin sınırına tekabül etmediği gibi, geçmişteki herhangi bir toplum kültürü ile kendini idantik sayan bir kültür anlayışı bir yarı-gerçek olmak zorundadır. Nesnel bir tutumla bu idantite sorununa yaklaştığımız zaman, Ortaçağ’da bugün tanımladığımız şekilde bir Anadolu bulamayacağımız gibi, bugünkü Türk toplumunun da eşini, açık olarak, bulamayız.

Kültürel devamlılıkların sınırı ile bugün tanımladığımız ulusal sınırlar arasında direkt bir tekabül olmadığını ispat etmeğe hacet yoktur. Gerçi politik ve kültürel değişmelerin kompleksliği içinde, referans olarak bugün için sabit olan verilere dayanmak zorundayız; bu nedenle Anadolu-Türk, ya da Selçuklu sanatı terimlerini kullanıyoruz. Fakat bu terimler pratik zorunluluklarla ortaya çıkmıştır; “Anadolu-Selçuk Sanatı” teriminde Anadolu, bugün tanımladığımız bir coğrafî referanstır; Selçuklu ise bugün artık varolmayan bir tarihî kuruluşu anlatmak için kullanılıyor. Bu ikisinin kavram olarak yanyana gelmesi sadece bir soyutlama düzeyinde kabildir. Kolaylıkla görülen bu gerçek, sanat tarihi yorumları yapıldığı zaman nedense hatırlanmıyor. Biz Anadolu-Selçuklu sanatı içinde Dunaysır ile Sivas’ı bir

<sup>1</sup> Bu konuda bir tartışma için: Kuban, D., “İslâm sanatının yorumlanması”, *Anadolu Sanatı Araştırmaları* I, 1968, s. 9-27.

bütün içinde ele almağa çalışıyoruz. Dunaysır ile Haleb'in, söz konusu çağda, bugünden farklı ve daha direkt bir ilişki içinde olduğunu unutuyoruz.

Bu gözlemleri genelleştirerek, Selçuklu sanatının coğrafî kapsamının, bugünün Anadolusunun coğrafî sınırlarıyla tanımlanamayacağını ileri sürmek gerekir.

Öyleyse Anadolu-Selçuklu sanatı hangi coğrafî sınırlamalar içinde oluşmuştur? Bir sınır koymak kabil midir? Burada genel olarak, bir kültürün coğrafî sınırları sorununa cevap bulmak gerekiyor. Başlıca özelliklerini korumak şartıyla, Ortaçağ Anadolu-Türk kültürünün ve sanat üslubunun ulaştığı sınırlar tesbit edildiği zaman, bazı biçim ve düzenler için daha geniş, bazıları için daha dar yayılma alanları söz konusu olmaktadır. Örneğin Kubadâbat çinileri üzerindeki harpi motifi, aynı karakterde bütün Ortaçağ İslâm Sanatı için ortaktır<sup>2</sup>. Fakat Kırşehir'deki Melik Gazi Kümbetinin eşini dışarıda bulmak kabil değildir. Geometrik "tracée"lerin benzerlerini bütün İslâm ülkelerinde bulabiliriz; Divriği Kuzey Kapısı palmelerini bulamayız. Böyle gözlemler gösteriyor ki Anadolu Selçuk sanatı adını verdiğimiz olgular bütünü içinde başka coğrafî bölgelerle ortak biçimler çoktur. Öyleyse sadece Anadolu'ya özgü özellikler arıyorsak, bunların detaylarda değil, bütünün yöneliminde aranması gerekir.

Coğrafî sınırlar açısından ikinci bir tutum, Anadolu'da gördüğümüz biçimlerin uzandıkları bütün uzak bölgeleri de ortak bir değerlendirmeye tabi tutmak olabilir. Ancak böyle sınırların tesbiti pratik olarak imkânsızdır. Çünkü o zaman oyuna bütün Asya katılmaktadır. Ne İpek Yolundan geçip gelen Çin dragonunu coğrafî sınırlar içinde hapsedebiliriz, ne de Doğan kuşu ya da Kartal totemini Asya'nın göçebe kültürlerinde kolaylıkla izleyebiliriz.

Coğrafya açısından bir diğer sorun, sınırlar açısından değil, bölgenin olanakları açısından değerlendirmedir. Burada, yerel malzeme ve tekniklerin Anadolu'ya özgü yönlerinin araştırılması gerekmektedir ki bu açıdan da Selçuk çağında, sadece bugünün Anadolusuna özgü bir teknik yoktur. Mimaride taş, kerpiç gibi yapı malzemeleri, en azından Kafkasya, Azerbaycan, Mezopotamya ve Suriye için ortaktır. Pişmiş toprak, alçı, dokuma ve maden teknikleri için daha geniş sınırlar çizilebilmektedir. Böylece bu açıdan bir değerlendirilmede, kullanılan tekniklerin Anadolu'ya özgü olmalarından çok, Anadolu'da özellikle tercih edilmeleri, ve bu tercihler sonunda meydana gelen değişmelerin değerlendirilmesi gerekecektir.

Anadolu-Türk Ortaçağının tarihî gelişmesi ile sanat alanındaki değişmeler arasında daha direkt ilişkiler vardır. Malazgirt'ten öteye, Anadolu-

<sup>2</sup> Bak: Baer, E., *Sphinxes and Harpies in Medieval Islamic Art*. Jerusalem, 1965.

Türk tarihinin her yeni aşamasına, sanat alanında paralel bir gelişme te- kabül ettiği gösterilebilir. Hattâ kanımca, biz sanat biçimlerinin aldığı böl- gesel özelliklerin niteliklerini ve ilişki çevrelerini doğru tesbit edersek, diğer alanlardaki etki kaynaklarının neler olduğunu daha yakın olarak tahmin edebiliriz: Örneğin Konya sultanlarının Suriye ve Musul Atabegleri, Kuzey kuşağının Azerbaycan ve Kafkasya ile olan ilişkilerini yoğunluğunu, sanat alanına paralel olarak, politik ve ekonomik ilişkiler alanında da bulu- yoruz. Ortaasyalı biçimlerin direkt ilişkilerini bulduğumuz Danişment böl- gesi, Anadolu'ya Horasan veya Ortaasya'dan direkt intikal etmiş grup- ların daha yoğun olduğu bölge olarak ileri sürülebilir<sup>3</sup>. Malatya ve Harput Artuklularının İran'la olan ilişkilerinin yoğunluğunu, mimarilerinde gör- düğümüz direkt etkilere bakarak, iddia edebiliriz. Anadolulaşma sürecinin Konya ve Karaman bölgesinde daha yoğun olması ise, buradaki politik merkezlerin daha başına buyruk, daha çok Doğudan kopmuş olmalarına açık olarak bağlıdır. Nitekim sonradan Osmanlıların geliştirdikleri zengin kültür ortamı da, diğer beyliklere göre daha bağımsız olmuştur. Bir bakıma, coğrafi sınırları belirgin olmamakla beraber, tarihî gelişmeye paralel bir sanat ortamı tanımı yapılabilmektedir.

b) *İslâm ve Hıristiyan kültür ortamı içinde Anadolu Türk sanatı*

Bu ortamın niteliğini doğru belirtmek için üzerinde açıklığa kavuş- mamız gereken ilişkilerden bir başkası İslâm ve Hıristiyan Kültür ortamı içinde Anadolu-Türk sanatının durumudur. Anadolu Selçuk sanatı İslâm sanatı kriterlerinin dışına çıkıp, kendine özgü nitelikleriyle belirlenebilir mi? Bu sanatın muhtevası esas itibariyle islâmidir: Mimarinin fonksiyonel muhtevası, minyatürün edebî muhtevası, figürlü vokabülerin genel sem- bolizmi geniş bir islâmî zemin üzerinde anlam kazanıyor. Gerçi birçok istisnalar da vardır. Mezar yapılarının geç İslâm'da okadar önem kazan- masının, islâmî olmayan eğilimlerin sonucu olduğu açıktır. Fakat genellikle muhteva Ortaçağ Anadolu-Türk sanatını diğer islâmî üslûplardan ayıran şey değildir. Buna karşılık biçimsel vokabülerin kökünde bütün İslâm dün- yasının kullandığı, örneğin geometrik yüzey dekoru ve mukarnas gibi bile- şenler bulunsa bile, sadece İslâm Kültür ortamı Selçukluların kullandıkları motifleri belirlemek, sınırlamak için yeterli değildir.

Tıpkı İslâm tarihinin başlangıç devresinde olduğu gibi, motiflerin kökeni çok yönlüdür; ulusaldır (totemik sembollerde olduğu gibi); bölge- seldir (özellikle Anadolu ve Güney Kafkasya'nın taş mimarî geleneğine dayanan konstrüktif ve bazı dekoratif detaylarda olduğu gibi); spontane'dir

<sup>3</sup> Kuban, D., *Anadolu - Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965, s. 144.

(Divriği gibi bir yapıda görüldüğü gibi). Saf veya karışıktır, fakat homojen bir kültür ortamı içinden çıkmamıştır.

Bütün Doğu İslâm ülkelerinin, Türklerin gelişinden sonra geliştirdikleri mimarî, mimarî dekorasyon, minyatür, seramik ve dokuma, erken İslâma kaynak olan köklerden ilham almış, fakat kendilerinden önceki gelişmelerin doğrultusunu değiştiren yeni aşamalardır. Bu nedenle Ortaçağ Anadolu-Türk sanatına İslâm damgasını vuran, biçimlerin özelliğinden çok muhteva oluyor.

Öteyandan Hıristiyanlardan yeni fethedilmiş bir ülke söz konusu olduğuna göre, Hıristiyan dünyası ile ilişkinin de doğru ortaya konması gerekir. Yakındoğu Hıristiyan faktörünün İslâm tarihi boyunca rolü, en genel çizgileriyle, İslâm uygarlığının gelişmesi sırasında kurucu bileşen olarak; Klâsik İslâm İmparatorluğu çağında ise Hıristiyan dünyası, özellikle Bizansla, "interaction" açısından değerlendirilmiştir. Klâsik İslâmla Hıristiyan dünyası arasındaki Yakındoğu dengesini bozan Türkler oluyor. Doğu Hıristiyan dünyasının bir kısmının ilk Müslüman fetihleri arasında Arapların eline geçmesi ve Hıristiyan kültürünün yeni bir uygarlık sentezinin doğuşunda belli bir katkıda bulunmasından sonra, Türklerle, yeni bir fetih hamlesi şekilleniyor. Kısa bir süre içinde, yeni Hıristiyan ülkeleri, hem bu sefer, belki de Yakındoğu Hıristiyanlığının ağırlık merkezini teşkil eden topraklar, Anadolu ve ötesi, ihtiva ettikleri Antik anılarla beraber, Müslüman Türklerin eline geçiyor.

Bu yeni fetihlerin, ilk Arap fetihlerinden farklı bir yanı vardır. Suriye'yi ele geçiren ilk Arap orduları, yeni inancın verdiği gücün yanında, fazla bir uygarlık fonuna sahip değillerdi. Ve Emevi çağının sonuna kadar Arap sanatı, Suriye Hıristiyan Sanatının yeni bir yorumundan ibarettir. Oysa Anadolu'ya gelen Türklerin içinden geçip geldikleri Müslüman kültürü, klâsik çağını idrak etmiş, güçlü bir yaratma döneminden geçmiş bir kültürdü. Yani Anadolu fatihlerinin görgü ve bilgileri ilk Arap mücahitlerinden çok fazlaydı. Bu gözlem belki toplumun bütün katları için doğru değildir. Fakat büyük sanatın müşterisi olan hâkim sınıflar için geçerlidir. Türklerin taşıdıkları bu kültür klâsik İslâm kültürünü ne kadar temsil ediyordu? Bazılarına göre Türkler klâsik İslâm kültürünü yok etmişlerdir. Burada bir tartışmaya girmek gerekli değil: Acaba Türkler mi klâsik İslâm uygarlığını ortadan kaldırdılar, yoksa klâsik İslâm uygarlığı hayatini yitirdiği için mi, İslâm dünyası Türklerin elinde yeniden şekillendi? Yüzeyde kalan bir inceleme bile, bugün İslâma kimlik kazandıran bir çok şeyin Onuncu Yüzyıldan sonra ortaya çıktığını göstermektedir: Sanat alanında Emevî ve Abbasî çağları, biçimden çok muhteva tanımlıyor; biçim geçmiş

uygarlıklardan, fazla değişmeden alınmıştır. Erken İslâm sanatı, yeni fonksiyonlar içinde şüphesiz basit bir taklit düzeyinde kalmıyor. Fakat gerçek islâmî sentezler, klâsik Arap İslâmından sonra, İran'da ve Ortaasya'da, Türkiye'de, Hindistan'da, ve nihayet Fatımilerin Doğu ile ilişkilerini kesmelerinden sonra ve ondan öteye, Mısır'da ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkıyor.

Anadolu bu sentez devresine, diğer ülkelerden çok farklı bir ortam olarak girmiştir. Ortaasya'da ve İran'da, Akdeniz'in güneyinde Yedinci Yüzyıldan sonra hâkimiyet kurmuş bir kültür olan İslâm, Anadolu'ya Onbirinci Yüzyıldan sonra, fetihlerle beraber ithal ediliyor. Bu nokta Anadolu-İslâm kültür ve sanatının diğer ülkelerden farklı olmasının en önemli nedenlerinden biridir. Yani Anadolu-Türk kültürünün, diğer İslâm ülkelerine göre daha genç bir adaptasyon ortamı içinde oluştuğunu belirtmek gerekir. Tarihî gelişmelerde bu farklılığın neler yaratabileceğini, gelişmeyi hangi yönlere çekebileceğini analiz etmek kolay değildir. Ancak şu karşılaştırmayı yapmak olanağı var: Melik Şah İsfahan'da Mescid-i Cuma'yı daha eski bir caminin yerine yaptırmıştı. Fakat Konya'da Alâaddin camiinin yaptırıldığı tepe üzerinde bir Bizans kilisesi bulunuyordu. Şüphesiz Konya'ya cami yaptıran Türk Sultanlarının belleklerinde sayısız cami anısı vardı. Buna rağmen, eş zamanlı olduğu halde, Anadolu'da İran'ın eyvanlı caminin yerleşmemiş olmasının, herhalde, kültürün değerlendirilmesinde, yabana atılmayacak bir nedeni vardı.

Bunun nedenini nasıl açıklayabiliriz? Kanımca bu, Anadolu-Türk kültür ortamının başka İslâm ülkelerinde mevcut olmayan tazeliğinde, yeni bir fetih ülkesinin sunduğu yeniliklerin teşvik ettiği yaratıcılıkta aranmalıdır. Anadolu sanatında ortaya çıkan yeni kompozisyonlar, ne İslâm ülkeleri sanatlarından, ne de fethedilen ülkelerin geleneklerinden doğrudan doğruya aktarılmıştır. Çok kere bunlar, yeni Türk kültür ortamında, ilk defa bir araya geliyorlardı: Örneğin İran'da ve Türkistan'da pişmiş toprak üzerinde uygulanmış motiflerin büyük ölçüde taşla geçmesi Anadolu için karakteristiktir (Benzeri bir süreç, aynı yoğunlukta olmamakla beraber, Suriye'de de vardır). Şüphesiz bu arada, aynen ithal edilen ve hiçbir adaptasyon sürecine girmemiş biçim ve düzenler de yaşamakta devam ediyordu.

Türk idaresinde yaşayan Hıristiyan toplumun yeni istekler ve gelenelerin getirdikleri biçimler karşısındaki reaksiyonlarının analizi, bizim bu çağın sanat ürünlerinin meydana gelme sürecini anlamamıza yardım edebilir.

Bir örnekle açıklayayım: Divriği külliyesindeki dekoratif taş tonozlar, esas itibarıyla Yakınoğu'da çok yaygın bir tekniğin ürünü değillerdir. Dekoratif Taş tonoz konstrüksiyonu İran ve Ortaasya içinde karakteristik



değildir. Kafkasya'dan Suriye'ye kadar uzanan bölgede ise, dekoratif gelişmesi bu kadar güçlü olmayan, fakat teknik bakımdan ileri bir taş örtü geleneği var. Öteyandan Doğunun tuğla geleneği içinde, erken örnekleri pek fazla değilse de, gelişmiş bir tuğla dekoratif tonoz geleneği vardır. En azından İsfahan Cuma Camisi'nin Selçuk çağı tonoz örtülerinde, Divriği'den önceki örnekleri görüyoruz. Kanımca, Büyük Selçuklu ülkelerinin dekoratif tuğla tonoz geleneği ile, Kuzey Doğu Anadolu Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın taş tonoz yapı geleneğinin etkileşimi (interaction) Divriği gibi bir uygulamayı ortaya çıkarmıştır.

Böyle bir karışmanın mekaniği şöyle olabilirdi : Divriği şantiyesinde muhtelif gelenekleri temsil eden ustalar bir arada çalışıyorlardı. Yapının taş tonozlarını, Doğu Anadolulu ustalar yapmış olabilir. Öteyandan İran'dan veya Horasan'dan gelen bir başka ustanın elinde, tuğladan yapılan tonozlara ait bazı kalıp çizimleri bulunmuş olabilir. Nitekim Ortaçağ'da bütün İslâm ülkelerinde hemen hemen aynı geometrik çizimlerin bulunması, bunların ortak bir öğretisinin var olduğunu ispat etmektedir. Bu öğreti, ustaların elinde örnekler halinde, belki de kısmen belleklerinde bulunuyordu. Yerli ustalar kendilerinin, taştan da, tuğlada gösterilen dekoratif hünerleri gösterebileceklerini ispat etmek istemiş olabilecekleri gibi, Türk Sultanlarını etkilemek için, onların hoşuna gidebileceği tahmin edilen biçimleri uygulamaya çalışmış olmalıdırlar. Tuğla ile uygulanmış olan dekoratif biçimlerin taş ile uygulanmak istenmesinin bazı değişiklikleri gerektireceği de açıktır. Muhtemelen, buna benzer bir süreç sonunda hiç bir yerde olmayan yeni biçimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Biz bir şantiyede değişik yörelerden gelen ve değişik gelenekleri temsil eden ustaların bulunduğunu bildiğimize göre, bunların yanyana nasıl çalışabileceklerini ve şantiye organizasyonunun niteliğini de tesbit etmemiz gerekir.

Kollektif çalışmanın daha yaygın olduğu Ortaçağ'da, eserleri belli müelliflere mal etmek konusunda titiz davranmak gerekliliği de dikkat edilecek başka bir noktadır. Bir çok hallerde tesbit edilen sanatkâr adlarının, bütünüün meydana gelmesindeki katkılarının sınırı tesbit edilemez. Divriği'de Ahlatlı Hurremşah yapının baş mimarı da olabilir, yapı emini de, taşçı ustası da. Kendisiyle beraber başka Ahlatlı taşçı ustaları şüphesiz bulunuyordu. Ama o sırada Divriği'de Azerbaycan'dan, Gürcistan'dan gelen başka ustalar da vardı. Divriği de, caminin Kuzey, Batı ve Doğu kapılarını yapan ustalar aynı olamaz. Erzurum Çifte Minareli medresenin taçkapısı ile üzerindeki minarelerin ustaları da aynı kişiler olamazdı. Hattâ aynı malzeme ile olduğu halde Konya'da İnceminareli medresenin yazı şeritleriyle, köşelerdeki büyük plâstik palmelerin farklı gelenek ve ustalıklar gösterdiği

açıktır. Bu ortamda Hıristiyan ve Müslüman ustalar arasında, inançlarından dolayı bir ayırım yapıldığı söylenemez. Ayrıca Hıristiyan veya Müslüman bu ustaların büyük bir kısmının gezici olduklarını, ve kozmopolit bir sanat görünüşünün taşıyıcıları olduğunu kabul etmek gerekir<sup>4</sup>.

Bu vesile ile şu soruyu tekrar sormakta fayda vardır: Sanat ortamının yaratılmasında etnik karakterin rolü nedir? ulusal karakteri etnik açıdan yorumlar ve bunun sanat yaratımı üzerinde etkili olduğunu kabul edersek, bunun kültürel idantite açısından tespit edici olduğunu ispat etmek gerekir. Bunun için sanatkârların etnik kökenini, her eserde ayrı ayrı tesbit etmek, ondan sonra muhtelif ülkelerde ve değişik zaman kesimlerinde, aynı etnik karakterin benzer oluşlara yol açtığını ispat etmek gerekir. Ortaçağda, ya da ondan önce, hattâ sonra da, sanatkârların, adları dışında, kimliklerini tesbit etme olanağı yoktur. Örneğin Tiflisli Ahmet, Ahlatlı Hurremşah, Hoy'lu Abdülmümin, Anadolu'da başka bölgelerin etkilerini gösteren, fakat haklarında, yaptıklarından başka bir şey bilemediğimiz, yani adları üzerinde etnik spekülasyon yapılamayacak kişilerdir. Bugünkü bilgilerimizle, sanatkârların etnik hüviyeti üzerinde ısrar etmek, Anadolu sanatının değerlendirilmesinde içinden çıkılmaz, bilimsel olmayan bir yoldur. Bu nedenlerle, ulusal olguların tanımında, biz tek tek sanatkârların kimliğine göre değil, toplumsal ortamın hâkim eğilimine göre yorum yapmak zorundayız. Bu ortam Anadolu'yu Türk yapan ortam olduğuna göre, ortaya çıkan sanat eserlerinin, sanatkârların kişiliklerini aşan genel bir eğilim ürünü olduklarını kabul etmek daha bilimsel bir tutum olacaktır.

c) *Göçebe kültürünün ve saray çevrelerinin sanat tasavvuruna etkisi*

Etnik idantite sorununa geldiğimiz zaman, Anadolu'yu Türkleştiren büyük insan gruplarının, yani göçebelerin bu yaratma ortamının teşekkülünde hangi yönde etkili oldukları, ve toplumun büyük çoğunluğu ile, büyük sanatın müşterisi olan saray çevresinin etkilerinin payı üzerinde durmak gerekir.

Anadolu'yu fethedenlerin tümünün göçebe olmadığı ve Anadolu'ya yerleşenlerin Yakın ve Ortadoğunun çeşitli ülkelerinden kopup geldikleri biliniyor. Fakat Anadolu'yu Türk yapanların göçebe gruplar olduğu, yani Türkleşmenin toplumsal kaynağının şehirlerden çok kırlarda olduğu kabul edilebilir. Bu açıdan ulusal geleneklerin taşıyıcısının, şehirlerin kozmopolit kültür ortamı dışında kalan göçebe sanatı olduğunu düşünmek doğru bir öneri gibi gözüküyor. Bu taktirde, göçebe katkısının, yeni sanat ortamının

<sup>4</sup> Kuban, D., *Anadolu-Türk Mimarisinin kaynak ve sorunları*, s. 99-102; Kuban, D.; "Claude Cahen'in, Pre-Ottoman Turkey' adlı kitabı ve Anadolu'da Türk Şehri, Mimarisi ve Sanatı ile ilgili bazı düşünceler", *Anadolu Sanatı Araştırmaları II*, 1970, s. 11-13.

oluşmasında sınırlı olduğu düşünülebilir, ve göçebe ürünlerinin dokuma alanında, bugün niteliklerini pek bilmediğimiz maden işlerinde, dericilikte ve günlük kapkacakta kalmış olduğu ileri sürülebilir. Bununla beraber önemli bir nokta gözden çıkmamalıdır: Dokuma alanı, teknik olarak sınırlı olmakla beraber biçim vokabüleri açısından en zengin alandır. Taşınabilir; ister geometrik olsun, ister bitki veya hayvan motifleriyle oluşsun, diğer sanat alanları için kaynak ödevi görmüş olabilir. Kaldı ki dokuma insanın günlük yaşantısında, iç mimarî çevrenin, döşemenin, duvarın, sedirin, perdenin esas dekoratif unsuru idi. Bu açıdan, mimarinin spesifik teknikleri dışında, dokuma sanatının biçim taşıyıcılığı konusunda dikkatli olmak faydalı gözlemlere yol açabilir. Çok eskidenberi taşınabilir olanın çabuk yok olmasının, özellikle sanat biçimlerinin kaynakları açısından, ihmal edilen bir değeri olduğu ileri sürülebilir. Özellikle Türk çadır sanatının sonraki bütün gelişmelerde önemli bir rolü olduğu iddia edilmiştir<sup>5</sup>. Fakat bu etki, nedense, daha çok yapı formlarında aranmış, Ortaçağ sanatının gerçek yüzü olan dekorasyonda yeterince ortaya konmamıştır. Şüphesiz dokuma sanatındaki motifler sözlüğüne tek kaynak olarak bakmak fazla şoven bir iddia olur. Fakat dekoratif sözlüğün dokuma desenlerinde büyük ölçüde bulunduğunu iddia etmek pek hatalı olmayabilir. Ortaçağa ait dokuma örneklerinin çok az olduğunu biliyoruz. Fakat diğer malzemeler üzerindeki dekorasyonun, dokuma teknikleri ile ilişkiler açısından ele alınmasının, bu alanda çalışacaklara geniş perspektifler açması muhtemeldir.

Saray sanatı kavramının Selçuklu Çağı sanatını açıklaması bakımından yeri ve önemi sanatın toplum katları ile ilişkileri konusunun ikinci yüzünü teşkil ediyor: İslâm sanatı ve genellikle Asya'nın çeşitli ülkelerindeki Türk sanatları için bir saray sanatı kimliği birinci derecede önemli bir sıfatlandırma olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle de Türklerin hâkim oldukları bütün ülkelerde sadece hüküm sürenlerin kültürel yapılarına bağlı hâkim bir sanat iradesi, dolayısıyla yaygın bir Türk sanatının varlığı, bizim tarihçilerimizin genellikle benimsedikleri bir tutumdur<sup>6</sup>. Böyle bir kabul olağanüstü bir sadeleştirmeye dayanmaktadır. Böyle genelleştirmelerin en kolay belgelendirilmesi taşınabilir eşyalar ve gezici sanatkarların ortaya koyduğu kültür ortamındaki benzer olgular yoluyla olmaktadır. Oysa Ortaçağ sanatının ökümenizm'ini mümkün kılan İslâmî kültür ortamı içinde, Türkle özgü olan özelliklerin ne olduğunu belirlemek, bunların hepsinin Türk olduğunu söylemek kadar kolay değildir. Günümüz sanat tarihi yazarlı-

<sup>5</sup> Bu konuda Strzygowski'nin tezinden aşağıda söz edilecektir. Genel olarak Türk sanat tarihçilerinin bu alandaki çabaları yeteri kadar yaygın olarak bilindiği için, ayrıca üzerinde durulmamıştır.

<sup>6</sup> Bu açıdan O. Aslanapa ve S. K. Yetkin özellikle zikredilebilir.

ğında, etkisinin genişliği ne olursa olsun, tümüyle sadece politik gücün iradesine tabi bir sanat geleneği kabul edilemez. Bu yorum yanlışlığı sanatın müşterisi ile yapıcısı arasında yeteri kadar açık bir ayırım yapmamaktan ileri geliyor. Aksaray'daki Sultanhanı yaptıran Keykubat, ya da Beyşehir Ulucamiini yaptıran Süleyman Bey bu yapıların hangi özelliklerini, kişisel eğilimleri içinde tesbit etmiş olabilirler? Keykubat'ın ya da onun çevresindeki Sultanhanın taç kapısı tasarısına katkılarının ne olduğunu söyleyebilir miyiz?

Taçkapılarının çoğunun genel şemalara göre inşa edildiklerini biliyoruz. Kaldı ki İslâm hükümdarlarında, kendi uygarlık anlayışları içinde, edebî ve felsefî ilginin, zenaatkârlık ve inşaatçılık ilgisinden çok daha fazla olduğunu belgelemek kolaydır.

Öyleyse Selçuklu çağı sanatı bir halk sanatı mıdır? Halk sanatından kasıt halkın kendi tarihi yaşantısı içinde sürüp getirdiği teknikler ve biçimler dünyası ise, Selçuk halısı, kimin için yapılırsa yapılsın, bir halk sanatı ürünüdür. Buna karşılık belgelerle tesbit etmiş değilsek bile, Selçuk saraylarının tirazlarında yapılmış özel dokumaları aynı kategoriye sokmakta zorluk çekerdik. Fakat göçebe dünyasından yerleşmiş dünyaya bir şeyler taşımışsak, bunu Oğuz beylerinin değil, bütün halkın taşıdığını kabul etmek doğaldır. Bu açıdan o çağ sanatına saray sanatı demek kabil değildir. Sanatın büyük müşterisi saraydır. Bu da sadece Selçuklulara özgü bir özellik değildir; Yakın zamanlara gelene kadar, sanatın müşterisi hep saray olmuştur, ama yapıcısı değil. Hattâ geleneklerin koruyucusu da değil. Eğer sanatın yaratıcı, itici gücü, Türkçe yerine Farsça konuşan Selçuk idaresi olsaydı, Türk sanatının kendine özgü kimliğinden söz etmek zor olurdu. Demek ki Anadolu Selçuklu Sanatını ve diğer sanatları, saray sanatı olarak değil, sarayın istekleriyle halkın yaratıcılığını yanyana getiren toplum sanatı olarak yorumlamak gerekir. Bu noktada sarayın katkısının niteliği ortaya çıkıyor: Halk sanatı katında saf ulusal sanat gelenekleri korunur. Özellikle Anadolu'da yeni gelenler direkt taşıyıcı idiler. Saray bu ortamda, sadece kendi halkının değil, bütün hâkim olduğu halkların verdiklerine alıcı olmuştur. Kültürlerin karışmasında bu isteğin rolü esastır. Türk geleneğine, İraninkini, Bizansinkini katan idare eden gruplardır. İşte bu açıdan sarayın eğilimleri önemlidir. Fakat bu analizin açıkladığı gibi, ekseriya ileri sürülenin aksine, saray sanatı ulusal geleneği değil, karışmayı, evrenseli ve heterojeni teşvik etmiştir. Bu güçlü istek karşısında gelenekler birbirine karışır. Gürcü Hatun, Hıristiyan ressama resmini yaptırır. Ama zaman geçtikçe, yeni sentezleri oluşturan yine toplum olmuştur. Onun için saray çevresinde olduğu kadar, toplum kültüründeki gelişmeleri de yeterince ortaya koymak zorundayız.

d) *Anadolu-Selçuk kültüründe sanat eseri analizinin başlıca kriterleri*

Yukarıda belirtmeğe çalıştığım gibi, Anadolu-Türk ve bunun erken çağı olan Selçuklu sanatını, ayrıntıların kimliğinden çok, bütünü niteliğinde bulabileceğiz. Bunların birbirlerine karıştırılması yanlış bir yöntem uygulanmasıdır: Bir olguyu meydana getiren süreç ile o olgunun kendini karıştırmaktan ileri gelmektedir. Gerçi Anadolu mukarnasının Nişapur'lu prototiplerini hatırlamadan edemeyiz. Bu nevi ilişkiler Anadolu sanatının "Genesis"ini ortaya koymak ta faydalı olur; fakat mukarnas ne zaman Anadolu oldu? diye sorulursa, onun Anadolu'ya özgü kullanımının niteliğini ortaya koymak gerekir. Oysa Ortaçağda bazı hallerde bu kabil değildir: Örneğin Eyyubî veya Memlûk Suriyesi ile Güney-Doğu Anadolu arasında bir farklılaşma tesbit etmek zordur. Ve Mukarnasın Anadolu'laşması ancak Osmanlı çağında gerçekleşmiştir.

Bu gözlemleri sonuçlandırmak istersek şöyle özetleyebiliriz: Selçuk çağında Anadolu bir Kültürel bütünlüğü barındırmamıştır. Anadolu Selçuk Sanatı teriminin tutarlı bir anlamı olması için o çağda sadece Anadolu'ya özgü olguların tesbit edilmesi gerekliliği vardır. Bu takdirde bugünkü Anadolu sınırlarının sanat tarihi için ne anlam taşıdığı ortaya konmalıdır. Bunu gerçekleştirebilecek bir biçimsel analiz aşağıda önerilen düzende kurulabilir:

- a) Motiflerin analizi;
- b) Motiflerin içine girdiği kompozisyonun analizi.

Bu da üç açıdan ele alınabilir:

1. Değişik malzeme, 2. Değişik boyut, 3. Yeni yorum. Bu üçüncü analiz ögesi, diğerlerinden daha kompleks bir çaba gerektirmektedir. Değişik kaynaklı verilerin, sanatkâr tarafından yeniden yorumu iki plânda olmaktadır: Birincisi tek tek motiflerin bünyelerindeki değişiklikler; ikincisi başka orijinal motiflerle karışma.

Bu sorulara cevap verecek bir analiz yöntemi uygulandığı zaman genellikle üç değişik durumla karşılaşılabilir;

## I — Dolaysız intikal:

Bu tüm olarak veya ayrıntılarda olabiliyor: Malatya Ulucamisi, veya sımurg motifi. Bunlar Anadolu-Selçuklu sanatı dediğimiz gelişmenin genel çizgisi dışında kalmaktadırlar. Direkt intikal, bir Azerbaycanlı ustanın, küçük bir tuğla dekorunu, sınırlı bir yüzeyde uygulaması gibi hallerde daha açık olarak tesbit edilir. Dunaysır Ulucamisi mihrabı gibi durumlar bölgesel uygulamalar olarak, yine Anadolu gelişmesi dışında ele alınmalıdır.

## II — Dolaylı intikal:

Burada ilk tasavvur dışarıdan gelmekte, fakat uygulama yerli tekniklerle yapılmaktadır. Örneğin Ortaçağ kervansarayları bu kategoriye girerler. Mukarnasın taştta uygulanması da aynı şekilde değerlendirilmelidir.

## III — Birinci ve ikinci intikallerin karıştığı durumlar:

Birçok hallerde çeşitli kaynaklı motif ve işçilikler birleşmektedirler. Sivas Gökmedrese buna iyi bir örnektir: Orada taş işçiliği ve motifleri ile, sırlı tuğla uygulaması aynı kökenli şüphesiz olamazlar.

\* \* \*

Doğu ile kaynakda ilişkiler sorunu açısından Anadolu'daki oluşlarla İran, Horasan ve Ortaasya arasında paralellikler aranması için, bir yöntem olarak, özellikle kronojik sıra olmadığı zaman, benzer motif ve düzenlerin yoğunluğunu araştırmak yararlı olabilir. İstatistik yöntem bölgeler arasındaki ilişkileri tesbit için kullanılabilir. Örneğin külâhlı, ya da kubbeli mezar yapısının, Anadolu ile Azerbaycan ve Türkistan arasındaki alış veriş açısından ele alınması için, belli bir zaman kesiminde bu üç bölgede, kubbeli ve külâhlı kaç tane mezara tesadüf edildiği araştırılabilir. O zaman, Azerbaycan'la Anadolu'yu benzer bir sınıflamaya sokmak kabil olmakta, fakat Ortaasya ile bir araya gelmek kabil olmamaktadır. Buna benzer sonuçlar farklılaşmanın nedenleri üzerinde düşünmek için ipuçları verebilir. Biz Anadolu'daki durumu bir sentez oluşumunun ilk aşaması olarak değerlendirebiliriz. Selçuk sanatında ortaya çıkan eğilimlerin sentetik karakterinden söz edilebilir. Fakat sanat ortamı tüm olarak genel bir sentez havasından yoksundur. Şüphesiz bu, zaman geçtikçe, bazı ayrıntıların genel olarak kabul edilmiş klişeler haline gelmesine mani olmamıştır. Oysa, İran, Selçuklu çağında bir sentezin tam olarak şekillenmesine tanık olmuştur.

Anadolu ile, Anadolu'ya gelen Türklerin geldikleri bölgeler, yani Ortaasya arasındaki ilişkiler açısından bu satırların yazarı tarafından ileri sürülen fikirler, bu ilişkilerin olmadığı kanısından ileri gelmiyor. Bilâkis, Anadolu-Türk sanatının köklerinin, çokluk dışarıda olduğu kabul edilmelidir. Fakat Anadolu-Türk sanatının kimliği sadece köklerin niteliği ile açıklanamaz. Ve bazı romantik benzetmelerle yetinmek de kabil değildir. Örneğin çadırla kubbe arasındaki ilişkileri tekrar etmenin bilimsel bir niteliği yoktur. Gerçi Strygowski'nin vaktiyle ileri sürdüğü tezin esasında ilginç bir görüş yatıyordu ve onu burada tekrar hatırlatmak yararlı olabilir:

Sanat yaratması açısından yerleşmiş toplumla göçebe toplum arasında bir fark vardır: Bir tanesi fizikî çevresini yokolan malzemedan kuruyor, diğeri daha uzun ömürlü malzemedan; dolayısıyla biz geçmişe baktığımız

zaman yerleşmiş topluma ait verileri daha çok buluyoruz. Aynı şekilde çabuk yok olan malzeme ile yapılan mimarî ile, taştan yapılan arasında birincinin aleyhine bir durum var: Kerpiç veya ağaç zamanla yok oluyor; onunla beraber, bu malzeme ile yapılan biçimlerde; “öyleyse, diyordu Stryzowski, bir çok ana biçimlerin kaynağı, artık kaybolmuş ağaç yapılarda, hattâ göçebelerin çadır sanatındadır. Ama yok oldukları için bilmiyoruz. Başka malzemeye geçmiş biçimlerde, bu kaynakların niteliğini keşfedebiliriz”. Bu gerçekten ilginç bir görüştür. Ve kısmen doğru olduğu da kabul edilebilir. Fakat bu kaynak sorunu, bir sanatın kimliğini ortaya koymak için yeterli değildir. Hattâ bazen önemli de değildir. Örneğin dünyanın her yerinde kubbe kullanılmıştır. Bütün bu kubbelerin, göçebe çadırlarından çıktığı ispat edilirse, bundan dolayı İran’daki kubbelerle, Timurlu kubbesi, ya da Osmanlı kubbeleri arasındaki farklılık açıklanamaz. Sanat tarihinde benzer tartışmaların sonucu hiç alınmamıştır. Bu açıdan saf kaynaklara dönme romantizminden kurtulmanın sağlam sonuçlara erişmek için daha yararlı olduğu kanısındayım.

\* \* \*

Anadolulu üslûbun sınırı nasıl belirlenebilir? Anadolu’da kompleks bir gelişme sürecinin bazı yerde yoğun, bazı yerde daha az yoğun, bazen direkt ithal özellikleri, bazen de tersine, tamamen yerli verilerle, fakat genel olarak çeşitli eğilimleri ve teknikleri birbirine karıştırarak oluştuğunu ve, zaman içinde Anadolu-Türk sanatını, diğer İslâm bölgelerinden ayıran bir kimliğe kavuştuğunu görüyoruz. Bu gelişme içinde biz, sınırları belli bir bölgeye, ve sınırlanmış bir süreye Anadolu-Selçuk sanatının bölgesi ve zamanı olarak bakabilir miyiz? Bir senteze, hattâ kendini başkalarından ayıran bir sinkretizme ulaşılmışsa, bu sınırlanabilir mi? Örneğin Anadolu’yu Azerbaycan’dan ya da Suriye’den ayıran bir üslûp sınırı var mıdır? Varsa bütün bölgelerde eşzamanlı bir sürecin mi ifadesidir?

Bizim bugünkü bilgilerimize göre Onüçüncü Yüzyılın başından öteye kendini diğer İslâm bölgelerinden, çevreden ayıran bir Anadolu-Türk sanatı vardır. Geçit alanlarının oldukça geniş olmasına ve homojen özellikler göstermemesine rağmen esas itibarıyla iki ana bölge ayırmak kabildir. Bunlardan biri Kuzey-Orta ve Doğu Anadolu, diğeri Konya ve Kapadokya çevresinden Batıya doğru Orta Yayla bölgesi. Bunlardan sonuncusu, yani Konya Selçuklularının esas hâkimiyet bölgesi, yaratıcılığında çok, homojen hale getiren, bütünleştiren, formüle sokan özellikleriyle daha sonraki gelişmelerin kaynağı olan bir farklılaşmayı rahatlıkla bulabileceğimiz bir sanat yaratmıştır.

Kuzey şeridi, Danişment hâkimiyetindeki bölgelerin uzun bir süre, Konya ile eş güçte çekişmesi sonucu, belki de, tam analiz edemediğimiz

diğer ekonomik ve sosyal nedenlerle, ilişkisini Doğuyla daha fazla devam ettirmiş, tek tek eserlerde, çok kere daha yüksek bir artistik düzeye ulaştığı halde, homojen bir tasavvura ulaşmamıştır. Şüphesiz burada söylediğim bölgesel eğilimler, mutlak bir ayırım yapmak için yeterli değildir. Niğde de Alâaddin camisi gibi bir yapı, plânı ve örtü sistemiyle Kuzeye, dış yapısı, portali ile Orta Yaylaya bağlanır. Yine de Konya'ya politik olarak bağlı şehirlerin sanatında, örneğin Konya ve Kayseri portallerinde, ince minareli Karatay gibi istisnalar dışında, teknik ve kompozisyonda büyük bir homojenlik görülüyor.

Bu farklılaşma ne zaman belirli olmağa başlıyor? kanımca bu tarih Onüçüncü Yüzyılın başlarına rastlamaktadır. En azından İkinci Kılıç Arslan'ın çocukları arasındaki taht kavgasının bitimine getirmekte fayda var. Gıyasettin Keyhüsrev'in ikinci defa tahta çıkışı ve politik stabilizasyon, daha önceki gelişmelerin formülleşmeğe başladığı bir devre olarak tesbit edilebilir. Kayseri Çifte Medresesi, ya da Kayseri'de Külük camiinin restorasyonu ile beraber üslûp Anadolulaşmasından söz edebiliriz. Burada daha çok mimarî söz konusu oluyor. Çünkü en çok veri o alandadır. Bazı teknikler o sırada ancak ilk ürünlerini veriyorlardı. Sırlı dekorasyon tekniğinin en erken örnekleri Keykâvus zamanındadır. Zaten İranda da o sıralarda gelişmeğe başlıyor.

Moğol hâkimiyeti bu homojenleşmeğe Orta Yaylada büyük bir değişiklik getirmiyor. Fakat Kuzey kuşağında büyük anıtlar çağını açıyor. Ve bölgenin özellikle Azerbaycan'la ilişkisini güçlendiriyor. Bu taze ilişkiler, bölgenin homojen bir gelişme göstermesine engel olmuş olabilir.

Özetlemek istersek, tam tesbiti olanaksız olmakla beraber, Kafkasya, Azerbeycan, Batı İran, Mezopotamya ve Suriye ile Anadolu'yu ayıran ve birleştiren dağlık, geniş coğrafi bölgenin iç sınırında Anadolu-Türk sanatı daha ileriye dönük kimliğine kavuşuyor. Geçit bölgesinde ise büyük ulaşım yolları üzerindeki merkezlerin daha kozmopolit, özel bir durumu vardır.

## S O N U Ç

Sözünü ettiğimiz bu sanat bir sentez mi, yoksa bir sinkretizm midir? Bir sanat eseri ne zaman bitmiş bir sentezdir, ne zaman sinkretik bir çabanın ürünüdür? Gerçekte bunların ayırımını yapmak hemen hemen kabil değildir. Fakat kültür ortamının tümünü aldığımız zaman, genel bir sentezden söz edebilmek için, genel özelliklerin belirli olarak yaygın olması gerekir. Hattâ sadece yaygın olması da kâfi değildir. Sürekli olması da gerekir. Eğer bu tanım doğru kabul edilirse, Anadolu'da Selçuk devrinin tümüyle bitmiş bir sentez ortaya koymuş olduğu söylenemez.



Örneğin 13. yüzyıl taçkapısı, bir Anadolu sentezidir; ona karşılık cami planı oluşmamıştır. Fakat açık medrese Anadolu'ya özgü bir kimliğe, bütün varyasyonlar içinde genelleşmiş tasarımlara kavuşmuştur. Oysa bu devirde çini henüz Anadolu olmamıştır; ancak, büyük Selçuklu kültür alanı ile bir bütünlük içinde anlam kazanır. Aynı şekilde, ahşap işçiliği için de, Anadolulaşma henüz söz konusu değildir. Fakat taş dekorasyonunun özellikle geometrik örgüde, Anadoluştığı ileri sürülebilir. Buna karşılık mukarnas henüz daha yaygın bir sanat çevresinin ortak düzenlerin içindedir. Bazı uygulamalarda mutlak bir sinkretizm görülüyor. Örneğin Divriği, yahut Erzurum'da Saltuklu kümbeti, ya da Harput Ulucamisi, Konya bölgesinin erken tarihli hanları bu tutum içinde değerlendirilebilir.

Selçuk sanatı için ileri sürdüğümüz bu genellemeler Selçuk kültürünün tümü için de geçerli midir? Kültürü daha geniş, maddî ve manevî olguların tümünü içine alan bir anlamda kullanırsak, o zaman Anadolu-Türk ortamı için özel biçimlerin ortaya çıktığını, kaynakta hangi elemanları ihtiva ederse etsin, devlet şeklinden sosyal örgütlenmelere kadar, söyleyebiliriz. Ve bu genel kültür tablosu içinde, özellikle maddî kültür ürünleri, edebî kültürü değil, fakat toplumun günlük yaşantısına hâkim olan bütün sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik örgütlenmeyi yansıtarak, Anadolu bir çehre ile karşımıza çıkmaktadır.

Türk kültür tarihinde, maddî sanat verilerinin edebî ürünlerden daha önemli bir yeri olduğunu savunuyorum. Kanımca bu alandaki veriler ulusal muhteva açısından daha zengindir. Bu nedenle ulusal kültürün doğru tanımlanması ve gerçekten evrensel değerler yaratmış bir ortamın değerlerini kabul ettirmek için, doğru yöntemler kullanmak zorundayız. Bu yöntemlerin genel bir tarih felsefesi ve bilimsel tarih yazıcılığının müsamahakâr ve tutarlı davranışını yansıtması gerekir.

Institut kurde de Paris

## ALARA KALESİNDEKİ HAMAMLI KASIR VE 13. YÜZYIL ANADOLU MİMARİSİNDEKİ YERİ

Doç. Dr. ŞERARE YETKİN

13. Yüzyıl Anadolu mimarisinde saray ve köşklerin çok önemli bir yeri vardır. Bunlar hakkında bilgilerimiz yazılı kaynaklara dayanmaktadır. İbn Bibî'nin El-Evamirü'l Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye ve Kerimüddin Mahmud bin Muhammed Aksarayî'nin Musamarat al-Ahbar isimli eserleri bu kaynakların ilk ve en önemlileridir. Bunlarda Konya, Kayseri, Antalya, Alanya, Ankara, Aksaray, Erzincan ve Kubadâbad'daki saray ve köşklere işaret edilmektedir. Bugün bunların izleri ya tamamen ortadan kalkmış, ya da bir duvar parçası veya bir yığıntı halinde günümüze kadar gelmiştir. Ancak son zamanlarda yapılan kazı ve araştırmalarla bu sarayların özellikleri ortaya çıkarılmaktadır. Saray ve köşklerin plânlarının çeşitliliği ve zengin süslemeleri, 13. yüzyıl Anadolu sivil mimarisi için çok önemli olduğu kadar, devrin saray hayatını ve törenlerini de belirtmesi bakımından tarihsel belgeler olmalarıyla ayrıca değerlidirler.

Selçuklu sultanları saray ve köşklerini daima tabiatın muhteşem güzelliğini en iyi değerlendiren yerlerde inşa ettirmişlerdir. Alara kalesinin tam tepesinde inşa edilmiş olan hamamlı kasır, Selçuklu sultanlarının bu tabiat hayranlığı ve manzara zevkini en kuvvetle belirten bir örnek olarak zamana kadar gelmiştir.

Hamamlı kasrın tepesinde inşa edildiği Alara kalesi, Antalya-Alanya arasında sahilten takriben 10 km. içeriye kıvrılan bir yolun sonunda, dar ve derin bir vadide akan Alara çayının kenarında tek başına yükselen, kayalık ve çok dik bir dağ üzerindedir. Kalenin arka tarafı gayet dik bir yar halinde çaya inmektedir. Ormanlarla kaplı yemyeşil dağların arasından çıkan Alara çayı kalenin dibinden akmakta ve önde uzanan ovada kıvrımlar çevirerek denize ulaşmaktadır (Res. 1).

Sultan I. Alâeddin Keykubad ilk seferini askerî ve ticarî bakımdan çok önemli bir yer olan Alanya üzerine yapmıştı. Sultan, Alanya kalesinin fethinden sonra tekrar Antalya'ya dönerken, yolda Alara çayı kenarında yükselen muhteşem Alara kalesini görmüş ve kumandanlarından birine bu kalenin de fethedilmesi emrini vermiştir. İbn Bibî'de anlatıldığı gibi kale harpsiz Türklere teslim edilmiştir<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> İbn Bibî, Anadolu Selçuklu Devletinin Tarihi (Farsça Muhtasar Selçuknameden) M. Gençosman, F. N. Uzluğ, Ankara, 1941, s. 98-99.; H. W. Duda, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi, Kopenhagen, 1959, s. 109-110.

Alara kalesi Türklere geçtikten sonra da ismini muhafaza etmiştir. Fakat kale, Selçuklular zamanında tamamen yenilenecek, âdeta yeniden yapılmıştır. Sultan I. Alâeddin Keykubad, Konya-Alanya yolu üzerinde bulunan bu önemli mevkiye, kalenin karşısında, yolun dönemeç yaptığı yere Alara kervansarayını yaptırmıştır. Kapısı üzerindeki kitabesine göre H. 629 (1231) yılında inşa edilmiş olan bu han, Selçuklu sultanının sosyal hizmetlerinin âbidevî bir eserî olarak yükselmektedir. Kalenin eteğinde akan Alara çayı üzerinde bugün yıkık olan bir köprü kalıntısı da durmaktadır. Bu kervansaray ve köprü kalenin önemini büsbütün arttırmaktadır. Alara kalesi Osmanlılar zamanında da kullanılmış olup, nihayet IV. Sultan Mehmet zamanında terkedilmiş ve köy kalenin dışına taşınmıştır.

Kalenin Alara çayına kadar uzanan merdivenli gizli bir dehlizi vardır. Bu taş tonozlu dehliz kalenin eteklerinden ikinci sıra kadar uzanıyordu. Bugün birçok yerleri çökmüş, merdivenleri yıkılmıştır. Bu dehlizden çıkılınca dış surlara varılmaktadır. Dış sur iri moloz ve kesme taştan yapılmıştır. Kuleler dikdörtgen ve üç köşeli olarak sıralanmaktadır. Giriş kısmı üstü tonozla örtülü bir mekân olup, kemerli bir yan kapıdan içeri girilmektedir. Giriş mekânında nöbetçilerin durması için nişler açılmış ve oturmak için sekiler yapılmıştır. Dış surun bu esas girişinin hemen yanındaki çevre duvarında iki kitabe bulunmaktadır. Bunlardan biri duvarın girişine yakın bir yerine konmuştur. Dikdörtgen taş bir çerçeve içine yerleştirilmiş, alt kısmı kesik, üç satırlık nesih yazılı kitabe okunamayacak kadar harap (Res. 2). İkinci kitabe aynı kuşatma duvarı üzerinde, daha ortada ve yüksekte durmaktadır. Bu da dikdörtgen taştan bir çerçeve içinde olup alt kısmı kesiktir (Res. 3). Üç satır halinde kaba nesih bir yazıyla yazılmıştır. Kısmen harap olmakla beraber, okunabilen kısımda (Es-Sultanî. . . . Şâhenşâh) yazılıdır. Alara kalesini fethetmiş olan Sultan I. Alâeddin Keykubad'la ilgili olmalıdır. Kitabelerin alttan kesilmiş olmaları dikkat çekicidir. Belki de bu kitabeler duvar üzerinde tek tek yerleştirilmiş panolar halindeydi ve hepsi birden esas kitabeyi tamamliyordu. Bu iki kitabe arasında duvar sıvanmış olup, sıva üzerine kırmızı boya ile yapılmış iki fresk kalıntısı farkedilmektedir. Burada, cepheden, heraldik durumda iki figürü ve bunların uzun kollu kaftanlar giymiş olduklarını seçebiliyoruz (Res. 4). Ayrıca sıva üzerine kırmızı boya ile çizilerek kesme taşlar da taklit edilmiştir. Dış surun girişi böylece itinalı bir şekilde süslenmiştir. Bundan sonra kalenin en sarp kısımları gelmektedir. Merdivenler tamamen yıkıldığı ve ortadan kalktığı gibi, etraf ağaçlar ve dikenlerle kaplanmış, zaten çok kayalık olan tepeye çıkmak büsbütün zorlaşmıştır. İç kaleye götüren ikinci sıra surların çoğu yıkılmıştır. Asıl iç kale tam tepededir (Plân I.). Yuvarlak, kare ve üçgen biçiminde kulelerle çevrilidir. Dikdörtgen bir giriş mekânından tepesinde hamamlı

kasrın inşa edildiği iç kaleye girilmektedir (Res. 5). Kapıları zıt istikamette olan ve dıştan bir burç gibi görünen bu giriş mekânının üstü mazgallı bir düzlüktür ve yanlardaki sur duvarlarına geçit vermektedir (Plânda I). İç kalenin kapısından, kayalık bir arazi üzerinde hamamlı kasrın bulunduğu tepeye kadar kat kat yükselen kısma girilmektedir. Burası bir iç bahçe veya avlu gibi düzenlenmiş olmalıdır (Plânda II.). Sağ taraftaki büyük bir sarnıçın üstünü bugün dikenli ağaç dalları kapatmıştır. Bu sarnıçın suyundan tepedeki hamam için faydalanılmış olmalıdır. Ayrıca kalenin yamacında, dar bir yol üzerinde bırakılmış olarak bulduğumuz, yeşil taştan ve kenarları dilimli oyulmuş küçük bir havuzun suyu da bu sarnıçtan temin edilmiş olmalıdır. Havuz tahminimize göre tepedeki hamamlı kasra doğru tabii bir kaskat halinde yükselen avluyu süslemekte idi (Res. 6). Belki civardaki köylüler tarafından buradan çıkarılmış, ve daha fazla taşınamıyarak yol üstünde bırakılmıştır. Hamamlı kasrın temelleri tam tepedeki kayalara dayanmıştır. Hamamlı kasır üç kısımdan meydana gelmiştir. Asıl kasır, yan yana, üstü tonozla örtülü iki uzun mekândır (Plânda III.). Tonozlu mekânlar kesme taştan inşa edilmiş olup, içerden bir kapı ile birbirlerine açılmaktadırlar. Ayrıca ön kısımlarında bulunan iki ayrı girişin tam ortasında bir duvar kalıntısı daha bulunmaktadır ki burası, hem tonozlu odalara, hem de hamama geçit veren başka bir giriş mekânına ait idi (Res. 7). Tonozla örtülü iki mekânın üstü düz bir teras şeklindedir. Etrafında dikdörtgen mazgallar sıralandığı anlaşılmaktadır (Res. 8). Belki bu kısımda mazgal duvarlarına dayanan tahtadan ve camekânlı bir bölüm vardı ve kasrın Cihannüma kısmı idi. Çünkü burası Alara çayırının kıvrılarak aktığı ve denize ulaştığı harikulâde güzel manzaraya açılmaktadır (Res. 9). Sultan manzarayı en iyi şekilde değerlendiren bu bölümden etrafı seyrediyor olmalıydı. Bu kasır kısmına avlunun sağ yan tarafından bir taş merdivenle çıkılmaktadır. Bu merdiven hamam kısmına da yol vermektedir. Kasırdan tonozlu bir koridorla hamamın ılıklik kısmına geçilmektedir (Res. 10). Hamam moloz taştan inşa edilmiş olup tromplu iki küçük kubbesi ve külhanı vardır (Plânda IV.) (Res. 11). İlk küçük kubbeli bölümün kubbesi yıkıktır. Kubbe ve tromplar kalın bir sıva tabakası ile kaplı olup, kalan izlerden anlaşıldığına göre kırmızı boya ile yapılmış nebatî ve geometrik desenli fresklerle süslü olmalıydı. Buradan bugün biri örülmüş sivri kemerli iki kapı ile ikinci kubbeli mekân olan sıcaklığa geçilmektedir. Ayrıca bu bölümden yan yana iki küçük pencere arka taraftaki manzaraya açılmaktadır. Buradan baş döndürücü bir yükseklikten, sarp kayalık bir uçurumun dibinde akan Alara çayı görülmektedir. İkinci kubbeli mekânda da kubbeye intikal tromplarıdır. Kubbenin tepesi çökmüştür. Duvarlarda iki sıralı süknüklerinin kalıntıları görülmektedir. Moloz taştan yapılmış olan bu kısım

da kalın bir sıva tabakası ile kaplanarak, kubbe ve duvarların kaba taş malzemesinin örtüldüğü anlaşılmaktadır. Kubbe ve tromplarda kırmızı, sarı, mavi, siyah renkler kullanılarak insan figürlü fresklerle bir süsleme yapıldığı kalıntılardan seçilmektedir. Ayrıca bu bölümde döküntüler arasında küçük çini parçaları da bulunmuştur. Asıl sıcaklık kısmı olan bu bölümün kubbesinin ve tromp bölgesinin içinin insan figürlü ve nebatî motifli fresklerle, alt duvarlarının ise hiçbiri in situ olarak bulunmamasına rağmen, haç ve sekizgen yıldız biçimli çini levhalarla kaplanarak süslenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısım da kesme taş söveli bir pencere ile arkasındaki küçük külhan bölümüne açılmaktadır. Külhan kısmı ortası küçük bir kubbecik şeklinde olan tonozla örtülüdür. Bunun da arkasındaki daha büyük tonozlu bir mekân açıklığı vardır. Bu kısma dış avludan taş bir merdivenle çıkılmaktadır. Külhanı yakmak için bu merdivenli mekân kullanılıyordu. Buranın da arkasında gene tonozla örtülü daha büyük bir bölüm vardır ki ayrı bir taş merdivenle avluya geçit vermektedir (Plânda V.). Bu mekân da iç kalenin surlarına bağlanmaktadır (Resim. 12). Kanaatimizce, ortadaki küçük bir hamamla bağlanan sağ ve soldaki tonozlu büyük odalar kasrın esas oturma mekânlarıdır. İç kalenin kapısından girildiği zaman iç avluda, kayalık setler halinde tepedeki hamamla kasa doğru yükselen bahçeye çıkılıyordu. Burada sağa doğru dönen taş bir merdiven, sultan ve haremine mahsus uzun tonozlu mekânlara çıkarıyordu. Bu kısımdan hamama da ayrı bir giriş yapılmıştır. Sola doğru dönen merdiven ise iç kalenin surları ile bağlanan tonozlu mekânlara götürüyordu ki buraları saray muhafızlarının ve hizmetlilerinin oturduğu bölümlerdi. Alara kalesinin tam tepesinde inşa edilmiş olan bu küçük hamamlı kasır Selçuklu sarayları içinde bugüne kadar bilinenlerin ilkidir. Yerinin güzelliği ve ava müsait olmasından dolayı, bir av ve eğlence kasrı olarak kullanılmıştır.

Hamamlı kasrın asıl önemini arttıran hamamın içini süsleyen figürlü fresklerdir. Anadolu Selçuklularından günümüze kadar gelebilen figürlü fresk süslemeli tek yapıdır. Asıl kasır kısmında hiçbir süslemeye rastlanmamasına rağmen, moloz taşlarla oldukça kaba bir duvar tekniği ile inşa edilmiş olan hamam, içten kalın bir sıva tabakası ile kaplanarak, renkli fresk ve çinilerle, bir saray hamamına yakışacak şekilde süslenmiştir. Sıcaklık kısmının kubbesi içinde, kubbenin tepesi yıkık olduğu için bugün pek azı kalmış olan iki insan figürlü fresk seçilmektedir. Bunlardan biri tam cephe-den tasvir edilmiştir (Res. 13). Baş çeneye kadar noksandır. Sarı zemin üstüne ince siyah konturlarla çizilmiş, kırmızı ile renklendirilmiştir. Figür, yakası zengin kıvrımlarla belirtilmiş bir kaftan gitmiştir. Belinde kalın bir kuşak vardır. Kaftanın uzun kollarında rumîlerle süslü (tiraz) pazubend denilen şeritler vardır. Boynunda bir gerdanlık sarkmaktadır. Figürün bel-

den aşağısı bugün silinmiş olduğu için görülememektedir. Ancak bir kolunu beline dayamış, diğerini yana doğru uzatmış olduğu farkedilmektedir. Bu kolun, yandaki diğer bir figüre uzandığı, belkide el ele veya kol kola tutuşukları, izi kalmış olan diğer bir koldan anlaşılmalıdır. Bu ikinci figürün uzun ve bol kollu kaftanında tiraz şeridi seçilmektedir (Desen: 1). Figürlerin durumundan el ele veya kol kola tutunarak bir raks yaptığını tahmin ediyoruz. Bir saray eğlencesi kubbede resmedilmiştir. Kubbede bugüne kadar kalabilmiş diğer bir freskte ise yarım profilden ayakta duran bir figür görülmektedir. Bunun da baş kısmı dökülmüştür. Fakat figürün vücudundaki bir burkulma hareketi fark edilmektedir. Sarı zemin üstüne koyu mavi uzun bir kaftan giymiştir. Bir kolunu öne uzatmış, diğerini vücuduna dayamıştır. Kaftanın uzun kollarında gene tirazlar farkedilmektedir (Res. 14). Fresk çok harap olduğu için detaylar belli değildir. Kaftanın görünüşünden bunun bir kadın figürü olduğunu sanıyoruz (Desen: 2). Çok harap olmakla beraber, fresklerin genel durumundan bunların, kubbenin yuvarlaklığına uydurulmuş, ayakta duran kadın ve erkek figürler olduğu ve bir çember şeklinde sıralanarak bir raks sahnesini canlandırdıklarını düşünebiliyoruz. Kubbenin tromp bölgesinin de fresklerle süslü olduğu anlaşılmalıdır. Trompların içi tamamen dökülmüştür. Ancak etraflarının kırmızı bir şeritle çevrildiği ve köşe dolgularında rumîli nebatî süslemeler olduğu anlaşılmalıdır. Trompların arasında kalan üç dilimli sahalardan birinde gene kırmızı bir çerçeve içine alınmış oturan bir insan figürü vardır. Figür çok tahrip edilmiş olmakla beraber, seçilebildiği kadar, Türk Oturuşu denilen durumda, bağdaş kurarak oturmuş şekilde tasvir edilmiştir (Res. 15). Bir elini beline dayamış diğer elini yukarı doğru kaldırmıştır. Belki elinde bir içki kabı tutmaktadır. Etrafında kıvrık dallı nebatî bir dolgu vardır. Figürün önündeki dökülmüş kısımda üzerinde içki kapları olan bir sehpa olmalıydı. Burada da saray hayatı ile ilgili bir içki sahnesi canlandırılmış olmalıdır. Tam külhana açılan pencerenin üstüne rastlayan kısımda ise, siyah boya ile çizilmiş, ayakları sivri tırnaklı pençe şeklinde garip bir yaratığın vücudunun alt kısmı görülmektedir. Saray hayatı ile ilgili sahneler arasında böyle bir figürün bulunuşunu izah etmek zordur. Külhana açılan pencere üzerinde olmasıyla, belkide ateşle ilgili efsanevi bir figüre işaret etmektedir (Res. 16).

İran'da Büyük Selçuklulardan kalan figürlü freskler çok azdır<sup>2</sup>. Saray hayatından sahnelerle duvarları süsleyen bu Büyük Selçuklulardan kalan fresklerle, Anadolu Selçuklularının eseri olan hamamın freskleri arasında üslûp ve muhteva bakımından çok yakın benzerlikler vardır. Kıyafetler, kol-

<sup>2</sup> L. Morgenstern, Mural Painting, A. U. Pope, Survey Of Persian Art, Vol II, s. 1375-76, Pl. 554 A-B. Fig. 508-509.

lardaki tirazlar, boyundaki kolyeler, kuşaklar, duruş şekilleri aradaki bağının kuvvetini belirtir. Hamamdaki fresklerde figürlerin yüzleri seçilemeyecek kadar harap olmalarına rağmen aynı çehre hatlarına sahip olmaları gerektiğini devrin çinilerinde görülen insan figürlerindeki kuvvetli benzerliğe dayanarak söyleyebiliriz. Özellikle 12.-13. yüzyıla tarihlendirilen ve Rey'de yapılmış olan koyu mavi sır altına kabartma tekniğinde bir kavanozun süslemesi fresklerin kompozisyonu için en yakın örnektir (Res. 17). Parish-Watson koleksiyonunda olan bu kap üzerinde el ele tutuşarak dans eden kadın ve erkek figürleri tasvir edilmiştir. Figürlerin kıyafetleri, yakalardaki kıvrımlar, kollardaki tirazlar, süs eşyaları aynıdır. Konu benzerliği, hamamdaki kubbe fresklerinin kompozisyonunu açıklayabilmemiz için en belirli dayanaktır. Fresklerin aşağı kısımları tam seçilememekle beraber, aynı şekilde, ayakta duran ve el ele tutuşmuş kadın ve erkek figürlerinin kubbenin yuvarlaklığına uygun, bir çember şeklinde sıralanarak rakseder durumda tasvir edildikleri anlaşılmaktadır.

Hamamın sıcaklık kısmında döküntüler arasında bulduğumuz çini parçaları ise Selçuklu saraylarında kullanılan çinilerin benzeridir. Parçalar içinde, sır altı tekniğinde yapılmış bir kuşun kanadı ve bir diğerinde de ayağı farkedilmektedir. Ayrıca firuze sır altına siyah süslemeli haç biçiminde olanlardan da parçalar bulunmuştur (Res. 18). Bir kazı yapıldığı takdirde başkalarının da bulunması mümkündür. Kubadâbad sarayları kazılarında çıkarılan sekiz köşeli yıldız ve haç biçimli levha çinilerin benzerleri olan bu çiniler, sarayları süsleyen çinilerden arta kalanlardan olmalıdır ve aynı sıralama sisteminde hamamın duvarlarına kaplanmıştı. Böyle çinilerle bir kısmı kaplanmış bir hamam da, Kayseri'de Sultan Alâeddin Keykubad'ın hanını Mahperi Hatun tarafından yaptırılan Huand Hatun külliyesindedir<sup>3</sup>. Figürlü çinilerin hamamların süslenmesinde de kullanılmış olması dikkat çekicidir.

Alara Kalesi tepesinde inşa edilmiş olan bu küçük hamamlı kasır, gerek plânlı, gerekse figürlü freskleri ile 13. yüzyıl Anadolu mimarisinde önemli bir yer alır. Anadolu Selçuklularından günümüze kadar kalabilmiş, bu özellikteki tek eser olması önemini artırır. Hamamlı kasır ve süslemeleri, İslâm mimarisinde çok eski bir ananesi olan ve ilk âbidevi örnekleri Emevî mimarisinde görülen hamamlı kasır fikrinin, çok mütevazı bir ölçüde de olsa, Anadolu Selçuklularındaki devamını gösterir. 13. yüzyıl Anadolu Selçuklu köşk ve sarayları içinde bugüne kadar hamamlı bir kasır tespit edilememiş-

<sup>3</sup> Y. Önge, *Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesinin Hamamında Yeni Bulunan Çini Tezvinatı*, *Ön Asya*, sayı: 47, s. 11 vd.; E. Yurdakul, *Son Buluntulara Göre Kayseri'deki Hunat Hamamı*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi II*, Ankara 1971, s. 141-151.



tir. Bir köşkler topluluğu halinde olan Konya sarayı hakkında bilgilerimiz bugün sadece bir duvar halinde kalmış olan Alâeddin köşkünde toplanır<sup>4</sup>. Bu köşkün minâî tekniğindeki çinileri ve stuko süslemeleri Selçuklu sanatındaki figür sevgisinin ilk önemli örnekleridir. Kayseri yakınında, Erciyes dağının karlı tepesinin aksettiği bir kaynak gölü kıyısında serpiştirilmiş küçük köşklere meydana gelmiş Keykubadiye'de de hamamlı bir kısma rastlanmamıştır<sup>5</sup>. Bulunan çini parçaları ise figürsüzdür. Beyşehir gölü kıyısında Sultan Alâeddin Keykubad'ın emri ile inşa edilen Kubadâbad'da böyle hamam bölümlerinin olması kuvvetle mümkündür. Kazılar ilerledikçe ortaya çıkarılacaktır<sup>6</sup>. Yapılmakta olan kazılar sırasında bulunan çok zengin figürlü, sıraltı ve perdah tekniğinde çiniler ve stukolar Selçuklu tasvir sanatındaki yaratıcı gücü ortaya koyacak niteliktedir. Antalya ve Alanya civarındaki küçük köşkler ise sulak ve güzel manzaralı yerlerde inşa edilmişlerdir<sup>7</sup>. Buralarda bazı çini parçalarına rastlanmıştır. Bütün bu köşk ve sarayların duvarlarında fresk süslemeleri olmalıydı. Fakat günümüze kadar hiçbiri kalamamıştır. Ancak Alanya kalesi, ve Aspendos'daki antik tiyatronun Selçuklular zamanında saray olarak kullanılan kısımlarında olduğu gibi kalmış kırmızı boya ile yapılmış geometrik çizgiler vardır.

13. Yüzyıl Anadolu mimarisinde hamamlı kasır tipini devam ettiren çok önemli bir eser, Diyarbakır iç kalesinin tepesinde inşa edilmiş olan Artuklu sarayıdır<sup>8</sup>. 13. Yüzyılda Anadolu Selçuklularının komşusu olan Diyarbakır Artuklularından kalmış olan bu sarayda yapılan kazılarda, dört eyvanlı divanhane kısmının ortasında bir havuz bulunmakta, bu havuza bir selsebilden akan sular kanallarla boşalmaktadır (Plân II). Selsebil, kanallar ve havuz çini, renkli taş ve cam mozayik küplerle zengin bir şekilde

<sup>4</sup> F. Sarre, *Der Kiosk von Konia*, Berlin 1936.; M. Akok, *Konya Alâeddin Köşkü*, Türk Etnografya Dergisi, sayı: XI, Ankara 1969, s. 47-73.

<sup>5</sup> O. Aslanapa, *Kayseri'de Keykubadiye Köşklere Kazısı* (1964), Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XIII - 1, Ankara 1965, s. 19-41.

<sup>6</sup> K. Otto - Dorn - M. Önder, *Bericht über die Grabung in Kubadabad*, *Archaeologischer Anzeiger*, Heft 2, 1966.; K. Otto-Dorn - F. Tunçdağ - G. Öney - J. Sourdel - Thomine, *Bericht über die Grabung in Kobadabad* 1966, *Archaeologischer Anzeiger* Heft 4, Berlin 1969.

<sup>7</sup> İ. H. Konyalı, Alanya (Alâiye), İstanbul 1946, s. 338-361. Has Bahçe, Şikârhane, Oba sarayı, Güleşan, Buzacı Avlusu köşklere bahsedilir. Ancak bunlarda esaslı kazı ve araştırmalar henüz yapılmamıştır.; Y. Yavuz, *Alanya'nın Demirtaş (Syedre) Bucağındaki Köşk*, *Belleten*, Ankara 1970, Cilt XXXIV, Sayı, 135, s. 353-371. İki katlı bir köşkü etrafı bir şekilde tanıtmaktadır.

<sup>8</sup> O. Aslanapa, *Diyarbakır Kazısından ilk rapor*, Türk Arkeoloji Dergisi, sayı: 11, Ankara 1962.; Aslanapa, *Die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakır* (15 sept. - 1 Okt. 19761: 15 Sept. - 27 Sept. 1962) *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca (Venezia 26-29 Settembre 1963)*, Napoli 1965, 13-31.

süslenmiştir. Firuze sır altına siyah boyalı çift başlı kartal figürlü çini levhalar ve havuzun içinde renkli cam ve taş küp mozayiklerle yapılmış olan çifte balık ve ördek figürleri Artuklu sanatının figür anlayışını belirtir. Sarayın Hypocaust sistemiyle ısıtılan hamam kısmı, hamamlı kasır plânının Artuklu mimarisinde de uygulanmış olduğunu gösterir.

Alara kalesindeki hamamlı kasır, gerek plânı, gerekse insan figürlü freskleri ile 13. yüzyıl Anadolu Selçuklu mimarisinin zenginliğine önemli bir katkıda bulunmaktadır<sup>9</sup>.

Institut kurde de Paris

<sup>9</sup> S. Llyod – D. Storm Rice, *Alanya (Ala'ıyya)* London 1958, s. 48 de hamamdaki figürlü fresklere ilk defa temas edilmiştir. Fakat etraflı bir bilgi verilmemiştir. Alara kalesini, 1969 yılında bu bölgeye yaptığımız bir gezi sırasında incelemek imkânını bulduk ve tanıttık. Ş. Yetkin, *Sultan I. Alâeddin Keykubat'ın Alara Kalesi Kasrı Hamamındaki Freskler*, Sanat Tarihi Yıllığı III, İstanbul 1970, s. 69-88.

## SELÇUKLULARDA RESİM SANATI

SUUT KEMAL YETKİN

Türkler, yerleştikleri ve devlet kurdukları her bölgede, kentler ve büyük uygarlık eserleri yaratmışlardır.

Von Lecoq'la başlayan kazılardan beri, Uygurlar tarafından Budist tapınakların duvarlarına yapılan resimleri biliyoruz. Türklerin, İslâmlığı kabul ettikten sonra, heykel ve resim alanındaki çalışmaları durmamış, plâstik geleneğini kaybetmeden, buldukları bölgelerin özelliklerine göre bazı değişiklikler geçirerek gelişmiştir.

Öte yandan, Gazne yakınlarında, Sultan Mahmud'un yaptırdığı Leşker-i Bazar sarayı tören salonunun duvarlarındaki freskolar; Selçuklular zamanındaki rondbos heykeller veya kabartma figürlü kompozisyonlar; Rey ve Kâşan'da yapılmış olan vazolar veya tabak üzerindeki renkli kompozisyonlar, Türklerin yalnız mimarîde değil, resim ve heykel sanatlarında da üstünlüğünü göstermektedir.

Bu resimler, yalnız sanat özellikleriyle değil, belgesel nitelikleriyle önem taşırlar ve giysileri, başlıkları, saç biçimleriyle de dikkati çekerler.

Şimdi, Gaznelilerde, Horasan ve Anadolu Selçuklularında, figüratif sanatların durumunu, örnekler vererek gözden geçirelim:

Son zamanlara kadar, Gazneli sanatı hakkında hemen hiç bir şey bilinmiyordu. Bilinen, biri Sultan Mahmut, biri de Sultan Mesut için dikilmiş iki zafer kulesi ile, mezarlardan ve bazı yapılardan kalma nakışlı, süslü mermer levhalar, bir de bugün Kâbil müzesinde bulunan birkaç çanak çömlekten ibaretti. Ama, Fransız arkeoloji heyetinin, 1949, 1950 ve 1951 yıllarında, Afganistan'da, Leşker-i Bazar kazılarında ortaya çıkardığı büyük saray, Gazneli sanatının hem mimarlık, hem resim bakımından taşıdığı büyük önemi göstermiş, Gazneli sanatı ile Selçuklu sanatı arasındaki boşluğu doldurmamıza imkân sağlamıştır.

İşte, Sultan Mahmut'la Sultan Mesut'a ait olan ve temeli XI. yüzyıl başlarında atılan, 164×92 metre boyutlu bu saray, özellikle dikdörtgen biçimindeki geniş avlusunun Kuzey kenarı ortasındaki bölümle dikkati çeker. Sarayın tören ve kabul salonu olan bu muhteşem bölümün duvarlarında Sultan Mahmut'un yaptırdığı resimler bulunmaktaydı. 60 kadar olduğu düşünülen bu resimlerden 44'ünün kalıntıları korunmuştur. Bunlar, tabii boyda, vücutları karşıdan, ayakları yandan görünen sıra halindeki

insanları göstermektedir. Ne yazık ki bu figürlerin başlarından bir şey kalmamıştır. Fakat, birer hale ile çevrili oldukları sanılmaktadır.

Sultan Mahmut'un subaylarını ve askerlerini temsil eden bu insanların sırtlarında, değişik parlak renkte, değişik örgeli, zengin kumaşlardan yapılmış, soldan kapanan, eteği dışa devrik, tek örnek uzun giysiler görülmektedir. Figürlerin hepsi, silintiler yüzünden seçilemeyen bir aletin veya kılıcın kabzasını tutmaktadır. Resimler arasında, başlar ve kalçalar hizasında süs rozetleri, çiçekler ve kuşlar yer almaktadır.

Yazılı kaynaklar bu freskolardan sözediyordu. Sözgelisi, Ferideddin Attar'ın *Tezkiret-ül Evliya*'sında şunları okuyoruz: Ebu Said İbn Ebi'l Khayr'ın babası, dostu Sultan Mahmud-u Gaznevî için bir saray yapmış, bütün duvarlarını da Sultan Mahmut'a ait askerlerin ve fillerin suretleriyle süslemişti.

İşte bu belgesel bilgi, Leşker-i Bazar kazıları ile doğrulanmış bulunuyor. Burada, Sultan Mahmut'un sünnî bir Müslüman olduğunu da unutmamak gerekir. Çünkü, Batılı bazı sanat tarihçileri, İslâmîliğin tasviri yasak ettiğini yazıp dururlar.

Gazneli geleneğini, gerek mimarlıkta, gerek resimde, Horasan Selçukluları izler. Gerçi, Büyük Selçuklulardan kalma duvar resimlerine bugüne kadar rastlanmamıştır. Ama buna karşılık, az da olsa, elimizde, New York Metropolitan Museum'da bulunan bir stuko kadın başı, Pensylvania Museum'da bulunan ve Irak Selçuklularından II. Tuğrul'u tahtında oturmuş olarak gösteren kabartma kompozisyon gibi bazı eserler var ki, Selçukluların ileri bir sanat düzeyinde olduklarını göstermektedir. Fakat, asıl zenginlik ve özgünlük, Rey ve Kâşan vazolarında ve tabaklarında görülür. Gerek renk, gerek kompozisyon bakımından ileri bir sanat aşamasını gösteren bu resimler, Horasan Selçuklularının, bu resimlerle yetinmeyerek freskolar da yapmış olmaları sanısını uyandırıyor bizde. Birgün böyle bir eser bulunabilir. Nitekim, Horasan Selçuklularından kalma minyatürlü hiçbir yazma bilinmezken, bugün böyle bir yazma Topkapı Sarayı Müzesinde vardır.

1959 yılında, rahmetli Profesör Ahmet Ateş, Topkapı Sarayının hazine kitaplığında bir kitap ararken, başka bir kitapla karşılaşmış, Varka ve Gülşah mesnevisini bulmuştur. Bu yazma, Halife Osman ve Muaviye zamanlarında yaşamış olan Arap şairi Urvah b. Hizam al-Udhri'nin acıklı hikâyesinden esinlenerek, iki sevgilinin felâketle sonuçlanan aşk serüvenini anlatmaktadır. Ahmet Ateş, bu kitap hakkındaki bilgileri ilkin 1959 yılında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin yayımladığı *Türk Dili ve Edebiyatı* dergisinde; sonra da, 1961'de, daha ayrıntılı olarak, *Ars Orientalis*'in IV. sayısında bilim dünyasına tanıttı. Farsça yazılan bu manzum hikâyenin

değeri, şiir yönünden çok, içindeki 71 minyatürden gelmektedir. Yazmanın son yaprağı kopmuş olduğundan, hangi tarihte kopya edildiği ve resimleri yapan Abdü'l Mü'min Muhammed El-Khoyi'nin kim olduğu, nerede ve ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte, metnin, XII. ve XIII. yüzyıllarda beğenilerek kullanılan yuvarlak, kıvrak bir nesihle yazılmış olması, hele minyatürlerinin Rey ve Kâşan vazolarındaki minyatürlerle büyük bir benzerlik göstermesi, bu minyatürlerin de XII. yüzyılın sonlarında veya XIII. yüzyılın ortalarında yapılmış olduklarına bizi inandırmaktadır.

Anadolu Selçukluları zamanında da figürlü resim geleneği sürüyor. Bu gerçeği, yakın zamanlarda Konya Alâeddin Tepesi ile, Beyşehir gölünün Güneybatı kıyısındaki yazlık Kubad-Âbad sarayının yıkıntıları altından çıkarılan, çini panolar da göstermektedir. Buna karşılık, yazılı kaynaklar Anadolu Selçukluları devrinde *birçok nakkaş adı* saydığı halde, bugüne kadar tek bir minyatürlü yazmaya veya yaprak halinde bir minyatüre rastlanmamıştır. Bu nakkaşların en tanınmış olanlarından Ayn'üd-devle-i Rumi'nin bir portre ressamı olduğunu Mevlâna Celâl-üd-din'in yirmi kadar portresini yaptığını Ahmed Eflâkî'nin Menakib-ül Arifin adındaki eserinden öğreniyoruz.

Demek, topraktan çıkarılan kadın ve erkek figürleri ile süslü, ince bir renk zevkini gösteren çini parçaları bulunmasaydı, Anadolu Selçuklu resim sanatı hakkında hiçbir bilgimiz olmayacaktı. Salonların ve odaların duvarlarını kaplayan bu çini levhalar üzerindeki resimler Horasan Selçuklularının vazo ve tabakları üzerindeki figürlerle, biçimlerde, her bakımdan benzerlik göstermektedir.

Kısacası, Uygur Türkleriyle gelişen resim sanatının Horasan'a ulaştığı, oradan Anadolu'ya geçtiği böylece açığa çıkıyor.

Sözlerimi şöyle bağlamak istiyorum: Dünya sanatına katkıda bulunacak nitelikte, özgün bir Türk sanatı olduğu halde çoğunlukla Batılı sanat tarihçileri veya oryantalistler neden uzun yıllar boyunca bunu görmedi veya görmek istemedi? Bunun birçok nedenleri vardır. Anlatılması uzun sürer. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki bunun baş sorumlusu biziz. Uzun yıllar her şeyimizi dışardan bekledik, dışardan aldık. İstedik ki sanatımızı da bize onlar tanıtsın. Ne zaman ki kendi davalarımıza kendimiz eğilmeye başladık, sanatımızı kendimiz incelemeye koyulduk, Türk sanatı, başta Selçuklu sanatı, Batının dikkat ve ilgisini çekti. Uluslararası Türk sanatları kongresinin Aix şehrinde toplanan 4. sünü, Türk sanatına duyulan bu ilginin büyük ölçüde genişlediğini gösterdiği gibi; genç Türk bilim adamlarımızın da Türk sanatına artık sahip çıktıklarını, yeni yeni araştırmalarıyla ispatladı.

Institut kurde de Paris

## ORTA ÇAĞ ÇERÇEVESİNDE ANADOLU SELÇUKLU SANATI

SEMRA ÖGEL

Anadolu Selçuklu sanatı deyiminin sınırları, 12. yüzyıldaki Saltuk, Artukî, Mengüç ve Danişmend sanatları ile çağdaş bir hazırlık devresinden sonra, 1200-1308 olarak çizilebilir. Bu deyim tarihî kronolojik tablo ile aynı çerçeveye düşmemektedir. Tarih bakımından Büyük Selçuklu ve Atabekler sanat çevreleri paralel olduğu halde, Selçuklulardan Anadolu'da 1076 dan 1200 e kadar pek az eser kalmış olduğundan, İran Selçuklu eserleri Anadolu'ya öncü durumuna geçmektedir. 1100-1200 arası Anadolu'da Saltuk, Danişmend, Mengüç eserlerinin çoğunlukta olduğu devirdir ve ms. İran Selçuklu dinî mimarisine Artuklu dinî mimarisi daha yakın bir paraleldedir. 13. yüzyılın başından itibaren Selçuklu eserleri Anadolu'da olgun ve kendilerine has varlıkları ile büyük sayıda peşpeşe sıralanmaya başlamaktadır. 1220-1243 bu sanatın klasik devridir, 1243 teki Moğol istilâsından sonra da Anadolu Selçuklu sanatı sekteye uğramamış, hattâ yeni unsurlarla zenginleşmiştir. Ancak bu devreye Anadolu'da İlhanlı sanatı devri demek yerinde değildir. İlhanlı sanatı kendi varlığını ancak 14. yüzyıl başında İran'da göstermeye başlamıştır.

1200-1300 çerçevesinde Anadolu Selçuklu sanatı Orta çağın Doğu'da Eyyubî, Memlûk, Kafkas sanatları, Batı'da Bizans ve Ortaçağ Avrupasının Klâsik Gotik ve Geç Gotik devri ile çağdaştır. Selçuklular 1071 den itibaren Anadolu kapılarını açarken, Avrupa'da Roman mimarisi gelişmektedir. Roman mimarisi, Avrupa'nın kendinden önceki devirleri gibi, (kavimler göçü, Merovenj, Karolenj devirleri), unsurlarından birçoğunu İslâm sanâtından almıştır. Burgonya'da Cluny manastırının üçüncü yapı safhasında, (1080), gelecek için çok önemli olan sivri kemer ilk defa kullanılmaya başlanmıştır. 1125-30 da başlanan Vézelay'daki St. Madeleine kilisesi iki renkli taşlardan kemerleri ile bir diğer etkiyi açıkça göstermektedir. Roman ve önceki devir Avrupasının özellikle hayvan figürlerinin birçoğu ise Doğu'ya, bazen Eski Ön Asya'ya kadar geri giden bağlarla bağlanmıştır. İslâm sanatının esas verici kesimleri önce İspanya, Sicilya, Kuzey Afrika gibi devamlı temas noktaları olmuş, Haçlı seferleri ile Suriye Filistin ve Anadolu'da etki sahası olarak rol oynamıştır.

Selçuklular 12. yüzyılda Haçlı seferleri, yerleşme güçlükleri ile bir mücadele devrini devam ettirirken, Avrupa'da 1140 da başlanan St. Denis

ve az sonraki Chartres katedralleri ile Roman mimarisinin yerini Gotik üslûba bırakması gibi büyük bir sanat olayı yer almaktadır. 1200 de Gotik mimarî ile Avrupa sanatı bir zirveye ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren Anadolu'ya has bir üslûbu yerleştiren Selçuklularda ise Roman mimarisi ile daha yakın bir yapı anlayışı görülmektedir. Meselâ sivri kemer ve kaburgalı tonozlar Gotik mimarî yönünde gelişmemiştir.

Selçukluların beraberlerinde zengin bir biçim dünyası getirdiklerini gitgide daha aydınlığa kavuşarak biliyoruz. Anadolu'nun çok çeşitli yapı tipleri, cami, medrese, şifahane, kervansaray, türbe Anadolu öncesi Türkistan ve İran geleneklerini yeni biçimlerde devam ettirmektedir. Gerek değişen toplum hayatları, gerek yerli sanatların ilhamı da rol oynamaktadır. Sanat anlayışı olarak Selçuklular, çok canlı ve kuvvetli, Asya'da yüzyıllara dayanan gelişimi olan bir biçimleme yeteneği getiriyorlar. Doğa'ya uygunluk gereğinin duyulmadığı bu biçimlendirmede, biçimlerin canlılığı kendi içlerinden gelmez. Mimarî süslemede olsun, halkların geometrik örneklerinde olsun, bu yetenek kendini göstermektedir.

Anadolu Selçuklularının yaratıcı faaliyeti 13. yüzyıl başında ve özellikle Alâeddin Keykubad I (1219-1236) devrinde gelişen büyük bir yapı programına dayanmaktadır. Bu program kesinlik ve hızla yürütülmüştür. Program merkezden yönetilen bir programdır ve başında Sultanın kendisi vardır. Ortaçağ Avrupasının yapı programı, katedral inşaatında görülür. Ancak St. Denis'in yaratıcısı Abbot Suger gibi din adamları yönetimindedir. Batı dünyasında belki en uygun paralel Norman Kralı Hohenstaufen'lerden Frederik II nin Apulya ve Sicilya'daki yapı faaliyetidir. Ancak orada da kıralın şatoları bahis konusudur. Anadolu'da ise bu yapı programının başlıca temsilcileri Selçuklu sultanlarının, özellikle Keykubad I.'in ekonomik politikasının sonucu olan kervansaraylardır. Cami ve Medreseler de bu programdan etkilenmiştir. Böyle bir merkezî faaliyette bani, hele Sultan olunca, büyük söz sahibidir. Abbot Suger tasarladığı yapıyı gerçekleştirmiş ve yeni bir devir açmıştır. Alâeddin Keykubad I. de Anadolu Selçuk sanatının klasik devrini biçimlendiren kişi olmuştur. Diğer baniler için de aynı katkıyı kabul etmek gerekir, ve bu İslâm sanatının geniş çerçevesinde belki en ziyade Anadolu Selçukluları için böyledir. Banilerin söz sahibi oluşunu ms. Kөлük'ün zamanca çok yakın değişik kompozisyonları doğrular. Sahip Ata için yaptığı eserlerde, Konya'da İnce Minareli Medrese, Sahip Ata Camii, portallerde hâkim Kuran yazıları, şüphesiz baninin isteği üzerine yer almıştır. Şüphesiz ki sanatkâr kişiliği hiçbir vakit modern anlamda ele alınmamalıdır. Orta Çağ sanatkârının anonim kişiliği üzerinde çok durulmuştur. Diğer taraftan gerek Anadolu'da gerek Gotik Avrupa'da önceki devirlere göre büyük sayıda sanatkâr adı da ortaya çıkmaktadır ki,



yapı programında sanatkârın rolünün bani yanında önemi böylece anlaşıl-  
maktadır.

1243 e kadar bir merkezden hazırlandığını tahmin ettiğimiz yapı pro-  
gramını gezici atelyeler uygular. Orta Çağ Avrupasının çalışma sistemine  
benzer bir sistem olmalıdır. Birbirine yakın tarihlerde inşa edilen Ağzıkara  
ve Karatay Hanların eş iç portallerini böyle gezici gruplara atfederek  
açıklamıştık. Merkezden kontrol edilen bir yapı programında aynı za-  
manda ve iki değişik grup tarafından da yapılmış olabilirlerdi. 1243 den  
sonra Selçuklu devletinin kuvvetli düzeni çözümlenince, bu merkezî yapı prog-  
ramı da şüphesiz çözülmüş, işçiler belki daha küçük gruplar halinde daha  
çeşitli banilere tabi olmuştur. Sanatkâr kişilikleri ve bölgesel özellikler böy-  
lece üstünlük kazanmıştır. Yapıları yükselten işçilere gelince, bunların bü-  
yük bir sayı teşkil ettikleri şüphe götürmez. Aynı derecede çeşitli etnik ori-  
jinler de bu beraberlikde bahis konusu olmalıydı. Atelyelerin başı olarak  
Ortaçağ'ın "usta yapıcısı" anlamında mimarları düşünebiliriz.

Anadolu Selçuklularının mekân düzeni tek kubbeli mekân yanında  
ikiye ayrılabilir. Merkezî bir mekân ve ona bağlı mekânlardan meydana  
gelen düzen ve desteklerin çeşitli tarzlarda örtülmüş bölümlere ayırdığı me-  
kân düzeni. Birinci grup açık ve kapalı medrese (ve şifahane)lerin düzenidir,  
avlulu ve kubbeli medreseler. İkinci grup cami ve kervansaraylarda görülür.  
Kervansaraylarda Sultan Han tipinde merkezî avlulu bir kısım da bulun-  
duğu zaman, bünyelerinde iki grubu birleştirirler. Bu gruptan olan cami-  
lerde bazen üç şahınlı bir plan görüldüğünden bazilikal olarak adlandırıl-  
mışlarsa da, böyle bir mekân düzeni belki Roman mimarisinin bağlı siste-  
mine benzer, fakat bazilikal denemez. Her bölüm değişik tonozla örtüle-  
bilir. Orta sahnın daha yüksek değildir ve mihraba doğru bazilikal bir yön-  
lenme yoktur. Bu camilerin bünyesinde mihrap kubbesi geleneği devam  
etmekte, mihrap bu şekilde belirtilmektedir.

Anadolu Selçuklu mimarisinin Orta Çağ sanatına çok önemli bir  
katkısı kubbeli mekân kavramındaki yeniliktir. Merkezî mekân olarak  
Osmanlı mimarisini hazırladığına her zaman işaret edilmiştir. Bu hazır-  
layıcı özelliği devri için yenidir, o zamana kadar mevcut kubbe kavra-  
mundan farklıdır. Türk mimarisinden baştan beri kubbe gök-kubbe sem-  
bolüdür. Türklerin dünya tasarımında merkez göktür. Üstü açık merkezli,  
yani avlulu yapılarda dahi bu anlam vardır. Mezopotamya'nın, bütün  
Yakın Doğu'nun bu çok eski plan şeması, Türklerin anlayışına uygun gel-  
diği için onlarda revaç bulmuştur. (Örnek olarak avluyu yapı merkezi olarak  
almayan, anıtsal bir sıralamada kullanan Sasani mimarisini verebiliriz).

Kubbeli bir mekân insanı bir anda sarar ve içine alır (örneğin katedral  
gibi içinde ilerlenerek kavranmaz). Türklerde gökle birlik fikri sonucu

olarak insanın içinde yer aldığı düzen fikri burada en saf sembolizmindedir. Orta Çağ dokusu içine bu özelliği ile girmektedir. Orta Çağın büyük kubbe sistemleri, Bizans ve ondan esinlenen Roman kubbeli basilikaları, aynı tasarımı taşımaktadır. Gotik üslûpta ise kubbe formunu kullanmadan, fakat onun prensiplerine uyan çapraz tonoz sistemleri ile yapının bütünü gök kavramına bağlıdır. Göğe yükseliş, yer bağlarından kopma, maddeyi aşma çabaları aslında tasviri bir mimarî fikri uğruna, semavî Jerusalem'i temsil etmek içindir. Ağırlık etkisi olmayan tonozlar gökten aşağı doğru inme hissini vermek ister.

Kubbeli yapıda alt kesimden kubbeye ulaşmanın iki ana yolu, iki ayrı kavram ifadesidir aynı zamanda. Tromp geçişi sıkı sıkıya duvarlarla bağlıdır. Pandantif kubbe ağırlığını dört noktaya toplamakla, bu ağırlığı azamî derecede gözden siler, üstten aşağı doğru bir gelişme, alttan yükseliş kadar, hattâ daha bile fazla hâkimdir. Türklerin Türkistan ve İran'daki kubbeli mekânları tromp sistemine bağlıdır. Sade tromplardan İsfahan ekolünün (İsfahan, Ardistan, Zevare, Gülpayegân, Mescid-i Cumaları) kompleks tromp sistemli kubbelerine varılır. Safha safha yükseliş, kare mekânın kubbeye transformasyonu duvarlarda oluşur. Yerden itibaren kubbeye yönelen bu kudretli ve enerjik yükseliş, Gotiğe benzetilmiştir. Ancak Gotik'te yükselme hareketi kendi uğruna, yani belli bir tasarım tasvir etmek içindir. İsfahan kubbelerinde ise bütün hareket, kubbenin sakinliği, sonsuz kapalı biçimi ile bir cevap bulur. Gök kubbe insanı sarar, içine alır, insan onunla bir olur. Gotik mimaride de amaç insanı cennet katına almaktır, bunun için bütün değişik unsurları ile süslemeleri, figürleri, renkli camları ile seferberdir. Ancak ölçüleri insana yakın değil, çok defa ezicidir, ufaltıcıdır, bir kaynaşma olmaz. Yer ile göğü birleştirmek orada da amaçtır, fakat insan bu arada değerini yitirir. Rönesansın reaksiyonu da insanı tekrar merkeze almak olmuştur.

Anadolu'nun kesin geometrik hatlı yelpaze pendantifi hem kubbenin yerle bağlılığını korur, hem de ağırlıksız, üstten mekânı kavrayan bir biçim verir. Teknik bakımdan daha yumuşak ve ağırlık dağıtıcı üçgen kuşak da aslında estetik gayeye bağlıdır çünkü yer aldığı mekânda ağırlık dağıtımı gibi bir problem yoktur. Ms. Karatay Medresesinde teknik, biçim, muhteva her sanat eserinde olduğu gibi, aynı gayeye bağlanmıştır. Selçuklu kubbesi Osmanlıların pendentifli kubbesini hazırlar, üçgen kuşak da Osmanlılarda devam etmiştir. Ne var ki aşağıdan yukarıya gelişme, transformasyon Türk mimarisinde o kadar yerleşmiş bir kavramdır ki dört kemer üstündeki Osmanlı kubbesinde bile hissedilir.

Ortaçağın gök kavramı böylece değişik yorumlarla ifade edilebilmiştir. Konya'daki Karatay kubbesi çini süslemeleri ile Selçukluların en açık sezilen

gök kubbe sembolüdür. Altında yer alan ve “gök yüzünü aksettiren” havuz ile yer-su-gök üçlü kavramı ifadesini bulur. Türk mitolojisi de bu kavramlar diğer mitolojilere nazaran çok daha saf kalmıştır, çünkü personifikasyonlar aynı ölçüde bu kavramlara girmemiştir. Evrensel düzen kavramı ile kaynaşmış bir kavmin dünyası böylece maddeye sağlam biçim veren sanat iradesinde kendini bulur.

Anadolu Selçuklu mimarisinde kütle ağırlığınca vardır. Tek tek organlar, destekler de hacimli, kütlevidir. Yapı malzemesi olarak seçilen taş Selçukluların özelliği olarak belirlemektedir. Türkistan ve İran’daki tuğla geleneğinden ayrılmalarında şüphesiz ki yerli gelenek rol oynamıştır. Anadolu Bizans’tan çok Roma ve Hellenistik yapı geleneğinin izlerine sahiptir. Komşu Kafkas bölgelerinde de taş yapı yerleşmiş gelenektir. Ancak sanat iradesini de hesaba katmak gerekir. Bizans da aynı geleneklere sahip olmakla beraber çok defa tuğlayı tercih etmiştir. Selçukluların taşla karşı tutumu, içlerinden en yakını Roman mimarisi olduğu halde ne Bizans’a, ne Roman’a, ne de Gotik’e benzer. Bizans ve Gotik değişik yollardan madenin aşılması, ağırlığın yok edilmesi çabasıdır. Selçuklular için –diğer İslâm çevrelerinde olduğu gibi– böyle bir gaye, bir problemi, taşla mücadele yoktur. Roman mimarisinin kütleleri hareketsiz heybeti ile insan üstü bir ifadeye yönelir. Selçukluların madde ile çok daha doğal ve açık bir ilişkileri vardır. Ms. Gotik taşı belli bir tasarımı tasvir için kullandığından boyamıştır –katedraller orijinal hallerinde boyalı idi–. Selçuklular için ise bu düşünülemez. Madde onlar için bir problem değil, diğer İslâm çevrelerinden farklı bir şekilde inancı içinde oldukları doğa birliği, evren düzenini ifade yolunda araçtır. Antikitenin bütün Batı mimarisini tutumlarında zorlayan, sarsan varlığının bir mesele olmayışının da şüphesiz rolü vardır. Antikitenin insanın merkez olduğu ve biçimlendirdiği madde dünyası, Orta Çağın insanın kendinden üstün kuvvetlere tâbi olduğu madde üstü dünyası yanında, Selçukluların insanı içine alan saran düzenin ifadesidir. İnsanın merkez olduğu değil, içinde yer aldığı düzen.

Kütlenin hâkim olduğu yerde yüzey de aynı derecede önemlidir. Anadolu Selçuklularının en karakteristik sanat yönleri de yüzey biçimlendirmeleri, mimarî süslemeleridir. Çağımızda dahi söylenebilen “Süsleme (ornament) mimarinin canlandırıcı unsuru olabilir” (Frank Lloyd Wright) sözü sanki Anadolu Selçuklu yapılarını kaseder. Sade geometrik hacimli mimarilerinde ifadeyi taşıyan, anlamı veren süslemedir. Ancak böylelikle bir Selçuklu kervansarayını bir sanat eseri olabilmektedir. Yoksa ahenkli geometrik hacimler ve mekân oranları kendi başına bir sanat anlamı veremez. Bu derece profan olan yapıların da sanat eserleri arasına katılışı, sözünü ettiğimiz programa girmeleri ile başka yapılardan farklı tutulmuşları ve

aynı düzeni onlar gibi ifade edişleri yüzündendir. Bu düzen ilk planda soyut geometrik örneklerle kurulur. Yıldız sistemleri hâkimdir, ifadeyi taşır, küçük gruplardan büyük gruba geçen bir toplum düzeninin olduğu kadar bir evren düzeninin ifadesidir. Bu gök tasavvurundan (Res. 1-3) gelen örgütler, yüzeyi bir ağ gibi kaplarlar. Gotik için kullanılan “dantel işleyişi” deyimini burada geçersizdir, çünkü örnekler maddeyi çözümülemmez, kaplar. 1250 den sonra merkezî sistemli yapı programının çözülmesi ile biçimler hacim kazanır, bitki biçimleri hâkim olur. Orta Bizans’ın resim programı derecesinde olmasa dahi, tayin edici olan bu programın kalkması ile biçim serbestliği artar. Çift tabakalı işleyişle taş derinliğine kavranır, ancak hiçbir zaman çözülmez, aksine kütlesi bu sefer başka bir yoldan daha belirli hissedilir. Ayrıca bu bir natüralist gelişme olarak da alınmamalıdır. Aynı çağda ise Gotik’te, özellikle sütun başlıklarında biçimlerde bir hacimleşme vardır ve bu tamamen natüralist bir üslûba götürmektedir. Reims katedrali başlıkları âdeta yöre bitkilerini canlandırmıştır.

Tek tek organlar, destekler kalın bir duvar parçası gibi ele alınmıştır. Yüzeyleri süsleme kaplı olabilir. Değişik mekân örtülerinin aynı yapıda toplanması taş yapıda çini, tuğla süslemelerin bütünü bozmayışı belki hayret vericidir. Birlik içinde çeşitlilik yaratılır. Duvar kütlelerinin ancak yüzey olarak canlandırılması, tek tek organların belirmemesi Selçuk ve Roman üslûplarının en benzer yanındır. Tonozlar duvarda bir konsolun üstüne oturur, ağırlığını karşılayan, yere ileten bir organ belirmez. Örneğin 12. yüzyıl Roman yapılarından Provence’ın Vaucluse départmanından Sénanque manastırındaki tonoz örgütleri gibi. Ancak Selçuklularla çağdaş bir üslûp ile, Cistercién Gotiği ile biçim benzerliğine işaret etmek daha yerinde olacaktır. Bu tarikat –ki Sénanque da ona mensuptur– İslâm dünyası ile eskidenberi ilişki gösterir. Sadeliği esas tutan tarikatın görüşleri Bernard de Clairvaux’nun yazılarında kesinlikle açıklanır. Roman devrinin yapıyı saran onca garip figürlerine açtığı mücadele meşhurdur. Genç yaşında bu tarikata giren Norman Kralı II. Frederik’in Apulya ve Sicilya yapıları Cistercién üslûbunun etkisindedir. Gotiğin en gelişmiş çağında yükselen bu yapılar, Batı mimarisi içinde Anadolu Selçukluları ile en yakın benzerliği gösterir. Frederiğin 1228-29 Haçlı Seferinden sonra bu etki özellikle belirir. Kervansaraylar ile Norman kaleleri arasındaki benzerlik örnekleri çoktur (Res. 9-17). Frederik Anadolu’ya ayak basmamıştır, fakat devrin hareketli sanat ve kültür alışverişinde bunun önemi yoktur. Ortak etken olarak Suriye ve onun Roma geçmişini de hesaba katmalıdır. Oradaki haçlı şövalye yapıları bir aracı görevini yapmıştır. Gotiğin duvarı tamamen çözümleyen, şeffah hale getiren, yapıyı tek bir duvar kütlelerinin bile mevcut olmadığı bir organlar sistemi haline getiren anlayışına karşılık bu Norman yapılarında Doğu’-

nun zaten Roman üslûbu dolayısıyla yabancı gelmeyen biçimlemesinin karakteri vardır.

Anadolu'da Gotik mimarî ile en yakın benzerliği gösteren eser Divriği Şifahane portalidir. Sivri kemer tabakalaşması, kemerlerin üstündeki plastik şekiller, alt kesimde bir yatay hat üzerinde dik hatların kesilmesi gibi. Gotik portalin alt kesim figürlerinin yerini burada büyük yapraklar alır. Sanki aynı şema soyutlaşmıştır. 1192 de kurulan Haçlı Krallığı ile Kıbrıs'a giren Gotik, Anadolu için en yakın bir temas noktasıdır. Kafkasya'nın Gürcü ve Ermeni yapılarının Roman ve Gotik mimarî ile ilişkileri göz önüne alınırsa da, o bölgelerde Divriği Şifahane portaline bir paralel bulmak zordur. Divriği portalini kesin olarak açıklanamamakta, fakat Orta Çağın kompleks strüktüründe böylece yadırganmayan bir yer almaktadır.

İnsan ve hayvan figürü, Selçuklularda İslâm sanatının diğer çevrelerindeki gibi bitki ve geometrik süslemeler arasında yer alır. Diğer örneklerle ve aynı şekilde stilize edilmiş olarak görünürler. Roman sanatındaki gibi yapıda belli bölgelere ayrılmamışlardır. Bu programlı ayırım Gotik'te çok daha belirlidir. Selçuklu figürleri sadece dekoratif değildir, aksine çok eski kavramların sembolü, yankısıdır. İnsan ve hayvan figürlerinde Orta Asya'da yüzyıllarca doğa ile kaynaşmış, Şamanizmde özellikle yağrulmuş evren tasarımları, imajları yaşamaktadır. İnsan ve hayvan figürlerinin beraberce, kaynaşmış olarak yer alışı böyle bir duyusun sonucudur. Kozmik semboller, heraldiklere nazaran çoğunluktadır. Şamanist inançların devamı bir çoğunda tesbit edilebilir. Çoğu zaman tasvirler çok canlı ve gerçeğe yakındır, Kubadâbad çinilerinde olduğu gibi. Ancak eski Orta Asya hayvan üslûbunun sarsıcı, kavrayıcı hareketi artık durulmuştur. Ejderler munisleşmiştir. Dehşet verici biçimler ancak bazı anlarda görülüp kaybolur (Res. 18, 19) (Sivas Gök Medrese kilit taşı kabartması) Roman hayvan figürlerinin Gotik'te de devam eden demonizmi Selçuklularda yoktur. Birkaç örnek dışında kötü kuvvetler tasvir edilmez, onlara karşı koruyucu olanlar vardır. Hayvan figürleri kadar insan figürü de kozmik sembol olmaktadır. Bunun yanında avcı, ejderlerle, aslanlarla savaşan kahraman, hükümdar ve çevresi görülür. Bazı mücadele sahneleri dramatik unsurdan yoksun değildir. Ancak burada canlılıkları ilgi çekmekle beraber içten kavrayıcı nitelikleri yoktur.

Elinde şahini ile atlı avcı, ejderle savaşan kahraman, kozmik semboller, burç işaretleri Selçuklu ve Roman-Gotik figür dünyalarında çok benzerlik gösterir. (Roman devri Autun Katedrali ve Gotik Amiens Katedrali portallerinde madalyon içindeki burç işaretleri gibi). Fakat Selçuklularla çağdaş Gotikte insan figürü Roman devre nazaran önem ve kişilik kazanmaktadır. Korkunç yaratıklar devam etmekle beraber gözden ırak

bölgelere sürülür. Dinî figürler yanında daha gösterişsiz yerlerde bulunan birçok figürler sade samimiyetleri, insana hitapları ile belirirler (Chartres Batı portalinden Müzik ve Pythagoras figürleri gibi). Anadolu Selçuklularının Batı'ya nazaran kısıtlanmış figür dünyasında, az da olsa aynı sade içtenlikle hitap edebilen, görenle bağ kuruveren, heyecanlandırıcıları vardır. Berlin Müzelerinde bulunan 13. yüzyıl Anadoluşunda yapılmış taş levhadaki kabartma ufak çalgıcı, gözü kapalı kendi müziğini dinlerken, kompakt küçük gövdesi ile, bütünü ile ânını yaşamakta ve yaşantısını iletmektedir. İslâm figür dünyasına has bir tip olmakla beraber, burada sadece belli sahnelerin bir unsuru olmaktan uzaklaşmıştır. Belki de bu figürde sonraki devirlerin Anadoluşunun en renkli bir simasını, saz şairini, Selçuklular eliyle ilk defa karşımızda buluyoruz.

**Bibliografya notu :** Konumuz çok genel olduğundan sadece bazı yorumlara işaret etmekle yetineceğiz. Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad I ve kişiliği, yapı faaliyeti üzerine bkn. İbn Bîbî'nin *Selçuknamesi* ve H. Duda'nın izahlı tercümesi. R. Fahrner, *Alâeddin Keykubad*. Robert Boehringler eine Freundesgabe, Tübingen 1957. s. 193-231. K. Erdmann, *Das anatolische Karavanseray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961, s. 16 da Keykubad ile Hohenstaufen'li Frederik II nin kişilikleri arasındaki benzerliği belirtir. Ayrıca bkn. H. Hahn-A. Renger-Patzsch, *Hohenstaufenburgen in Südtalien*, Ingelheim am Rhein, 1971. Resimlerimizden 9-17 bu Kitaptan alınmadır. Türklerde Gök kubbe tasarımı için bkn. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*. Ankara 1971 ve E. Esin, *Türk Kubbesi*. Selçuklu Araştırmaları Dergisi III 1971, s. 159-182. Gotik katedralin "Gök şehri" yorumu için H. Sedlmayr, *Die Entstehung der Kathedrale*. Zürich 1950. Selçuklu figür dünyası yorumu için G. Öney, *Anadolu Selçuklularında heykel, figürlü kabartma ve kaynakları hakkında notlar*. Selçuklu Araştırmaları Dergisi I, 1969 (1970) s. 187-191 ve orada aynı yazarın bu konudaki çeşitli makalelerinin listesi.

# ANADOLU SELÇUK MİMARİSİNDE AVCI KUŞLAR, TEK VE ÇİFT BAŞLI KARTAL

GÖNÜL ÖNEY

Çok stilize Anadolu Selçuk figür dünyasında avcı kuşlar, tek ve çift başlı kartal olarak tanımladığımız tasvirler de stilize örneklerdir. Arslardan sonra en yaygın figürlerdir. Avcı kuşlar genellikle daha önce bir yazımızda tanıtıldığı gibi avlanan avcı figürü ile birlikte canlandırılır<sup>1</sup>. Burada üzerinde duracağımız avcı kuşları teşhis etmek ve kartaldan ayırmak imkânsızdır. Daha sonra açıklayacağımız Selçukların atalarından kalan eski geleneklerin ve geniş ölçüde şaman kültürünün etkileriyle kuş, avcı kuş ve özellikle tek ve çift başlı kartal tasvirleri çok yaygındır.

Bu kuşların kartal olmayıp başlarındaki kulaklar sebebiyle doğan olduğu da ileri sürülmektedir. Fakat doğanın da örneklerimizde görüldüğü gibi kulakları yoktur. Canlandırılanlar aslında tamamen hayalî yaratıklardır. Bu figürlerin yaratılmasına yol açan kaynaklar, semboller hep kartaldan söz ettiklerinden mevcut tasvirlerden çoğunun kartal olduğu kanısındayız.

Avcı kuş, kartal, çift başlı kartal tasvirleri en bol taş malzeme ile dolgun kabartma olarak işlenmiştir. Bunu çini, alçı, ahşap örnekler takibeder. Örnekler dini ve sivil eserlerde yer alır. Burada tanıtacağımız tasvirler avcı ile birlikte görülmeyen, başka çeşitli sembollerle ilgili olarak verildiğini kabul ettiğimiz, kuş, avcı kuş veya kartal kavramlarından herhangi birini temsil edebilecek, bizi tasavvur, mitoloji dünyasına götüren örneklerdir. Çeşitli av kuşları, su kuşları ve tavusu burada ele almıyoruz.

## I. KUŞ, AVCI KUŞLAR VE KARTAL

Cinsi belli olmayan, Türk mitolojisine göre kartal olması mümkün kuşlar, avcı kuşlar ve kartal oldukça yaygındır. Bir çok örneğin yapıda çift ve simetrik yerleştirilmesi, bazen karın karına veya sırt sırta canlandırılmış

<sup>1</sup> Öney, G. İran Selçukluları ile mukayeseli olarak Anadolu Selçuklularında atlı av sahneleri. Mounted Hunting Scenes in Anatolian Seljuks in Comparison with Iranian Seljuks. Anadolu IX. Ankara 1969. s. 121-159. Resim 1-37. Bu makalemizi baskıya verdikten sonra yayınlanan B. Ögel'in kitabında Türk'lerin kullandığı çeşitli avcı kuşlar konusunda bilgi vermektedir. B. Ögel. Türk Mitolojisi I. Ankara 1971 Selçuklu tarih ve Medeniyeti Enstitüsü yayını, S. 364 - 370

olmaları dikkati çeker. Böylece sanki çift başlı kartal yerine geçebilecek bir sistem sağlanmışır.

Anadolu Selçuk kartallarında başlar genellikle profilden, gövde önden verilmiştir. Arabesk zemin üzerindeki kuşlar ise tam profilden işlenmiştir. Cinsi seçilmeyen bir çok örnekte kuşlar siluet halinde stilize canlandırılmış gövde, kuyruk ve kanatlarda tüyleri belli edecek bir kaç çizgi, gözler işlenmiştir. Kartal olarak tanımladıklarımızda başta sivri kulaklar, iri gözler, iri kıvrık gaga, bazen gaga altında bir sarkıntı görülür. Baş önden veya profildendir. Kanatlar iri ve açıktır. Pençeler iridir. Kuyruk çoğunlukla yelpaze biçimi dilimlidir. Çini örneklerde iri palmet yaprağı veya damla şeklinde kuyruklar dikkatimizi çeker, hayali yaratıklardır. Aşağıda örneklerde işaret edileceği gibi kartal ve kuşların çoğu yakınlarında yer alan arslan, av hayvanları, hükümdar, boğa gibi figürlerle birlikte sembolik anlamı olan bir kompozisyon meydana getirirler.

Aşağıda tek başlı kartal, avcı kuş, kuş örneklerini tanıtalım:

1 — *Diyarbakır Kalesinde Kartal ve Şahin Örnekleri (1088-1090)* :

a) Diyarbakır Dış Kalesinde Gabriel'e göre XXX. burçta (Ulubadan burcunun kuzeyindeki ilk kulede) kitabenin tepesinde karşılıklı iki boğa, aralarındaki nişte bağdaş kurarak oturan insan figürü ve tepede (bugün harap) kartal kabartması yer alır<sup>2</sup>. Kitabenin iki yanında birer arslan kabartması, ikinci satırı üzerinde de antilop, geyik gibi av hayvanları, kenarlarda şahinler sıralanır. Burada hükümdarı koruyucu kudret, kuvvet sembolü kartal ve arslan gibi sembolik yaratıklarla birlikte av sahnesi canlandırılmıştır<sup>3</sup>. İran Selçuklularında bu tarz av ve taht sahneleri birleşimi bol örnekler vardır.

b) Diyarbakır dış kalesinde Gabriel'e göre XL. kulede (Yedi kardeş burcunun güneyindeki ilk burç) kitabenin tepesinde birbirine doğru koşan iki at, aralarındaki çukur nişte bağdaş kurarak oturan insan figürü olduğunu tahmin ettiğimiz bir kabartma, üzerinde de çok harap durumda bir kartal figürü yer alır. Aynı burçta kitabenin üst sırası iki simetrik arslanla çevrilir. En alt satırın üzerinde ortada karşılıklı iki tavşan, satırın iki başında

<sup>2</sup> Van Berchem, M. — Strzygowski, J. Amida. Heidelberg 1910. s. 82-86. Ayrıca bak. Gabriel, A. Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale. Paris 1940. s. 164. Fig. 134. PL. LXVIII, 3. ve Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları. Bull Reliefs in Anatolian Seljuk Architecture. Belleten. XXXIV, Ankara 1970. s. 83, 84. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture. Anadolu XIII, Ankara 1971. s. 12, 13. Öney, G. . . . atlı av sahneleri.

<sup>3</sup> 134, 135.

<sup>3</sup> Bak dip notu 2 Öney, G.



da havaya kaldırdıkları ellerinde birer şahin tutan figür görülür<sup>4</sup>. Böylelikle yukarıda da işaret edildiği gibi koruyucu, kudret ve kuvvet sembolü kartal, arslan gibi figürler taht-hükümdar sahnesi, av sahnesi ile birlikte canlandırılmıştır<sup>5</sup>.

c) Diyarbakır kalesinin Batı tarafında, Urfa Kapıda, kitabenin tepesinde boğa başına basan bir kartal görülmektedir. Kitabenin iki yanında simetrik ejderler yer alır. Boğanın ağzında bir halka vardır.

Kabartmalar Karaarslan oğlu Artukoğlu Muhammet zamanında yapılmıştır (1183/84). Van Berchem'e göre burada Artukoğullarının İnanoğullarına galibiyeti belirtilmiştir<sup>6</sup>.

### 2 — Konya Kalesinden Taş Üzerinde İki Kartal (1221) (Resim 1).

Konya İnce Minareli Medrese müzesinde Env. 880 de kayıtlı mermer üzerinde yassı kabartma kartal figürleri görülür. Ölçüler 1.30×0.59 m. Kalınlık 0.24 m.dir. Üstü sivri kemerli ve hafif profilli blok taşa yer alan simetrik kartalların arasında neshî yazılı kitabe bulunur. Kitabede "Es Sultanî" yazılıdır. Kanatları açık kartallar cepheden, içeri dönük başlar profilden canlandırılmıştır. Kartalların bilhassa pençeleri büyük ve kuvvetlidir. Kuyruk yelpaze biçimindedir. Diğer detaylar belirtilmemiştir<sup>7</sup>. Bu kabartmanın eskiden Sultan kapılarından biri üzerinde bulunduğu sanılmaktadır.

### 3 — Konya Kalesi Kapısından Tek Kartal (bugün yok 1221) (Resim 2).

Eskiden Konya kalesi giriş kapısı üzerinde bulunup Léon de Laborde tarafından çizilen ve bugün mevcut olmayan dolgun kabartma bir kartal figürü vardı<sup>8</sup>. Cepheden verilen başta sivri kulaklar, kıvrık gaga ve pul motifi dikkati çeker. Şişman gövdeli, açık kanatlıdır. Kuyruk yelpaze şeklinde dilimlidir, uç kısımlarında düğme gibi süsler görülür. Kanat kısmından çıkan iki ejder kartalın ayaklarını gagalar. Ejderlerin sivri kulakları, kıvrık gaga şeklinde ağızları vardır.

<sup>4</sup> Van Berchem, M. – Strzygowski, J. Amida. s. 40, 345. Fig. 20, 21. Gabriel, A. Voyages. . . . s. 166, 167. Fig. 135, P. LXVII.

<sup>5</sup> Öney, G. Dip notu 2.

<sup>6</sup> van, Berchem, M. – Strzygowski, J. Amida s. 78, 82. Fig. 28. Gabriel, A. Voyages. . . s. 144, 166. Fig. 136. Pl. LIII, 2 Öney, G. . . . Boğa Kabartmaları. s. 94, 95. Ejderler için bak. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri. Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art. Belleten XXXIII, 130. Ankara 1969.

<sup>7</sup> Aslanapa, O. Türklerde arma sanatı. Türk Kültürü Dergisi 16. s. 43. Ankara 1964. Önder, M. Mevlâna Şehri Konya. Konya 1962. s. 60.

<sup>8</sup> Laborde, Léon de. Voyage de l'Asie Mineure. Paris 1838 Tafel 65. Ayrıca, Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Berlin 1936. s. 45, Abb. 2, 29.

4 — *Divriği Ulu Camii Tek Kuş Kabartması (1228-29).*

Divriği Ulu Camiinin doğu kapısının sol yan duvarında çok stilize profilden bir kuş kabartması vardır<sup>9</sup>. Zemin arabesklidir. Boyunda yaka gibi süslü süzgeç satıh, kanadın üst kısmında süzgeç rozet, altta paralel çizgiler görülür. Kuş dış ayak üzerine basar, iç ayak göğse doğru çekilmiştir. Cami Mengüceklere Ahmet Şah tarafından yapılmıştır.

5 — *Denizli Akhan portalinde iki kartal veya sungur (1253) (Resim 3).*

Denizli Goncalı köyü yakınında Akhanın avlu portalinde, sütun başlıklarının üzerinde birbirine yönelmiş profilden iki kuş kabartması görülür<sup>10</sup>. Ölçüler 0.30 × 0.35 m.dir. Yelpaze şeklinde kuyrukta ve kanatlarda paralel çizgiler, kanat üst kısmında süzgeç şeklinde süslemeler görülür. Han 1253-54 de Karasungur tarafından İzzettin Keykâvus zamanında yapılmıştır. Kuşların Karasungur'un arması olarak sungur kuşu veya kartal olması mümkündür.

6 — *Diyarbakır'dan Taşda İki Kartal Kabartması (12-13. asır) (Resim 4).*

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde Env. no. 2514 de kayıtlı Diyarbakır'dan gelme çift kemerli kireç taşı üzerinde, arabeskler arasında yer alan kanatlı arslan ve merkezde sırt sırta yerleştirilmiş iki kartal tasviri görülür<sup>11</sup>. Taşın ölçüleri 0.80 × 0.45 m. kalınlık 0.07 m.dir. Kuşlar arslanların iki mislidir, sırt sırta profilden verilmişlerdir, başlar birbirine dönüktür. Kuşların iki yanında tepeleri sivri ve yuvarlak dişli kemerler Artuk'lularda görülür. Bu sebeple taşı 12. veya 13. asır başı Artuklu eseri kabul ediyoruz.

7 — *Nusaybin Taşında Kuş, Kanatlı Arslan, İnsan Kabartmaları (13. asır).*

İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesinde bizim bir yazımızda mezar taşı olarak tanıttığımız Nusaybin'den gelme bir taşta insan, kartal, tavus, kanatlı arslan kabartmaları yer alır<sup>12</sup>. Arada küçük bir hayat ağacı vardır. Figürlerin tepesinde rozetler dikkati çeker. Taş Artuklu tipi dişli kemerleriyle 13. asır başlarına tarihlenir.

<sup>9</sup> van Berchem, M. Amida. s. 81, 98 Fig. 44, 45.

<sup>10</sup> Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts I.-II. Berlin 1962. s. 70. Abb. 90. Han no. 19.

<sup>11</sup> Ogan, A. - Kühnel, E. İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Şaheserler. Berlin - Leipzig 1938. s. 16, Resim 7.

<sup>12</sup> Öney, G. Artuklu Devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında. Über eine Ortukidische Lebensbaumdarstellung. Vakıflar VII. İstanbul 1968. Ayrıca Bak Karamağaralı, B. Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti hakkında. Selçuklu Araştırmaları Dergisi II. Ankara 1970. Yazarın kitabının yeni okunuşu sonucu görüşüne katılmaktayız. Taşı. 13. asır sonuna tarihlenmesi figürlerin stili ve Artuklu tipi dişli kemeri bakımından inandırıcı değildir.

8 — *Karatayhan'da Kuş Kabartmaları (1240) (Resim 5).*

Kayseri'nin yakınında Karatay köyünde Karatay kervansarayının avlu portalinde sol taraftaki zar tipi sütun başlığı üzerinde tam profilden iki kuş kabartması yer alır. Zemin arabesklidir. Kuşlar sivri köşeleri üzerine yerleştirilen kareler içinde birbirine bakmak üzere canlandırılmıştır.

Hanın avlu portalı II. Gıyaseddin Keyhusrev devrinde 1240 da yapılmıştır<sup>13</sup>.

9 — *Tercan Mamahatun Türbesinde Kuş (13. asır başı) (Resim 6).*

Mamahatun türbesi portalinde stalaktit nişin üst kısmında, sağda arabesk zemine gizlenmiş benzer bir kuş kabartması vardır<sup>14</sup>. Sola dönük, stilize olarak işlenmiştir.

10 — *Niğde Sungurbey Camii Kuş Kabartması (1335) (Resim 7).*

Niğde Sungurbey camiinin doğu portalinde kapı kemerinin sağ iç yüzünde, altıgen rozetler meydana getiren geometrik örgü bordürünün en üst rozetinde küçük bir kuş kabartması yer alır. Ölçüler 0.06 x 0.07 m.dir. Sağa dönük ve açık kanatlarla işlenmiş, başı geriye dönüktür. Geç olmakla beraber bu camideki kabartmalar Selçuk esprisini sürdürdüklerinden burada tanıtmaktayız.

11 — *Afyon, Sivas, Tokat Mezar Taşlarında Kuşlar (13.-15. asır) (Resim 8, Tokat).*

Daha önce bir yazımızda etraflıca tanıttığımız Afyon, Sivas ve Tokat mezar taşlarında çift veya tek stilize kuş tasvirlerine bol olarak rastlanır<sup>15</sup>.

Tokat ve Sivas mezar taşlarında kuşlar tepede yer alır. Etraflarında sıralanan gezegenleri sembolize ettiğine inandığımız rozetler ilginçtir. 14.-15. asra tarihlenen bu taşlar Selçuk geleneğini sürdüren önemli eserlerdir. Afyon mezar taşlarında kuşları atlılar ve çeşitli sembolik insan, hayvan figürleriyle birlikte görürüz.

<sup>13</sup> Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray . . . no. 32. s. 122, Abb. 223, 231, 266.

<sup>14</sup> Öney, G. Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları. Tombstones in the Seljuk Tradition with Bird, Double - Headed Eagle, Falcon and Lion Figures in Anatolia. Vakıflar Dergisi VIII. Ankara 1969. s. 289, Fig. 23 a, b.

<sup>15</sup> Öney, G. . . . . Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli, Arslanlı Mezartaşları. s. 283-287, 292-294. Ayrıca bak. Beyhan. K. Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında. s. 76-95. Resim 26-30. B. Karamağralı'nın yazısında yukarıda adı verilen ve kendisine makalesinin yayınından birbuçuk yıl önce sunduğumuz eş konulu makalemiz zikredilmiştir. B. Karamağralımın ilginç ve yeni görüşler kazandıran yazısı bu makaleyi baskıya verdikten sonra yayınladığından burada değerlendirilmemektedir.

12 — *Beşşehir Kubadâbad Sarayında Kartal Tek ve Çift Kuşlar (1236)* (Resim 9, 10).

Beşşehir, Hoyran köyü Kubadâbad sarayında sıraltı ve lüster tekniğinde ve kaliteli yıldız biçimli çiniler bulunmuştur. Çeşitli hayvan ve insan figürleri ile süslü çinilerde tek ve çift kuşlar çift başlı kartal en bol rastlanan figürlerdir<sup>16</sup>. Bilhassa avcı kuşlar, kartal, hayat ağacı etrafında çift kuş dikkati çeker<sup>17</sup>. Sıraltı olanlarda patlıcan moru, lâcivert, mavi, siyah, renklerle çok stilize ve dekoratif işlenmişlerdir. Zeminde benekler veya arabesklerle kuşatılmışlardır. Karşılıklı, aralarında hayat ağacı ile canlandırılanlarda da çeşitli stilize ağaç dalı tipleri ile karşılaşıyoruz.

13 — *Antalya Müzesinde Çeşitli Kuşlu ve Kartallı Çiniler (13. asır)*

Antalya müzesinde Aspendos tiyatrosunun Selçuk sarayı kalıntısına ait ve Antalya'da bir bahçeden getirilmiş çeşitli sıraltı çiniler bulunmuştur<sup>18</sup>. Kubadâbad örneklerine çok benzer yıldız çiniler yanısıra, Antalya'da bahçeden getirilenler etrafı haçlarla çevrili küçük kare çinilerdir. Yıldız çinilerde tamamen Kubadâbad çinileri stilinde aralarında hayat ağacı bulunan çift kuş fragmanları, tek başlı kartallar, çeşitli av kuşları seçilir. Küçük kare çinilerde ise uzun bacaklı ve gagalı stilize su kuşları yer alır. Renkler Kubadâbad sarayı örneklerinde olduğu gibi patlıcan moru, lâcivert, mavi, turkuaz ve siyahtır.

14 — *Konya Alâeddin Sarayı Çinilerinde Kuş (1156-1192) ve (1220-1237)* (Resim 11).

Konya Alâeddin tepede bulunan Alâeddin sarayına ait çeşitli çini fragmanlarında stilize kuş figürlerine rastlanmaktadır. Anadolu'da bulunan yegâne minâî tekniği ile işlenmiş fragmanların yanısıra lüster ve sıraltı çini parçalarında da bu stilize kuşları görürüz. Turkuaz sır altına siyahla, ve yeşil sır üstüne lüsterle işlenenler dikkati çeker. Bu parçalar bugün Karatay medresesi müzesinde sergilenmektedir. Fragmanlar bunların da yıldız biçiminde çiniler olduğuna işaret etmektedir. Kubadâbad çinilerine benzerliği sebebiyle Lüster çinilerin, sarayın Alâeddin Keykubad devrindeki ilâvele-

<sup>16</sup> Otto - Dorn, K. Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966. Archäologischer Anzeiger. Heft 4, 1969. Berlin. Abb. 6, 9, 15, 17, 22, 25.

<sup>17</sup> Aynı. Ayrıca bak. Öney, G. Die Karreefliesen im Grossen Palast von Kobadabad. Archäologischer Anzeiger aynı. s. 496. ve Öney, G. Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. Das Lebensbaum Motiv in der Seldschukischen Kunst in Anatolien. Belleten XXXII, 125. Ankara 1968. s. 27, 28, 40, 41, Resim 9, 11-15.

<sup>18</sup> Aslanapa, O. Die Seldschukischen Fliesen im Museum von Antalya. Cultura Turcica. Vol. II, 2. Ankara 1965. Levha I, 2, 4. Levha III, 3. Levha IV, 1, 2. Bild 2 a, c. 4 a, 5.

rinden olduğu kanısında<sup>19</sup> Minai çiniler büyük ihtimalle (1156-1192) II. Kılıçaslan devrindedir. Saraya ait kabartmalı çini friz Alaeddin camii bitişiğindeki II. Kılıçaslan türbesi çinili bordürüne eşittir. Bu da tarihlenmeye yardım eder.

15 — *Akşehir Selçuk Sarayı Çini Kalıntılarında Kuş (13. asır ilk yarısı).*

Akşehir müzesinde civardaki bir inşaat hafriyatında bulunmuş Kubadâbad örneklerine çok benzer sıraltı çini fragmanlarında kuş figürleri vardır.

Akşehir Güdük Minare Camii minare kaidesinde çoğu harabolmuş durumda Kubadâbad örneklerine çok benzer yıldız - haç çini sırası görülmektedir. Caminin 624 H.de (1226-27) yapıldığı bilinmektedir. Kanaatimizce aynı tarihlerde yapılan Selçuklu sarayı için hazırlanan çinilerden bir kısmı burada kullanılmıştır. Çiniler üzerinde kartal ve tavusa benzer bir kuş seçilmektedir. Müzede bulunan parçalar da muhakkak aynı sarayın çinileriydi.

16 — *Kayseri Huand Hatun Hamamı Çinilerinde Kartal ve Su Kuşları. (1236-38)*

Alâeddin Keykubad'ın karısı Mahperi veya Huand Hatun külliyesinden çift hamamda kadınlar kısmı soğukluk halvetinde Kubadâbad sarayı çinileri stilinde çeşitli figürlü sıraltı yıldız-haç çiniler bulunmuştur<sup>20</sup>. Bu çiniler arasında kartal ve av kuşları dikkati çekmektedir. Çinilerin yerleştirilmesinde belli bir sıra gözetilmemiştir. Hattâ bir kısmı yan ve ters konmuştur. Hamamın bir Selçuklu sarayı (belkide Kubadâbad) için yapılmış çinilerin arta kalanlarıyla süslediği zannedilmektedir.

## II. ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

Çift başlı kartallarda detaylarda bazı ayrıntılar dışında başta sivri kulaklar, kıvrık gaga, gaga altında sarkıntı, iri kanat, kuyruk ve pençeler görülür. Kanat yatay bir hatla ikiye bölünmüştür. Altta tüyleri belirten dikey bölünmeler vardır. Gövdeler şişmandır, kuyrukla gövde arasında çok zaman bir hilâl motifi yer alır. Tamamen hayalî yaratıklardır. Bu sayılan özellikler yanısıra çift başlı kartalları boyun, kuyruk farklarına göre bölge ve devir bakımından da farklılık gösteren üç gruba ayırmak mümkündür.

<sup>19</sup> Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Şekil 15.

<sup>20</sup> Önge, Y. Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesinin Hamamı ve Yeni Bulunan Çini Tezyinatı. Önasya Dergisi. Cilt 4, sayı 47. Ayrıca Yurdakul, E. Son Buluntulara göre Kayseri'deki Hunat Hamamı. Selçuklu Araştırmaları Dergisi II. 1970. Ankara s. s. 141-151. Resim 15-24

A. 12.-13. asır Başlarında Diyarbakır Bölgesinde Artuklu Çift Başlı Kartalları :

Bu çift başlı kartallar baş, kanat, gövde, pençe özellikleri bakımından yukarıda sözü edilen stili gösterirler. Başlar kısa ve kalın boyunlarla gövdeye birleşir. Kuyruk kısımları farklıdır. İki yana doğru balık kuyruğu şeklinde ayrılırlar. Kuyruk uçları helezonî kıvrıntılarla iki yanda volut meydana getirir.

1 — *Diyarbakır Dış Kale Yedi Kardeş Burcu Çift Başlı Kartalı* (1208-9) (Resim 12).

Dış kalenin güney cihetinde Gabriel'e göre XXXIX. burçta kuleyi kuşatan kitabe bordürünün kalınlaşan orta kısmında tepede çift başlı kartal yer alır<sup>21</sup>. Dolgun yüksek kabartma kırılarak iki basamak halinde yükselen ve ortada üç dilimli bir kemer meydana getiren bir bordürün altında bulunur. Eğri kesim tekniğiyle stilize olarak işlenmiştir. Başta sivri kulaklar, kıvrık gagalar vardır. Boyunlar bir halka ile birbirine bağlanmıştır. Gövde şişmandır. Aşağıda söz konusu ettiğimiz Avrasya hayvan stili özelliğine uygun olarak gövdenin ortasında kenarları zikzak tırtıllı dekoratif bir oyuntu yer alır. Kanatlar yatay bir hatla ikiye ayrılmış, altta zikzaklı bir hatla son bulmaktadır. Kuyruk aşağı uzanan kısa bir yelpaze kısmından sonra iki yana ayrılıp birer volutla sonuçlanır. İri pençeler bu volutlara basar. Aynı burçta kartalın altında, kitabenin iki yanında birer arslan kabartması yer alır.

Kabartmalar Artukoğlu Sultanı al-Malik as-Salih Mahmut zamanında İbrahim as Sarafî oğlu Yahya tarafından yapılmıştır (1208-9).

2 — *Diyarbakır Dış Kalesi Ulubadan Burcu Çift Başlı Kartalı* (1208-9).

Diyarbakır dış kalede Evlibeden veya Ulubadan adını alan Gabriel'e göre XXXI. burçta burcu kuşatan ve merkezde daha kalın bir dikdörtgen meydana getiren kitabe bordürünün üzerinde, sivri dilimli kemerli sağır niş içinde çift başlı kartal yer almaktadır<sup>22</sup>. Nişin tepesinde ayrıca stalaktitli bir konsol vardır. Kabartmanın takribî ölçüleri 0.60 × 0.70 m.dir. Gayet stilize olarak eğri kesim tekniği ile yüksek kabartma olarak işlenmiş olan figürde başlarda sivri kulaklar, kıvrık gagalar tipiktir. Açık kanatlarda dikey dilimlenme vardır. Kısa bir yelpaze şeklinde dilimlenen kuyruk iki yana doğru uzanmakta ve helezonî kıvrım ile birer volut meydana getirmektedir. Aynı burçta iki yanda simetrik olarak üstte birer sfenks, altta birer kanatlı arslan yer alır.

<sup>21</sup> van Berchem, M. — Strzygowski, J. *Amida*. s. 86, 91, 126. Fig. 40, 41. Pl. LXVIII, 7, XIX. Kitabe no. 29, 75. Gabriel, A. *Voyages*. . . . s. 121, Pl. LXVIII, LX.

<sup>22</sup> van Berchem — Strzygowski. Aynı s. 86, 90. Fig. 37. Pl. XVIII. Kitabe no. 90, 91. Gabriel, A. Aynı. s. 118, 119. Pl. LVIII, LXVIII, 2.

3 — *Diyarbakır Artuklu Sarayından Çinide Çift Başlı Kartal (1200-1222)*  
(Resim 13).

İç kalede bulunan Artuklu sarayı çinisinde bir çift başlı kartal görülmektedir. Kare formda çini Konya Karatay Medresesi müzesindedir. Ölçüler  $0.22 \times 0.22$  cm.dir. Env. 789 de kayıtlıdır. Turkuaz sır altına siyahla resmedilmiş, siluet halinde verilmiştir<sup>23</sup>. Başta sivri kulaklar, kıvrık gaga, kanatlarda iki bölüm tipiktir. Boyunlar gövdeye halkaya benzer bir kalınlıkla bitişir. Kuyruk iki yana doğru uzayarak alta doğru kıvrılan volutlar meydana getirir. Kanat, alt kısmında, gövde ve kuyrukta dekoratif değer kazandıran boşluklar yer alır. Çininin dört köşesini arabeskler süsler. Saray Artuklu Sultanı Melik Salih Mahmut'a aittir.

4 — *Artuklu Paralarında Çift Başlı Kartallar (12.-13. asır)* (Resim 14).

Mimarî sahaya girmemekle birlikte çeşitli Artuklu paralarında görülen çift başlı kartalları da bu grubun stil özelliğini gösteren örnekler olarak belirtebiliriz<sup>24</sup>. Bilhassa (1200-1222) Melik Salih Mahmut'un paralarında çift başlı kartal bol olarak görülmektedir.

5 — *Diyarbakır Müzesinde Cizre'den Çift Başlı Kartal Kabartması (12. asır)*  
(Resim 15).

Diyarbakır müzesinde 448 Env. no.da kayıtlı Cizre'den getirilmiş siyah bazalt taşı üzerinde çift başlı kartal kabartması yer alır. Taşın ölçüleri  $0.50 \times 1.00$  m. kalınlık 0.25 m.dir. Çift başlı kartal iki yanyana getirilmiş taş üzerinde görülür. Başlarda sivri kıvrık gagalar, küçük gözler ve sarkık gerdan vardır. Yana açık kanatlarda birbirine paralel çizgilerle tüyler belirtilmiştir. Kanatların alt kısmı, ayaklar ve kuyruğun işlendiği taş kayıptır. Bu bölge kartallarında olduğu gibi kuyruğun iki yana uzandığını ve 12. asır veya 13. asır başı olduğunu tahmin ediyoruz. Kanatların altında uçta görülen kısım kuyruk uçlarına ait olmalıdır.

*B- Orta ve Doğu Anadolu'da 13. asır Selçuklu Örneklerinde Çift Başlı Kartallar :*

Bu çift başlı kartallar baş, kanat, gövde, pençe özellikleri bakımından Artuklu çift başlı kartalları özelliği gösterirler. Başlar kısa ve kalın boyunlarla gövdeye birleşir. Kuyruk kısımları farklıdır ve çoğunlukla yelpaze veya palmet biçimindedir. Aşağıda belirttiğimiz gibi bu gruba giren bir kısım

<sup>23</sup> Aslanapa, O. Erster Bericht über die Ausgrabungen des Palastes von Diyarbakır. Istanbul Mitteilungen. Bd. 12. Istanbul 1962.

<sup>24</sup> Lane Poole, S. Coins of Urtuki Turkumans. Chicago MCMLXVII. (Reprint) Pl. I, CLVIII, Pl. V, 4, 5, 7. Ayrıca. Butak, B. Resimli Türk Paraları. Istanbul 1947. Fig. 18. s. 129.

çift başlı kartal hayat ağacının tepesinde canlandırılmıştır. Bazılarında çift başlı kartallar arabesk zemin üzerinde işlenmiştir. Bu örneklerde kanat veya kuyruk uçları ejder başları ile son bulmaktadır. Kanaatimizce burada arabesk zemin hayat ağacı yerine geçmekte ve özetlenmiş şekilde Erzurum Çifte Minareli Medresesinde olduğu gibi çift başlı kartal –hayat ağacı– ejder grubu verilmektedir. Tanıdığımız yelpaze kuyruklu, kısa boyunlu çift başlı kartalları şöylece sayabiliriz:(hayat ağacıyla birlikte görülenler ilgili bölümdedir.)<sup>25</sup>

1 — *Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde Kaleden Gelme Çift Başlı Kartal veya Horoz* (Resim 16).

Müzede Env. 882 de kayıtlı Konya kalesinden gelme taş üzerinde yüksek kabartma çift başlı kartal veya horoz yer alır. Ölçüler 0.58 × 0.57 m. derinlik 0.35 m.dir. Kabartma hafif kemerli üst kısmı taşıntılı geniş bir profile sahip kemer taşı üzerinde görülmektedir. Gövde kaba detaylara yer vermeden işlenmiştir. Açık kanatlar sadece düz bir satıhtan ibarettir. Başlar profilden verilmiştir, kıvrık gaga uçları kanatlara değmektedir. Alından çıkıp şapka gibi başı örten ibiğe benzer kısım sebebiyle bu figüre çift başlı horoz tasviri de diyebiliriz. Boyunlar kısa ve kalın, gövde şişmandır. Pençeler iridir. Kuyrukla gövde arasında hilâl motifi görülür. Kuyruk kanaatimizce taştaki kavis sebebiyle Konya'dan diğer örneklerin aksine çok kısa tutulmuştur. Hafifçe yukarı kıvrılarak iki yana uzanır. Fakat Artuklu örneklerinde olduğu gibi büyük ve ucu volutlu değildir.

2 — *Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde Kaleden Çift Başlı Kartal (1221)* (Resim 17).

Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde 881 Env. no.da kayıtlı mermer üzerinde yüksek kabartma çift başlı kartal yer alır. Ölçüler 1.25 × 0.94 m. kalınlık 0.24 m.dir. Eğri kesim tekniği ile işlenmiş stilize bir kabartmadır. Başlarda sivri kulaklar, kıvrık gagalar, yuvarlak gözler, gaganın altında sarkıntı tipiktir. Boyunlar kısadır ve bir halka ile birbirine birleştirilmiştir. Bacaklar kısa, pençeler çok kuvvetli ve büyüktür. Kuyruk yelpaze şeklindedir. Ortasında fistolu bir hatla ikiye ayrılır. Kuyrukla gövdenin birleştiği yerde hilâl motifi göze çarpar. Kanatlar birbirine paralel dikey çizgilerle işlenmiştir. Kanat üst kısmı pul motifi ile süslenmiştir. Texier'e göre kabartma Larende kapısında melek tasvirlerinin üzerinde yer almaktaydı<sup>26</sup>.

<sup>25</sup> Öney, G. . . . . Hayat Ağacı Motifi. Das Lebensbaum. . . . s. 30, 31, 43, 44. Resim. 20-27.

<sup>26</sup> Texier, C. Asia Mineure. Cilt III. s. 206.



3 — *Konya Karatay Medresesi Müzesinde Felekâbad Sarayından Çift Başlı Kartal (13. asır) (Resim 18).*

Müzedede Env. 1015 de kayıtlı Konya Felekâbad köşküne ait olduğu zannedilen alçı fragmanda yarısı kırık çift başlı kartal kabartması yer alır. Ölçüler 0.12×0.15 m. kalınlık 0.05 m.dir. Arabesk zemin üzerinde yer alan çift başlı kartalın sol taraftaki başı ve gövdenin sol yanı kırıktır. Başta sivri kulaklar, kıvrık gaga tipiktir. Kanatlar açıktır. Baş hizasında arabesk zemin arasında kıvrık gövdesi ile başı yukarı gelmek üzere bir balık figürü seçilir.

4 — *Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde Alâeddin Sarayından Çift Başlı Kartal (1220-1237) (Resim 19).*

Müzedede sol alt kısmı kırık üç dilimli bir alçı parçasında çift başlı kartal kabartması yer alır. Ölçüler 0.15×0.10 m. kalınlık 0.03 m.dir. Profilden tasvir edilen başlarda sivri kulaklar ve kıvrık gaga gözükmemektedir. Başların üstünde birer sapla başa bağlanan tek palmet yaprağı mevcuttur. İki bölüme ayrılmış olan kanatlar açık vaziyettedir. Alt bölümde tüyler çizgi çizgi belirtilmiştir. Uzun kuyruk iki yana doğru açılarak kıvrılmıştır. Sol yan kırıktır, sağ yanda kuyruk ejder başıyla son bulur. Ejder açık ağızıyla kartalın pençesini ısırarak gibi canlandırılmıştır. Arabesk zemin ejderin gövdesi ile birleşmiştir. Uzun kuyruk ile gövde arasında bir çok örnekte görüldüğü gibi yukarı bakan hilâl motifi yer alır. Saraya ait çeşitli alçı fragmanlarında benzer çift başlı kartalların tekrarlandığı anlaşılmaktadır<sup>27</sup>. Kubadâbad sarayı alçılarına benzer stil sebebiyle bu alçıların da köşkün Alâeddin devrindeki ilâvelerinden olduğunu kabul ediyoruz.

5 — *Urfa Harran Kapıda Çift Başlı Kartal (13. asır sonu) :*

Urfa'da dış kalenin doğusunda Harran kapıda iç yüzde Eyyubî neshisi ile yazılmış kitabe şeridinin altında, kapı kemerinin ortasında yüksek kabartma olarak çift başlı kartal yer alır<sup>28</sup>. Sağ taraftaki baş tamamen kırıktır. Sol taraftakinde sivri kulaklar ve kıvrık gaga seçilir. Açık kanatlarda birbirine paralel çizgiler vardır. Kuyruk yelpaze biçimindedir. İki yanda önlerinde kaftanlı insan figürü yürüyen arslan kabartmaları yer alır<sup>29</sup>. Kitabeye göre kapı Eyyubî Sultanı al-Melik al-Adil Abubakr'ın oğlu Şahabettin Abûl-Fath şah-Gazi'nin emriyle yapılmıştır. Şahabettin Hasankeyf'de 13. asrın sonunda hüküm sürmüştür. Esas itibariyle Eyyubî kabart-

<sup>27</sup> Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Resim 28.

<sup>28</sup> Gabriel, A. Voyages..... s. 279, 354. Kitabe no. 154.

<sup>29</sup> Öney, G. .... Arslan Figürü. Lion Figures..... Anadolu XIII. Ankara 1971.

malarıyla karşı karşıya olduğumuz halde 12. asırda Urfa'ya gelen Selçukluların stilini bariz olarak görmekteyiz. Bu açıdan bu figürleri de aynı grup altında inceleyebiliriz.

6 — *Divriği Ulu Cami Çift Başlı Kartal Kabartması (1228/29)* (Resim 20).

Divriği Ulu Camiinin doğu kapısında, iki dış yan yüzde çift başlı kartal kabartmaları görülmektedir<sup>30</sup>. Sol yan duvarda daha önce bahsi geçen tek kuş figürü yer alır. Çift başlı kartal kabartmaları birbirine çok benzemekte sadece kuyruk kısımlarında ayrıntı göstermektedir. Arabesk zemin üzerine dolgun kabartma olarak verilen kartallarda başta sivri kulaklar, kıvrık gagalar ve uçlarında yuvarlak birer meyva görülür. Açık kanatlar, vücut üzerinde stilize süslemeler ve süzgeç gibi delikli satırlar Samarra alçılarını hatırlatır. Kanatlar, yukarı bakan açığa ağzılı, sivri kulaklı, badem gözlü ejder başları ile son bulur. Bacaklar ince uzun, pençeler kuvvetlidir. Kuyruklar gövdeye yine delikli işlenmiş hilâl motifi ile bağlanır. Sağ taraftaki kabartmada kuyruk dilimli yelpaze şeklindedir. Kartalın üzerine bastığı bir çerçevenin içine doğru uzanır. Ölçüler 1.05 × 0.41 m.dir. Sol taraftaki kabartmada ise balık kuyruğu gibi ikiye ayrılır ve içinden yelpaze şeklinde ikinci bir kuyruk çıkar. Ölçüler 1.35 × 0.90 m.

7 — *Kubadâbad Sarayı Çift Başlı Kartalları (1236)* (Resim 21, 22).

Büyük sarayda bulunan çeşitli yıldız ve kare çinilerde çift başlı kartalara rastlarız. Yıldız çinilerden biri üzerinde çift başlı kartalın karın kısmında "Es Sultanî" yazısı okunur. Kanat uçlarında helezonî kıvrılma, palmet yaprağı şeklinde kuyruk tipiktir. Eş başka yıldız çinilerde kartalın gövdesinde nokta benekler, Selçuk figür sanatında stilizasyonu göstermesi bakımından ilginçtir. Yine büyük saray çinilerinden birinde ender olan kare formla karşılaşırız. Burada çift başlı kartalın gövdesinde pul motifi, kanat uçlarında helezonî kıvrılma, çerçeveleyici şekilde çeşitli yuvarlak rozetler ilgimizi çeker<sup>31</sup>. Daha önce işaret ettiğimiz kuş-rozet ilişkisi için önemli bir örnektir. Çeşitli kare çini fragmanlarında etrafı yazılı çinilerde de çift simetrik kartalların yer aldığı kanısındayız.

8 — *Anadolu Selçuk Kumaşında Çift Başlı Kartal (13. asır)* (Resim 23).

Çeşitli neşriyatlarda tanıtılan, Siegburg'da Apolinari Schrein'da bulunan Selçuk kumaşındaki çift başlı kartallar arabesk zemin ve etraflarında ejder başlarıyla özetlenmiş şekilde çift başlı kartal, hayat ağacı, ejder birleşimini sunarlar. Mimarî saha dışında kalmakla birlikte ilginç bir örnek

<sup>30</sup> Öney, G. . . . . Hayat Ağacı. Das Lebensbaum. . . . Resim 22. s. 30, 34.

<sup>31</sup> Öney, G. Die Karreefliesen, im grossen Palast von Kobadabad. . . . s. 496. Abb. 25

olarak burada hatırlatabiliriz<sup>32</sup>. Sarre'nin bir desenini verdiği Selçuk halısındaki çift başlı kartal da el sanatları sahasında ender örneklerden olmaktadır<sup>33</sup>.

*C- Orta ve Doğu Anadolu'da 14.-15. asırda Selçuk Geleneğinde Çift Başlı Kartallar.*

14. hattâ 15. asırda baş, gövde detayları genel stil bakımından Selçuk geleneklerini sürdüren çift başlı kartalları görmeğe devam ederiz. Bu figürler boyunları bakımından 13. asır örneklerinden ayrılırlar. Boyunlar baş aşağı duran ters bir kalp şekli meydana getirecek şekilde birbirine dolanmıştır. Kalp şeklinin yukarı gelen sivri kısmında bir palmet yaprağı bulunur. Niğde Hüdavent Hatun türbesinde tepede palmet yerine maske şeklinde insan başı görülür ve bu tarzda tek örnektir. Bu çift başlı kartallarda boyunlar diğer örneklerden daha incedir. 14. asrın ortalarından itibaren görülen Tokat ve Sivas mezar taşlarındaki kartallarda kuyukları gövdeye bağlayan hilâl motifi de kaybolur.

Bu gruba giren bazı çift başlı kartallarda da kanat ucunda veya zeminde yer alan arabesklerde çift ejder başı ile karşılaşırız. Arabesk zemin üzerinde canlandırılanlarda Erzurum Çifte Minareli Medrese kabartmalarında olduğu gibi hayat ağacı-ejder kompozisyonunun arabesk şeklinde özetlenerek verildiği kanısındayız.

Bu gruba giren geç çift başlı kartal örneklerini şöylece sıralayabiliriz:

1 — *Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Çift Başlı Kartalı (1312) (Resim 24).*

Türbenin batı tarafında külâh çatıya geçişi sağlayan tambur kısmında çift başlı kartal yer alır<sup>34</sup>. Zemin arabesklidir. Ölçüler 0.80 x 0.50 m. Baş kısımlarında sivri kulaklar, kıvrıntılı gaga, uzun birbirine dolanmış boyunlar görülmektedir. Başaşağı kalp şekli meydana getiren boyunların tepesinde bir insan başı yer alır. Gövde pulludur. Uzun bacakları, dilimli ve uçları ejder başları ile son bulan kanatları vardır. Kuyruk kısa ve yelpaze şeklindedir, gövdeye hilâl motifi ile birleşir.

2 — *Niğde Sungurbey Camiinde Çift Başlı Kartal veya Sungur (1335) (Resim 25).*

Kuzey portal kemerinin kilit taşı üzerinde çift başlı kartal yer alır. Kare çerçeve içinde dilimli bir rozetin ortasına yerleştirilmiştir. Dört kö-

<sup>32</sup> Öney, G. Aynı. Resim 24. ve Sarre, F. Der Kiosk von Konia. Şekil 31.

<sup>33</sup> Sarre, F. aynı. Şekil 32.

<sup>34</sup> Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları. Die Figurenreliefs an der Hüdavent Hatun Türbe in Niğde. Belleten XXXI, 122. Ankara 1967. Resim 12 a, b. s. 148, 149, 159, 161.

şeye birer palmet yaprağı işlenmiştir. Başlarda sivri kulaklar, kıvrık gaga görülür. Boyunlar ters kalp şekli meydana getirecek şekilde birbirine düğümlenmiştir. Kanatlar açıktır. Kuyruk yelpaze şeklindedir ve gövdeye hilâl motifi ile bağlanmıştır. Bu çift başlı kartal sungur da olabilir ve camiye büyük ihtimalle Sungur beyin arması olarak yerleştirilmiştir.

3 — *Sivas Mezar Taşında Çift Başlı Kartal (1340)* (Resim 26).

Daha önce bir araştırmamızda neşredilen Sivas Gökmedrese müzesinde 575 Env. de kayıtlı Sivas mezarlığından gelen taşda çift başlı kartal yer alır. Kitabesi (740 H.) ile önem kazanır<sup>35</sup>.

4 — *Tokat Mezar Taşlarında Çift Başlı Kartal (1421 ve 1422)* (Resim 27, 28).

Daha önce bir araştırmamızda neşredilen biri Tokat Gök Medrese Müzesinde bulunan diğerleri Ankara Etnografya müzesinde, Tokat mezarlığından gelen iki mezartaşında çift başlı kartal görülür<sup>36</sup>. İkisi de tarihli olduklarından bilhassa önem kazanırlar.

5 — *Patnos Türbesinde Çift Başlı Kartal (15. asır)* (Resim 29).

Erciş kazası civarında Patnos yolunda oldukça harap isimsiz bir türbenin portali üzerinde çift başlı kartal kabartması görülür<sup>37</sup>. Ölçüler 0.44×0.45 m. Türbe stiline göre 15. asır başına tarihlenir. Kabartmada başta sivri kulaklar, kıvrık gaga, birbirine dolanmış boyunlar ve tepede yaprak motifi görülür. Selçuk figür stilinin doğu Anadolu'da geç devre kadar devam ettiğini gösteren enteresan bir örnektir.

6 — *Akşehir Kileci Mescidi Çift Başlı Kartalları (14.-15. asır)* (Resim 30).

Daha önce bir yazımızda tanıtılan Akşehir Kileci mescidin ahşap pencere kanatlarında arabesklerle çevrili iki çift başlı kartal görülür<sup>38</sup>. Boyun stili sebebiyle bu kabartmaları da 14.-15. asra tarihlemekteyiz. Arabeskler arasına gizlenmiş iki ejder başı sebebiyle bu tasviri de özetlenmiş bir çift başlı kartal -hayat ağacı- ejder kompozisyonu olarak kabul edebiliriz.

7 — *Konya Kalesinde Çift Başlı Kartal (14. asır)* (Resim 31).

Daha önce bir yazımızda tanıttığımız Konya Mevlâna müzesinde bulunan bir ahşap rahle üzerinde boyama olarak iki çift başlı kartal yer

<sup>35</sup> Öney, G. . . . . Kuşlu, Çift başlı kartallı, şahinli ve arslanlı mezar taşları . . . s. 285, 294, 295. Resim 8.

<sup>36</sup> Aynı. s. 285, 286, 295, 296. Resim. 9-12.

<sup>37</sup> Aslanapa, O. Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Kümbetleri, Yıllık Araştırmalar Dergisi, Ankara 1956, s. 106, Şekil 8.

<sup>38</sup> Öney, G. . . . . Hayat Ağacı. Das Lebensbaum. . . . Resim 26, s. 31, 44.

alır<sup>39</sup>. Kartalların boyunları geç devir kartalları tipindedir. Arabeskle çevrilmişlerdir. Kartalların altında simetrik karşılıklı iki arslan yer alır. Kanaatimizce burada da özetlenmiş olarak çift başlı kartal –hayat ağacı– çift arslan canlandırılmıştır.

#### D- Çift Başlı Kartal ve Hayat Ağacı :

Daha önce bir yazımızda etraflıca tanıttığımız gibi çift başlı kartal hayat ağacı ile birlikte önemli bir grup teşkil eder<sup>40</sup>. Bu tasvirlerde kartal ağacın tepesinde hâkim vaziyette görülür. Ağacın dallarında bazı örneklerde kuşlar ve narlar dikkati çeker. Ağacın altında çoğunlukla arslan çifti veya Erzurum Çifte Minareli Medresede olduğu gibi ejder çifti yer alır. Arabesk zemin üzerinde işlenen çift başlı kartallarda arabeskin özetlenmiş olarak hayat ağacını temsil ettiği kanısındayız. Bu örneklerde kartalların kanat veya kuyruk uçlarında bazen de ayrı olarak Erzurum Çifte Minareli Medresedeki ejder stilinde çift ejder başı yer alır. Yukarıda sözü geçen Konya rahlesinde ise ejder yerine arabeskler arasında çift arslan görülür. Hayat ağacıyla birlikte görülen çift başlı kartalları yukarıda belirtilen çalışmamızda tanıttığımızdan burada örnekleri kısaca hatırlatalım. Bu kabartmalar cami, medrese, türbe gibi dinî mimaride yer alır.

1 — *Erzurum Çifte Minareli Medresede Hayat Ağacı ve Çift Başlı Kartal (13. asır sonları)* (Resim 32).

Medrese portalinin iki yanında palmyeye benzer hayat ağacı ve tepesinde çift başlı kartal, altında ağaç gövdesine hilâl motifi ile birleşen çift ejder yer alır<sup>41</sup>. Dallar arasında kuş ve narlar dikkatimizi çeker. Portalin sol tarafındaki eş kabartma tamamlanmamıştır.

2 — *Erzurum Yakutiye Medresede Hayat Ağacı ve Çift Başlı Kartal (1310)* :

Medrese portalinin iki dış yan yüzünde palmye biçimli hayat ağacı, tepesinde çift başlı kartal (sağ yan nişte başlardan biri kırıktır) altında ise arslan çifti yer alır<sup>42</sup>. Kartalın tepesinde ayrıca büyük bir rozet dikkati çeker. Arslanların arasında ağacın gövdesini içine alan ikinci bir rozet vardır. Altta tekrar çok plastik bir rozet görülür. Kartallar kıvrık gagaları, sivri kulakları, pullu kanatları, şişman gövdeleri ve yelpaze kuyrukları ile tipik Selçuk stilindedir. 1310 tarihli olmakla beraber aynı geleneği devam ettirdiklerinden bu grupta tanıtmaktayız. Nişin ölçüleri 2.50 × 1.60 m.dir.

<sup>39</sup> Aynı.

<sup>40</sup> Aynı s. 32-34, 45-47.

<sup>41</sup> Aynı s. 32, 45. Resim 29.

<sup>42</sup> Aynı Resim. 30.

3 — *Kayseri Döner Kümbet Hayat Ağacı - Çift Başlı Kartal Kabartması (1276-77)* :

Kayseri Döner Kümbetin doğu duvarında hayat ağacı üzerinde çift başlı kartal, altında ise iki arslan kabartması yer alır<sup>43</sup>. Kartalların başına rastlayan kısımlar kırık olduğundan bugün göremiyoruz. Açık kanatlar ve yelpaze kuyruk Selçuk stiline uygundur. Ağaç iri dalları ile palmiyeye benzer. Yuvarlak üç ayaklı bir kap içine oturur. Ağacın sağında ve solunda yer alması gereken arslanlardan bugün sadece sağdakini görebilmekteyiz. Gövdesi üzerinde helezonî kıvrıntılar dikkati çeker. Panonun ölçüleri 1.20 × 1.00 m.dir. Portalin iki yanında çok benzer kabartmalar yer almaktadır. Sol tarafta hayat ağacı tepesinde çift başlı kartal, ağacın üzerinde sağ ve solda dışa dönük birer kuş, altında ise yine simetrik birer arslan yer almaktaymış. Bugün soldaki arslan kısmen, sağdaki tamamen kırılmıştır. Yerine restorasyonda düz bir taş konmuştur. Portalin sağında eş kabartma yine çok haraptır.

4 — *Sivas Gök Medrese Hayat Ağacı - Çift Başlı Kartal Kabartması (1271)* (Resim 33).

Sivas Gök Medrese portalinin sağ tarafında, hayat ağacı kabartması üzerinde kartal ve kuş tasvirleri yer alır<sup>44</sup>. Bu kabartmalar cephede sağ ve sol duvarlarda simetrik olarak görülür. Ölçüler 0.80 × 1.10 m. Ağaç iki tarafta da sağır niş içinde sekizgen kitabe rozetinin üzerinde çiçek buketi gibi canlandırılmıştır, stilize bir palmiyeye benzer. Üst kısımlarında dışa dönük kuş figürleri ve nar meyvaları görülür. Ağacın gövdesi yarım ve tam palmetlerle süslenmiştir. Ağacın tepesinde açık kanatları ile cepheden bir kartal tasviri yer alır. Sivri kulaklı başı, pul motifli gövdesi ve yelpaze kuyruğu ile Selçuk kartallarının özelliğini gösterir.

### III. KARTAL-HAYVAN MÜCADELE SAHNELERİ

Özellikle İslâm el sanatlarında çok yaygın kartal-tavşan veya kartal-boynuzlu hayvan mücadele sahneleri Anadolu Selçuk sanatında enderdir. Bilinen örneklerde klasik şemaya ve sembolik kavrama uygun olarak kartal üstte galip hayvan olarak canlandırılmıştır. Taş kabartma ve çini olarak karşımıza çıkarlar. Kartal gücünü belli etmek istercesine büyük, heybetli canlandırılmıştır. Altındaki hayvanı gagalar durumdadır. Bu tasvirlerde güneş-ay antagonizmini gösteren iki zıt prensibin mücadelesi verilmekteyse figürlerin kartal-tavşan veya kartal-boynuzlu hayvan olması makul-

<sup>43</sup> Aynı Resim 31.

<sup>44</sup> Aynı s. 33, 46. Resim 32, a, b.

dür. Selçuk sanatında yaygın olan av tasvirlerinden bir sahne ilk karşı karşıya olduğumuzu kabul edersek canlandırılan şahin, doğan gibi bir avcı kuş ve avlanan av hayvanıdır. Bu konuda bildiğimiz ender örnekleri şöylece sıralayabiliriz.

1 — *Diyarbakır Dış Kalede Kartal-Tavşan Mücadelesi (1089-90)* :

Diyarbakır Dış Kalede Gabriel'e göre LX. burçta (Yedi Kardeş burcunun güneyindeki ilk burç) daha önce sözü edilen at, insan, arslan, kuş, tavşan kabartmalarının yer aldığı ön cephenin sol ve sağ eğik yan duvarlarında simetrik birer kartal-tavşan mücadele kabartması yer alır<sup>45</sup>. Kartal tavşanı boynundan gagalar. Tavşanın boynu İskit hayvanlarında olduğu gibi geriye dönüktür. Sağdaki kabartmada tavşan çok haraptır. Kabartmalar kitabeye göre 1089-90 Melikşah devrindedir.

2 — *Afyon Mezar Taşlarında Kartal-Tavşan ve Boynuzlu Hayvan Mücadelesi (13. asır sonu)* (Resim 34).

Afyon civarında Boyalı Köy'den ve mezarlıklardan Afyon müzesine getirilmiş üç mezar taşında kartal-hayvan mücadele sahnesi dikkati çeker. Env. 213 de kayıtlı mezar taşında ejder, tavşan, karaca, arslan, tavşan mücadelesi gibi semboller dün rası ile ilgili sahnelerin yanısıra kartal tavşan mücadelesi yer alır<sup>46</sup>. Kartalın başı çok aşınmıştır. Kartal üstte hâkim durumdadır. Env. 210 da kayıtlı bir başka taşda başka tasvirlerin yanısıra yine kartal-tavşan mücadelesi görülür. Her iki hayvan da profilden sağa dönüktür. Kartal tavşanı başından gagalar. Uzun kuyruğu yelpaze gibi dilim dilim işlenmiştir. Boyalı köyden getirilmiş bir taşta da kartal-boynuzlu hayvan mücadelesi görülür. Çok stilize verilen kabartmada kartal cinsini ayırtmedemediğimiz boynuzlu hayvanın başını gagalar. Kartalın kuyruğu çok uzun ve dilimlidir. Taşın diğer yüzünde savaşıyan iki süvari canlandırılmıştır<sup>47</sup>.

3 — *Kubadâbad Çinisinde Kartal-Tavşan Mücadelesi (1236)* (Resim 35).

Kubadâbad Büyük Saray kazısında 1966 yılında bulunan bir lüster yıldız çinide kartal veya avcı kuşu tavşanın sırtına oturmuş vaziyette gagalarken görürüz<sup>48</sup>. Kartal diğer benzer örneklerle göre küçük tutulmuş-

<sup>45</sup> van Berchem — Strzygowski. Aynı s. 40. Gabriel, A. Voyages ... s. 166, Fig. 135. Pl. LXVIII. Öney, G. .... Atlı Av Sahneleri. Mounted Hunting Scenes.... Resim. 27. s. 135, 155.

<sup>46</sup> Otto-Dorn, K. Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien. Ars Orientalis III. 1959 s. 63, Abb. 1-4. Erdmann, K. Beobachtungen auf einer Resie in Zentralanatolien. Archäologischer Anzeiger. 1954. s. 203.

<sup>47</sup> Her iki taş içinde Aynı dip notu 46.

<sup>48</sup> Otto-Dorn, K. Bericht über die Grabung in Kobadabad... Abb. 6, 14. Öney, G. .... Atlı Av Sahneleri, Mounted Hunting Scenes.... Resim 36. s. 138.

tur. Tavşanda Avrasya hayvan stiline uygun şekilde başın geriye dönerek uzanması, gövde üzerinde stilize kıvrılmalar dikkati çeken özelliklerdir. Figürlerin etrafı arabeskle kuşatılmıştır.

#### IV. BURÇ HAYVANI OLARAK KUŞ VEYA KARTAL

Anadolu Selçuk Sanatında genellikle İslâm el sanatlarında görüldüğü gibi oniki hayvanlı Türk-Çin takvimi ile ilgili figürlere de bazı kabartmalarda rastlarız. Bu takvim hayvanları Anadolu'da tam olarak görülmezler. Çok kere de burç hayvanları benzer bir başka hayvanla değiştirilir. Bu karışık durum bu eski geleneğin Anadolu'da tam bilincine varılmadan kullanıldığını düşündürür. Tanıdığımız kabartmalar çoğunlukla Moğol akınından sonraki devirlere aittir. Moğolların da bu takvimi kullandıklarını bildiğimizden yine de bu motiflerin tamamen tesadüfî olamayacağını söyleyebiliriz.

Türk-Çin takviminde onuncu hayvan tavuk veya horozdur. Bildiğimiz örneklerde bu kabartmalar herhangi bir kuş veya Erzurum Emîr Saltuk Kümbeti ve Denizli Ak Handa kartala benzer bir kuş şeklinde de görülür. Bazı örneklerde, Karatay Han ve Ak Handa olduğu gibi aynı hayvanın değişik şekillerde tekrarlandığı da dikkatimizi çekmektedir. İran Selçuk el sanatlarında da paralellerini gördüğümüz gibi burç sembolü olan hayvanlar sembolik figürler veya rozetlerle canlandırılan gezegenlerle birlikte de işlenebilir. Bu birleşmeye bilhassa Akhan kabartmalarında rastlarız. Hayvanların yer aldığı bordürde yer yer sadece rozetler veya boğanın sırtında hilâl, kartalın tepesinde iki rozet gibi hayvan-rozet ilişkisi dikkati çeker. Bu durumda boğa doğrudan doğruya ayı, kartal da güneşi sembolize edebilir.

Sadece başları ile canlandırılan Sivas Gök Medrese portalindeki girift takvim hayvanları arasında Diez'in bahsettiği tavuk başını seçemedik<sup>49</sup>.

1 — *Erzurum Emîr Saltuk Kümbetinde Takvim Hayvanı Olarak Kuş* (12. asır ikinci yarısı) (Resim 36) :

Kümbetin kasnağında, derin üçgen nişlerin tepesinde takvim hayvanı kabul edilen çeşitli kabartmalar sıralanır. Oğlak, yılan, kuş, öküz başı ve kartala benzer bir figür seçilebilir<sup>50</sup>. Kartal, açık kanatlarıyla, cepheden yerleştirilmiştir.

<sup>49</sup> Diez, E. The Zodiac Reliefs at the Portal of the Gök-Medrese in Sivas. *Artibus Asiae*. Cilt XII. 1/2. 1949. s. 100. Ayrıca, Otto-Dorn, K. *Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der Islamischen Kunst*. Istanbul, 1963. Diez Armağanı. s. 145, 146. Abb. 16, 17.

<sup>50</sup> Otto-Dorn, K. *Tierzyklus* . . . s. 142, Resim 9-12. Ayrıca, Arık, O. *Erken Devir Anadolu - Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri. Türbe Forms in Early Anatolian Turkish Architecture*. Anadolu XI. Ankara 1966. s. 91.



2 — *Karatay Handa Takvim Hayvanı Olarak Kuş ve Kartal (1240) (Resim 37) :*

Hanın türbe portalinin tepesinde mükarnas frizi içine sıralanmış çeşitli takvim hayvanları arasında kuşların tekrarlandığı dikkatimizi çeker. Biribirinden farklı dört kuş veya tavuk seçilmektedir<sup>51</sup>.

3 — *Akhanda Takvim Hayvanı Olarak Kuş ve Kartal (1253-54) (Resim 38, 39) :*

Goncalı Köyü yakınındaki Akhanın dış portalinde, dış bordürde, kare rozetler içinde çeşitli burç ve gezegen sembollerini görürüz<sup>52</sup>. Sol tarafta aşağıdan yukarı doğru yedinci rozette sağa dönük, ağzında dal tutan bir kuş (Resim 38), dokuzuncu rozette sağa dönük, kuyruğu helezonî şekilde kıvrılan bir kuş yer alır. Portalin sağında aşağıdan yukarı doğru sekizinci rozette başı sola dönük, gövdesi cepheden verilmiş bir kartal ve kanatları tepesinde birer rozet işlenmiştir (Resim 39).

4 — *Niğde Sungurbey Camiinde Burç Hayvanı Olarak Kuş (1335) (Resim 40).*

Sungurbey Camiinin doğu portalinde, eyvan şeklindeki girintinin iki yan duvarında takvim hayvanlarını sembolize eden çeşitli figürler arabesk bir ağ meydana getirir<sup>53</sup>. Başları ile canlandırılan ve arabeskle kaynaşan hayvanlardan sadece balık ve kuşlar bütünüyle işlenmiştir. Sağ yan yüzde dört, sol yan yüzde yedi kuş sayarız. Kuşlar profilden sola veya sağa dönük olarak stilize şekilde canlandırılmıştır.

#### V. TEK VE ÇİFT BAŞLI KARTALIN, AVCI KUŞLARIN SELÇUK VE GENEL İSLÂM SANATINA İNTİKALI

Genellikle Selçuk figür tasvirlerinde olduğu gibi çift ve tek başlı kartal, avcı kuş, kuş tasvirlerinde kaynakların semboller, stil ve teknik bakımından Avrasya hayvan stiline kadar uzanması dikkatimizi çeker. Benzer figürleri asırdan asıra bölge bölge çoğunlukla İslâm el sanatlarında, daha az olarak da İslâm mimarisinde takip edebilmekteyiz. Bu geleneksel özelliğin arkasında şaman kültürünün kalıntıları ve onun etkisinde kalan çeşitli İslâm tarikatları bulunmaktadır. Ana kaynak olan İskit, Avrasya hayvan stili örneklerinden başlayarak İslâm sanatında Selçuklara kadar bazı önemli örnekleri belirtecek olursak bu geleneksel gidişi daha iyi anlayabiliriz.

<sup>51</sup> Otto-Dorn, K. .... Tierzyklus ..... s. 143, 144. Abb. 13-15.

<sup>52</sup> Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray .... No. 19. Abb. 84, 90.

<sup>53</sup> Otto-Dorn, K. Tierzyklus .... s. 148, Abb. 18-20.

İskitlerde kartal ve kuşlar sadece baş, veya bütün olarak kılıç kabzalarında, silâhlarda, tokalarda ahşap ve maden üzerine çeşitli şekillerde görülür. Kuban'da II. Ulski kurganında bulunan M.Ö. 7-6. asırdan stilize kuş başı şeklindeki tuğ başları buna örnektir<sup>54</sup>. Çoğunluğu şaman dinine bağlı ve Türk olan Orta Asya kavimlerinde kartal ve kuş bu dinin etkisiyle çok önemli bir motif olmuştur. Daha sonra semboller bölümünde açıklanacağı gibi ruh kuşu, şaman kuşu ve totem olarak kartal veya kuş şaman davullarında, elbiselerinde bütün veya başı ile yer almıştır.

M.Ö. 5. asırdan Yedi Kardeş kurganında gümüş kartal başı Selçuk örnekleriyle büyük benzerlik gösterir<sup>55</sup>. Yine İskit Kültür çevresine giren M.Ö. 4-3. asırdan Altay'larda Ursul nehri kenarında II. Bashadar kurganında bulunan üstü yıldızlanmış ahşap kartal stil bakımından gövdesindeki pul motifleri baş, kanat durumu ile Selçuk örneklerine büyük benzerlik gösterir<sup>56</sup>. Tuektin ve I. Pazirik kurganlarından çıkan M.Ö. 5.-3. asırlardan ahşap kuş başları eğri kesim tekniği, kıvrık gagaları, sivri kulaklarıyla Selçuk kartal başlarının tipik öncüleridir<sup>57</sup>. Konya kalesinden başı taraklı horoza benzer çift başlı kartala eş örnekler Moğolistan'daki Pazirik kurganında M.Ö. 5.-3. asırdan keçe üzerine applike malzemeyle tek ve çift gövdeli olarak ele geçmiştir<sup>58</sup>. Gövde ve kanat kısımlarındaki helezonî kıvrılmalar, dolu satırlarla boş satırların tezadı Diyarbakır kalesi Artukoğlu kartallarında görülen kıvrılmaları ve dolu-boş satır tezadına çok benzer (bak s.136, 137). Sibirya'da da tarihini bilmediğimiz İskit devrinden, pençeleri altında keçi tutan altın kartalda pullu gövde, ikiye bölünmüş, vücuda paralel uzanan kanatlar, yelpaze dilimli ucunda yuvarlak çukurlar bulunan kuyruk, iri pençeler, başta sivri kulaklar sanki Selçuk kartallarının eşidir (Resim 41)<sup>59</sup>. Katan'da da bulunan M.Ö. I. asırdan tuğ başlarında ve kılıç kabzalarında karşılıklı simetrik veya tek kartallar aynı üslûbu devam ettirir<sup>60</sup>. Gartschinovo kazısında bulunan bronz bir plak üzerinde yandan kartal kabartması Selçukların profilden kartallarını hatırlatır<sup>61</sup>.

M.S. 5. asırda Atillâ hâkimiyetindeki Hun devletinde kartal en yüksek Gök Tanrısı kabul ediliyordu. Bu devre ait kadın ve erkek mezarlarında

<sup>54</sup> Rice, T. T. *The Scythians*. London 1957. Fig. 5

<sup>55</sup> Rudenko, S. J. *The Mythological Eagle, the gryphon, the winged lion and the wolf in the art of northern Nomads*. *Artibus Asiae*. Vol. XXI, 2. London 1961, s. 101, 102. Fig. 1, d.

<sup>56</sup> Aynı. Pl. I, 1.

<sup>57</sup> Aynı. s. 101, 102. Pl. II, 1, 2.

<sup>58</sup> Rice, T. T. *The Scythians*. London 1957. Fig. 25, s. 112.

<sup>59</sup> Rice, T.T. Aynı. Fig. 46, s. 245.

<sup>60</sup> Minns, E. H. *Scythians and Greeks*. Cambridge 1913. Fig. 169, 170, 171.

<sup>61</sup> Nandor, F. *Der Skythische Fund von Gartschinowo*. Budapest 1934. Taf IV. Fig. 1.

çeşitli eşyalar üzerinde Orta Asya Selçuk üslûbunda kartal ve yırtıcı kuş figürleri görülmektedir<sup>62</sup>. Sipovo, Kerc, Karaağaç mezarlarında bulunan altın bileziklerde, kemer dilimlerinde, at koşumlarında, kılıç kabzalarında, alınlıklarda, silâhlarda, elbiselerde, rütbe işaretlerinde hep kartal tasvirlerine rastlanır<sup>63</sup>.

Avarlarda, Macarlarda M.S. 7.-8. asırlarda kartal, çift başlı kartal tasvirleri yaygındı. Avarlara ait Chibakhaza kazısında bir prenses mezarında saç süsü olarak kullanılan plâkalarda çift kuş motifleri dikkati çeker<sup>64</sup>. Bunlar simetrik karın karına işlenmişlerdir. Selçuklarda görülen bu tarz yerleştirilmiş kuş tasvirlerini stil bakımından da hatırlatırlar. Çingiraklı tuğ başlıklarında görülen kuşlar da Avarlara ait önemli örneklerdir<sup>65</sup>.

Göktürk'lerde de kartalın üstün bir hayvan tutulduğunu biliyoruz. Moğolistan'da Orhon vadisinde 1958 de yapılan kazıda bulunan Gültekin'in mezar anıtında (732) mermer Gültekin heykelinin taçında arma şeklinde yüksek kabartma ile işlenmiş çok stilize kartal görülür<sup>66</sup>. Bu baş bugün Moğolistan'da Ulanbator müzesindedir. M.S. 7.-8. asırda Tuna Bulgarlarında tamamen Orta Asya menşeli çift başlı kartal da görülür<sup>67</sup>.

M.S. 8.-9. asırlarda maniheizt ve budist olan Uygurlarda da biraz daha farklı bir stilde kartal ve kuş tasvirlerine rastlarız. Tarım çukurunda Sorçuk'ta Ming Oi mağarası tavan fresklerinde çift başlı kartal ağzında tuttuğu yılanlarla Selçukluların kartal-ejder birleşimini hatırlatır<sup>68</sup>. Turfan ovasında M.S. 8. asırdan Uygurlara ait Hoço mabedinin tavan kısmında alçı üzerine boyama çift başlı kuş Anadolu'da bulunan karın karına yerleştirilmiş kuşlarla benzerlik gösterir<sup>69</sup>.

Erken İslâm sanatında 9. asırdan itibaren İskit üslûbunda çeşitli kuş ve kartal tasvirlerini özellikle el sanatlarında görmekteyiz. 9. asırdan Abbasi-lerin Samarra şehrinde eğri kesim tekniği ile işlenen alçılarda yarım palmet yaprağı ile birleşen çok stilize kuş başına rastlıyoruz<sup>70</sup>. Samarra tekniği ve

<sup>62</sup> Werner, J. Beiträge zur Archäologie des Attilareiches. München 1956.

<sup>63</sup> Aynı eser. B. Tafelteil. Taf. 72, Karte 7, Taf 6 B-8, Taf 29, 9, Taf. 31, 5,6. Taf. 59, Taf. 29.

<sup>64</sup> Laszlo, G. Etudes Archéologiques sur l'Histoire de la Societe des Avars. Budapest 1955, Fig. 66.

<sup>65</sup> Aynı eser. fig. 69.

<sup>66</sup> Jisl, L. Kültekin anıtında 1958 de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları. Belleten 1963. XXVII, 107. s. 408, Resim 11.

<sup>67</sup> Ögel, B. İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi. Ankara 1962.

<sup>68</sup> von Le Coq, A. Bilder Atlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel Asiens. Berlin 1925. Fig. 236, 237, 239.

<sup>69</sup> Aynı.

<sup>70</sup> Otto-Dorn, K. Die Kunst des Islam... s. 84, Fig. 42.

stili ile işlenen çok stilize kuş başları 9.-10. asırda Samanoğullarının Nişapur alçılarında görülür<sup>71</sup>. Çok benzer ve yine eğri kesim tekniği ile ahşap üzerine işlenen palmetli kuş başı kompozisyonları 9. asırda Kahire'de Tulunoğlu Türk hanedanında karşımıza çıkar<sup>72</sup>. Bu kuş başları çok stilize helezonî kıvrılmış gaga ile son bulan başlarla, gövdelerde palmet haline gelen dekoratif kıvrıntılarla İskit sanatından gelen gelenekleri devam ettirirler.

Abbasilerin 9. asırdan Samarra'daki Cevsakül sarayı duvar fresklerinde çeşitli stilize kuş tasvirleri kısmen Orta Asya, kısmen de Sasanî etkilerini aksettirirler<sup>73</sup>. Yine Abbasilerin lüster seramiğinde tamamen dekoratif karaktere sahip, stilize kartal motifi kuvvetle Avrasya hayvan stili etkisindedir. Türkistan'da Samarkand (Afrasyab) ve Doğu İran'da Nişapur seramiği 9.-10. asırlarda Samanoğlu devrinden dekoratif kûfi yazılarla birlikte çok stilize kuşların işlendiği Orta Asya geleneğini devam ettiren geometrikleşmiş, siluet halinde dekoratif bir üslûpla süslenmiştir<sup>74</sup>.

10. asırdan İran'da bulunmuş Buyilere ait bir ipek kumaş üzerindeki çift başlı kartallar devrinin en mükemmel örneklerinden birini sunmaktadır<sup>75</sup>.

11.-12. asır Gazne sanatında da Selçuk üslûbunda kuşlar görülür. Gazne sarayı mermer kabartmalarında çift başlı kartal, Türk tipi muhafız figürlerinin etrafındaki kemer aralıklarında ve başka bir mermer panoda arabesk zemin üzerinde yer alır (Resim 42)<sup>76</sup>. Aynı kabartmalarda profilden işlenmiş çeşitli kuş figürleri görülür. Leşgeri Bazar sarayı fresklerinde de 11. asır başından Türk tipi kaftanlı, tirazlı, sarkan kemer dilimlerine sahip muhafızların arasında çok stilize profilden kuş, muhtemelen şahinler canlandırılmıştır<sup>77</sup>.

Fatımilerde de Selçuk stilinde çok benzer çeşitli kuş figürlerine el sanatlarında rastlıyoruz. 1058 tarihinden Kahire'de batı sarayına ait ahşap

<sup>71</sup> Aynı eser s. 85, Fig. 42.

<sup>72</sup> Aynı eser s. 85, Fig. 43. ve Künnel, E. *Islamische Kleinkunst*. s. 241, Abb. 199.

<sup>73</sup> Herzfeld, E. *Die Malereien von Samarra. Die Ausgrabungen von Samarra*. Bd. III, 1927. s. 33, Abb. 17. Taf. XXII, XXIII, XXIV, XLVII, XLVIII, XLXV, LVII, LXIII, XLV, XLVI, XXXIV.

<sup>74</sup> Lane, A. *Islamic Pottery*. Pl. 14 - A. Pope, A. U. *A Survey of Persian Art*. Bd. V. Pl. 560, B, 562, B, 563 A, B, 576 A C., 581A. ve Sarre, F. *Die Ausgrabungen von Samarra II. Die Keramik von Samarra*, Berlin 1925. Taf. XIII.

<sup>75</sup> Grube, E. *The World of Islam*. Netherlands, Haarlem. Fig. 18.

<sup>76</sup> Bombaci, A. *Introduction of the Excavations at Ghazni*. Rome 1959. *East and West*, New Series Vol. 10. nos. 1-2. s. 5, 13. Fig. 1, 11.

<sup>77</sup> Otto-Dorn, K. aynı eser s. 97, 99.

panolarda <sup>78</sup>, fildişi kutularda <sup>79</sup>, lüster seramik tabakalarda <sup>80</sup> çeşitli örneklerini görüyoruz. Fatımî etkisini motif ve stil bakımından devam ettiren (1040) Palermo'daki Capella Palatina'da ahşap üzerine boyama tavan resimlerinde kartal ve kuşlar aynı stili bu bölgeye kadar götürür <sup>81</sup>.

İran Selçuklularında Anadolu'da karşılaştığımız her tip kuşun ve çift başlı kartalların en bol örneklerini el sanatlarında görürüz. Bronz kaplar üzerinde kakma tekniği ile kuş, çift ve tek başlı kartallar saray hayatı ile ilgili muhtelif sahneler içinde yer alır (Resim 43) <sup>82</sup>. Kumaşlarda <sup>83</sup>, seramik sahasında da misaller boldur <sup>84</sup>.

Eyyübilerde az örnekle de olsa çift kuş veya çift başlı kartala rastlıyoruz <sup>85</sup>. Artuk'lularda, Zengilerden Sancar Atabeği İmad-ud-din, İlhanlılardan Olcayto ve Ebû, Sa'îd Bahâdır Hânın paralarında yine Selçuk stilinde çift başlı kartal vardır <sup>86</sup>. Selçuk üslûbunda çift başlı kartallar 14.-15. asırlarda Suriye ve Mısır'da Memlûk sanatında çok başarılı örnekler sunmuştur. Mermer kabarmalarda ve özellikle bronz üzerine kakma maden işçiliğinde tamamen Avrasya üslûbunu sürdüren çift başlı kartallar görülür <sup>87</sup>. İslâm dünyasında kısa bir kuş bakışı yaptığımız Avrasya hayvan stili kaynaklı kuş, avcı kuş, kartal tasvirlerini Eski Şarkta, Hititlerde, Sasani sanatında, Yunan ve Roma sanatında sık sık görmekteyiz. Bu kuş ve kartalarda stil, kaynaklar, inanışlar, mitoloji bakımından farklılık olduğundan araştırmamızı bu kadar genişletmiyoruz. Hıristiyan Batı dünyasında görülen benzer stilde çeşitli kuş ve çift başlı kartalların, kökleri Avrasya hayvan stiline kadar uzanan kaynaklarla ve Avarlar, Macarlar, Bulgarlar ve Bizans yoluyla, özellikle İslâm dünyasıyla temas sonucu intikal ettiğini kabul etmekteyiz. Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da Ermeni Gürcü eserlerinde Avrasya hayvan stili ve İslâm sanatı menşeli çok çeşitli figürler arasında kuş ve kartallara da

<sup>78</sup> Creswell, K. A. C. *Muslim Architecture of Egypt*. I. Oxford 1952. Pl. 38, 39.

<sup>79</sup> Kühnel, E. *Islamische Kleinkunst*. Berlin 1925. Abb. 159, 162.

<sup>80</sup> Lane, A. *Early Islamic Pottery*. London 1947. Fig. 23 a, 22, b, 28 a.

<sup>81</sup> Monnered de Villard, U. *Le Pittura Musulmane al Saffito della Capella Palatina*, Palermo - Roma 1950. Fig. 145, 146, 157-162, 166, 246.

<sup>82</sup> Pope, A. U. Aynı eser, Bd. VI. Pl. 1276, 1298 B, 1320, 1338 c.

<sup>83</sup> Aynı eser Bd. V. Pl. 990, 992 A, B. 1000.

<sup>84</sup> Aynı eser Bd. V. Pl. 597, 601, 602, 605, 606, 607, 609, B, 610, 621, 635 B, 745, 765.

<sup>85</sup> *Exhibition Islamic Art in Egypt 969-1517*. Ministry of Culture U. A. R. Cairo 1969. Fig. 5, b. Fig. 34.

<sup>86</sup> M. Mübârek. *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*. 3. Mülûk-i Cengiziyye ve İlhâniyye ve Kırım hanları meskûkâtı 1318. 124. ve *Meskûkât-ı Türkmaniye Kataloğu*. s. 13, 15, 124.

<sup>87</sup> Rice, D. S. *Two Memluk Metal Works*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London. Vol. XX. 1957. Pl. XIV, Fig. 5. s. 497.

rastlarız. 10. asrın başından Van gölündeki Achtamar kilisesinde stilize horoz figürleri<sup>88</sup>, karşılıklı kuşlar<sup>89</sup>, Haho (Hahoul) ve Koutais kiliselerinde oğlağa, tavşana hücum eden kartallar buna örnektir<sup>90</sup>. 1215 tarihli Ani St. Grégoir kilisesi dış duvarlarında sağır nişler üzerindeki arabesk zeminli çeşitli hayvanlar arasında kartal ve kuşları Selçuk örneklerinden ayırmak imkânsızdır<sup>91</sup> (Resim 44, 45).

Bizans sanatında İslâm sanatı etkisinde kuşlar 10. asırdan itibaren özellikle seramiklerde yaygın olmaya başlar. Başlıca geniş bir konu olan bu etkiler üzerinde daha önce bir yazımızda etraflıca durmuştuk<sup>92</sup>. Bu tip Bizans eserleri Suriye'den Anadolu'ya Balkanlara, Kırım'a kadar geniş bir bölgeye yayılmıştır. Bizans kuş, kartal ve çift başlı kartal figürleri özellikle Anadolu Selçukluları ile temas sonucu 13. asırdan itibaren Selçuklu üslûbunu gösterirler. 13. asra kadar Bizans seramiklerinde, kumaşlarında fildişi işçiliğinde ve taş kabartmalarında çoğunlukla tek başlı olarak gördüğümüz kartalların 13. asırdan itibaren çift başlı olarak işlenmeleri dikkati çeker. Bu konuda en enteresan ve bol örnekleri kumaş sahasında gösterebiliriz. Bugüne kalan Bizans devri kumaşlarından ve çeşitli Bizans minyatürleri ve ikonlarındaki zengin elbise tasvirlerinden bu desenler hakkında fikir sahibi olmaktayız<sup>93</sup>. Leningrad Hermitage müzesinde bulunan Chersonese'den getirilmiş 1363 e tarihlenen İsa Pantokrator ikonunda, sağda altta yer alan vakıfçı John'un elbisesi üzerindeki çift başlı kartallar Selçuk etkisinde tipik örneklerden biridir<sup>94</sup>. Kartallar ahşap ikonda yeşil üzerine altın yaldızla boyanmıştır. Kartalların etrafını çeviren rozet şeklindeki arabeskler de İslâm sanatı etkisi gösterirler. Kartalların açık, alt tarafı dilimli kanatları, stilize başları, çene altı sarkıntısı, yelpaze biçimi kuyrukları Anadolu Selçuk çift başlı kartallarında çeşitli paraleller verir. Bizans'ta çift başlı kartal çok zaman İslâm sanatında da olduğu gibi emperyal bir semboldür. Haçlı seferlerinden sonra Selçuk tipi çift başlı kartal Batıda çeşitli bölgelerde görülmeğe devam eder. 13. asırdan itibaren İtalya'da Bizans

<sup>88</sup> İpşiroğlu, M. Ş. Die Kirche von Achtamar. Mainz 1963. Fig. 15.

<sup>89</sup> Baltrusaitis, M. Etudes sur L'art Médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris 1929. Fig. 71.

<sup>90</sup> aynı eser Fig. 83, 85, 86. Pl. XXXVIII, 1.

<sup>91</sup> aynı eser Fig. 101.

<sup>92</sup> Bizans Figürlerinde Anadolu Selçuk Etkisi. Anatolian Seljuk Influence on Byzantine Figural Art. Selçuklu Araştırmaları Dergisi III. Ankara 1971.

<sup>93</sup> von Falke, O. Kunstgeschichte der Seidenweberei. Tübingen. Taf 3, Abb. 146, 147. En benzer örnek Victoria and Albert müzesinde bizim 13. asra tarihlediğimiz kumaş üzerinde bulunmaktadır. Bak. Bunt. C. G. E. Byzantine Fabrics. London 1967. Fig. 45.

<sup>94</sup> Öney, G. Bizans Figürlerinde. . . . s. 96. Ayrıca bak. Banck, A. V. Byzantine Art in Collections of the U. S. S. R. Leningrad - Moscow 1966. Pl. 265.

tesiri ile yapılmış çeşitli ipek, brokar kumaşlarda Selçuk kartal stiline akislerini görürüz<sup>95</sup>.

Kuşun da yer aldığı Türk-Çin hayvan takvimi ile ilgili tasvirler de Çin üzerinden Orta Asya'da çeşitli bölgelerde ve Anadolu'ya gelinceye kadar İslâm sanatında takip edilebilir.

Çinlilerin bu takvimi M.S. 1. asırda tanıdıkları bilinmektedir. Türklerin M.S. 3. asırdan itibaren Hiungnu'lar zamanında bu takvimi kullandıkları ihtimal dahilindedir. Göktürklerin 584 ten itibaren hayvan takvimi kullandıkları katî olarak bilinmektedir. Avarların ve 7.-8. asırlarda Bulgarların da bu takvimi kullandıklarını biliyoruz. 8. asırda Orhon kitabelerinde on iki hayvanlı Türk Çin takvimiyle tarihleme bulunmuştur<sup>96</sup>.

1000 tarihinde Uygurların Turfan fresklerinde Mandala tasvirinde, Buda ve yardımcılarının başlarında takvim sembolleri dikkati çeker<sup>97</sup>. Orta Asya'da Semiretschenk bölgesinde Rus Türkistan'ında bulunan Kotçkar hazinesinden, bugün Leningrad Hermitage müzesinde bulunan iki altın kaplama gümüş tokada takvim hayvanları sadece başlarıyla ve sarmaşıkla birleştirilerek verilmişlerdir (11 asır.)<sup>98</sup>. Niğde Sungurbey camiiindeki kabartmalara çok benzerler. İslâm sanatında bu konuda en erken örnekler Gaznelilerde rastlıyoruz. 11. asırda Gazne sarayında yaşayan El Birunî Curcan ve Tabaristan'da yazdığı el-Âsârü'l-bâkiyesinde on iki hayvanlı Türk-Çin takviminden bahseder<sup>99</sup>. 11. asırdan Gazne sarayı mermer kabartmalarında da üst üste sıralanmış takvim hayvanları görülür<sup>100</sup>. Hülâgû devrinde Marağa rasathanesi astroloğu Nasîr üd-Dîn Tûsî (1201) Ziy-i İlhanî adlı eserinde bu takvimden bahseder<sup>101</sup>. "Moğolların Gizli Tarihi" adlı eserde de bu takvimle tarihleme yapılmaktadır<sup>102</sup>. Timur devrinde de aynı takvim kullanılmıştır<sup>103</sup>.

İran Selçuklularının on iki hayvanlı Türk-Çin takvimini kullandıklarına dair yazılı kaynak bilmiyoruz. Fakat, özellikle seramik ve madenî kakma eserlerde arabeskler arasında başlarıyla takvim hayvanlarının işlendiği bir çok örnekler tanımaktayız. Çok ilginç örnekler olarak 13. asırdan Ke-

<sup>95</sup> von Falke, O. aynı eser. Abb. 219, 223, 226, 227, 247, 248, 251.

<sup>96</sup> Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus... s. 131, 132, 138, Ayrıca Barthold, W. Histoire des Turcs d'Asie Centrale. 1945. s. 6.

<sup>97</sup> Waldschmidt, E. Gandhara Kutscha Turfan, 1925. s. 87.

<sup>98</sup> Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus... s. 136-138.

<sup>99</sup> Otto-Dorn, K. aynı. s. 138.

<sup>100</sup> Bombaci, A. Aynı. eser. s. 14. Fig. 12.

<sup>101</sup> Turan, O. On iki Hayvanlı Türk Takvimi. İstanbul 1941. s. 58.

<sup>102</sup> Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen... s. 139.

<sup>103</sup> Osman, T. On iki Hayvanlı... s. 59 ve Otto - Dorn, K. aynı eser. s. 157, 158.

şan'dan bir Lüster çini parçasından, 1210 tarihinde Harzemşahlardan Alâeddin Muhammed'in veziri Mecdül-Mülk Şerefüd-din el-Muzaffer için yapılmış ve 1281 tarihinden Ahmet ibn-Sungur tarafından yapılan bronz üzerine kakma kalemdanlardan söz edebiliriz<sup>104</sup>. Burada da takvim hayvanları başlarıyla ve arabesk motifiyle birleşerek işlenmiştir. Son örnekte hayvan başları kapağın içinde ve dışında yedi gezegen ve oniki burç tasvirinin etrafında yer almaktadır. Gezegen-burç birleşmesine Anadolu Selçuk örneklerinde de dikkati çekmiştir.

Aynı geleneğin Suriye'de Eyyubiler devrinde de devam ettiğine çeşitli eserlerdeki örneklerle şahit oluyoruz.

Örneğin, kitabesinde Sultan Malik Ayyub (1240-49) yazılı bronz üzerine kakma bir kâsede yine arabesklerle birleşen takvim hayvanı başları görülmektedir<sup>105</sup>.

On iki hayvanlı Türk-Çin takvimi erken Hıristiyan ve Doğu Anadolu, Kafkas bölgesi Ermeni-Gürcü sanatına da girmiştir. Tortum civarında 10.-11. asırdan Ösk ve İşhan kiliselerinde taş kabartma takvim hayvanı tasvirleri buna örnekler<sup>106</sup>. Kökü Çin ve Orta Asya olan bu motiflerin aynı kaynaklardan esinlenen bu eserlerde de kullanılması tabiidir.

## VI. ANADOLU SELÇUK KUŞ, AVCI KUŞ, KARTAL VE ÇİFT BAŞLI KARTALLARININ SEMBOLİK İZAHI

Avrasya hayvan stilinde, İslâm dünyasında ve Selçuk sanatında bu kadar yaygın olan kuş ve kartalların mitoloji, inanışlar açısından izahını yaparsak kullanılış nedenlerini daha iyi anlamış oluruz. Bazı hallerde çok girift olan bu sembollerden hangisinin ağır bastığını söylemek güçtür. Aynı eserde kuş veya kartalın muhtelif maksatlarla kullanılması da mümkündür. Stilini Avrasya hayvan üslûbundan alan kuş ve kartallar kanımızca semboller bakımından da aynı kaynaklara dayanır. Bu hayvan stilinin yaratıcısı özellikle şaman dini ile ilgili inanışlar olmuştur. 10. asırdan itibaren İslâmiyeti kabul eden Türkler uzun zaman şamanî inanış ve düşünceleri İslâmiyetle uzlaştırmak suretiyle korumuşlardır<sup>107</sup>. Bunu Dede Korkut kitabı da gösterir. Millî destanın bir parçası olan ve İslâmî bir cemiyet kadar şamanî bir cemiyetin yaşayış ve inanışlarını aksettiren Dede Korkut kitabı İslâmiyeti kabul etmiş olan bu göçebelere vücut bulmuştur<sup>108</sup>. Bu hikâyeler

<sup>104</sup> Pope, A. U. aynı Eser. Bd. V. Pl. 702 C. ve Bd. VI. Pl. 1336, Ayrıca bak. Herzfeld, E. A Bronze Pen Case. *Ars Islamica* III. 1936. s. 35-45, Abb. 1-9.

<sup>105</sup> Otto-Dorn, K. Aynı eser. s. 155, Abb. 26.

<sup>106</sup> Baltrusaitis, J. Aynı eser. P. LXXIII.

<sup>107</sup> Turan, O. *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul 1971. s. 27.

<sup>108</sup> Aynı.



bize Müslüman göçebelerin ne derece İslâmlaşıklarını, yaşayış ve düşüncülerinin eski karakterini nasıl devam ettirdiğini gösterir. Bu sebeple Türkler tarafından kurulan bazı tarikatlerde de şamanî unsurlara rastlayabiliyoruz. Prof. Osman Turan bu konuda şöyle yazmaktadır:

“Eski ozan ve kamlarla İslâm evliyâları, mutasavvıf dervişleri, mahiyet itibarıyla birbirine yakın şahsiyetlerdi. Esasen Müslüman Türk ata ve babalarının yaydığı İslâmiyet şeriatın dar kaidelerinden uzak, göçebelerin inanış ve mizaçlarına uygun bir uysallık şekli altında nüfuz ediyordu. Keramet sahibi olan ve kayıptan haber veren kamlar ile islâm evliya ve müşidleri birbirini yerine geçerken veya daha doğrusu birbirleriyle kaynaşırken husule gelen değişiklik pek duyulmuyordu”<sup>109</sup>.

Eski Orta Asya ve Türk mitolojisinde, şaman kültüründe kuş ve kartalla ilgili inanışlara göz atarsak Selçuk örneklerini izahımız kolaylaşır.

Yakut Türklerinde en korkunç and kartal adı ile içilir<sup>110</sup>. Kartal adına yalan yere yemin edenin ocağının söneceğine inanılır. Yakut evinin etrafında kartal görürse ona et ziyafeti vermeği borç bilir. Hazır eti bulunmazsa bir hayvan kesmekten çekinmez<sup>111</sup>. Yakutlardan biri yanlışlıkla kartal öldürürse şaman çağırarak gömdürür<sup>112</sup>. Bu inanışlar kartalın Türklerde kutsal sayıldığını gösterir. Kartal ve kuşlarla ilgili sembolik inanışları fonksiyonlarına göre gruplandırabiliriz.

*a) Koruyucu unsur, nazarlık, tılsım, kudret ve kuvvet sembolü :*

Kartal Orta Asya Türklerinde koruyucu ruh kabul edilmişti. Pekarski, Yakut Sözlüğünde kartalın Türklerde koruma silâhı, tılsım, muska demek olduğunu söyler<sup>113</sup>. Savaşanların koruyucu ruhu sayıldığından silâhlarda çok kullanılır<sup>114</sup>. Kartallı tuğ, âsâ kudret ve asalet sembolü olarak Orta Asya'da çok yaygındı<sup>115</sup>. B. Ögel'den öğrendiğimize göre Yakut Türkleri göğün üst katında kapı bekçileri olarak efsanevî bir çift başlı kartal bulunduğuna inanmaktaydılar<sup>116</sup>. Yakut şamanları göğe çıkma törenlerinde, böyle çift başlı bir kuş heykelini bir sıruk üzerine koyuyor ve törenlerine

<sup>109</sup> Aynı eser s. 13, 14.

<sup>110</sup> İnan, A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara 1954. s. 118.

<sup>111</sup> Aynı.

<sup>112</sup> Aynı eser s. 119.

<sup>113</sup> Pekarski, E. Yakut Sözlüğü. 1910. s. 3794.

<sup>114</sup> Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ekstasetechnik. Zürich 1957 s. 112.

<sup>115</sup> Rice, T. T. The Scythians. Fig. 8. s. 241.

<sup>116</sup> Ögel, B. Türk Mitolojisi. II. Cilt. İstanbul 1971. (1000 Temel Eser) s. 147. Ayrıca bak. Ögel. B Türk Mitolojisi I. Ankara 1971 Selçuklu Tarih ve Medeniyetleri Enstitüsü Yayın 1. s. 109, 110.

başlıyorlardı<sup>117</sup>. Strzygowski kartal aynı zamanda kudret kuvvet sembolüdür, göklerin hâkimidir, kuvvet birleşmesi sebebiyle çift başlı kartal fazlalaşmış ikili kuvveti temsil eder, der<sup>118</sup>. Çift başlı kartalın evlenme veya politik sebeple birleşmeyi de sembolize ettiğini görmekteyiz. Bugün bile modern Pakistan'da çift başlı kartal evlenme sembolü olarak kullanılır<sup>119</sup>. Moğol ve İran'da kartalın koruyucu ve asalet sembolü olarak kullanıldığını minyatürlerde, seramik ve madeni eserlerde taht sahnelerinin üstünde veya altında yer almaları da gösterir<sup>120</sup>. Şehnamede sık sık adı geçen Zal ile Rüstemin koruyucusu Simurg kuşu da kartala benzer efsanevi bir yaratıktır.

İbni Bibi'ye göre Anadolu Selçuk hükümdarları bir yere hâkim olunca tepesinde kartal bulunan çetlerini kurarlardı. Burada "Hükümdar çetlerinin kartalı sultanların güneşine talih kanadını ve tüylerini gerdi ve kudret gölgesini yaydı" der<sup>121</sup>.

Yukarıdaki izahlardan sonra Selçuklarda cami, kale, saray, han gibi yapılarda çok zaman en göze batan yerde bulunan tek veya çift başlı kartalın, kuşun aşağıda sayacağımız diğer semboller dışında nazarlık, tılsım, koruyucu unsur, kudret, kuvvet sembolü olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Yapıların içi böylelikle kötülüklerden, fena ruhlardan, kötü düşüncelerden korunmak istenmiş olabilir. Kalelerde kartallar hem şehri müdafaa eden koruyucu ruh, hem de şehre düşman, kötülük, hastalık girmesini önleyecek bir nazarlık, tılsımdır. Saraylarda kartal yine koruyucu unsur ve asalet sembolüdür.

*b) Arma, totem.*

Kartalın Orta Asya Türklerinde totem hayvanı olarak kabul olduğunu çeşitli kaynaklar yazmaktadır<sup>122</sup>. Birçok kavimlerin insanların hayvanlarla münasebeti sonucu türediğine inanılmaktadır. Bu arada şamanın da kartalın bir kadınla birleşmesinden meydana geldiği kabul edilmektedir<sup>123</sup>. Eski Türklerde kısır kadınlar çocuk vermesi için kartala başvurup yalvarırlardı. Bundan doğan çocuklara kartaldan türemiş denirdi<sup>124</sup>.

<sup>117</sup> Aynı eser s. 147, 160, 161, 162.

<sup>118</sup> Strzygowski, J. *Asians Bildende Kunst*. Augsburg 1930 s. 301.

<sup>119</sup> Cammann, S. *Ancient Symbols in Modern Afghanistan*. *Ars Orientalis* Vol. 2. 1957. s. 16-18. Fig. 4, 6, 7.

<sup>120</sup> Pope, A. U. Aynı eser Vol. V. Pl. 850, 864, 883, 884.

<sup>121</sup> Erdmann, K. *Ibn Bibi als Kunsthistorische Quelle*. *Nederlands Historisch-Archäologisches Institut*. Istanbul 1962. s. 7, 8.

<sup>122</sup> Findeisen, H. Aynı eser s. 19. Strzygowski, J. *Amida* s. 81.

<sup>123</sup> Hancar, F. *The Eurasian animal Style and the Altai Complex*. *Artibus Asiae*. Vol. VI. 1/2. Ayrıca Bak. Ögel, B. *Türk Mitolojisi* I. S. 36, 37, 593, 597.

<sup>124</sup> İnan, A. Aynı eser s. 118.

Yakutların inancına göre "Oga İmıta" denilen kuş şeklinde bir ruh vardır, çocukların başında öterek neslin bereketli olacağını haber verir<sup>125</sup>.

Oğuzhan'ın altı oğlundan her birinin birer kuş ongunu vardı. Günhanın şahin, Ay hanın kartal, Yıldız hanın tavşancıl, Gök hanın Sungur, Deniz Hanın Çakır, Dağ hanın puhu kuşudur<sup>126</sup>. Moğolların, İlhanlıların da yirmidört boy teşkilâtı ve her boyun avcı kuşlardan ongunları vardı<sup>127</sup>. Bir çok Türk büyüklerinin de kuş ile ilgili isimler taşıdıklarını biliyoruz. Togan han, Tuğrul han, Çağrı bey, Sungur bey gibi.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra cami kapılarında, saraylarda, hanlarda, kalelerin en dikkati çeken yerlerinde, kartal ve kuş figürlerinin aynı zamanda arma, totem olarak da kullanıldığını kabul edebiliriz. Divriği Ulu Camii portalindeki çift başlı kartalın Alâeddin Keykubat'ın, tek başlı kartalın da Mengüceklerden Ahmet Şah'ın arması olduğu söylenmiştir<sup>128</sup>. 1965 yılı kazısında Beyşehir Kubadâbad büyük sarayında bulunan çift başlı kartallı yıldız çinilerden birinin gövdesi üzerinde görülen "Es Sultani" yazısı çift başlı kartalın sarayı yaptıran Alâeddin Keykubad'ın arması olarak kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Konya kalesinden daha önce tanıtılan taş kabartmada da iki kartal arasında aynı şekilde "Es Sultani" yazısını görmüştük.

### c) Mezar Semboliği:

Mezartaşı ve türbelerde görülen çift ve tek başlı kartal, kuş figürleri de kanaatimizce köklerini Orta Asya inançlarından almaktadır. Bu inançların bazı İslâm tarikatlarına etkileri de kuş, kartal figürlerinin Tokat, Sivas bölgesi mezar taşlarında yer almasına sebep olmuştur<sup>129</sup>.

Yakutlar ölümden sonra ruhların kuş şeklinde göğe yükseldiğine inanırlardı<sup>130</sup>. Sivas ve Tokat mezar taşlarında kuş figürlerinin etrafında çeşitli rozetler görmekteyiz. Kanaatimizce bunlar daha önce bir yazıda etraflica belirttiğimiz gibi, göğe yükselen ruh kuşunun etrafında çeşitli gezegen sembolleridir<sup>131</sup>. Bilindiği gibi Orta Asya şaman davullarında da şamana

<sup>125</sup> Aynı eser s. 35, 119.

<sup>126</sup> Konyalı, İ. H. Erzurum Tarihi. İstanbul 1960 s. 308-317. Ayrıca. Sümer, F. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları. s. 205. Ögel, B. Türk Mitolojisi I., s. 355-372.

<sup>127</sup> Konyalı, İ. H. aynı eser s. 315.

<sup>128</sup> Aslanapa, O. - Diez, E. Türk Sanatı. İstanbul 1955. s. 202.

<sup>129</sup> Karamağaralı. B. Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında Bak dip notu 12.

<sup>130</sup> Harva, U. Die Religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker. Helsinki 1938. s. 360. Ayrıca, Turan, O. Aynı eser s. 4.

<sup>131</sup> Öney, G. . . . . Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli, Arslanlı Mezar Taşları. s. 289-291.

gök yüzü seyahatinde refakat eden kuş ve gezegenleri sembolize eden rozetler görülür<sup>132</sup>. Hans Findeisen şamanların kutsal kartalı için “ana kartal tarife göre büyük bir kuştur, kıvrık sivri gagası, kuvvetli pençesi, uzun kuyruğu vardır. Şamana doğuşunda, tekâmülü sırasında ve ölümden önce görülür. Bu şamanın yakında öleceğine delâlet eder.” der<sup>133</sup>. Şu halde mezar taşlarında ve türbelerde görülen kuş tasvirleri insanı yer yüzüne getirmekte yardımcı olan, aynı zamanda ölüm habercisi kartal olabilir. Ayinlerde şamanın giydiği elbiseler kuşu sembolize eder, şaman bu kuşun yardımı ile gök yüzüne veya yer altına seyahat eder<sup>134</sup>. Türbe ve mezar taşlarında görülen kuşlar ölünün gök yüzü veya yer altı seyahatinde kendisine refakat eden kuşlar da olabilir<sup>135</sup>.

Yine şaman inançlarına göre her insanın kuş şeklinde bir koruyucu ruhu vardır, ölünce bu kuş şeklindeki ruh göğe yükselir; insan ancak ölüm halinde tekrar kuş gibi uçmak kabiliyetini kazanır<sup>136</sup>. Orta Asya Türklerinde gök yüzü sembolü olarak kullanılan kartal şaman âyinlerinde gökyüzünde yol gösterir. Şaman davulunu çalarak içine ruhları toplar, bu arada gök kuşu Merküt’ü de çağırır. Kartalların anası Merküt davulu büsbütün ağırlaştırır, fakat esas yardımcı olan bu kuştur<sup>137</sup>. Şu halde mezar taşlarında, türbelerde kuşlar ölünün ruhunun gökyüzünde yolunu bulmasına yardımcı olacak olan kuş olabilir. Orhon kitabelerinde de ölen kimsenin kuş şeklinde uçtuğuna inanıldığından bahsolunur<sup>138</sup>. İran’da Rey şehrinde çift başlı kartallı kumaşların kefen ve cenaze kumaşı olarak kullanıldığı görülmektedir<sup>139</sup>. İslâmiyetin kabulünden sonra da Türklerde aynı inanın devam ettiği “aramızdan uçup gitti” sözünden anlaşılmaktadır<sup>140</sup>. Şehit ruhlarının İslâmiyete göre yeşil kuşların himayesinde cennette yaşadıkları, cennet meyvalarından yiyip, pınarlarından içtikleri kabul olunur<sup>141</sup>.

#### d) Hayat Ağacı Sembolü :

Yukarıda işaret edildiği gibi birçok Anadolu Selçuk örneklerinde çift veya tek başlı kartal hayat ağacının üzerinde gösterilmektedir. Ağacın al-

<sup>132</sup> İnan, A. Aynı eser. s. 64, 80, 96.

<sup>133</sup> Findeisen, H. Aynı eser. s. 29.

<sup>134</sup> Aynı eser s. 30.

<sup>135</sup> Öney, G. Kuşlu..... mezar Taşları ..... s. 290, 291.

<sup>136</sup> Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ektasetechnik. Zürich 1957. s. 447.

<sup>137</sup> Radloff, W. Aus Sibirien. Bd. II. 1893. Leipzig.

<sup>138</sup> Barthold, W. Histoire des Turcs d’Asie Centrale. 1945. s. 15.

<sup>139</sup> Picard, M. – Th, Schmitter. Scenes d’apothéose sur des soiries provenant de Raiy. Artibus Asiae, Vol. 14. 1951. s. 306-341.

<sup>140</sup> Turan, O. Aynı eser. s. 4.

<sup>141</sup> Diez, E. Glaube und Welt des Islam. Stuttgart 1941. s. 53.

tunda da arslan veya ejder çifti yer almaktadır. Bazı örneklerde de hayat ağacı yerini kanaatimizce sadece arabesk bir zemin almaktadır. Bu konuyu daha önce bir yazımızda etraflıca incelediğimizden, sembolik durumu üzerinde kısaca duralım.

Orta Asya şaman kaynaklarından öğrendiğimize göre hayat ağacı dünyanın merkezi olarak kabul edilir ve aynı zamanda şamana yer altı veya gökyüzü seyahatinde merdiven vazifesi görür<sup>142</sup>. Yakut Türkleri, göğün direği sayılan sırıklar üzerine ağaçtan yapılmış çift başlı kartallar koyarlardı. Bu sırıkların üzerine, merdiven gibi enlilemesine ağaçlar da çakarlardı. Bu ağaçların sayısı göğün katlarını sembolize etmek üzere 7 veya 9 du<sup>143</sup>.

Şu halde Selçuk örneklerinde olduğu gibi hayat ağacı ile birlikte görülen kuş, kartal tasvirleri Orta Asya inançlarına göre şamana eşlik eden kuşlar veya şamanın kendisi olabilir. Şamana hayat ağacı yoluyla göğün üstüne ulaşmakta yardımcı olurlar. Bu sebeple Altay ve Minussink şamanları kuşlaşmayı sembolize etmek üzere elbiselerinde kanat ve kuş tüyü bulundururlar<sup>144</sup>. Şaman ağacı da bizim örneklerimizde olduğu gibi insanlar, arslanlar, ejderler (yılanlar) ve başka tılsımlı hayvanlar tarafından korunur<sup>145</sup>. Örneklerimizde dallar arasında yer alan nar meyvaları cennet sembolüdür. Narla İslâmî inancın da işe karıştığını görüyoruz. Dallar içinde gizli küçük kuşlar ise İslâmî inanca göre cennet kuşları veya şamanizme göre doğmamış şaman ruhlarıdır. Orta Asya inançlarına göre şaman doğmadan kuş şeklinde hayat ağacının dallarında bulunur<sup>146</sup>.

Ağacın etrafındaki rozetler büyük ihtimalle gökyüzü yolculuğu sonunda varılan gezegenleri sembolize eder. Orta Asya şaman literatüründen öğrendiğimize göre yıldız kültü hayat ağacı ile ilgili inançlara bağlantılı olarak da Türklerde büyük rol oynamaktaydı. Türk mitolojisine göre kâinat hayat ağacı, yer, gök ve gezegenlerle temsil edilir<sup>147</sup>. Hayat ağacı gökle yeri birbirine bağlar<sup>148</sup>. Şaman hayat ağacı resmi ihtiva eden davulun ve yardımcı ruhların yardımı ile âyin sırasında hayat ağacına, oradan da göğe yükselir<sup>149</sup>.

<sup>142</sup> Öney, G. Hayat Ağacı . . . . s. 34.

<sup>143</sup> Ögel, B. Türk Mitolojisi (1000 temel eser) ve s. 161. Ögel, B. Türk Mitolojisi I. s. 109-114, 590-599.

<sup>144</sup> Eliade, M. Aynı eser. s. 158-160.

<sup>145</sup> Eliade, M. Aynı eser s. 170, 171, 262.

<sup>146</sup> Öney, G. Hayat Ağacı. . . s. 35. Ayrıca. Eliade, M. Aynı eser. s. 158.

<sup>147</sup> Eliade, M. Aynı eser s. 160.

<sup>148</sup> Eliade, M. s. 259. Öney, G. Hayat Ağacı . . . . s. 36.

<sup>149</sup> Eliade, M. Aynı eser s. 168, 169. Findeisen, H. Aynı eser. s. 151.

Selçuk mimarisinde hayat ağacı büyük ihtimalle tasvir edildiği medrese, cami, saray gibi yapılara önemli bir merkez olduklarını belirtici değer kazandırır. Türbe, mezar taşı gibi eserlerdeki hayat ağacı ve kartallar, kuşlar ise yukarıda işaret ettiğimiz mezar sembolü ile ilgilidir. Hayat ağacı bu durumda ruhun yani kuşun, kartalın göğe yükselmesine vasıta olur.

*e) Aydınlık-Güneş Sembolü :*

Ay ve güneş daha önce bir yazımızda etraflıca araştırdığımız gibi Orta Asya Türklerinde mühim sembollerdi. Yakut, Altay, Kazak, Kırgız, Başkurt şamanlarında davulların üzerinde kayın ağacı, güneş, ay resimleri yapıldığı görülür<sup>150</sup>. Yakutlarda kartalın şamanın ve ışığın ilk yaratıcısı olduğuna inanılırdı<sup>151</sup>. Ay, güneş, yıldız rozetleri şaman cübbelerinde de görülür<sup>152</sup>. Sivas, Tokat mezar taşlarındaki kuş, rozet kompozisyonları da kanaatimizce aynı kaynaklara dayanır. Rozetler çeşitli gezegenleri sembolize eder<sup>153</sup>.

Eski Türklerde şamanların evlerinde, kapının tam karşısında davul asılır, davulun üstünde ağaçtan oyulmuş çeşitli kuşların heykelleri, bunların yanında da güneş ve hilâl ihtiva eden bir bayrak bulunurdu<sup>154</sup>. Bu kaynaklar Selçuklarda kuş, kartal rozet ilişkisini açıklar. Diyarbakır kaşesinde olduğu gibi çift başlı kartalın veya kuşların çok zaman arslanla birlikte tasvir edilmesi de tezimizi doğrular. Bilindiği gibi arslan aydınlık, güneş sembolüdür. İki tasvir bir arada birbirini kuvvetlendirmektedir.

Kartalın aydınlık güneş sembolü olduğunu gösteren en güzel örneklerden birini Artukoğullarına ait bronz bir ayna arkasındaki kabartmalardan görebiliriz<sup>155</sup>. Daire şeklindeki aynada çepeçevre rozetler içinde on iki burç tasviri verilmiş, ortada da açık kanatları ile güneş sembolü olarak kartal canlandırılmıştır (Resim 46).

Astral mitolojik hayvan mücadele sahnelerinde de daha önce tanıttığımız şekilde kartal daima tavşana veya keçi, geyik gibi boynuzlu bir hayvana galip gelir durumda canlandırılmıştır. Bilindiği gibi mücadele sahnelerinde iki ayrı prensibin (aydınlık-karanlık, iyilik-kötülük, düşman-totem gibi) savaşı verilmektedir. Kartal ve arslan gibi aydınlığı sembolize eden

<sup>150</sup> İnan, A. Aynı eser s. 96.

<sup>151</sup> Eliade, M. Aynı eser s. 80.

<sup>152</sup> İnan, A. Aynı eser. s. 92.

<sup>153</sup> Öney, G. . . . . Kuşlu . . . . . Mezar Taşları . . . . . s. 289-290. Öney, G. Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture. *Anatolica III*. İstanbul 1969-790. s. 202.

<sup>154</sup> İnan, A. Aynı s. 80

<sup>155</sup> Kühnel, E. *Islamische Kleinkunst*. Braunschweig 1963. s. 170. Fig. 131.

hayvanlar bu sahnelerde daima karanlığı, yer altını sembolize eden tavşan veya boynuzlu hayvanlara galip durumda görülürler<sup>156</sup>.

f) *Talih Sembolü :*

Bütün bu sayılanlar dışında İran folklorunda ve çeşitli masalarda Huma kuşunun gölgesi uçarken kimin üzerine düşerse hükümdar olacağına inanılır<sup>157</sup>. Halen "başına devlet kuşu veya talih kuşu kondu" sözü çok yaygın bir deyimdir. Türklerde ve Afganistan'daki Uzbeklerde yeni hükümdar seçiminde kalabalık insan topluluğunda kuş kimin başına konarsa hükümdar o olur denir<sup>158</sup>. Bizdeki devlet kuşu tabiri de buradan gelebilir. Kartal ve kuş bu inanca dayanarak Selçuk eserlerinde aynı zamanda talih sembolü olarak da kullanılmış olabilir.

g) *Havayı Tayin Eden Unsur :*

Yakutlarda kartal havayı tayin eden unsur, koruyucu kuştur<sup>159</sup>. Yine Yakutlardaki inanışa göre ilkbahar ve sonbahar mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa ilk bahar gelir<sup>160</sup>. Buna göre hanlardaki kuşların kışa hükmeden, yolculara iyi hava sağlayan semboller olarak canlandırılmış olabilecekleri de akla gelir. O devirlerde yolculuk şartlarının havaya ne kadar bağlı olduğu düşünülürse böyle bir ihtimal üzerinde durulabilir.

h) *Bilginlik Sembolü :*

Çift başlı kartal aynı zamanda ariflik, bilginlik sembolüdür<sup>161</sup>. Selçuklu medreselerinde kartallar öğrenim merkezinin kazandırdığı arifliği sembolize etmek üzere de yer alabilir.

<sup>156</sup> Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. . . . . s. 37-41. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları. . . . . s. 91, 92, 96.

<sup>157</sup> Huart, C. Huma. The Enzyklopedia of Islam. Vol. 2. London and Leyden. s. 334.

<sup>158</sup> Jarring, G. Uzbek Text from Afghan Turkestan. Lund Universitäs Arsskrift. Vol. 34, No. 2. s. 24, 25.

<sup>159</sup> İnan, A. Aynı eser. 46. s.,

<sup>160</sup> Aynı.

<sup>161</sup> Aynı.

## VII. SONUÇ

Örneklerin gösterdiği gibi Selçuklarda kartal, çift başlı kartal, cinsini tayin edemediğimiz kuş tasvirleri çok boldur. Stilize verilimleri, bazen eğri kesim tekniğinin kullanılması ile Avrasya hayvan stiline özelliklerini gösterirler. Arslan çifti, boğa veya ejder çifti ile birlikte görülmeleri bazen de sadece ejder başları ile kaynaşmaları dikkati çeker. Stil bakımından olduğu gibi kullanılmış sembollerinin de Orta Asya'dan kaynak bulması Selçukluların geleneklerine bağlılıklarını bir daha gösterir. Kuşların Türk-Çin hayvan takvimi ile ilgili kullanılmaları da genel İslâm ve Anadolu Selçuk sanatının Orta Asya kaynaklarından ne derece esinlendiğini ortaya koyar. Kuş ve kartal örneklerinin Moğol akınından sonra çoğalması da gelen taze Orta Asya geleneklerinin sonucudur. Moğolların Anadolu'ya geldiklerinde çoğunlukla şamanizme bağlı olmaları da bunda etken olmuştur.



## BAŞLANGIÇ DEVRİ ANADOLU-TÜRK MİMARİ TEZYİNATININ KARAKTERİ

Doç. Dr. M. OLUŞ ARIK  
Ankara

Bu bildiride ortaya koymak istediğim şey, Anadolu Selçuklu mimari tezyinatının “erken devir” karakteridir. Selçuklu çağı, Anadolu-Türk Kültürü Tarihinin esasen “erken devri”dir. Ancak, bunun dahi bir erken devresi vardır ki, ben buna tâbiri caizse Anadolu-Türk Sanatının “*arkaik*” Çağı demek istiyorum.

Bu ayırımı yapmama temel olan özellikleri ana hatlarıyla tarif etmek, tebliğimin amacıdır.

Bu arada öncelikle, zaman sınırı bakımından bu “erken devir” ile neyi kastettiğimi açıklamalıyım:

Anadolu’ya yönelen büyük Türk akınlarının kesin bir fetih değeri kazanması Malazgirt Zafesi ile sembolleşir. Bu yüce olayı genellikle Anadolu-Türk varlığının başlangıcı kabul etmekteyiz. Tabii ki bu zaferle her şey bitmemiş, aksine *başlamıştır*. Hemen bir yüzyıl boyunca Türkler burada yurt tutma mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadelenin hedefe ulaştığı Miryakefalon Zaferi ardından çalkalanmalar yatışmış, bu ortamın üzerine başlayan gelişmeler I. Keykâvus ve I. Keykubad zamanında öyle bir yoğunluğa ermiştir ki, artık yeni bir safhanın başladığı elle tutulur bir somutluk kazanmıştır. Bu yeni safhaya, yani 13. Yüzyıl ortalarına kadarki gelişme süresine ben Anadolu Selçuklu Çağının erken (veya “*arkaik*”) devri diyorum.

Şimdi bu süre içindeki mimari tezyinatın genel özelliklerini gayet kısa tesbitlerle belirtmeye çalışacağım.

Dış görünüşten iç yüzeylere doğru bir sıra takip ederek bu alana genel olarak bir göz gezdirelim:

Dışta en önemli unsur “*taçkapı*” (*portal*)dır.

Taçkapılar için esas biçim, cepheden ileri taşıntı meydana getiren dörtköşe bir küttedir (Resim: 1). Bu küttelin ön yüzünde açılan portal nişi genel olarak mukarnas kavsaralıdır ve kavsaranın ağzı, yayvan basamaklar biçiminde dalgalar halinde iki yana iner (Resim: 2). Bundan başka, eyvanı andıran anıtsal bir kemerden ibaret portal nişleri de vardır (Resim: 3).

Taçkapının meydana getirdiği küttelin yan yüzleri 13. Yüzyıl ortalarına kadar işlenmeden (boş) bırakılmıştır. Bu süre içinde Divriği Ulu Camii ve Şifahanesinin portalleri bu hususta istisna teşkil eder.

Taçkapılarının ön yüzlerinde esas itibariyle bordürlerle düzenlenmiş bir tezyini kompozisyon bulunur. Genel olarak bu bordürler üç tanedir. Tabii bu genellemenin dışında kalan örnekler de vardır. Ancak, söz konusu sürede taçkapı cephelerinde en az bir tane bordür muhakkak bulunur. Üçten fazla sayıda bordüre sahip portallere de rastlanır. Bu alanda tek bir örnek (Aksaray Sultan Hanı) sekiz bordürle azamî sınırı belirler.

Bu devrede, söz konusu bordürlerin aralarında ve bizzat kendi üzerlerinde, işlemsiz (boş) bırakılmış yüzeyler görülebilmektedir.

Portal-minare karması biçiminde mimarî kompozisyonlar bu sürede yoktur.

Söz buraya gelince, yapıların görünüş güzelliğinde rol oynayan bir unsur olarak *minareler* üzerinde kısaca durmak yerinde olur:

13. Yüzyıl ortalarına kadar minareler pek süslü değil, sadedir. Çini ile süslemeye daha da az rastlanır.

Pabuç kısımları sekiz kenarlı, gövdeleri silindir biçimindedir. 13. Yüzyıl ortasından önce gövdesi dilimli minarelere rastlamıyoruz.

Kaide ve pabuç kısımlarında malzeme değişebilmekle beraber, gövde kısımları hep tuğla ile yapılmıştır. Niğde Alâeddin Camii minaresi tamamen taştan yapılmış olup bu hususta yegâne istisnayı teşkil eder.

Bu süre içinde, cephenin düzenlenişinde minare, rol oynayan bir unsur değildir. Bu hususta da Niğde Alâeddin Camii minaresi bir dereceye kadar istisna sayılır.

*Yapıların dışındaki süs işlemleri* esas itibariyle taçkapıda toplanmıştır. Ancak bazı türbelerde ve Konya Alâeddin Camiinde istisnaî olarak, portalin dışındaki cephe yüzeylerine dağılan süs unsurlarına rastlanmaktadır.

*Yapıların içindeki süsleme durumuna* bakacak olursak, bunun başlıca, *mihrap*, (bilhassa geçiş kısımları olmak üzere) *taşıyıcı unsurlar* ve mekânlar arasındaki (revak, kapı v.b. gibi) geçiş kısımlarında yer aldığını görürüz (Resim: 4, 5). Bunlardan en önemlisi olan mihraplarda, portallerinkine benzeyen tertipler söz konusudur.

Yapıların içindeki duvar yüzlerine yayılan süsleme yalnız *saraylarda* uygulanmıştır. Kamu yapılarında ise bunun belirtisi Konya Alâeddin Camiinde başlıyor; Malatya Ulu Camii ve Konya Sırçalı Medrese'de tutunup yerleşmiş görünüyor.

İç tezyinat alanında en önemli konulardan biri de *süslü örtü sistemleridir*. Erzurum Ulu Camii orta bölmesiyle İshaklı Hanı köşk mescidinin *mukarnash tonozları*, tek kalan, çok ilgi çekici örneklerdir (Resim: 6).

Divriği'de çok gelişen ve azar azar yayılarak Alanya'da Alara Hanı'na kadar uzanan *zengin tonozlar*, I. Alâeddin Keykubad devrinde yoğunlaşan bir moda gibi görünüyor.

Kısacası, bu devirde tezyinat içte de azdır ve sadedir. Süslenmiş kısımlarda bile boş (işlemesiz) yüzeyler epeyce yer tutmaktadır.

Tezyinatta *hâkim malzeme taştır*. Diğer malzeme de her zaman görülebilmekle beraber, daima taştan daha az kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, başka malzeme (meselâ çini) ile yapılmış tezyinatından dolayı ün kazanan yapılarda bile en azından Portal taştandır ve taş tezyinata sahiptir. Anadolu-Türk Kültürünün bir önceki basamağı olan İran'daki gibi, taş tezyinat hiç uygulanmamış örnek, Anadolu'da, ancak bir iki türbe gibi küçük yapılardan ibarettir.

Tezyinatta kısmen de olsa çini kullanılması, 12. Yüzyıldan Divriği Kale Camii portalı gibi en erken örneklerden itibaren uygulanabiliyor. Ancak buna az rastlanmaktadır.

Çini veya aynı etkiyi bırakan sırlı tuğlanın bollaşması I. Keykâvus ve I. Keykubad zamanlarında başlar.

Aynı şekilde, tuğla malzemenin dekoratif kullanılışı da, daima taştan az olmakla beraber, her devrede karşımıza çıkabilen bir uygulamadır.

Bu genel bakışı *Motif* ve *Kompozisyon* alanına çevirirsek, şu ana hatlar gözümüze çarpar:

*Geometrik Düzen* tezyinatı baş yeri tutar ve istisnasız devam eder. Tercan Mama Hatun Türbesi, Kayseri Külük Camii gibi erken eserlerden, Tuzhisar Sultan Hanı köşk mescidi, Huand Hatun Camii doğu portalı gibi daha olgun eserlere kadar pek bol örnek sayabiliriz.

*Bitkisel tezyinat* da her zaman uygulanmıştır. Ancak, geometrik tezyinat her yapıda olduğu halde, bitkisel motif bulunmayan eserler karşımıza çıkmaktadır.

Bitkisel motiflerin *gelişmesi*, çoğalma kadar, hattâ daha da önemlisi, *üslûp bakımından* olmuştur: Motifler zamanla dolgun ve tek başına da değer taşıyan, "şahsiyet sahibi" biçimler kazanmıştır.

13. Yüzyıl ortalarına doğru plâstik ifade ve *yüksek kabartma'ya* yönelik güçlenip artıyor. İşlenmiş yüzeylerin artışı ise bundan daha belirgindir.

Çok sıkı bir geometrik örgü sanılacak kadar *girift bitkisel kompozisyonlar*, Sivas Keykâvus Şifahanesi ana eyvanı (Resim: 7), Huand Hatun Türbesi, Susuz Han portalı gibi bazı örneklerde görülürse de yaygın bir usul değildir.

Geometrik kompozisyonların giriftleşmesi ise daha çok örnekte ve daha karmaşık olarak gelişmiştir.

*Figür tasviri* bu erken çağda az; fakat çağın çeşitli devrelerinde görülebilen bir uygulamadır. Bunlar esas itibariyle *münferid unsurlar* olup henüz geniş ve devamlı kompozisyonlar teşkil etmiyorlar. Sarayların alçı tezyina-

tında bu durumun da istisnalarını buluyoruz. Karatay Hanı gibi bazı kervansaraylarda da bordür gibi devam eden örnekler bu istinsnalara eklenebilir.

Yeni karşılaştığı nesnelere hemen kaynaşmaya hazır bir anlayış bulunduğundan, *önceki sanatların verileri* bazan düpedüz devşirilmiş, bazan da aynen benimsenerek *imâl edilmiştir*.

Meselâ, Konya II. Kılıcarslan Türbesi kapısında, Evdir Hanı portalinde *dentikül şeridi*, Tuzhisar Sultan Hanı portalinde de akantus yapraklı üzengiler görmekteyiz.

Bu toprağı yurt edinme vetiresinde her alanda görülen davranış sanat alanında da ortaya çıkıyor: Kendi şahsiyetini korumak, damgasını vurmak şartıyla mahallî unsurlarla kaynaşma.

Bu arada bazan, Erzurum Saltık Künbedi dibi yerli geleneğin hâkim olduğu biçimler ve nadiren de Büyük Selçuklu İmparatorluğunun anısı olarak tamamen İran'a has biçimlerin ağır bastığı Malatya Ulu Camii, Kemah Mengücek Türbesi, Pınarbaşı Melik Gazi Türbesi gibi örnekler karşımıza çıkıyor.

Şekil ve zevk bakımından Selçukluların İran'daki gelenekleri temel olmakla beraber; meselâ Sâve Mescid-i Cuma minaresindeki ve Horasan'a ait bir alçı tezyinat kalıntısındaki (Tahran Müzesi) gibi şekiller, yüzde yüz bir ayniyet ile Anadolu'ya intikal ettiği halde, böyle zengin ve geniş programlı kompozisyonlar Anadolu'da ancak taş, İran'da ise yalnız tuğla, terakota ve alçı gibi taştan gayri malzemeye işlenmiştir.

İran'da yine taştan gayri malzemeye yapılan *Barok karakterli* yüksek kabartma tezyinatın (mesela Nâyin Mescid-i Cuma mihrabı) benzeri, bu "erken devir"de Anadolu'da yalnız Divriği'de ve yalnız taş malzemeye görülüyor (Divriği Ulu Camii mihrabı: Resim 8).

Zaten birçok bakımlardan istisna teşkil eden bu "*Divriği çıkışı*", 13. Yüzyıl ortasından önce pek yankı bulmamıştır.

Bu kısa denememizden de anlaşılacağı üzere, bu konuda durulup bil-lürleşmiş ana prensipler azdır. Genel etki, sathî işlemeli ve az sayıda unsurların, kuru bir simetri esası ile düzenlenmiş olduğu yolundadır. Tezyinî ünitelerin birlikte bütün bir cephe kompozisyonu teşkil etmeleri; hepsini kuşatan profil ve bordürler veya bunlar arasında organik bağlar kurulması gibi özellikler, ancak 13. Yüzyıl ikinci yarısında başlayıp gelişmektedir.

Sonuç olarak kısaca denebilir ki, bu erken devirde, içinden geçerek geldikleri geleneklerden çok başka ve köklü bir kültür diyarı olan Anadolu'ya varan Türkler, bu yurdu kendilerinin kılarken, kendileri de bu yurdun malı olmuşlardır. Bu ameliye süresince, bazan getirdiklerinin katıksız ola-

rak tecelli ettiği eserler vermişlerdir. 13. Yüzyıl ortasına kadar bir arama, deneme ve hazmetme devri geçirmişlerdir. Bu itibarla da, başlangıçta yekpare bir devlet stilleri olmamıştır. I. Keykâvus ve I. Keykubad devrinde ekonomik, siyasî ve sosyal hayatın durulup sür'atli bir gelişmeye koyulmasına paralel olarak, sanatta ve bilhassa tezyinî sanat alanında, gittikçe yekpareleşen bir gelişme oluyor. Mahallî geleneklerden faydalanarak ve bu ölçüde bazı lokal özellikler kazanarak devam eden bu gelişme, sonunda Osmanlı İmparatorluk devri stiline, "Türk Klâsîği"ne varmıştır.

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

## ANADOLU'DA AHŞAP SÜTUNLU SELÇUKLU MİMARİSİ

Asosye Prof. Dr. APTULLAH KURAN

Anadolu Türk mimarisinde ahşap direkler, ya bir toprak damı taşıyan iç yapı elemanı ya da bir sundurmanın, son cemaat yerinin cephesini ayakta tutan dış yapı elemanı şeklinde kullanılır. Günümüzün ileri yapı teknolojisi geliştirilmeden önceki çağlarda büyük bir mekânı örten üst yapının yer yer desteklenmesi kaçınılmaz bir fiziki zorunluktur. Tonoz ve kubbe sistemlerinin ortaya çıkması daha geniş açıklıkların örtülmesine imkân sağladı. Düz çatılarda taş lento kullanıldığında taşın gerilme gücü az olduğundan iç açıklıklar fazla olmuyordu. Eski Mısır mabedlerinin hipostil salonlarındaki muazzam taş sütunlar bu yüzden sık konulmuştur. Persepolis platformunun iki büyük yapısı, Yüz Sütunlu Salon ile Apadana'nın taş sütunları daha seyrek yerleştirilmiştir. Bunun sebebi, çatılarının ahşap olarak düşünülmüş olması ve Yüz Sütunlu Salon'da bağlantıların sedir ağacından kirişlerle yapılmasıdır. Gerilme gücü taştan daha üstün, daha hafif ve işlenmesi daha kolay olan ahşabın üst yapı malzemesi olarak tarih boyunca her yerde kullanılmış olması tabiidir. Fakat, yine tarih boyunca, küçük, mütevazı binalar dışında ahşabın alt yapı elemanı olarak tercih edilen bir malzeme olduğunu çok sık görmüyoruz. Özellikle Yakınoğu'da eski medeniyetlere ait binaların duvar ve taşıyıcı iç elemanları genellikle taş, pişmiş tuğla ve kerpiçle yapılmış, ahşap daha çok çatı malzemesi olarak kullanılmıştır. Her ne kadar Grek Mabedinin menşei ahşap sütunlu, ahşap çatılı yapılara götürmek mümkünse de, ve yine örneğin, Frikyalıların ahşap sütunlu megaronlar inşa ettikleri biliniyorsa da<sup>1</sup>, Türkler Anadolu'ya girdikleri vakit onlara ilham verecek bu kabil ahşap direkli yapıların Anadolu'da yaygın olduğunu söylemek güçtür. Onbirinci yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yerleşen ve Malazgirt Zaferini takiben Anadolu'yu fethetmeye başlayan Türklerin, doğuda buldukları Ermeni veya Gürcü binaları olsun, güney-doğudaki Eyyubî, Orta ve Batı Anadolu'da Roma ya da Bizans yapısı binalar olsun, ahşap direkli yapılarla karşılaştıkları ve bunların etkisinde kaldıkları iddia edilemez. O halde, Anadolu Türk mimarisinde gördüğümüz ahşap direkli yapı türünün Anadolu'ya Türkler tarafından getirilmiş olduğunu düşünmek ve bu türün menşei başka yerde aramak gerekecektir.

<sup>1</sup> Ekrem Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İstanbul, 1970, s. 281. "It (Megaron 3) was divided into a nave and two aisles by two rows of wooden posts, bedded on timbers set below floor level (not visible today)."

Cami mimarisinde, ilk mescidin, yani Hazret-i Muhammed'in Medine'deki kerpiçten duvarlarla çevrili avlulu evinin içindeki gölgeliğin hurma ağacı gövdelerinden dikmelerle yapılmış olması<sup>2</sup> bir hareket noktası olabilir. Bu sistem yedinci yüzyılın ilk yarısında inşa edilen ilk camilerin bazılarında da uygulanmış ve örneğin Fustat'ta Amr ibn ül-As tarafından inşa ettirilen caminin tavanı ortadan ikiye bölünmüş hurma ağacı gövdelerinden kirişlerle yapılmış, tavan yine hurma ağacından direklerle oturtulmuştu<sup>3</sup>. Fakat sonradan bu cami büyütüldü ve ağaç direkler kaldırılarak yerlerine mermer sütunlar konuldu. Aynı şekilde Kûfe Camiinde Hıra'daki eski saraylardan devşirilen mermer sütunlar<sup>4</sup>, Kudüs'teki El-Aksa Camiinde de korent tipi başlıklı sütunlar kullanıldı<sup>5</sup>. Bu tip devşirme sütunlu caminin Anadolu'daki örnekleri arasında Konya Alâeddin Camiinin batı bölümü ile Konya Ereğlisi Ulucamiini gösterebiliriz.

Mısır'da, Suriye'de bol miktarda antik çağa ait mermer sütun ve yapı malzemesi vardır. Fakat İslâm dünyası kıyılarından Asya'nın içlerine doğru genişledikçe Roma ve Bizans mimarisinin tesir sahasından uzaklaşıldı. İran'daki ilk camilerde mermer sütunlar yerini daha çok Sâsânî mimarî karakterine uyan şekilde tuğladan örülmüş yuvarlak ve bodur sütunlara bıraktılar. Sekizinci yüzyıl sonlarına doğru inşa edilen ve bazı duvar kalıntıları ve arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan temeller dışında İran'da halen ayakta duran en eski cami olan Damgan'daki Tarikhane<sup>6</sup> bu bölgedeki erken cami mimarîsi hususunda en güzel örnektir. Daha doğuda, ormanlık bölgelerdeki ilk camilerde ise muhtemelen ahşap sütunlar kullanılmıştır. Orta Asya bölgesinde yapıda kullanılan bu tip ahşap sütunlardan Moğol öncesi çağa ait elde birkaç örnek vardır. Bu ahşap sütunların üst tarafları erken Abbasî çağı saraylarındaki alçı süslemeleri andıran motiflerle oyma biçiminde yapılmıştır. En eskisi onuncu yüzyıl sonlarına ait olup Profesör M. S. Andreyef tarafından 1915 yılında Tacikistan bölgesinde Oburda'da bulunmuştur ve halen Taşkent Müzesindedir (Resim. 1)<sup>7</sup>. Yine onuncu veya onbirinci yüzyıla ait oymalı bir ahşap sütun Kurut'ta (Res. 2), onbi-

<sup>2</sup> K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, 1958, s. 3.

<sup>3</sup> Creswell, bu camiyi görmüş olan Ebu Said Sulef ül-Himyari'ye dayanarak şöyle yazıyor: "... there can be little doubt that palm-trunks were used as columns to support beams of split palm-leaves and mud, exactly as in Muhammad's house at Madina twenty years earlier." *Aynı eser*, s. 11.

<sup>4</sup> *Aynı eser*, s. 9.

<sup>5</sup> *Aynı eser*, s. 10.

<sup>6</sup> Arthur Upham Pope, *Persian Architecture*, London, 1965, s. 78.

<sup>7</sup> Boris Deniké, "Quelques Monuments de Bois Sculpté au Turkestan Occidental", *Ars Islamica*, C. II, Böl. 1 (1935), s. 69.



rinci veya onikinci yüzyıl yapısı, bir diğeri de (Res. 3) Hiyve Cuma Mescidinde bulunmaktadır<sup>8</sup>.

İslâmiyet Orta Asya'da yayılmağa başladığı zaman bölgenin kendisine has gelişmiş bir mimarîsi şüphesiz vardı. Duvar mimarîsi olarak niteliyeceğimiz bu mimarînin dinî mimarîyi ancak zaman içerisinde etkilemiş olması tabiidir. Çünkü örneğin bu bölgede ortaya çıkıp başından itibaren mahallî mimarî karakterle bağdaşan medrese yapısının<sup>9</sup> aksine cami mimarîsi bölgede organik olarak gelişmemiş diğer yerlerde de olduğu gibi, bir yapı prototipi olarak İslâmiyetle birlikte gelmiştir. Ancak zaman içerisinde bölgeye has özellikler bu bina tipini de etkisi altına almış ve saray, ribat, medrese yapılarında gördüğümüz dört-eyvanlı şema cami mimarîsine de uygulanmağa başlanmıştır. Bu arada Orta Asya karakterine bürünmüş ahşap sütunlu cami tipi Orta Asya'dan yeni bir yurda göçen Türkler tarafından Anadolu'ya getirilmiş ve ahşap sütunlu cami Anadolu'da yeni gelişme alanları bulmuştur.

O halde, yedinci yüzyıl Arap camisi şemasıyla Orta Asya Türk kültürünün karışımından oluşan ahşap sütunlu cami ile aynı şemanın mermer sütunlu uygulamasının Anadolu'ya giriş yolları arasında bir farklılık vardır. Mermer sütunlu Anadolu camisini Suriye ve Mısır'daki erken örneklerle doğrudan doğruya götürebilirsek de ahşap sütunlu cami tipinin Orta Asya'dan geçerek Anadolu'ya geldiğini düşünmek gerekir<sup>10</sup>. Oymalı ahşap sütunların mimarîde kullanılması geleneği Orta Asya'da daha geç çağlarda da devam etmiştir. Buhara'daki Belend Camii, Semerkant'taki Hoca Abdi Darun Türbesine bitişik yazlık cami, yine Semerkant'taki Hazret-i Hızır Camiini bu geleneğin sürdürüldüğü mimarî eserler arasında sayabiliriz. İran'da Safevî çağına ait yapılarda da ahşap sütun görülür. İsfahan'daki Âli Kapu ve Cihil Sütun Saraylarında büyük talarların örtülerini taşıyan stalaktit başlıklı sütunlar ahşaptır.

Oymalı ahşap direklerin Türk mimarîsinde sürekli ve bilinçli olarak kullanılmasını Türklerin çadır etrafında kurulmuş hayat düzenlerine bağlamak da mümkündür sanırız. Türkmen çadırlarında başları oymalı direkler kullanıldığı bilinmektedir. Bugün dahi yörük çadırlarında böyle direkler

<sup>8</sup> Aynı makale, s. 70.

<sup>9</sup> Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I. Cilt, Ankara, 1969, s. 8-10.

<sup>10</sup> Konuya dikkati çeken ve ahşap sütunlu Selçuklu mimarîsi hususunda ilk etraflı çalışmaları yapan Profesör Dr. Katharina Otto-Dorn'dur. Bk: "Seldschukische Holsäulenmoscheen", *Aus der Welt der islamischen Kunst*, Berlin, 1959; "Seldschukische Holsäulenmoscheen in Kleinasien", *Festschrift für Ernst Kühnel*, Berlin, 1959.

kullanılmakta, gelenek Anadolu yaylalarında sürüp gitmektedir<sup>11</sup>. Orta Asya'da İslâmiyeti kabul eden Türk boylarının çok direkli çadırlarda namaz kıldıkları ve bu seyyar camilerin, yerleşme merkezlerinde inşa edilen camilerin mimarî estetiğini etkilemiş olabileceği etraflıca araştırılması gereken bir konudur.

Ahşap direkli caminin menşei konusunda görüşlerimizi böylece özetledikten sonra şimdi Anadolu'da inşa edilen ahşap direkli camileri ele alalım. Bunlar genellikle Orta ve İç Batı Anadolu'da toplanmış yapılardır. Orta Anadolu'da bunların en eskilerinden biri 1258 (656 H.) tarihli Konya Sahip-atâ (Lârende) Camiiydi<sup>12</sup>. Cami geçirdiği yangınlardan sonra 1871 yılında onarılmış ve bugünkü halini almıştır<sup>13</sup>. Yapının ahşap tavanını taşıyan oniki ağaç direk yeni olup bunların mimarî değeri yoktur; ancak yangından kurtarılan stalaktit başlıklı iki sütun son yıllara kadar camiye bitişik hanikah kapısının önündeki sundurmayı taşımaktaydı<sup>14</sup>.

Yine aynı şekilde, aslında caminin içinde olduğunu ve sonradan dışarıya alınarak son cemaat revakını desteklemek için kullanıldığını sandığımız stalaktitli başlıklar taşıyan altı ahşap sütun da Isparta-Atâbey Ulucamiinde bulunur. Frontonlu cephesi, gotik pencereleriyle ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru esaslı bir onarıma tabi tutulduğu anlaşılan Atâbey Camiinin inşa tarihi belli değildir. Aynı yerde Mübarizeddin Ertokuş tarafından 1224 (629 H.) tarihinde yaptırılan külliyenin bir parçası olabileceği akla gelirse de<sup>15</sup> Ertokuş vakfiyesinde bu caminin adı geçmemektedir. Gerek bu yüzden, gerekse stalaktit başlıklı ahşap sütunların onüçüncü yüzyılın ilk yarısında henüz ortaya çıkmamış olması yüzünden Atâbey Camiinin onüçüncü yüzyılın dördüncü çeyreğinde ve muhtemelen ondördüncü yüzyılda inşa edildiğini ve ahşap sütunların da bu çağda yapıldığını düşünüyoruz.

İçinde çok sayıda ahşap direk bulunan büyük camilerden biri Sivrihisar Ulucamiidir. Batı kapısı üstündeki kitabeye göre cami 1274 (673 H.) yılında Fahreddin Ali Sahip-atâ'nın müstevfisi Mikâil bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır<sup>16</sup>. Bu ulucamideki yetmiş adet meşe direk kaba ve

<sup>11</sup> Böyle oymalı bir çadır direğine Yaşar Kemal'in İnce Mehmed kitabında rastlıyoruz. "Çadırın orta direği oyma... Direğe uçan geyikler oymuşlar. Tüyleri yıldır yıldır eden geyikler... Som sedesten". 1967 (yedinci baskı), s. 188.

<sup>12</sup> Kitabesi için bk: İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya, 1964, s. 506.

<sup>13</sup> *Aynı eser*, s. 512; Yılmaz Önge, "Anadolu Mimarî Sanatında Ahşap Stalaktitli Sütun Başlıkları", *Önasya*, C. 4, sayı 37 (Eylül 1968).

<sup>14</sup> Fotoğrafı için bk: Önge, *aynı makale*, s. 11.

<sup>15</sup> Önge, *aynı makale*, s. 11.

<sup>16</sup> Bu kitabeler ve cami hakkında daha etraflı bilgi için bk: Otto-Dorn, "Die Ulu Dschami in Sivrihisar", *Anadolu (Anatolia)*, IX, 1965, s. 161-168; Tahsin Özalp, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir, 1960-1961, s. 68-71.

başlıksızdır (Res. 4). Yanlız, mihrap önündeki iki direğin üst kısımları Moğol öncesi Orta Asya örneklerini andırır şekilde oymalı yapılmış<sup>17</sup> ve tepelerine Bizans başlıkları oturtulmuştur (Res. 5). Antik çağa ait mermer başlıklı ahşap direkleri Ankara Arslanhane (Ahi Şerafettin) Camiinde (1289/1290) de görüyoruz. Bu camide zengin profilli yastıklar ve dolgun ahşap kirişleri taşıyan yağlıboya ile boyalı ahşap sütunların üstlerine Roma devrine ait dor ve korent tipi başlıklar konulmuştur. Yine Ankara'da ondördüncü yüzyıl sonlarında inşa edilen Ahi Elvan Camiinin oniki ahşap sütununun başlıkları da dor ve korent tipi Roma çağı başlıklardır. Ahşap sütunlu cami ve mescitler bakımından Ankara şehri zengindir ve bir merkez teşkil eder. Ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda yapılmış olan bu mescitler içersinde Geneği Mescidinin stalaktit başlıklı tek ahşap sütunu özellikle dikkati çeker.

Bu mescitler Gönül Öney'in bu yıl yayınladığı eserde<sup>18</sup> incelenmiş ve ilim dünyasına tanıtılmıştır. Orta ve İç Batı Anadolu'nun diğer yerlerinde bulunan ahşap sütunlu mescitler de Yılmaz Önge tarafından tespit edilerek yayınlanmıştır<sup>19</sup>. Bunlar ondört ve onbeşinci yüzyıllarda Beylikler çağında inşa edilmiş yapılardır. Selçuklu çağına ait ve ahşap sütunlu camilerin en önemlileri ise Afyon Ulucamiysiyle Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camisidir.

1273 yılında Sahip-atâ oğullarından Nusreddin Hasan Bey tarafından inşa ettirilen Afyon Ulucamiinde hepsi stalaktit başlıklı (Res. 6) ve aslında nakışlı olan kırk ahşap sütun vardır. 1297-1299 yıllarında Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından inşa ettirilen Beyşehir Camisi daha büyük olup Sivrihisar ve Afyon Ulucamilerinin aksine, mihrabı önünde kârgir ayaklara binen bir kubbe vardır, yani iç mekân yapısı kârgir paye ve ahşap sütun karışımından meydana gelir (Res. 7).

Görüldüğü üzere Orta ve İç Batı Anadolu'daki ahşap sütunlu camilerin en eskisi bildiğimiz kadar 1258 yılından öncesine gitmemektedir. Onüçüncü yüzyılın sonlarına doğru en güzel ve büyük eserler verilmiş, bu yapı türü ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda sürdürülmüştür. Fakat Türkiye'nin diğer bir bölgesinde, kuzey-doğuda bulunan iki cami, ahşap sütunlu cami mimarisinin Orta Anadolu'ya geçmeden önce Erzurum bölgesinde ilk örneklerini verdiğini gösteriyor ve dikkatimizi o bölgeye çekiyor. Bunlardan birincisi bugün ahşap sütunlu değildir; fakat aslında öyle olduğu yolunda elde vesika vardır. İkincisi ahşap direklidir.

<sup>17</sup> Bu benzerlik Gönül Öney'in de dikkatini çekmiştir. "Anadolu Selçuk Mimarisinde Antik Devir Malzemesi", *Anadolu (Anatolia)* XII, 1970. s. 19.

<sup>18</sup> *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1971.

<sup>19</sup> *Aynı makale.*

Erzurum Ulucami kible yönünde kârgir ayaklarla yedi sahna bölünmüş ve orta sahnı diğerlerinden daha geniş olup biri mihrap önünde biri ortada iki kubbeyle örtülü bir cami olarak tanınır. Fakat, Saltuklu Meliki Muhammed bin Saltuk (1174-1189) tarafından inşa ettirildiği tahmin edilen bu ulucaminin orijinal mimarî düzeni acaba böyle miydi? Herkesçe kabul edilen bir husus sonradan açıldığı bariz olan kapı ve pencereler dışında caminin dış duvarlarının onikinci yüzyıla ait olduğudur. Yine, aynı şekilde, mihrap da aynı çağın karakterini taşımaktadır. Öte yandan, caminin iç mekân tertibi konusunda aynı kesinlikle konuşmuyoruz. Çünkü Evliya Çelebi camiyi "ikiyüz adet çam direkler üzerine çam kirişlerdir. Kârgir kubbe değildir" şeklinde tarif ediyor<sup>20</sup>. Evliya Çelebi'nin müşahadelerini süzgeçten geçirerek benimsemek gerektiğini kabul ediyoruz. Pek fazla incelemeye imkân bulamadığı binaları uzun uzadıya anlattığı olmuştur. Ancak, dört defa ziyaret ettiğini ve bir müddet memur olarak içinde oturduğunu bildiğimiz Erzurum şehrinin bu önemli binası hakkında yalnız bilgi verdiğini veya bu konuda hafızasının kendisini yanıltabileceğini düşünmek haksızlık olur. "İkiyüz adet çam direk" iç ölçüleri 59×41 metre olan bir iç hacim için mübalâgalı bir rakam olabilir. Fakat Evliya Çelebi gibi tecrübeli bir seyyah kârgir ile ahşabı karıştıracak kadar büyük bir hataya düşer mi? Caminin çeşitli yerlerinde bulunan kitabeler binanın onyedinci yüzyıldan sonra beş defa tamir ve tadil edildiğini gösteriyor<sup>21</sup>. Bir görüşe göre Erzurum Ulucamii onyedinci yüzyıldan sonra civardaki eski eserlerin ve özellikle "Kâbe Mescidinin karşısında Kara Kilisenin" enkazından faydalanmak suretiyle kârgir olarak yenilenmiştir<sup>22</sup>.

Diğer bir görüş orta sahnın, özellikle mukarnaslı kubbenin, orijinal olabileceği ve 1310 tarihli Yakutiye Medresesinin mukarnaslı kubbesinin Erzurum Ulucamii'nin mukarnaslı kubbesinden mülhem olduğudur<sup>23</sup>. Üçüncü bir görüş ise kârgir payeli iç mekânın çeşitli zamanlarda geçirdiği tamir ve tadillere rağmen onikinci yüzyıl yapısı olduğu yolundadır<sup>24</sup>.

İç mekân tertibi bakımından sonuncu görüşe hak veriyoruz. Fakat 1960 larda başlanan onarım esnasında hatalı askıya alınma yüzünden üst örtüsü tamamen çöken ve dolayısıyla bugün sadece akademik bir mesele olarak karşımızda bulunan bu konuda, biz 1968 yılında mevcut paye ve tonozların onikinci yüzyıla ait olduğu görüşünü iç rahatlığıyla benimse-

<sup>20</sup> *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, s. 210.

<sup>21</sup> İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 267.

<sup>22</sup> *Aynı eser*, s. 267.

<sup>23</sup> Rahmi Hüseyin Ünal, *Les Monuments Islamiques de la Ville d'Erzurum et de sa Région*, Paris, 1968, s. 29-31.

<sup>24</sup> Doğan Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965, s. 130.

yemiyoruz. Mihrap önündeki ahşap kubbenin 1858 (1275 H.) de yapıldığı biliniyor; çünkü bu tarih ağaç üzerine kubbeyi yapan usta tarafından kazanmıştır. Dönen ve ufalan poligonlardan meydana gelen ve Kafkaslarda çok rastlanan bu tip ahşap kubbenin oturduğu pandantifli kârgir ayaklar muhtemelen daha eskidir; fakat bunun da onikinci yüzyıla kadar gitmesi şüphelidir, çünkü Anadolu Türk mimarisinde pandantifin kullanılması daha geç çağda başlar. Mukarnaslı kubbenin Yakutiye Medresesindeki mukarnaslı kubbeye model olduğu düşünülebilir. Ama aksi de varittir. Yakutiye, Ulucamiye model teşkil etmiş olabilir. Kısacası, kanımızca Evliya Çelebi'nin yazdığını bir kalemde reddetmeden önce daha derin araştırma ve kazı yapılması gereklidir. Konumuz Erzurum Ulucamiinin orijinal şeklini tespit etmek değil, ahşap direkli caminin Erzurum bölgesinde de bulunduğuna dikkati çekmektir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği cami Ulucami olmasa bile -ki biz buna az ihtimal veriyoruz- Erzurum'da ahşap direkli bir camiden bahsetmesi önemlidir. Nitekim, aynı bölgede bulunan bir başka ahşap direkli cami, bizi probleme daha geniş bir perspektif içersinde bakmaya zorluyor.

Bu cami İspir Çarşı Camiidir. Kapısı üstündeki üç satırlık Arapça kitabeğe göre Mugisiddin Tuğul Şah adına Emir Şemseddin Atâbey Erdemşah tarafından yaptırılmıştır<sup>25</sup>. Kitabede tarih yoktur; fakat Mugisiddin Tuğrul Şah Erzurum'da 1201 ile 1225 tarihleri arasında hüküm sürdüğünden caminin onüçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldığını söylemek hatalı olmayacaktır.

1952 yılında toprak damı oluklu saç örtülü bir çatıyla kapatılan ve içi kuzey yönünde uzatılarak büyütülen Çarşı Camiinin duvarları taş, üst yapısı ahşaptır. Ahşap kirişleri ortada, hafifçe yontulmuş gri renkli yağlı-boyayla boyalı, kaba ve sanat değeri olmayan ağaç direkler taşır (Res. 8). Alt tarafları kare kesitli olan bu ağaç direkler yukarıya doğru iki yönde açılıp dikdörtgen haline gelirler. Tavanın orta yerinde basık bir kubbe bulunur. Erzurum Ulucamiinin mihrap önü kubbesini andıran bu ahşap kubbe her sırada 45 derece dönen ve küçülen sekizgenler şeklinde tertiplenmiştir.

İspir Çarşı Camiinin duvarları ve kapısı orijinaldir. Pencerelelerinin sonradan büyütüldüğü belli olmakta, tavanın ise yirminci yüzyıl başlarında yenilendiği bilinmektedir<sup>26</sup>. Bu tebliğimizin konusunu teşkil eden ağaç direkler ise kanımızca orijinaldir; böyle olmasalar da asıllarının yine ahşap olduğu düşünülmelidir.

<sup>25</sup> Kitabenin Arapça metni ve resmi için bk: Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 509.

<sup>26</sup> Aynı eser, s. 508.

Netice olarak, ahşap sütunlu cami mimarisinin ilk örneklerini Anadolu'da onikinci yüzyılın sonunda veya onüçüncü yüzyılın başlarında görüyoruz. Bu cami türü onüçüncü yüzyılın ikinci yarısında gelişmiş, bir yandan Orta Asya geleneği sürdürülürken bir yandan da bademli ve stalaktitli taş süsleme ahşaba intikal ettirilerek gerek ağaç oyulmak, gerekse işlenmiş küçük parçalar çiviyle çakılmak suretiyle çok cazip ve Anadolu'ya has bir mimarî ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan, Anadolu mimarî sentezinin muhasebesini yaparken, Sivrihisar, Afyon, Beyşehir Ulucamilerinde olduğu gibi, rengârenk çiçeklerle kaplı bir ormanda yükselen ağaçlar gibi halı ve kilimler arasından tavana erişen ahşap sütunlardan meydana gelen iç mekânı (Res. 9) mahallî geleneğin Türk mimarîsini etkilemiş bir tezahürü olarak değil, Türk yapı geleneğinin Anadolu mimarîsine bir katkısı şeklinde değerlendiriyoruz.

Institut kurde de Paris

# ANADOLU SELÇUKLULARINDA TUĞLA İŞÇİLİĞİ

ÖMÜR BAKIRER

Bu yazıda varlığı bilinen ancak tek başına ele alınmamış olan Anadolu Selçuklu devri tuğla işçiliğini kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Başlangıç olarak tuğlanın Anadolu öncesi gelişmesine ve tarih olarak Anadolu'ya yakın devirlere kısa bir göz atılırsa: Tuğla X. yüzyıldan itibaren Horasan, Türkistan ve Gazne'de büyük ve küçük yapılarda, minare ve kulelerde kullanılmış ve yine aynı tarihlerden itibaren Selçuklular İran'da tuğlayı birinci derecede bir yapı malzemesi yaparak 'çıplak tuğla üslubu' olarak tanımlanan tuğla geleneğini geliştirmişlerdir<sup>1</sup>. İranda tuğla hem yapı, hem süsleme malzemesidir<sup>2</sup>. Bazen yapı ve üzerine kaplanan süslü örgüler birlikte inşa edilmiş, bazen de yapı tamamlandıktan sonra iç ve dış beden duvarları değişik süslü örgüler ve kesme tuğla ile kaplanmıştır<sup>3</sup>.

Anadolu Selçuklularının mimarisinde tuğla İran'daki önemini kaybeder. Bunun iyi bilinen nedeni Anadolu'nun yerli malzemesi olan taş hemen benimsemeleri ve alışlagelen yapı türlerini taşla uygulayabilmeleridir. Ancak bu tuğla geleneğinin tamamen unutulduğu anlamına gelmez. Zira tuğla ikinci derecede bir yapı ve süsleme malzemesi olarak küçük mescit ve türbelerde, büyük yapıların iç beden duvarlarında, üst yapılarında ve özellikle minarelerde kullanılmaya devam etmiş ve iyi örnekleri verilmiştir.

<sup>1</sup> Pope, A. U., *A Survey of Persian Art*, (ed. A. U. Pope), London, 1967, (ikinci baskı), s. 1267, 1284-90. 'Strüktürel bir teknik olan tuğla örgüleri İran'da ilk defa bu devirde dekoratif etkiler yaratmak için kullanılmış ve bu özellikle doğu İran'da mimarî süslemeyi etkilemiştir . . . . . Sade veya çıplak tuğla üslubunun en iyi örneklerini veren İran Selçuklularının bunu kendilerinin bilinçli olarak oluşturup tüm değerine vardıkları kesin değildir, zira Selçuklulardan önce Samaniler, Gazneliler ve Buveyhiler'de bu malzemeyi dekoratif amaçlarla kullanmışlardır. . . . .'

Schroeder, E., *A Survey of Persian Art*, s. 1035-45.

Seherr-Thoss, S ve H., *Design and Color in Islamic Architecture*, Washington D. C., 1968, 52, 54, 58, 66.

Wilber, D. N., *The Architecture of Islamic Iran*, Princeton, 1955, s. 48-51.

<sup>2</sup> Pope, A. U., *loc. cit.*, 'Tuğla örgülerinde tuğlaların çeşitli yönlerde geometrik istifleriyle yatay ve dikey tuğlaların adedi artar, dolayısıyla elde edilen neticeler dekoratif olduğu kadar sağlamlık temin edicidir. . . . .'

Seherr-Thoss, S ve H, *loc. cit.*

<sup>3</sup> *Ibid.*

Anadolu Selçuklularının tuğla işçiliği desen ve kompozisyon yönlerinde Türkistan, Horasan ve Gazne yapıtlarına benzerlik gösterirse de<sup>4</sup> teknik ve işçilik bakımından İran geleneğine daha çok bağlıdır ve bu geleneği, sonuçta etraflı olarak belirtileceği gibi, bazı ayırımlarla devam ettirir.

Bu kısa bakıştan sonra XII. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyılın sonuna kadar Anadolu'daki tuğla işçiliğinin özelliklerini tanımlıyabiliriz. Anadolu'da tuğla, İran'da olduğu gibi, birincisi tuğla örgüleri, ikincisi kesme tuğla işçiliği olmak üzere iki şekilde kullanılmış ve başlangıçtan itibaren ikisi birlikte gelişmiştir. Bu iki teknik arasındaki farkı tuğlaların şekilleri ve istifleri meydana getirir. Tuğla örgüleri hem inşaf hem süsleme amacıyla, tuğla mozayık ise yalnız süsleme amacıyla kullanılmıştır ve buna bağlı olarak ta yapıda yer olarak dağılımları farklılık gösterir. Bazen aynı yapılarda, ancak farklı yerlerde, her iki tekniğin birlikte kullanıldığı, bazen de yalnız tuğla örgülerinin veya yalnız kesme tuğlalarla oluşturulan kompozisyonların tercih edildiği göze çarpmaktadır.

#### I. TUĞLA ÖRGÜLERİ

İç ve dış beden duvarlarında, kubbe ve külâhlarda, kubbeye geçiş üçgenlerinde kullanılan tuğla örgülerinde tuğlalar takriben  $22 \times 22 \times 6$  cm.,  $21 \times 21 \times 4$  cm.,  $20 \times 20 \times 3,5$  cm., boyutlarında kare ve  $21 \times 10,5 \times 4$  cm.,  $20,5 \times 7,5 \times 3,5$  cm., boyutlarında dikdörtgen olmak üzere kalıpla şekillendirilmiştir. Minare gövdelerindeki örgülerde ise tuğlalar çoğunlukla aynı boyutları muhafaza eder, ancak bunları silindirik gövdeye intibak ettirebilmek için dışa dönük yüzlerine hafif bir kavis verilerek 'minare tuğlası' denilen tuğlalar meydana getirilmiştir. Silindirik gövdeli veya Konya İnce Minareli ve Sivas Gök Medrese'nin minarelerindeki gibi gövdeyi saran dilimlerin yayvan olduğu örneklerde tuğlaların kavsi azdır (Res. 9). Bunun aksine yüzeyleri demet sütunları andıran ince dilimlerle bölümlenen Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin minarelerinde ise tuğlaların bu kavsi artar (Res. 6, 7).

Tuğlalar yerli kilin rengine uygun olarak boz renginden koyu kırmızıya kadar bir renk çeşitlemesi gösterir. Yüzeyleri mat ve sıkı dokuludur. Bazen dışa bakan yüzlerine, muhtemelen dayanıklılık kazandırmak için, vernik veya benzeri bir madde sürülerek hafif bir parlaklık verilmiştir.

<sup>4</sup> Buhara'da Samanoğulları devrinde yapılan İsmail Samanî türbesi, Buhara'da Kalyan Camii minaresi ve Gazne'de Sultan Mesut ve Mahmut'un zafer kuleleriyle geometrik kompozisyonlar bakımından bir ilişkiye işaret edilebilir, ancak bu örneklerde kompozisyonlar kesme tuğlalarla ve bunların çıkıntılı veya göçük yerleştirilmesiyle oluşur. Bk: Pope, A. U., *op. cit.*, Pl. 264 A, B, C; 355, 356.

Grabar, O., *Islamic Architecture and its Decoration*, London, 1967, Pl. 10, 11.



Tuğla örgülerinde tuğlaların istifi göz önüne alınarak bir tiplendirme yapılırsa üç esas tip göze çarpar:

- A. Tuğlaların yatay istifi ile meydana gelen örgüler.
- B. Tuğlaların yatay ve dikey istifi ile meydana gelen örgüler.
- C. Tuğlaların çapraz istifi ile meydana gelen örgüler.

Bu üç esas istifte derzlerin yanaşık veya aralıklı oluşu; kakma çini, kakma sırlı tuğla veya kakma sırlı kabbaraların ilâve edilmesi; veya belirli bir düzen içinde yatay veya dikey tuğlaların sırlı tuğla olarak konması değişik örgülerin şekillenmesini sağlar. Kakma çiniler, sırlı kakma tuğlalar ve sırlı kabbaralar  $4 \times 4$  cm., veya  $4 \times 5$  cm., boyutlarında kırmızı tuğla veya beyaz çini hamurundan yapılmış küçük birimlerdir. Kakma çini ve tuğlaların dışa gelen yüzleri düz kesitli, kabbaraların ise piramidal kesitli, her ikisi de firuze veya patlıcan moru sırlıdır. İçine yerleştirilecekleri harç zeminine iyice intibak edebilmeleri için arka yüzleri derinliğine pahlanmıştır.

#### A. Tuğlaların yatay istifi ile meydana gelen örgüler:

Tuğlaların uzun yan cephelerinin yanyana ve üst üste istifi ile yatay sıralar meydana gelir.

1 — Bu tür örgülerin ilk şeklinde üst üste dizilen yatay tuğla sıralarında tuğlaların biribiri üzerinden yarım tuğla boyu kaydırılmasıyla dikey derzler şaşırtmalı olarak gelir<sup>5</sup>. Yatay ve dikey derzler yanaşıktır.

Bu tür örgüler süsleme amacı güdülmeden yalnız inşaa olarak kullanılmıştır. XIII. yüzyıl süresince Konya'daki İplikçi Camii dışında genellikle küçük mescit ve türbelerin iç ve dış beden duvarları ve üst yapılarında veya yalnız üst yapılarında bu örgüye rastlanır. Konya'da Hoca Hasan., Abdülmumin, Şekerfuruş; Akşehir'de Gündük Minare mescitleri<sup>6</sup>; Konya'da Tac-ül Vezir, Ulaş Baba, Kalender Baba ve Akşehir'in Reis kazasında Emîr Yaltaş türbeleri bunlara birkaç örnektir<sup>7</sup>. Konya'daki İnce

<sup>5</sup> Arseven, C. E., *Sanat Ansiklopedisi*, cilt. IV., s. 2048; Bu örgü çeşidini 'yarım tuğla örgü' olarak tanımlar.

<sup>6</sup> Eyice, S., 'Mescid', *İslâm Ansiklopedisi*, cilt. VIII, Ankara, 1960, s. 89.

Katoğlu, M., '13. yüzyıl Konyasında bir cami grubunun plân tipi ve son cemaat yeri', *Türk Etnografya Dergisi*, sayı IX, Ankara, 1966. s. 84.

Konyalı, İ. H., *Akşehir*, İstanbul, 1945, s. 313-15.

Konyalı, İ. H. *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*; Konya, 1964, s. 281-86; 397-400; 541-42.

<sup>7</sup> Arık, M. O., 'Erken devir Anadolu-Türk mimarisinde türbe biçimleri', *Anadolu (Anatolia)*, sayı XI, Ankara, 1969, s. 85.

Konyalı, İ. H., *Konya* . . . . ., s. 759, 778, 622, 627.

Minareli Medrese ve Sahip Ata Hanikâhının iç beden duvarları ve Sırçalı Mescidin son cemaat mahalli de aynı örgü ile kaplanmıştır<sup>8</sup> (Resim. 1).

2 — Aynı örgünün ikinci şeklinde tuğlalar her sırada yarım tuğla boyu kaydırılır. Ayrıyeten dikey derzlerde tuğlaların 1/5 oranında boşluklar bırakılır.

XIII. yüzyıl başına tarihlenen Kayseri-Pınarbaşı Melik Gazi türbesinin<sup>9</sup> dış cephelerinin köşelerinde (Res. 12); 1224 yılına tarihlenen Malatya Ulu Camiinin batı revakının ayak aralıklarında ve aynı caminin minaresinde<sup>10</sup>; yine XIII. yüzyılın ilk yarısından Malatya'daki Ak Minare ve İsimli Minarelerin gövdelerinde<sup>11</sup> rastlanan bu örgü çeşidinde tuğlalara nazaran göçük olan bu kare boşluklar uzaktan koyu lekeler olarak belirir (Res. 2).

3 — Her sırada yarım tuğla boyu kaydırılan tuğlaların dikey derzlerdeki boşluklara kakma tuğlaların veya kakma çimilerin konması ile değişik bir örgü çeşiti meydana gelir. Kakma tuğlalar sırsız tuğlalara nazaran biraz göçüktür. Tuğla örgüsüne renk ve parlaklık katarlar.

Örgünün bu çeşidine XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren önce minare gövdelerinde, daha sonra iç beden duvarlarında ve kubbelerde rastlanmaktadır. 1230 tarihli Alanya'daki Akşebe Sultan mescidinin<sup>12</sup> minaresinde firuze sırlı kakma tuğlaların halen yalnız birkaç tanesi yerinde durmaktadır. Malatya Ulu Camiinde<sup>13</sup> kubbeli mekânın beden duvarlarında; 1258-1279 tarihleri arasında yapılan Konya İnce Minareli Medresenin eyvan kemerinde<sup>14</sup>; 1271 tarihli Sivas Gök Medrese'de mescidin kubbesinde ve üçgenli kuşakta<sup>15</sup>; Sivas Buruciye medresesinde de mescidin kubbe ve pandantiflerinde<sup>16</sup>; 1271 tarihli Kırşehir Cacabey Medresesinde minare

<sup>8</sup> *Ibid.*, s. 928-29; 523-24.

Kuran, A., *Anadolu Medreseleri*, I., Ankara, 1969, s. 55, 63.

<sup>9</sup> Özgüç, T. - Akok, M., 'Melik Gazi Türbesi ve kalesi', *Belleten*, cilt. 18, sayı, 71, 1954, s. 334.

<sup>10</sup> Arık, M. O., 'Malatya Ulu Camiinin aslı plânı ve tarihi hakkında', *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara, 1969, s. 144, Res. 6, 7, 8.

<sup>11</sup> Gabriel, A., *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Tome, I., Paris, 1940, s. 265, Fig. 195'te 8 ve 10.

Bakirer, Ö., 'Anadolu'da XIII. yüzyıl tuğla minarelerinin özellikleri', *Vakıflar Dergisi*, IX, Ankara, 1971, Kat. No. 13, 14; Res. 26, 27, 28, 29.

<sup>12</sup> Konyalı, İ. H., *Alanya*, İstanbul, 1946, s. 288.

Lloyd, S - Rice, D. S., *Alanya* (çeviri: N. Sinemoğlu), Ankara, 1964, s. 35-36.

<sup>13</sup> Arık, M. O., *op. cit.*, Res. 3.

<sup>14</sup> Kuran, A., *op. cit.*, s. 55.

<sup>15</sup> *Ibid.*, s. 95-96. Res. 242.

<sup>16</sup> Kuran, A., *op. cit.*, s. 92.

gövdesinin alt kısmında<sup>17</sup> ve Erzurum Çifte Minareli Medresede minare kaidelerinde<sup>18</sup> kullanılmıştır. (Res. 3)

4 — Yatay istifli örgünün dördüncü çeşidi dikey derzlere yerleştirilen sırlı kakma tuğla veya kakma çinilere ilâveten yatay derzlere de ince sırlı şeritlerin ilâve edilmesi ile meydana gelir.

XIII. yüzyılın ikinci yarısından Tokat Gök Medrese'de<sup>19</sup> üst kat revaklarının avluya bakan cephelerinde çini mozayıklı yüzeyler arasındaki tuğla yüzeylerde kullanılmıştır. (Res. 4) Kakma çiniler ve çini şeritler firuze rengi sırlıdır. Beyşehir Eşrefoğlu Camiinde<sup>20</sup>, kubbe pandantiflerinde derzlerdeki çini şeritler firuze rengi, kakma çiniler patlıcan moru sırlıdır. (Res. 9)

5 — Tuğlaların yarım tuğla yerine bir kakma tuğla veya kakma çini boyu kaydırılması ve bu sırlı birimlerin bir desen meydana getirecek şekilde tek veya çift olarak dizilmesi ve tuğlaların bunların aralarına istif edilmesiyle süslü örgü çeşitlemeleri meydana gelir.

Tuğlaların bir kakma tuğla boyu kaydırılması ile kakma tuğlalar çapraz hatlar üzerine dizilir. Bu hatlar bazen birbirine paralel uzanır; bazen birbirini çaprazlama keserek baklava ve ağ örgüyü; bazen de belirli aralıklarda aşağıya ve yukarıya doğru 90°'lik dönüşler yaparak zikzaklı örgüyü meydana getirirler.

Malatya Ulu Camii kubbesinin iç yüzünde birbirine paralel çapraz hatlar kubbe merkezinden kasnağa doğru yayılırlar. (Res. 5) Bu örnek dışında, bu örgüye genellikle gövdeleri silindirik veya dilimli minarelerde rastlanmaktadır. XIII. yüzyılın ilk ve ikinci yarısından Akşehir Taş Medrese, Aksaray Kızıl Minare, Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Kırşehir Cacabey Medresesi minarelerinde<sup>21</sup> gövdeler bu örgü çeşitlerinin bir veya

<sup>17</sup> *Ibid.*, s. 57, Res. 113.

Ülgen, A. S., "Kırşehir'de Türk eserleri", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, 1942, s. 255. Bakırer, Ö., *op. cit.*, Kat. No. 26, Res. 55, 56.

<sup>18</sup> Beygu, A. Ş., *Erzurum Tarihi, Abideleri ve Kitabeleri*, İstanbul, 1936, s. 116.

Konyalı, İ. H., *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 352.

Kuran, A., *op. cit.*, s. 120-128.

Bakırer, Ö., *op. cit.*, Kat. No. 25, Res. 51, 52, 53, 54.

<sup>19</sup> Gabriel, A., *Monuments . . . . . II*, s. 100.

Kuran, A., *op. cit.*, s. 99.

<sup>20</sup> Akyurt, Y., 'Beyşehir Kitabeleri', *Türk Tarih Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, sayı,

IV, Ankara, 1940, s. 91-99.

Kızıltan, A., *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, İstanbul, 1958, s. 36-40.

<sup>21</sup> Gabriel, A., *Niğde Türk Anıtları*, (çeviri: A. A. Tütenk), Ankara, 1962; appendix.

s. 73.

Konyalı, İ. H., *Akşehir*, s. 285-87.

Kuran, A., *op. cit.*, s. 79-80.

Bakırer, Ö., *op. cit.*, Kat. No. 15, 16, Res. 30, 31, 32, 33.

ikisi ile kaplanmıştır. (Res. 6, 7, 8) Aynı örgü çeşitlemeleri Akşehir Seyyit Mahmut Hayranî türbesinin dilimli tambur kısmını da kaplar<sup>22</sup>. XIII. yüzyılın son çeyreğinden Beyşehir Eşrefoğlu Camiinun kubbesinde zikzaklı örgüye ayrıca baklava şekilleri ilâve edilir. (Res. 9) Konya İnce Minareli Medrese ve Sivas Gök Medrese'nin minarelerinde gövdedeki dilimler üzerinde dikey olarak yükselen zikzaklı hatlar ve baklavaları firuze ve patlıcan moru sırlı çini kabarılar şekillendirir. (Res. 10)

1271 tarihli Sivas Çifte Minareli Medresede minarelerin gövdelerinde ve kaidelerin avluya bakan cephelerinde<sup>23</sup>; Konya Sahip Ata Camii<sup>24</sup> minarelerinin kaidelerinde ikişer ikişer dizilen kakma çiniler kufî yazı ile tek tek kelimeler veya küfî yazıdan geliştirilmiş geometrik desenlerin şekillendiği bir örgüyü oluşturur. Sahip Ata minarelerinin kaidelerinde kakma çiniler göçük, tuğlalar bunlara nazaran çıkıntılı yerleştirilmiştir. (Res. 11)

*B. Tuğlaların dikey ve yatay istifi ile meydana gelen örgüler :*

Tuğlanın dar cephesi dikey, uzun yan cephesi yatay birimleri meydana getirir. Bunların değişik şekillerde kaydırılmaları örgü çeşitlemelerini meydana getirir. Dikey istifteki dar cepheler bazen firuze veya patlıcan moru sırlıdır. Sırlı tuğlaların şekillendirdiği örgüler sırlı kakma tuğla ve kakma çinilerle şekillendirilen çapraz, baklavalı ve zikzaklı örgülere benzerlik gösterir, ancak burada tuğlaların sırlı oluşu ayırımı meydana getirir.

1 — Dikey tuğlaların bir tuğla kalınlığı oranında kaydırılması ile şekillenen paralel çapraz hatlar aksi yönlerden gelip merkezde birleşerek büyük balıksırtı desenlerini şekillendirir. Örgünün yalnız sırsız tuğlalarla oluşan türüne örnekler XIII. yüzyılın başındandır. Kayseri-Pınarbaşı yolundaki Melik Gazi türbesinin yan cephesinde sağır niş içinde yer alan çapraz hatlar üst köşelerden alt kenarın merkezine doğru iner (Res. 12). Aynı örgü Konya Kılıç Arslan Köşkünde<sup>25</sup> mukarnaslı konsolların sağ tarafında yer alır (Res. 13). Birinci örnekte yatay, ikinci örnekte ise dikey tuğlalar çıkıntılı yerleştirilmiştir. Yine XIII. yüzyıl başından Konya'da Başarabey Mescidinde<sup>26</sup> son cemaat mahallinin güney duvarındaki nişlerin köşeliklerinde;

<sup>22</sup> Arık, M. O., 'Erken devir Anadolu-Türk mimarisinde türbe biçimleri', *Anadolu* (Anatolia), sayı XI, Ankara, 1969, s. 85-86.

Konyalı, İ. H., *op. cit.*, s. 115-16.

<sup>23</sup> Gabriel, A., *Monuments . . . .* II, s. 151-52.

Kuran, A., *op. cit.*, s. 115-16.

<sup>24</sup> Konyalı, İ. H., *Konya . . . .* s. 506.

<sup>25</sup> Sarre, F., *Konya Köşkü*, (çeviri: Ş. Uzluk), Ankara, 1967, s. 27-28; köşkü IV. Kılıç Arslan devrine tarihler.

<sup>26</sup> Katoğlu, M., *op. cit.*, s. 82.

Konyalı, İ. H., *op. cit.*, s. 328-32.

1213 tarihli Akşehir Ulu Camii minaresinin<sup>27</sup> sekizgen pabuç kısmının kuzey-doğuya yönelen iki cephesindeki sağır nişler içinde (Res. 14) ve Konya'da Hoca Cihan yolundaki Mursaman türbesinin mezar hücresi kapısı üzerindeki dikdörtgen içinde aynı örgü kullanılmıştır<sup>28</sup>.

2a — Dikey-yatay istifte dikey tuğlaların çapraz hatlarda dizilip, belirli aralıklarla aşağıya ve yukarıya doğru 90° lik dönüşler yapmasıyla zikzaklı örgü meydana gelir.

Genellikle kubbelerde rastlanan bu örgü tipinde zikzak daireler kasnaktan başlayarak kubbe merkezine doğru içiçe sıralanır. Örgünün yalnız sırsız tuğlalardan meydana gelen şekli 1235 tarihli Akşehir Küçük Ayasofya Mescidi<sup>29</sup>, XIII. yüzyılın ikinci yarısından Konya'daki Sahip Ata (Tahir ile Zühre) ve Beyhekim mescitlerinin kubbelerinde kullanılmıştır<sup>30</sup> (Res. 15). Her üçünde de kubbe merkezlerinde çini mozayıktan dairesel levhalar yer alır. Konya Sırçalı Medrese kubbesinde de aynı örgü mevcuttur ancak onarılmıştır<sup>31</sup>.

2b — Aynı düzende istif edilen tuğlalardan dikeylerin firuze ve patlıcan moru sırlı tuğlalar olarak konması zikzak hatları barizleştirir.

1278 tarihli Çay'daki Taş Medresenin türbe mescidinin kubbesinde<sup>32</sup> dikey tuğlalar firuze rengi sırlıdır; 1279 tarihli Konya Sahip Ata Hanikâhının kubbesinde sırlı tuğlalar zikzak sıraların birinde firuze sırlı diğerinde patlıcan moru sırlı olmak üzere nöbetleşe dizilirler (Res. 16).

3a — Dikey-yatay istifte bir tuğla kalınlığı oranında kaydırılan tuğlalar içiçe baklavaların şekillendiği bir örgü meydana getirirler. Örgünün yalnız sırsız tuğlalar kullanılan şekilde desen yatay veya dikey tuğlaların çıkıntılı yerleştirilmesi ile oluşur.

XII. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Erzurum'daki Tepsi Mina-re'de<sup>33</sup> köşelerinden yanyana eklenen baklavalar gövdenin üst kısmını çev-

<sup>27</sup> Konyalı, İ. H., *Akşehir*, s. 349-350.

Öney, G., 'Akşehir Ulu Camisi', *Anadolu* (Anatolia), sayı IX, Ankara, 1967, s. 172.

<sup>28</sup> Arık, M. O., *op. cit.*, s. 74, Res. 11.

<sup>29</sup> Konyalı, İ. H., *op. cit.*, s. 344-45.

Yetkin, Ş., 'Türk çini sanatından bazı önemli örnekler ve teknikleri', *Sanat Tarihi Yılığ*, I., 1964-1965, s. 75.

<sup>30</sup> Katoğlu, M., *op. cit.*, s. 85.

Konyalı, İ. H., *Konya* . . . . ., s. 337-38; 516-18.

<sup>31</sup> Katoğlu, M., *op. cit.*, s. 83.

Konyalı, İ. H., *op. cit.*, s. 524-26.

<sup>32</sup> Kuran, A., *op. cit.*, s. 59, Res. 128.

Yetkin, Ş., *op. cit.*, s. 77.

<sup>33</sup> Arık, R., 'Erzurum'da iki Cami', *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara, 1969, s. 151-52.

Ünal, R. H., *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa region*, Paris, 1968, s. 23-25.

Bakırer, Ö., *op. cit.*, Kat. No. 1, res. 1, 2.

reler. Dikey istif edilen tuğlaların yüzeyleri daha koyu renklidir. Aynı kompozisyon Kayseri-Pınarbaşı, Melik Gazi Türbesinin giriş cephesindeki sağ nişin yüzeyini tamamen kaplar (Res. 12). Burada baklavaların dış hatları yatay tuğlaların hafif çıkıntılı yerleştirilmesi ile şekillenir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından Amasya Gök Medrese Camiinde<sup>34</sup> türbenin mescit odası önündeki kemerin iç yüzünü kaplıyan baklavali örgüde de yatay tuğlalar çıkıntılı yerleştirilmiştir (Res. 17). Konya Kılıç Arslan Köşkünde ise iki mukarnaslı konsol arasındaki yüzeyi kaplıyan aynı örgü dikey tuğlaların hafif çıkıntılı istifi ile şekillenir (Res. 13).

3b — Aynı düzende istif edilen tuğlalardan dikey olanların sırlı tuğla olarak konmasıyla içiçe baklavaların dış hatları barizleşir.

1226 tarihli Akşehir'deki Güdük Minare'nin<sup>35</sup> kaidesinin bir yüzünde bu örgü çeşidini sağlam olarak görmek mümkündür. Firuze sırlı dikey tuğlaların oluşturduğu iç içe baklavalılar üst köşelerinden birbirine eklenir (Res. 18). Malatya Ulu Camii'nde avlunun batı cephesindeki kemerlerin iç yüzünde aynı örgü daha küçük baklavalardan oluşur<sup>36</sup>.

4 — Dikey-yatay istifte dar kenarları sırlı tuğlalar tek tek veya ikişer ikişer dizilerek kûfi yazı kelimeler veya kûfi yazıdan oluşturulmuş geometrik desenler meydana getirir.

1242 tarihli Konya Sırçalı Medrese'de<sup>37</sup>, giriş eyvanının tonozunda ve eyvanın avluya bakan yan cephesinde kûfi yazıdan oluşturulan geometrik desenleri dar yüzleri firuze sırlı ve dikey yönde istif edilen tuğlalar şekillendirir. Bunlar arasındaki boşluklar dış hatları patlıcan moru sırlı tuğlaların çizdiği küçük baklavalılarla doldurulmuştur (Res. 19). Malatya, Ulu Camiinde eyvanı örten yarım kubbede dikey tuğlalar zikzak hatları ve geometrik şekilleri meydana getirir. Burada yatay tuğlalar firuze rengi sırlıdır<sup>38</sup>. XIII. yüzyılın ikinci yarısından Konya, İnce Minareli Medrese ve Çay, Taş Medrese'nin kubbelerindeki zikzak, kare, baklava ve benzeri geometrik desenler firuze ve patlıcan moru sırlı tuğlalarla şekillendirilmiştir (Res. 20)<sup>39</sup>. Aynı örgünün az değişik şekli Konya Mevlâna türbesi ar-

<sup>34</sup> Gabriel, A., *Monuments* . . . . II, s. 25.

<sup>35</sup> Konyalı, İ. H., *Akşehir*, s. 315.

Yetkin, Ş., *op. cit.*, s. 69.

<sup>36</sup> Arık, M. O., 'Malatya Ulu Camiinin aslı planı ve tarihi hakkında', *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara, 1969, Res. 7.

<sup>37</sup> Kuran, A., *op. cit.*, s. 75.

Oral, M. Z., 'Konya'da Sırçalı Medrese', *Belleten*, cilt. 19, sayı, 99, 1961, s. 363-74

<sup>38</sup> Arık, M. O., *op. cit.*, Res. 4.

Seherr - Thoss, S. ve H. *op. cit.*, Pl. 107.

<sup>39</sup> Kuran, A., *op. cit.*, Res. 127.

Yetkin, Ş., *op. cit.*, s. 77, Res. 15.

kasında Eflâkî türbesi olarak tanımlanan eyvanın arka duvarında ve XIII. yüzyıl ortasına tarihlenen Kemaliye Medresesinin halen ayakta duran ana eyvanının yan ve arka duvarlarında tek veya çift sıra sırlı tuğlalarla meydana getirilmiştir<sup>40</sup>.

### C. Tuğlaların çapraz yönde istif ile meydana gelen örgüler :

Dar kenarları çapraz olarak istif edilen ve her sırada yönleri değiştirilen tuğlalar dikey ve yatay yönde gelişen balıksırtı örgüyü meydana getirir.

Genellikle kubbelerde ve yalnız sırsız tuğlalarla yapılan bu örgü türü XIII. yüzyıl başından Kayseri-Pınarbaşı, Melik Gazi türbesinin kubbesinde, 1224 tarihli Isparta-Atabey'deki Ertokuş Medresesi'nin ana eyvanı kuzeyindeki kubbeli mekânında<sup>41</sup> ve Konya'daki Başarabey, İç Karaaslan ve Karatay Mescitlerinin kubbelerinde kullanılmıştır<sup>42</sup>. Başarabey ve İç Karaaslan Mescitlerinde örgü halen kalın bir sıra tabakasının altından seçilebilmektedir, Karatay Mescidinde ise kubbenin dış yüzünde de görmek mümkündür.

Balık sırtı örgünün tonozlarda kullanılışında Konya, Sahip Ata (Tahir ile Zühre) mescidinin giriş kısmının tonozunda gördüğü gibi, tonoz merkezine doğru daralan içiçe kareler meydana gelir<sup>43</sup>. Sırçalı Medresenin türbe tonozunda ise tonoz merkezinden itibaren firuze ve patlıcan moru sırlı tuğlalar üç sırada sırsız tuğlalarla nöbetleşe dizilirler (Res. 21).

## II. KESME TUĞLA

Kesme tuğla işçiliği tuğla örgülerinde kullanılan normal boyutlardaki tuğlalarla şekillendirilemeyen geometrik kompozisyonlar ve yazı şeritlerinde kullanılmıştır. Yazı şeritlerinde tuğlalar harflerin şekillerine uygun olarak, geometrik kompozisyonlarda ise ince şerit, dikdörtgen, beşgen, altıgen şekillerinde kesilmiş, bir kısmı sırsız kullanılmış, bir kısmının yüzeyleri sırlanmıştır. Bunlarda tuğlalar örgülerdeki gibi istif edilmeyip, harç zemin içinde kompozisyona uygun olarak yerleştirilir, dolayısıyla da örgülerde görülen ince muntazam derzlerin yerini geniş harç yüzeyler alır ve bunların kompozisyonların şekillenmesinde katkısı olur.

Kesme tuğla işçiliği genellikle tuğla örgülerinin kullanıldığı yapılarda, ancak değişik yerlerde ve yalnız süsleme amacıyla kullanılmıştır. Örneklerine XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dışta türbelerin beden duvar-

<sup>40</sup> Kuran, A., *op. cit.*, s. 108, Res. 261.

<sup>41</sup> *Ibid.*, s. 47, Res. 86.

<sup>42</sup> Konyalı, İ. H., *Konya*, s. 401-403; 433-35.

<sup>43</sup> Katoğlu, M., *op. cit.*, Res. 19.

ları ve tamburlarında, pencere alınlık ve köşeliklerinde, minarelerin gövde ve kaidelerinde; içte ise kubbe kasnaklarında rastlanmaktadır.

*A. Geometrik kompozisyonlar ve yazı şeritleri:*

1 — Yalnız sırsız tuğlaların kullanılması:

Yalnız sırsız tuğlalarla meydana getirilen kesme tuğla işçiliğine en erken örnek XII. yüzyılın ikinci yarısından Harput, Ulu Camiinin silindirik gövdeli minaresidir<sup>44</sup>. Sırsız tuğladan ince şeritler, üçgen ve altıgenlerin meydana getirdiği üç ayrı kompozisyon gövdeyi aralıksız sarar. XIII. yüzyıl başından Sivas, Ulu Camii minaresinde<sup>45</sup> sırsız tuğlalarla şekillenen yazı şeritlerinin biri şerefe kornişinin hemen altına, ikincisi ise gövdenin ortasına ince bir çember olarak yerleştirilmiştir.

1210 tarihli Afyon'un Sincanlı kazasındaki Boyalıköy Medresesinin<sup>46</sup> giriş cephesindeki tek pencerenin alınlığını kare ve uzun altıgen şekilli tuğlaların nöbetleşe dizilmesiyle meydana gelen geometrik kompozisyon doldurur. Kare şekilli tuğlaların yüzeyi daha koyu renk ve muhtemelen verniklidir (Res. 22).

Erzincan-Kemah'ta XII. yüzyıl sonu, XIII. yüzyıl başına tarihlenen Mengücek Gazi Türbesinde<sup>47</sup> iki cephede ve girişin üst kısmında yer alan sivri sağır kemerlerin yüzeyleri kesme tuğlalarla işlenmiştir. Merkezden kenarlara doğru yayılan ince şeritler değişik yönlerde kıvrılır, kesişir ve birbirlerine ilmeklenerek girift bir geometrik örgü meydana getirirler. Alınlığın kemerinde baklava ve dairelerden meydana gelen frizde ve alınlığın alt kısmında ince bir şerit içinde yer alan küfî yazıda da kesme tuğlalar alınlık içindeki geometrik kompozisyondaki gibi yalnız sırsız tuğlalardır (Res. 23).

2 — Sırsız tuğlaların sırlı tuğla veya çini mozayıkla birlikte kullanılması:

<sup>44</sup> Ardıçoğlu, N., 'Harput Artukoğullarına ait kitabeler', *Türkiyat Mecmuası*, VI, 1939, s. 41-42.

Ardıçoğlu, N., *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 45.

Gabriel, A. *Voyages* . . . . . I, s. 259-260, Şek. 190.

Bakırer, Ö., *op. cit.*, Kat, No., 4, Res. 3.

<sup>45</sup> Gabriel, A., *Monuments* . . . . . II, s. 145-46.

Kuban, D., *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965, 19 s. 112.

Bakırer, Ö., *op. cit.*, Kat. No. 4, Res. 7, 8.

<sup>46</sup> Kuran, A., *op. cit.*, s. 46.

<sup>47</sup> Özgüç, T., 'Mengüceklere ait bir türbe' *Birinci Türk Sanatları Kongresi*, 1959, Tebliğler, Ankara, 1962, s. 325-27.



1220 tarihli Sivas Keykâvus Darüşşifasının<sup>48</sup> türbe kasnağında sekizgenin dış yüzlerindeki sağır nişlerin içlerinde tuğla mozayıkla değişik kompozisyonlar yer alır. Harç zemin üzerinde sırlı ve sırsız tuğlalardan ince şeritler değişik yönlerde kesişip ilmeklenerek girift geometrik örgüler meydana getirirler. Kasnağın üst kısmında ve sağır nişlerin köşelerinde ise tuğlalar yatay istifte dizilmiştir.

Keykâvus Darüşşifası ile aynı tarihte ve muhtemelen aynı ustalar tarafından yapılan Niksar'daki Kırkkızlar Türbesinin<sup>49</sup> sekizgen gövdesinde güney-doğu, güney-batı ve kuzey-batı yüzlerin pencere alınlıklarında sırsız ve sırlı tuğlalar birlikte kullanılmıştır. Güney-batıdaki pencere alınlığında 3,5 cm. genişlikte, değişik boylarda kesilmiş sırsız tuğlalarla, aynı genişlikte ve boylarda kesilmiş firuze sırlı tuğlaların meydana getirdiği altıgenler birbirine ilmeklenerek bütün yüzeyi dolduran örgüyü şekillendirir (Res. 24). Kuzey-batı cephede halen tuğlaların sırları dökülmüştür ancak sır kalıntılarından ince şeritlerin bir kısmının firuze sırlı oldukları anlaşılmaktadır. Burada ince şeritlerin meydana getirdiği altıgenlerin altı tanesi dairesel bir düzende birbirine ilmeklenir (Res. 25). Her iki alınlıkta da ince şeritler arasında harç zemin, tuğlalara nazaran göçük, geniş yüzeyler olarak kalır. Harcın rengi tuğla renginin açık tonudur. Türbenin güney-doğu cephesindeki alınlıkta kenarları 5,5-6 cm. genişlikte beşgenler yatay sıralarda harç zemin içine yerleştirilmiştir. Halen beşgenlerin yüzeylerinde sır kalıntılarına rastlanmamakla beraber diğer alınlıklarda sırlı tuğlaların bulunuşu bunların da sırlı olabilecekleri kanısını vermektedir (Res. 26). Alınlıkların üst kısımlarında küfî yazı ile sanatkârın ismi ve meander desenleri yer alır.

Tokat'ta 1233 tarihli Ebul Kasım türbesi<sup>50</sup> cephesindeki iki pencere alınlığında ve XIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Amasya Gök Medrese Camiinin türbe tamburunda birbirine benzerlik gösteren geometrik örgü ve geçmeler mevcuttur. Ebul Kasım türbesinde patlıcan moru sırlı ince şeritlerle sır altı tekniğiyle yapılmış siyah dekorlu çini şeritler kullanıl-

<sup>48</sup> Kuran, A., *op. cit.*, s. 104.

Yetkin, Ş., 'Anadolu Selçuklularının mimarî süslemelerinde Büyük Selçuklulardan gelen bazı etkiler', *Sanat Tarihi Yıllığı*, II, 1966-68, s. 40-44, Res. 5, 6. Şek. 1.

<sup>49</sup> Gabriel, A., *Monuments* . . . . . II, s. 126-27.

Özgüç, T., *loc. cit.*

Arık, M. O., 'Erken devir Anadolu-Türk mimarisinde türbe biçimleri', *Anadolu (Anatolia)*, sayı XI, Ankara, 1969, s. 68.

<sup>50</sup> Gabriel, A., *op. cit.*, s. 101.

Arık, M. O., *op. cit.*, s. 75.

Yetkin, Ş., 'Türk Çini sanatından bazı önemli örnekler ve teknikleri', *Sanat Tarihi Yıllığı*, I., 1964-1965, s. 74.

mıştır. Bu şeritlerin meydana getirdiği ve birbirine ilmeklenen altıgenler iki alınlıkta ayrı ayrı kompozisyonları şekillendirir. Köşeliklerde firuze sırlı ve sırsız ince şeritlerin meydana getirdiği geometrik kompozisyonlar, köşelik tablasında firuze sırlı tuğlalarla türbenin kitabesi ve pahlı kenar çerçevesinde firuze ve patlıcan moru sırlı iki ince şeridin değişik yönlerde kırılıp kesişmeleriyle şekillenen ikili geometrik geçme yer alır (Res. 27).

Amasya Gök Medrese Camiinde alt yapısı kesme taş olan türbenin tambur kısmı tuğla mozayıkla kaplanmıştır. Sekizgenin yüzlerindeki sivri kemerli sağır nişlerin iç kısmında patlıcan moru sırlı ince şeritlerin meydana getirdiği altıgen ve kareler her yüzü ayrı bir kompozisyonla doldurur. Kemerlerin yüzeylerinde Ebul Kasım türbesi pencere alınlıklarındaki pahlı silmelerdekine benzer ikili geçme, köşeliklerde dikdörtgen, altıgen ve yıldız şekilli sırlı ve sırsız birimlerin nöbetleşe dizilmeleriyle şekillenen kompozisyonlar yer alır. Sağır nişlerin üst kısımlarında, külâh başlangıcının hemen altında firuze sırlı tuğlalardan, geniş bir kûfî yazı şeridi yer alır (Res. 28, 29).

XIII. yüzyılın ikinci yarısından Konya, Sahip Ata (Tahir ile Zühre) Mescidinde girişin sağ tarafındaki düz ve pahlı iki bordürde de kesme tuğlalar kullanılmıştır. Sırsız tuğla ve firuze sırlı ince şeritlerin kıvrılıp kesişmeleriyle meydana gelen geometrik örgüde kesişen şeritler arasında kalan boşluklara patlıcan moru çiniden küçük beşgenler doldurulmuştur. Harç zemin tuğlalara nazaran göçüktür (Res. 30).

Yine yüzyılın ikinci yarısından Sahip Ata Camii minaresinin dilimli gövdesinde 4 cm. genişlikte değişik boyut ve şekillerde kesilmiş sırsız tuğla şeritler girift bir örgü meydana getirirler. Aralarında kalan boşluklar firuze ve lâcivert sırlı çini mozayıkla doldurulmuştur. Burada harç zemin hiç görülmez. Tuğlalar çıkıntılı yerleştirilmiştir, çiniler çukurda kalır, aralarında bariz bir kademe farkı meydana gelir (Res. 31). Konya'da Cemal Ali Dede Türbesinin cephesinde de sırsız tuğlalar çıkıntılı, sırlı tuğlalar göçük yerleştirilmiştir (Res. 32).

Süslü tuğla örgüleri ile kaplanan kubbelerin kasnaklarında genellikle sırlı ve sırsız tuğlalarla geniş bir yazı şeridi veya geometrik kompozisyon yer alır. Malatya Ulu Camiinde ince yazı şeridini sırsız tuğlalar meydana getirir (Res. 4). Yazı şeridinin iki kenarında sırlı ve sırsız tuğlalardan ikili ve üçlü geometrik geçmeler yer alır. Konya, İnce Minareli Medresede firuze ve patlıcan moru sırlı tuğlalar; Konya Sahip Ata Hanikâhında ise firuze sırlı tuğlalarla lâcivert çini mozayıktan geniş kûfî yazı şeritleri kasnağı çevre dolaşır (Res. 20, 15). Akşehir, Küçük Ayasofya Mescidinde firuze sırlı ve patlıcan moru sırlı ince şeritler kûfî yazıya benzer girift bir geometrik örgü meydana getirir. Bunun iki kenarında yer alan 12 cm. çapındaki

küçük çanaklar kırmızı hamurdan yapılmış ve firuze rengi sırlanmıştır (Res. 33).

Sırlı ve sırsız tuğlaların meydana getirdiği yazı şeritleri kubbe kasnaklarından başka minare gövdelerinde de kullanılmıştır. Kayseri Ulu Camii, Bayburt Ulu Camii ve Aksaray Kızıl Minarede şerefe kornişinin hemen altına yerleştirilmiştir<sup>51</sup>.

Bu tiplendirme ışığında hem yapı malzemesi olarak, hem de süsleme amacıyla kullanılan tuğla örgüleri ile yalnız süsleme amacıyla kullanılan kesme tuğla işçiliğinin Anadolu'da XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birlikte geliştikleri, bazen tek başlarına bazen de beraber kullanıldıkları ve aynı yapılarda ancak değişik yerlerde buldukları göze çarpmaktadır. XIII. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar süslü tuğla örgüleri yapıların hem iç hem de dış bünyelerinde yer alır. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise bunların genellikle yapıların iç bünyelerine, kubbe ve geçişlere aktarıldığı, yapıların dış bünyelerinde ise yalnız minarelerin süslü örgülerle kaplanmağa devam ettiği izlenir. Kesme tuğla işçiliği ise XIII. yüzyıl süresince dışta ve içte kullanılmıştır. Bu paralelde bir gelişme Selçukluların İran'da geliştirdikleri tuğla işçiliğinde de göze çarpmaktadır. Kesme tuğla ve tuğla örgüleri yapıların iç ve dış bünyelerinde birlikte kullanılmıştır. Ancak burada iç yapıdaki süslü örgüler Anadolu'daki gibi yalnız kubbede sınırlanmayıp alt yapıya da aktarılır<sup>52</sup>.

Anadolu Selçuklu yapılarında kullanılan tuğla örgülerinin önemli bir özelliği XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar baklava, zikzak ve çapraz örgülerin sırsız tuğlalarla şekillendirilmesi, yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise aynı örgülere sırlı kakma tuğla, kakma çini ve sırlı kabaların ilâve edilmesi veyahutta dikey veya yatay tuğlaların sırlanmasıdır. Dolayısıyla XIII. yüzyıl başında örgü çeşitlemeleri desenin ana hatlarını belirten tuğlaların çıkıntılı yerleştirilmesi ile şekillendirilirken (Res. 12, 13, 14, 15), yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren sırlı birimlerin kaydırılma düzenine göre şekillendirilir (Res. 16, 17, 18, 19, 20). İlk devredeki mat örgüler ikinci devrede renk ve parlaklık kazanır. Kanımızca, bu, tuğla örgülerine Anadolu'da getirilen bir yeniliktir. Neşriyattan tespit edilebildiğine göre İran'da XI. ve XII. yüzyıllarda kullanılan süslü örgülerde sırlı birimlere yer verilmemiş ve bu örgüler iki teknikle şekillendirilmiştir. Birinci teknikte

<sup>51</sup> Gabriel, A., *Monuments* . . . . . I., s. 32-35.

Kuban, D., *op. cit.*, s. 121.

Turan, O., 'Bayburt', *İslâm Ansiklopedisi*, cilt. III, İstanbul, 1945, s. 365-66.

Bakırer, Ö., *op. cit.*, Kat. No. 5, 8, 15, Res. 9, 10, 15, 16, 30, 31.

<sup>52</sup> Pope, A. U., *op. cit.*, Pl. 290, 291, 306, 313, B, 1 314, 315, A. B. Seherr-Thoss, S ve H, *op. cit.*, Pl. 10.

süslü örgüdeki desenin ana hatları tuğlaların göçük ve çıkıntılı istif edilmesiyle belirtilir. İkinci şekilde ise örgüler derzlere terra cotta (pişmiş toprak) veya stucco (alçı) birimler kakılarak meydana getirilir<sup>53</sup>.

Tuğlaların çıkıntılı yerleştirilmesiyle oluşan örgülere yapıların iç ve dış beden duvarları, üst örtüleri ve minarelerde rastlanmaktadır. 1067 ve 1093 tarihli Karağan'daki iki türbenin<sup>54</sup>, XI. yüzyılın son çeyreğinden Damgan'daki türbenin<sup>55</sup> cephelerini kaplıyan örgü çeşitlemeleri; Damgan'da 1026-28 ve 1058 tarihli iki minare<sup>56</sup>, Bistam ve Simnan'daki Mescid-i Cuma'ların minareleri<sup>57</sup> ve 1104-18 tarihli Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'nın<sup>58</sup> minaresini ince bordürler halinde kaplıyan süslü örgülerde çıkıntılı ve göçük tuğlalar ışık ve gölge oyunları meydana getirerek deseni barizleştirirler.

Terra cotta veya stucco birimlerin ilâvesiyle meydana gelen ve sık kullanılan örgü çeşitlemelerinin örnekleri 1055-58 tarihli Ardistan'daki Mescid-i Cuma'nın iç beden duvarları ve kubbesinde<sup>59</sup>; İsfahan'daki Mescid-i Cuma'nın 1080'e tarihlenen kubbe, kubbeye geçiş ve tonozlarında<sup>60</sup>; XII. yüzyıl başından Kazvin'deki Haydariye Mescidinin iç beden duvarları ve kubbeye geçiş kısmında<sup>61</sup>; 1104-18 tarihli Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'nın beden duvarları ve kemerlerinde<sup>62</sup> görülmektedir. İran'da çok kullanılan bu tekniğin Anadolu'da sadece erken tarihten iki eserde kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Erzincan-Kemah'taki Mengücek Gazi Türbesinin kapı sövelerinde ve kripta kısmındaki sütunlarda ve Sivas Keykâvus Darüşşifası yan eyvanlarında yatay istifteki tuğlaların derzlerine, İran'dakilere çok benzer, süslü kakma birimler yerleştirilmiştir (Res. 34).

<sup>53</sup> Pope, A. U., *op. cit.*, s. 1288-90, 1321-22, Fig. 467.

Schroeder, E., *op. cit.*, s. 1036-38.

Erken devirde tuğla örgülerinde kullanılan ve 'brick end plugs' olarak isimlendirilen bu kakma birimler kalıpla veya oyularak şekillendirilmiş yüzeylerine geometrik, bitkisel ve yazı kompozisyonları oyulmuştur.

<sup>54</sup> Seherr-Thoss, S ve H., *op. cit.*, s. 52, 54, 58, 66, Pl. 18, 21.

Yetkin, Ş., 'Anadolu Selçuklularının mimari süslemelerinde Büyük Selçuklulardan gelen bazı etkiler', *Sanat Tarihi Yıllığı*, II, 1966-1968, Res. 1, 2, 3, 4.

<sup>55</sup> Seherr - Thoss, S ve H., *op. cit.*, Pl. 4.

<sup>56</sup> Pope, A. U., *op. cit.*, Pl. 359 A, B.

Grabar, O., *Islamic Architecture and its Decoration*, London, 1967, Pl. 197.

<sup>57</sup> Pope, A. U., *op. cit.*, Pl. 360 A, B.

<sup>58</sup> *Ibid.*, Pl. 361, B.

<sup>59</sup> *Ibid.*, Pl. 320, 322 B, 324 A, B, 325.

<sup>60</sup> *Ibid.*, Pl. 288, 290, 291, 292, 296 A, 298 A, 229 A.

<sup>61</sup> *Ibid.*, Pl. 313 B, 314, 315 A, B.

<sup>62</sup> *Ibid.*, Pl. 306, 308 A, B, 309.

İran'daki tuğla örgülerinde sırlı birimlere ancak XIV. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır ve bu devrede de sırlı birimler birden yoğunlaşır<sup>63</sup>. Anadolu örneklerindeki gibi dengeli bir dağılma yerine bütünüyle sırlı birimlerle kaplanan yüzeyler yanısıra sırsız tuğlaların az kullanıldıkları göze çarpar.

Anadolu'daki kesme tuğla işçiliğinde de XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren sırlı birimlerin sırsız birimlerle nöbetleşe dizildiği izlenmektedir. Ancak bu bir yenilik olarak nitelendirilemez, zira XII. yüzyılın ilk yarısından itibaren İran'da da sırlı ve sırsız kesme tuğlalar geometrik kompozisyonlar ve yazı şeritlerinde birlikte kullanılmıştır. Bunlara birkaç örnek olan 1147-48 tarihli Maraga'daki Kümbet-i Surkh<sup>64</sup>, 1186 tarihli Nahçıvan'daki Mümine Hatun Türbesi<sup>65</sup> ve 1196-97 tarihli Maraga'daki Kümbet-i Kabut<sup>66</sup>'un Anadolu örneklerinin prototipleri oldukları yakın benzerlikleri yanısıra aynı çevrelerden gelen ustalar tarafından yapılmış olmalarından anlaşılmaktadır. Esasen bu eserlerle Pınarbaşı ve Kemah'taki Türbeler ve Keykâvus Darüşşifası arasındaki desen ve kompozisyon ilişkilerine daha önce de değinilmiştir.

Özet olarak, XII. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyılın sonuna kadar Anadolu'da gelişen tuğla işçiliğinin İran'daki tuğla geleneği ile desen ve teknik bakımından paralel bir gelişme gösterdiği, özellikle kesme tuğla işçiliğinin İran'a yakından bağlı kaldığı, ancak tuğla örgülerine ilâve edilen sırlı birimlerin Anadolu'ya ait bir yenilik olduğu söylenebilir.

<sup>63</sup> *Ibid.*, Pl. 363 B, 364, 425, 431, 432, 433.

Seherr - Thoss, S ve H., *op. cit.*, Pl. 39, 55, 68.

<sup>64</sup> Pope, A. U., *op. cit.*, Pl. 341 A, B.

Seherr - Thoss, S ve H., *op. cit.*, Pl. 30, 31, 32, 33.

<sup>65</sup> Pope, A. U., *op. cit.*, Pl. 345.

<sup>66</sup> Seherr-Thoss, S ve H., *op. cit.*, Pl. 34, 35, 36.

<sup>67</sup> Özgüç, T., *op. cit.*, s. 327.

Yetkin, Ş., *op. cit.* s. 36-49.

Institut kurde de Paris

# ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE, GELECEĞİN TÜRK SAN'ATINA KAYNAK OLAN VARLIKLAR

MAHMUT AKOK

Anadolu'da herhangi Çağ içinde Mimarî Tarih üzerine söz edebilmek için, Anadolumuzun İskân Tarihine kısacada olsa bir göz atmak zorunu vardır.

*Anadolu'nun İskân Tarihi bakımından, arkeolojik görünüşü :*

Anadolu'nun ilk uygar insanı, ön tarih içinde ve Palaolitik Çağ dediğimiz bir devri de bazı bölgelerde görülmüşse de, bunlara ait buluntu yerlerinde yapı ve mimarî oluşunun kesin varlığını söylemek oldukça cesaretli olur<sup>1</sup>.

Neolitik Çağ dediğimiz ilk yerleşik insanların uygarlık izlerine, Orta Anadolu ovalarıyla, Akdeniz kıyılarının bazı yerlerinde rastlanılmıştır<sup>2</sup>. Doğu ve Kuzey Anadolu'da bu çağın Arkeolojik izleri<sup>3</sup> de görülmüştür<sup>3</sup>.

Anadolumuzda ilk uygar insanları, işte bu çağda ilk kez yapılarını bu topraklarda kurmuşlardı. Yapıların kendilerine özgü mimarî kuruluşu olduğu görülmüyordu. Bu çağın M.Ö. 7000 yıllarına kadar uzandığı kabul edilmektedir.

Kalkolitik Çağ dediğimiz ve M.Ö. 4000-3000 yılları içinde Anadolumuzda geniş bir İskân Kültürüne işaret eden bir çağ başlar<sup>4</sup>. Anadolu'nun her yönünde bu kültür göze çarpmaktadır. Anadolu'da eski iskân yerlerinden ortaya çıkmış bütün büyük höyüklerin (Şehir Höyüklerinin) en alt tabakalarında ve bazı bölgelerde belirli küçük yerleşmeler biçiminde bu çağ kültürünün kalıntıları tesbit edilmiştir<sup>5</sup>.

Bu çağda nitelik bakımından, değerli ve ölçülü mimarî yaratılmıştır diyebiliriz.

Anadolu'da bu çağda henüz geniş manzaralı iskân yoktur amma, birbirlerine yakın ve tabii emniyetli yerlerde küçük çapta yerleşme yerleri bulunur. Anadolu'nun verimi çeşitli yapı malzemesini kullanarak oldukça işe elverişli mesken örnekleri yaratmışlardır.

<sup>1</sup> Prof. Dr. İ. Kılıç Kökten, *Karain kılavuzu* - Antalya, Ankara 1967.

<sup>2</sup> Mellart: *Excavation at Hacilar 1, 2*. Edinburg - 1970.

<sup>3</sup> Mellart: *Catal höyük*, Birtain - 1967.

<sup>4</sup> By Hans Henning Vander Osten: *The Alishar Hüyük Par I*. 1927.

<sup>5</sup> Prof. Remzi Oğuz Arık: *Alaca Höyük Hafriyatı*, Ankara - 1937.

Bu çağın toplu yerleşmeleri genellikle, tabii korunmağa elverişli yerlerde ve vadilere hâkim ormanlar kenarında kuruldukları gibi, verimli ovaların ve zengin vadilerin akar su kenarlarında da yer almışlardır<sup>6</sup>.

Prehistorik Çağın bir devresi daha vardır ki o da, M.Ö. 2500-2000 yılları arasına düşer. Bu çağa Arkeologlar ve Tarihçiler, Eski Bronz, Yeni Bronz Çağı gibi ad verirler ve topluca Bakır Çağı da derler. En son safhasına da İntikal (Geçiş) Çağı da denir.

Anadolumuzda geniş ölçüde yerleşik kültür bu çağ içinde görülür. Her tarafta birbirine benzer vasıfta Arkeolojik maddî kültür buluntularına rastlanarak, bu çağ insanların bütün Anadolu'yu ve Küçük Asya platosunu her yönünü ilk elde tuttıklarını anlamaktayız<sup>7</sup>.

İşte bu çağda yerleşme (Mesken) çeşitleri gösterir. Mimarî yapı tipleri vücut bulmuş, aile toplulukları için kurulmuş çeşitli mesken biçimlerine rastlandığı gibi, daha geniş toplulukların işine yarar biçimde binaların varlığında tesbit edilmiştir.

İskân sahaları içinde ve çevresinde toplu mezarlıkların tesis edildiği de görülmüştür.

Küçük birer şehir mahiyetinde olan iskân alanları, kuruldukları yerin tabii müdafasına ilâve olmak üzere, iskân çevresi kenar yapılarını bloklaştırmak yoluyla şehir müdafaalarını güçlendirmişlerdir<sup>8</sup>. Bu yerleşme toplulukları arasında yol ve geçitler tanzimlidir. Seçkin ve orta halli kişilere ait olması gerekli tipte mesken biçim ve hacimleri yaratılmıştır.

Anadolumuzdu M.Ö. 1900-1800 yıllarında, tarihî çağlar içinde bulmaktayız.

Bu çağda hertarafta adları belli siyasî topluluklar görülür. Doğuda Mitaniler ve Hurriler, ortada Hititler, kuzeyde Kaskalar, batıda Akalar, ve Mikenleri adlarıyla tanımaktayız.

Anadolumuzda bu çağda yerleşme şekil ve sistemi tamamen değişmiş, yer, yer büyük şehirler ve şehir kiralıkları kurulmuştur.

Anadolu'nun geniş topraklarında, son yıllarda yapılan Arkeolojik kazılarla da bu husus, çeşitli bölgelerde açığa çıkarılmıştır.

Anadolumuzda yaygın yerleşme kültürü olarak görülen varlık, Hitit siyasî topluluğuna ait olarak tesbit edilmiştir.

Bu çağda her yönde şehirler kurulmuş ve onların yakın çevrelerinde geniş insan topluluklarını barındıran köy yerleşmeleri doğmuştur. Bir ta-

<sup>6</sup> Dr. Hâmit Zübeyr Koşay: *Alaca Hüyük Hafriyatı*, Ankara - 1938-39.

Dr. Hâmit Zübeyr Koşay - Arkeolog Mahmut Akok, *Alaca Höyük Kazısı*, Ankara, 1940-48.

Dr. Hâmit Zübeyr Koşay - Mahmut Akok. *Büyük Güllücek Kazısı*, Ankara - 1957.

<sup>7</sup> Dr. Hâmit Zübeyr Koşay, *Alaca Hüyük Hafriyatı*, Ankara, 1938-39.

<sup>8</sup> Dr. Hâmit Zübeyr Koşay, *Alaca Hüyük Hafriyatı*, Ankara - 1938-39.



raftan da bu çağın Anadolu'sunu, ülke dışı siyasî topluluklarla iktisadî ve siyasî ilişkiler kurmağa başlamıştır.

Bu yüzden, büyük şehirler içinde ve bazan kenarlarında, pazar toplulukları için mekânlar ayrılmış ve birçok yerlerde de ayrıca pazar şehirleri kurmuşlardır<sup>9</sup>.

Bizim inceleme konumuz olan tarihî iskân varlığı bakımından, bu çağda her hizmete elverişli bina kuruluşlarıyla, saraylar, mabetler, pazar yerleri, şehir ve aile topluluğu mesken tipleri, çeşitli biçim gösterir örnekleriyle, bir yapı kültürü olarak vücut bulmuştur.

Bunlardan başka, geniş şehirlerin dışı karşı emniyetini sağlamak için, gününün Stratejik düşünceleri ve buluşlarını kapsayan varlıkta şehir sur, burç ve öteki tesisleri kurulmuştur ki, bu çağ yapıcılık ve mimarî sanatı üstün buluşlarıyla varlığını bilim dünyasına, yarattığı sivil özellikleriyle de tanıtmıştır.

Bu çağ içinde Anadolumuzda, gerek iskân tarihi ve gerek siyasî tarih yönünden de iki devr gözükür.

Devrelerin ilk olanı, şehir kıralıkları zamanıdır ki, mahdut bölge varlıklarıyla eski Hitit dediğimiz çağı temsil ederler, yerleşme ve iskân kültüründe de dar çerçeveler içinde görülürler. Dış görenek ve etkilerden mahrumdurlar. Kendi güç ve imkânlarıyla yetinirler. Mabet-saray gibi genel hizmete ait binalar varsa da, küçük güç ve imkânlarla ortaya gelmişlerdir.

Bu devrin ikinci safhası, Hitit Büyük İmparatorluk Çağıdır (Merkez-i Hükümet Çağı).

Bu çağda Anadolu'nun dış ülkelerle temas ve ilişkileri çoğalmıştır. Bu ülkelerle her çeşit kültürel ilişkiler kurulmaktadır.

İmar ve iskân bakımından şehirlerde çeşitli değişme ve açılmalar olmuştur. Başkentler, eyalet şehirleri, ticaret ve endüstri toplulukları ayrı, ayrı yer almaya başlamıştır.

Bu çağda Anadolu geniş ölçüde ziraat ile uğraşan bir halkla meskündür, bunların çoğu köylerde otururlar.

Büyük şehirlerle, köy iskân yerlerinin bağlantısı için yol ve ulaşım tesisleri kurulmuştur.

Büyük şehirler içinde tamamen Urbanizm esaslarına uygun tesisler meydana gelmektedir. Kanallar, sokak, caddeler esas şekillerini almış, mabet, saray ve pazar yerleri gibi önem taşıyan külliye ve kuruluşlara, bu

<sup>9</sup> Dr. Tahsin Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu*. 1948, Ankara - 1950.

Dr. Tahsin Özgüç - Dr. Nimet Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu* 1949, Ankara 1953.

toplu iskân için de, belirli yerler verilmiştir. Bazı büyük şehirlerde akar sular dahi bulundurulmuş, bunlara ait şebekeler tesis olunmuştur<sup>10</sup>.

Yapıcılık ve mimarlıkta da bu yeni anlayışın kavramına uyarak iç ve dış yapı kuruluşlarında, olgun mimarî ve estetik buluşlara geçilmiş ve mimaride bu çağda stil anlayışı hâkim olmaya başlamıştır<sup>11</sup>.

Tarihî çağlar ilerliyor. Anadolu'ya, dıştan ve bilhassa doğu ve batıdan siyasî sızma ve akınlar başlıyor. Bu çağ M.Ö. 900-800 yıllarıdır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, başka başka adlı siyasî varlıkları görmekteyiz.

Orta Anadolu'da, Frigler, Doğuda Urartular, Batıda başka başka adlar taşıyan deniz kavimleri (Likler, Lidler, Karyalılar, v.b.). Bunlar dış ülkelerden getirdiklerini, yerli kültür ve mimarî ile yerli yapıcılığı karıştırarak birtakım yepyeni oluş ve tesisler meydana çıkarıyorlardı. Özel ve küçük mesken tipinde geniş ölçüde değişmeler görülmüyorsa da, dinî ve resmî bina tiplerinde yeni varlıklar ortaya konuyordu. Doğuda Urartular, Anadolu'nun geleneksel duruma gelmiş yapıcılığını, kendi ihtiyaçlarına göre yeniliyerek yürütüyorlar. Orta Anadolu'da Frigler geniş ölçüde abidevî kaya fasatları işliyerek, ahşap çatıklı ve kerpiç doldgulu, yarı kârgir binalar kurmakta devam ediyorlardı. Anadolu'ya ilk kez kiremit ile örtülü dam yapısını getiriyorlar. Megaron tipte binalara rağbet ediyorlar ve Tümülsü şeklindeki anıt mezarların yapımını, yine ilk kez Anadolu'ya yerleştirmiş oluyorlardı.

Kaya fasatları işlemek ve Tümülsü mezarlar kurmak suretiyle yeni bir anıt mimarisi ananesini yerleştiriyorlar<sup>12</sup>.

Batı Anadolu'daki deniz kavimleri adıyla tanınan siyasî topluluklar, Anadolu'nun verimli yerlerinde, o yerlerin sağladığı geniş imkânlar içinde olgun, Akdeniz ve adalılara örnek alacak mimarî eser ve varlıklar vücuda getirdiler<sup>13</sup>.

M.Ö. 600 yıllarında: Persler Anadolu'yu işgal ediyor ve onların 300 yılı dolduran devresi başlıyor. Pers ve Yunan mücadelesi sonucu dolayısıyla, Persler Anadolu'ya yerleşiyorlar. Yurt idaresi bakımından çeşitli bölgelerde, geniş idarî salâhiyetli Satraplıklar kurmuşlardır. Persler'in Anadolu'da bu idare örnekleri, geleceğin merkezi hükümetçilerine ışık tutmuştur.

Persler Anadolu'yu o gün buldukları durumdan fazla kültürel değişikliğe tabi tutmadan idare ettiler. Bazı Anadolu şehirlerinde yenilikler yaptılar ve bilhassa yeniden kurdukları satraplık merkezlerinde. Anadolu'da o

<sup>10</sup> Dr. Hâmit Zübeyr Koşay - Arkeolog M. Akok, *Alaca Hüyük Kazısı*, Ankara - 1940-48.

<sup>11</sup> Dr. Hâmit Zübeyr Koşay - Arkeolog M. Akok, *Alaca Hüyük Kazısı*, Ankara - 1940-48

<sup>12</sup> Albert Gabriel, Phrygie - P. IV la Cite de Midas Architecture, Paris 1965.

<sup>13</sup> Dr. Hâmit Zübeyr Koşay. *Pazarlı Hafriyatı Raporu*, Ankara - 1041.

güne kadar gelişmiş yerli kültür ve sanat ile, Pers varlığının karışımı yeni bir tip eserler meydana getirdiler, böylece Anadolu Hellenistik çağın başlangıcına geldi, Makedonya Kralı Büyük İskender M.Ö. 300 yıllarında, yürüyüşüne, elverişli bulunduğu Anadolu'nun batı bölgelerinden geçerek, Pers, Hint, Mısır, Irak ve Suriye'deki geniş silâhlı başarılarına devam eddi<sup>14</sup>. Kısa süren ömrü içinde giriştiği maceranın sonucunu görmeyen Makedonyalı Kralın istilâ ettiği topraklarda kalan genereller, mesnetler olabilecek Helen kültürüne yapışarak, ayrı ayrı kiralıklar kurdular (Bu tarihin bir hikâyesidir).

Anadolumuz, tarihî uygarlıkların kaynağı olması dolayısıyla, deniz kavimleri yerleşmesile, çağının Helen kültürüne de kaynak olabilecek bir vasat yaratmış oluyordu, ilk İskender istilâsına basamak olan Batı ve Batı-Güney Anadolu Hellenistik Kültürün doğuşunda, ona beşiklik etmektedir.

Yapı mimarîsi kültürü bakımında da keyfiyet bu yoldadır. Hellenizmin en muhteşem eserleri, Anadolumuzun bu bölgesinde doğmuş, büyümüş ve olgunlaşmıştır. Batı Anadolu'nun İyon ve Aka kültürleri de, bu yeni kültürün büyük babalarıdır.

Hellenizm çağında Batı Anadolu şehirlerinde görülen yenilikler, yani mimarî hamleler, bu esaslı kaide üzerine kurulduğundan, yeni sitil ve yeni başarı olarak kendini göstermektedir. Hellenizmin o günkü mimarî hamlesi Orta Anadolu'yu pek aşamıyor.

Böylece M.S. 3. yüzyıla varıyoruz. İran, Irak ve Suriye üzerine Selevkos'lar bu işi batı anadolu'da olduğu gibi yürütemediler (İ.Ö. 305-64).

Anadolu'da ve Suriye'de, Hellenizmin bu siyasetçilerin davranışları sonucu, akdeniz'de genişlemeler kaydeden Romalıların bu yerlere sokulmalarını kolaylaştırdı. O günün uygar dünyasındaki siyasî kararsızlıklar ve bir genel sulh ve sükûna olan iştihak, Romalıları anadolu'ya davet etti<sup>15</sup>.

Şimdi İ.S. 300 deyiz Roma'da İmparatorluk çağındadır. Yukarıda bildirdiğimiz elverişli yüzey, anadolu'nun önemli bölgeleri Romalı olmakla kıvançlıdır. O günün önemli Anadolu Şehirleri, Roma il merkezi olmak için birbirleriyle rakabettedir. Elverişli Akdeniz ve sahillerinde ve sahillere yakın stratejik yerlerde, yeni şehirler kurulmaktadır. Ege sahilinde eski İyon şehirleri genişletilmekte, şehirlerde geniş imar hamleleri görülmektedir.

Anadolu'da artmış olan bu imar heves ve hamlesi, Batıdan ve Güney Akdeniz kıyılarından başlayarak Orta ve Doğu Anadoluda da kendine iş bulmaktadır.

<sup>14</sup> C. Bosch: *Hellenizm Tarihinin Ana Hatları*, Ks. I. (1942) ks. II. (1943) İstanbul. Droysen: *Büyük İskender*, I, II. (Millî Eğitim) 1945-46 k. y.

<sup>15</sup> Hense - Leonard: *Helen, Latin Eskiçağ Bilgisi*, çev.: S. Y. Baydur - Demet I (1945), II (1953) İstanbul.

Prof. Halil Demircioğlu: *Roma Tarihi*, I. (1953).

Bu çağın karakterli şehir yapıcılığının hamamları, tiyatro, hipodrom mabetlerini ve agoraları bu hevesle her tarafta kurulmuş olarak görüyo ruz<sup>16</sup>.

Romalı çağının devamı üzerinde, Hıristiyanlığın çıkıp yayılması ile, uç teşkil eden Anadolu'da, bir kopma görülüyor. Roma ikiye bölünüyor. İ.S. 400 lerde bu durum emrivaki hale geliyor. Bizanslılık ayrı bir siyasî varlık halinde kendini gösteriyor. (Ayrı bir İmparatorluk şeklinde uzun zamanlar, İranlı Sasaniler Bizanslılarla, Anadolu toprakları üzerine mücadele ettiler İ.S. 224-641)<sup>17</sup>.

Yapı ve imar yönünden bu çağda geniş çöküntüler oluyor. Bizanslı elindeki topraklarda, hıristiyanlık aşkına ve adına bazı mimarî tesisleri, büyük şehirlerle çevresinde kurulmuşsada, bir çağ önce Anadolu'da görülmüş olan inkişafın hiçbir vakit düzeyine ulaşmamıştır. Bu çağda, askerî mücadeleler yönünden şehirlerin emniyeti olan müdafa durumlarına ve sefer yollarını tutan müdafa noktalarına önem verilmiştir.

Anadolu'da yapı ve imar bu durumda iken, Türk aslından Selçuklu Türkleri, doğu ve güney-doğudan, yurdun içlerine girmeye ve askerî zaferler kazanarak yerleşmeye başlıyorlar (İsadan Sonra 13. yüzyıldayız)<sup>18</sup>.

Kılıçlar ve silâhlar, Anadolu'da Türk halkı için emniyetli sınırları tesis edince, geniş ziraat sahalarında, kalabalık halk kitleleriyle yeni yerleşmeler oluyor, köy sayısı artıyor, verimli vadiler köylerle doluyor. Şehirlerdeki sanatkârlar, esnaf ve ticaret erbabı teşvik görüyor. Kentler'de yeni başlayan imâr hareketleriyle kalkınmağa ve genişlemeğe başlıyor.

Anadolu'nun ortasına yerleşen Selçuk İmparatorluk merkezi, artık bu toprakların kesin Türk yurdu olduğunu, bütün dünyaya ilân ediyordu.

Kültürün bütün varlığıyla, Selçuk dünyasını Anadolu'da bu andan sonra görmeye ve tanımaya çalışıyoruz ve tanıyoruz.

Türkler bu topraklarda, anayurtlarından taşıdıkları kendilerine özgü sanatları, buranın yerleşik varlıklarıyla kaynaştırarak, İslâm inaniş ve duygularını dile getirin yeni bir sanat çatkısı kuruyorlar. Çevrelerindeki İslâm dünyasıyla de ilgileri geniştir. Geniş kültür alış verişi içindedirler. 12. yüzyılın ortalarından 14. yüzyılın başına kadar Selçuklular, daha sonra Beylik

<sup>16</sup> Arkeolog Mahmut Akok: *Ankara Şehri içindeki Roma Hamamı*, T. Arkeoloji Der. Sayı XII - I 1968.

*Ankara Şehri içindeki raslanan ilkçağ yerleşmesinden bazı izler, ve üç araştırma yeri*, T.T.K. Belleten S. 75.

<sup>17</sup> Vasiliev: *History of the Byzantine Empire* cilt 1, 2 USA 1952.

<sup>18</sup> İbni Bibî'nin *Anadolu Selçukileri Tarihi*, Çeviri. M. N. Genc Osman Ankara - 1941. Prof. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara - 1965.

çağına ve Osmanlı Türk siyasi topluluğuna giren Anadolu varlığını, 250 yıl içinde tamamen Türk olan bir kültür kapsamı içinde bulmaktayız.

Bizim bu konu ile açıklamaya çalışacağımız tarafı, bu varlığın bir yönüdür.

Konumuz bu kültürün yapı ve mimariye taallük eden tarafı olacaktır, onu da başladığı günden bu yana yürüyen genişleyen ve olgunlaşan Türk mimarisi olarak tanıtmak istediğimizden, bu anlama uyan yüzleriyle, konuşmalarımıza sığdırmak istiyoruz. Bunun içindir ki konumuza *Anadolu Selçuklu Mimarisinde geleceğin Türk sanatına kaynak olacak varlıkları* adıyla bir başlık verdik.

*Anadolu'da kurulmuş Selçuklu Çağı Mimarisine bir bakış :*

Anadolu'da bu tarihi iskân yüzeyi üzerine, buraya kesin yerleşen Türkler eliyle yeni imar hamlesi, kısa zamanda geliyordu. Bu yeni hamlenin tam karakterli yüzü ve oluşu, Türk ve İslâm varlığı ve inancı içinde vücut buluyordu. Sunacağımız bilgileri, uzun zaman içinde ayakta durabilmek bahtiyarlığına erişmiş, bu çağdan bizim nesle yadigâr kalmış bazı eserleri tanıyarak ve tanıtarak açıklamağa çalışacağız, şöyle ki:

Selçuklu çağından günümüze kadar kalabilmiş ve mimarî değer taşıyan eserleri, birçok müellifler gibi bizde, gördükleri işe göre sıralamaktayız. Bunlar:

A- Camiler, Mescitler, Henikâh ve Türbeler gibi dinî mahiyette kuruluşlardır.

B- Medreseler, Darüşşifalar, Bimarhaneler gibi kültür ve sosyal tesisler.

C- Hanlar, Menzillet, Kervansaraylar, Rıbat ve Köprüler gibi memleket ulaşım tesisleri.

D- Şehir Sur ve müdafaları, Hamamlar, Su tesisleri, Liman ve Tersane kuruluşları gibi genel hizmet yapıları.

E- Saraylar, Köşkler ve özel kişi ve topluluk ikametgâhları gibi kuruluşlar.

F- Şehirlerarası, sefer yolları ve bunlara ait müdafaa tesisleri şeklinde, sıralanmaktadırlar.

Anadolu'ya yerleşen Selçuklu Türkleri, yerleşmede ana prensip olarak, yurt imarını gerçekleştirecek tesisler kurmakla işe başladılar. Devlet ve Hükümet merkezi ve çevrelerinde, bu işleri merkez idarecileri, eyalet ve illerde kurulu beylikler eliyle, oralandaki imar işleri yürütüldü. Şehirlerde buralara yeni veçhe kazandıracak mimarî siteler kuruldu. Yalnız camii veya medreseyi kurmak yeter görülüyor, bunların buldukları yerlerin yaşıntısını artıracak başka tesisler de, külliye şeklinde ve birlikte kuruluyordular.

Yapılar her bölgenin kendi inşaat imkânları içinde ve çağının mimarî anlayışına uygun olarak geliyordu.

Âmme tesisi olan binalar, anıt ve kalıcı yapılar şeklinde kuruluyorlardı. Bu çağda bunlardan üstün bir yapı şekli yok gibi idi.

Bunların çevresinde kurulan özel konutlar daha kullanışlı ve hafif yapı malzemesi ile yapıldıklarından, hiçbiri zamanımıza kadar yaşyamamışlardır (Bu tip yapıların yaşama süreleri ancak 200 yıl içinde dolmaktadır. Anadolumuzda daha öncesine ait böyle yapı örneği bulunmaz). Bu nedenle Selçuklu çağından bu tipte bir yapıyı görememekteyiz. Ancak saray ve köşkerlerden birkaçını, ören şeklinde kalıntularına rastlanılmıştır<sup>19</sup>.

A, grubunda sıraladığımız mimarî değer taşıyan yapılarda sitil ve üsluplar kesin şeklini almış, mimarî üstün teknik ve olgun yapıcılıkta, klasik şekil alma yolunu tutmuştur.

Camiler, toplum hizmetine ait kuruluşlar olup, geniş mekânlar kaplıyan tesislerdir. Bu kuruluşlar toplu ibadeti esas tutan bir mimarî tanzim içinde gelişir. Yapı kuruluşları yönünden girişlerinde bu yerin şerefine ve kutsiyetine uyar durumda muhteşem ve sanatkârane işlenmiş Takkapıları=Taç Kapıları bulunur. Dış yüzleri metin anlamlıdır. İç mimarî kuruluş ve tanzimleri, abidlerine ilâhî ilham ve huzur verecek kuruluşlardır. Camilerin iç mimarisine yerleştirilmiş değerli sanat yapısı eserlerde, bir sanat meşheri durumu vardır, bu yerlerde sanat zenginlikleri ve başarıları birbiriyle yarış halindedirler (Res. 1 - 2).

Bu çağda Anadolu'da kurulmuş ulu camilerin çoğunda Suriye ve Irak'takilerden farklı olarak Harim ortalarındaki avlu kısımları, kapalı orta mekân halindedir. Bu nedenle, bu yerlerin aydınlanması bakımından üstü açık fenerleri ve yüksek kuruluşlu kubbeleri bulunmaktadır.

Camilerin iç mimarî donatımı çok kez ve bölgesine göre, kârgir olmakla beraber geniş ölçüde ahşap kuruluşta olanlar da vardır.

#### *Hanikâh ve Türbe Binaları :*

Şehirlerin iç ve dış yerlerine kurulmuş bu fonksiyonda binaların, imar hamlesine önemli katkıları vardır. Hanikâhlar bir çeşit bilgin misafirhaneleri olup, kültür yuvalarıdır.

Türbeler, klasik stil tutmuş anıt mezarlardır. Plân ve kuruluşları çağın bütün sanat varlığıyla yoğrulmuştur<sup>20</sup>. Bir çok ahvalde türbeler külliyelerin bir parçası ise de, bazı kez ayrı kuruluş durumundadırlar.

<sup>19</sup> Ord. Prof. Suud Kemal Yetgin: *İslâm Mimarisi*, Ankara - 1959.

*İslâm Sanatı Tarihi*, Ankara - 1954.

<sup>20</sup> Arkeolog M. Akok: *Kayseri'de dört mezar Anıtı*, T. Etnografya Der. cilt. XII 1969.

Bu çağ türbelerinin kadın ve erkek şahıslara ait olmakla, yapı ve ziynet itibariyle aralarında farklar görülür. Kadınlara ait olanların dış yüzlerinde süslemeleri fazla görülür. Türbeler bu kuruluşlarıyla baştanbaşa anıt anlamında meydana getirilmiş sanat değerleriyle, imar hamlesi içinde yer tutarlar (Res. 3 - 4).

*Medreseler, Darüşşifalar ve Bimarhaneler :*

Bir bakışta aynı mimarî kuruluşta görülen bu binalar ise, fonksiyonları anlamıyla incelendikte, gerek plân kuruluşu ve gerekse yapı tanzimleri bakımından geniş ayrılıklar gösterirler. Selçuk Çağı Medreseleri'nin klasik biçim almış bir plân kuruluşu vardır. Bunlar genellikle ortaları açık avlulu binalardır. Anadolu iklim şartları dikkate alınarak, üzerleri kapalı avlulu medreselerde yapılmıştır. Büyük bir kısmı münferit binalar halinde ise de, bazılarının külliyele dahil binlar olarak kuruldukları görülmüştür. Metin ve zarif kuruluşlarıyla, buldukları yeri zengin ve süslü kılan bu binalar dıştan, süslü bir kapı ile, meydan ve sokaklara değer kazandırırılar. Bu yapıların herbiri bir sanat anıtı halindedir. Orta avlularına girildikte, çevreyi muhteşem Eyvanların ve zarif yapıda yüksek kemerli ve tonozlu revakların sardığı görülür. Bu haliyle medreseler çağının en olgun stilinde kurulmuş anıt yapılarıdır (Res. 5 - 17).

Orta avluları kapalı olanlar, bu çağın iç mimarlığa verdiği önemde, çok süslü mekânlar halindedirler. Bunlarda revakları olmayıp, hücre kapıları doğrudan doğruya, divanhanelere açılmaktadır<sup>21</sup>.

Medrese binaları çağının yüksek okul konutlarıdır. Buralarda öğretimler, seçkin bilim adamlarının elinde yönetilir. Öğrencilerde kesin şekilde bilime hevesli kişilerden seçilir. Öğrencilerin çoğu, çevre kent ve köylerinden buralara gelmiş olduklarından her türlü yaşantı durumlarını medrese içinden temin ederler.

*Darüşşifalar ve Bimarhaneler :*

Çağında hastahane olarak kurulmuş yapılarıdır. Bunlardan münferit tipte kurulmuş olanları bulunduğu gibi, başka öğrenim yapan ve başka tür binalarla bitişik olanlar da vardır. Yapı itibariyle Medrese kuruluşlarına benzerler ise de, onlardan ayrı duran ve hastaların barındırılmalarına yarayan bölme ve iç tesisleri bulunur. Yapı detayları itibariyle sadelik gösterir binalar olmakla, daha metin görünüşlü yapılarıdır. Bu tarihî hasta bakım evleri değerli bilgin hekim ve yardımcıları tarafından yönetilirler. Çağın, topluluk arasında kalmaları uygun görülmeyen hasta kişileri, buralarda yatırılarak tedavi görürler

<sup>21</sup> Aptullah Kuran: *Anadolu Medreseleri*, I. cilt, Ankara - 1969.

*Kervansaraylar, Hanlar, Mezilhaneler, Ribat ve Köprü Tesisleri :*

Bu tip yapıların şehir içi ve dışına kurulmuş olanları vardır.

Kervansaraylar; yurt içi iktisadî hayatı emniyetle yürütmek için şehirlerarası yollar kenarlarına sıralanmış tesislerdir. Bunlar arasında resmî kuruluşta olan büyük tipte Sultan Hanları da vardır. Kervansaray binalarının kendilerine özgü ve klasik biçim almış mimarî kuruluşları vardır<sup>22</sup>.

Plan çatkısı bakımından çeşitli hizmetleri bir arada gören tesislerdir. Dıştan metin çok gösterişli, emniyet ilham eden bu binaların içlerinde, yazlık ve kışlık kısımları, çeşitli durumda insanlarla, hayvan ve eşyaların barınma ve muhafaza yerleri vardır. Her türlü istirahatata elverişli kısımları bulunur. Birçoklarında kızma hamamlar, muhteşem yapıda mescitler ve her nevi dinlenme köşeleri bulunmaktadır.

Kervansarayların yapı kuruluşlarında, çağının olgun ve ileri bir ustalığı göze çarpar.

Anıt değerinde giriş taç-kapıları, birer sanat değeri olan mescit binaları, avluyu çeviren çeşitli açıklıktaki revak ve tonozları, azametli mimarinin anlamını artırmaktadır (Res. 18, 19).

Bu yapılardaki metin kuruluş ve olgun sanat örnekleriyle bezeniş, yollarına daima emniyet telkin eden varlıklardır.

Hanlar kervansaraylardan biraz daha küçüktürler. Menzillerle, ribatlar ise, şehiriçi ve dışı kuruluşlar gösterirler. Bunlar da misafirhane mahiyetinde yapılardır. Çok kez, küllüyeler arasında yer alırlar. Çağının mimari stil ve özelliği ile kurulmuşlardır.

*Köprüler :*

Şehirlerarası yolların su geçitleri üzeri kurulmuş olan bu tesislerden, 700 yılı aşan yaşlarına rağmen hâlâ kullanılmakta olanları vardır. Köprülerin kuruluşunda, çağının mimarî stil ve statik olgunluğu görülür. Birçokları anıt özelliğinde yapılardır.

*Şehir Surları, Su Tesisleri, Liman ve Tersaneler :*

Bu çağda (Orta Çağda) büyük şehirlerde iç ve dış bölümlerinde emniyetli surlarla kuşatılmış olmaları gereği vardı. Anadolu'yu yurt edinen Selçuklu Türkleri, birçok eski şehirleri, yeni müdafa, sur ve burçlarıyla takviye ettiler. Şehirlerin korunmalarını her bakımdan güçlendirdiler. Bazı yerlerde yalnız iç kaleleriyle korunmasını yeterli bulmayarak, yeniden dış çevre surlarını kurdular.

<sup>22</sup> İsmet İltter: *Tarihi Türk Hanları*, Ankara - 1969.

Kurt Erdmann: *Kervan saraylar*, Berlin - 1961.



Anadolu Selçuklu çağında, kalecilikte, müdafaa ve taaruz esasları kabul edildiğinden fazla süse gidilmeden, metin ve sağlamın tesislerin kurulması esas alınmıştır.

Bazı sayılı şehirlerin giriş kapılarında çağının mimarî olgunluğunu ilân eden anıtsal kuruluşlar da yapılmıştır.

Selçuklu şehirlerinde ekseriyetle akarsu tesisleri vardır. Şehirlerin hemen her yönünde genel hizmete ayrılmış çeşmeler kurulmuştur. Abidevî binaların çoğunun iç ve dış bünyelerinde yapı heyetiyle kaynaştırılmış su tesisleri görülür.

#### *Liman ve Tersaneler :*

Bu çağda güzel örneklerini görüp tanıdığımız tesislerdir. Selçukluların ulaştıkları Ak ve Kara Deniz kıyılarında bulunmaktadır<sup>23</sup>. Bunların da yapılarında mimarî özelliği esas tutularak kuruluşlara gidilmiştir.

#### *Saraylar, Köşkler ve Özel İkamet Binaları :*

Bu kez bahse konu olan binaların yapı malzemesi daha hafif tutulduğundan, bu çeşit konutların ömürlü olmadıkları anlaşılmaktadır.

Selçuklular çağından kalma birkaç örneğin örenleri görülmüş ve bazıları üzerine bilimsel araştırmalar da yapılmıştır<sup>24</sup>.

Selçuklu saraylarındaki mimarî çatki ve kuruluşların Osmanlı çağı saraylarındaki esaslar gibi tesis edildikleri bir gerçektir.

Köşklerle, sayfiye kasırlarının, örenlerin incelenmesinden, bunların mimarî manzumeler biçiminde kuruldukları anlaşılmıştır.

Özel ikamet binalarına gelince : Günündeki yapı malzemeleri ile kurulan konutlar, çağının yaşantısını kapsayacak durumda tesis edilmişlerdir. Çeşitli kazılarda elde edilen kalıntılara göre, klasik güzelliklerle bezeli ve aynı çağın ileri üslubu ile çatılmış yapılar halinde idiler.

Selçuklu şehirlerindeki ikametgâh binalarının çoğunlukla iki katlı oldukları, çevre kentler ile, köylerde tek katlı binaların çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Çevresi sur ve kalelerle çevrili şehirlerde özel ikamet binalarının sıkışık durumda yer tuttıkları anlaşılmaktadır.

#### *Selçuklu Yapı ve Mimarisine, Sanat ve Yapı Detayları Yönünden Bakış :*

Anadolu Selçuklu mimarisinde yapı detayları ve sanat icrası bakımından çeşitli malzemenin işlenişi ile, hayli üstün uluşlar kaydedilmiştir. Bu

<sup>23</sup> Seton Lloyd ve D. Storm Rice: çev. Nermin Sinemoğlu, *Alanya - (Alaiyya)* Ankara 1964.

<sup>24</sup> M. Akok: *Konya'da Alâeddin Köşkü, Selçuklu Saray ve Köşklere*, T. Etnografya Dergisi Sayı XI, Ankara - 1968-69.

Friedrich Sarre: çev. Y. M. Şahabettin Uzluk, Ankara - 1967.

mimarının bu yönleriyle incelenmesi için değer ölçülerinin kavranması gereklidir.

Selçuk mimarlık sanatında bir taş işleme başarısı vardır<sup>25</sup>. Metin ve azamet ifade eden bina yüzlerinde ve iç mekânlarında o çağın kabul ettiği ve geliştirdiği süs motifleriyle oyma, kabartma olarak işlenmiş, sade yüzeyleri renkli ve zengin duruma getirilmiş bir üstün bezeme sanatı vardır.

Bunlarda, çağı için klasik şekil almış bir tarz ve usulün kullanıldığı, modern dünya sanat tarihi inceleyicileri tarafından tesbit edilmiştir. Sade kuruluşla, metin bünyeli taş yapılar bu yol ile ince ve zarif gösterişli olgun bir dekor sanatının varlığı ile, üstün bir sanat eseri haline ve şekline bürünmüşlerdir.

Selçuklu yapı ve dekor sanatkârları, her türden taş malzemeyi işlemekte usta idiler.

#### *Selçuklu Mimarlığında Bir Ağaç İşçilik Görülür :*

Detayları bakımından ince dülgerlik sanatına giren mimarlık çatki sanatında, Selçuklular klasik bir sanat icra ettikleri gibi, detay ve möble olabilen sert ağaç işlemede de maharetli ve başarılı sanat örnekleri yaratmışlardır. Ağaç süslemeciliğinde künde-kârî ve çatma, çakma usulleriyle harika eserler yapmışlardır. Tarihî eserler içinde ve müze koleksiyonları arasında günümüze değin gelebilmiş örneklerini görmekteyiz.

#### *Selçuk Mimarisinde Çini Kaplamacılık ve Boya ile Yapılan Süsleme :*

Mimarının bu detay varlığı Selçuklu yapı dünyasında oldukça geniş yer tutan bir sanattır ki<sup>26</sup>, çinicilik bu çağda genellikle kesme çini tarzında bir teknik ile, mozaik biçiminde bir işçilikle tatbikat görür. Bu tekniğe en uygun düşen dekoratif tarz, geometrik süsleme motiflerinin kullanılışı şeklinde olmuştur. Çinilerle geniş duvar yüzleri süslendiği gibi, mihraplar kurulmuş ve kubbelerin içleri ve mezar sandukaları bezenmiştir.

Çini kaplamacılığı ile (örgücülüğü ile) dış bina fasatlarının kaplandığı gibi çok muhteşem minareler de kurulmuşlardır. Bu sanat Anadolu mimarisinde ileri bir sanat kolu ve dalı olarak geliştirilmiş, zaman ilerledikçe teknik buluşlarla, olgunlaştırılmıştır (Res. 16).

#### *Boya ile Yapılan Süsleme :*

Anadolu Selçuklu çağında da vardır. Duvar üzerine kolalı boyalarla yapılmış süsleme örneklerinden günümüze kadar gelebilen çok az ise de, ağaç üzerine yağlıboya ile yapılmış olanları, bazı eserin kalıntısından tanıyoruz<sup>27</sup>.

<sup>25</sup> Semra Ögel; *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara - 1966.

<sup>26</sup> Oktay Aslanapa; *Anadolu'da Türk çini ve Keramik Sanatı*. İstanbul 1965.

<sup>27</sup> Rıfıkı Melül Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları I. Vesikalar*, Ankara - 1953.

Boya ile süs yapma sanatının baştan sona kadar sürdürüldüğünü ve ileri, olgun bir sanat olarak sonraki çağlara aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu tekniğe tarihî Türk sanatında (kalemkârî = kalem iş) denilmektedir.

*Selçuk Mimarisinde Detay Sanatı Olarak Görülen Alçı İşleri ve Malakârî Süsleme :*

Ele geçen bazı örneklerden tanıdığımızı göre, bir çok yapıların iç mimarisinde sıvalı yüzeylerin malakârî denilen bir usulde işçilikle, kabartma mugarnaslarla bezendiği görülmektedir. Bu teknikte yapılmış, silmeler de vardır.

Alçı döküm tekniği ile yapılmış süslü kabartmalı parçalar görülmüştür. Bu teknikte cami ve mescitlerde mihraplar, evlerde şerbetlik ve şömineler'de yapılmaktadır.

*Selçuk Mimarisinin Ana Kuruluşu :*

Anadolu Selçuklu yapıları genel olarak yığma yapı esasında kurulmuşlardır. Bazı binalarda (ahşap ve yarı kârgir) çatki esaslı kuruluşlarda görülür. Arkatlı ve pramidal kuruluşlu binalarda ekseriyettedirler. Küçük kârgir yapılarda blok kuruluşlar'da raslanır.

Köşk, saray binalarının genel olarak yapıları iki katlı olup, alt katları yığma kârgir kuruluşta ve üst katları da kısmen ağaç çatkılı kârgir dolguludurlar.

Kalın kârgir binalarda duvar örgüleri yığma olmakla beraber örgüler tek sıra düzen üzerindedir. Genel olarak Selçuk binalarında örtüleri, kara dam şeklinde izole toprakla örtülüdürler. Dam bölmeleri, birçok binalarda ağaç kirşlidir. Bölgesine göre bazı yapıların üstleri tonoz ve kısmen kubbelele kapatılmıştır. Bu kubbelerin bazıları, sivri külâh biçimli taş örtülere malik iseler'de bir kısmı toprak ve taş kaplamalı olan, yuvarlak biçimdedirler.

Anadolu Selçuk mimarî tarzında minarelerin yapıları çok kez tuğla örgülüdür. İç kısımlardan ağaç kuşak ve hatıllarla çatkılıdır. Yüzleri daima sırlı tuğla ve çini parçalarıyle kaplıdır. Bu çağda çok süslü ve kabartma silmeli, yivli ve oluklu minare gövdeleri makbul tutulmuştur. Cam malzemenin ender oluşu dolayısıyla süslü pencerelere az rağbet edilmiştir. Selçuklu saray ve köşklerinde, genellikle kullanıldığını, son yılların kubadâbat kazılarında bulunan kalıntılarında anlaşılmıştır.

*Selçuk mimarisini böylece bir bakışta kısaca tanıdıktan sonra, Anadolu'da Selçuk siyasî üstünlüğünü devam ettiren ve onun sanat kültürünü yürüten Beylikler ve Osmanlı çağı içinde bu tarihî yürüyüşü takip edebiliriz :*

Anadolu siyasî ve kültür birliğini tutan Selçuklu siyasî birliği, merkezde

zaafa uğrayınca eyalet idarelerine sahip beyler buldukları bölgelerin yönetimini kendi özgürlükleri içinde ele aldılar. Konumuza dahil imar ve kültür çalışmalarını da bu görüş ve çerçeveleri imkânlarıyla yürütmeye devam ettiler. Bu beyliklerin, buldukları yerlerde siyasî hayatları çok karışık mücadelelerle geçmekle beraber, bu muntıkaların imarı yönünden kalkınmasını ihmal etmediler. Çeşitli bölgelerin yapıcılık örneklerinde ileri yeniliklerin oluşunu, bize kadar yaşamış örneklerden anlıyoruz<sup>28</sup>. Ön kalıp ve sanat stili Selçuklu olmakla beraber, sanatın bir dereceye kadar ileri götürüldüğüne dair örnekler elimizdedir.

Yapıcılıkta daha derli toplu binaların kurulması rağbet bulmuş, detay süslemede eski ve anane aynen yürütülmüştür. Beylik çağının dar imkânlarıyla daha küçük çapta ve fakat derli toplu işleri görmeğe elverişli mimarî tesisler kurulmuştur. Birçok bölgelerde her çeşit yapı tekniğinde binaların kurulduğu ve devam ettirildiği görülür. Özel meskenlerde geniş ölçüde değişiklik olmadığı, yapıcılıkta geniş bir yığma tarzının rağbet gördüğü anlaşılır.

Zaman 15. yüzyıl içine girince Anadolu'da siyasî varlık değişmiştir. Osmanlılar (Osman Oğulları) siyasî birliği sağlamışlardır. Bu varlığın emniyetli sınırları bütün Akdeniz ve Karadeniz bölgelerini içine almış, Kuzeyde Tuna boylarını tutmuştur<sup>29</sup>.

Bir ülkede siyasî birliğin artması, o toplumun iktisadî ve kültürel varlığını da yüceltir, düsturu ile, Anadolu'da Türk birliğini kuran Osman Oğulları siyasî hegemonyası çağında, mimarî ve sanatatta'da muassır üstünlük kurulmuştur.

Anadolu Selçuklu çağı mimarisi kültürünü sıralarken, gördüğümüz bina tiplerinin bu çağın geniş imkânları ve yeni buluşlarıyla, stiller içinde rönesanslar katarak ilerlemeler kaydedilmiştir. Üstün ve başarılı anıtsal binaların kuruluş devresine geçilmiştir.

Cami kuruluşlarında 16.-17. yüzyıllarda çok kubbelerle örtü şeklinden, tek kubbeli orta mekânlara geçilmiş. Medrese, darüşşifa ve başka sosyal tesislerle alabildiğine, yeni buluşlar kaydedilmiştir.

Yapıcılık detaylarında ince zevk ve başarının üstünlüğü eklenmekle beraber, eski sanat anlayışı yürütülmüş. Bu çağın Türk sanatı o günkü uygar dünyanın düzeyindeki üstün ve olgun durumuna çıkarılmıştır.

Taştan, ağaçtan, çiniden, alçı ve freskten sanat dallarında, yeni buluşlarla ileri götürülerek, Türk sanatının varlığı ve üstünlüğü bütün çevreye kabul ettirilmiştir.

<sup>28</sup> Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1945.

<sup>29</sup> Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, cilt I. II. Ankara - 1947-49.

Yalnız mimarî sanatlara bağlı olanlarda değil, bütün sanat ve kültür kollarında, geniş halk sanatını'da içine alan, bir varlık halinde genişleme ve ilerleme kaydedilmiştir.

Türk mimarlığında yeni tip konular ele alınmış, Türk'ün genişleyen sosyal ve iktisadî hayatı için yeni mimarî buluşlar yapılmıştır.

Şehirlerde geniş çarşılar, büyük ticaret hanları, bedestenler külliyele arasına geniş arastalar kurulmuştur. Bu mimarî kuruluşlar şehirlerde geniş sitelerin doğmasına yol açmıştır.

Türk birlik ve beraberliğin yükselme çağında özel yapılarda da ileri bir teknik ve olgunluk görülmüş, seçkin sanatkarlar elinden çıkan saray ve köşkler üstün bir sanat eseri olarak Türk sanat yüzeyini kapsamıştır. Yurt içinde ve dışında kültür ve sanat alışverişi düzenlenip, yenilik ve ilerleyişler dev adımlarıyla yürütülmüştür.

Büyük ve küçük kentlerde huzur ve refahın doğduğu, kültür kalkınması, başta mimarî sanatta belirli olarak kendini yüceltmıştır. Büyük şehirlerle çevresini güzelleştiren, mesire alanları, eğlence ve istirahat köşeleri, deniz kenarlarında yalıların kurulması, yapı ve mimarlığa yeni buluşlar kazandırmıştır.

Şehirlerin imar durumunu düzenliyen büyük külliyele kurulmuş ve günün yeni nesline ileri hamleler yaptıracak kültür müesseseleri, kütüphaneler, Sübeyman okulları şeklini yeni mimarî örneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Birçok Türk şehirlerinde tarihî mimarî stillerin devamı, şehirlerin ana siloetini değişmeyen çizgilerle karakterlemiştir.

Anadolu'da kurulan Türk birliği, yeni yapıcılık tekniği ile ve batı uygarlığından gelen ileri teknik bilgilerle, Türk topraklarında yeni imar işleri, ileri hamleye başlamıştır.

Bu durum ve teknik imkânlarla, kendinden olan varlığından, bir şeyler katarak ilerlemeler gösterecektir.

Yapılar belirli bir çatki ve kuruluşla meydana gelirlirse de, sanat alan yönleri insanın his ve düşüncelerine makes olması gereklidir. Yapılar dış bünyeleriyle şehir içlerine uyarlık temin ettikleri halde iç bünyeleriyle, onları kullanacak insanların ihtiyaçlarına, ve his ve duygularına uymaları zorunu vardır. Yapıyı meydana getiren sert ve kısmen soğuk maddeleri insanın üstün buluşu olan sanat ile, inceltip ve şekillendirip yumuşak kılmak ve ehli duruma sokmak lüzumu vardır.

Tarihî Türk sanatının ölümsüz buluşları ve sanat başarıları, modern sanat dünyasının kalıpları içinde ve geleceğin Türk olan sanatkarının elinde yeni hamlelerle, harikalar yaratabilecektir.

Bilhassa mimaride detay olan konularda, son yıllarda Türk çiniciliği üzerine yeniden yapılan eğilmelerle, gerek arkaizan çalışmada ve gerek modern düşüncede başarılar görülmüştür.

Yarının Türk sanatçılarından ağaç işlerinde, fireskte, yeni buluşla sanata yenilikler umarız.

Türk olan tarihî sanatlar, yürüdüğü yüzyıllar boyu ,daima yenilikler yaparak, teknik imkânlarla gelişerek ilerleyen ve olgunlaşan bir sanat halindedir. Ümit ediyor ve görüyoruz ki, yeni mimarî hamle içinde de ince detaylara incenek Türk sanatkâr çocukları, tarihî sanatımızdan aldıkları ilham ile orijinalite yaratabileceklerdir.

Yalnız Türk çocuğunun sanat eğitimini yapan kuruluşların, tarihi sanatımızın esas köklerini, bilgi ile ele alıp, hakikî eğitim programlarını çatmak gereği vardır.

Tarihî sanatlarımızı iyi tanıyıp ve onları uygar dünyanın bu saftaki sanatları serisinde değerlendirip tanıtılması yolu, bu varlığımızın iftihar konusu olduğunu gösterecektir.

Tarihî Türk sanatının, modern Türk sanatkârı elinde ve yeni bir anlayışla çağımızın sanat kavramlarına göre Rönesansa kavuşturulması, geniş dünya sanatı için'de büyük bir kazanç olacaktır.

Bu yolda yürüyüş ve başarı geleceğin Türk sanatkârınıdır.

Yolu göstermek bizden, başarı onlardan olacaktır. Kazanç'ta bütün dünya sanatınıdır.

## MALAZGİRT MEYDAN SAVAŞI VE SONUÇLARI

Prof. Dr. ALİ SEVİM

(Ankara, D.T.C. Fakültesi)

Şüphesiz dünya tarihinin önemli olayları arasında yer alan *Malazgirt Meydan Savaşı*, ilk *Selçuklu* Sultanı Tuğrul Bey ve Sultan Alp-Arslan devirlerinde yoğunlaşan *Selçuklu-Bizans* çatışmalarının zirvesini teşkil eder. Bu bakımdan bildirimizin anlatımına başlamadan önce, *Malazgirt* savaşına dek *Anadolu*'da vuku bulan *Selçuklu-Bizans* çatışmalarını genel çizgileriyle özetlemenin yerinde olacağı kanısındayım.

*Selçuklu* Devletinin kuruluşunu sağlayan ünlü *Dandanakan* savaşını (23 Ağustos 1040) izleyen yıllarda, *Gaznelilerle* işbirliği yapmakta olan ve fakat sonradan araları açılan *Türkmen*lerden birtakım guruplar batı yönüne hareketle Acem Irakı (*İsfahan-Hemedan* bölgeleri) ve *Azerbaycan* üzerinden *Hakkâri* bölgesine geldiler. Daha sonra kendilerine katılan öteki soydaşlarıyla birlikte *Zap*, *Erzen* (*Garzan*) ve *Buhtan* (*Bohtan=Bolan*) sularının kaynak bölgeleri ile *Mervan-oğulları* beyliğinin egemenliği altında bulunan *Diyarbakir* bölgesini *Cizre* yörelerine dek akınlara uğrattılar. Bu *Türkmen*lerden bir kısmı daha güneye inerek *Musul* bölgesine gelip karşılarına çıkan bütün kuvvetleri bozguna uğratmakta güçlük çekmediler, hattâ kısa bir süre *Musul*'u da işgal ettiler. Bu *Türkmen* harekâtı üzerine, bütün bu bölgelerin emîr ve hâkimlerinin Sultan Tuğrul'a şikâyetinde bulunmaları sonunda Tuğrul Bey, ulaklarla buyruk göndermek suretiyle, İslâm memleketlerini işgal ile akınlara tâbi tutan bu zinde *Türkmen*leri, *Bizans* topraklarına sevk muvaffak oldu (1042-1045).

1043 yılında *Rey* kentine gelerek batı yönündeki *Selçuklu* askerî harekâtını plânlaştıran Tuğrul Bey, Kutalmış, Resul-Tegin, Prens Hasan ve Yakutî'yi güney *Hazar* kıyı bölgesi, *Azerbaycan* ve *Doğu-Anadolu*'yu açmakla görevlendirdi. Gerçekten kısa bir zamanda adları geçen prenslerin yönetimindeki *Selçuklu* kuvvetleri, *Bizans*'a tâbi *Gürcü* ve *Ermeni* (özellikle *Vasपुरagan*) memleketlerine girerek akınlarda bulundular. Bu akınlarda sırasında 1047/48 de *Gürcü* ve *Ermeni* kuvvetleriyle *Büyük Zap* suyu kıyısında yapılan bir savaşta *Selçuklu* kuvvetleri yenilmiş, Prens Hasan ve yakınları şehit olmuşlardır. Fakat çok geçmeden İbrahim Yınal kumandasındaki yeni bir *Selçuklu* kuvveti Eylül 1048 de *Hasankale* önlerinde *Gürcü* ve *Ermeni* ordusunu feci bir yenilgiye uğratmak suretiyle, Prens Hasan'ın öcünü almayı başardılar, hattâ bu savaşta *Gürcü* generali Liparit tutsaklar

arasında bulunuyordu. Öte yandan *Bizans* İmparatoru IX. Konstantin, batıda ciddî tehlikeler yaratan *Peçeneklerle* uğraşmak zorunda kaldığı için, *Selçuklularla* savaşı sürdürmeyi göze alamayarak Tuğrul Bey'e barış teklifinde bulundu. Her iki taraf heyetleri arasında yapılan müzakereler sonunda *Bizans*'ın, *Selçuklu* devletine "yıllık vergi ödeme" maddesini kabule yanaşmaması üzerine, Tuğrul Bey, Selçuklu akıncı kuvvetlerinin *Anadolu*'da yeniden harekâta girişmeleri hususunda emirler verdi, ayrıca kendisi de bizzat 1054 yılı başlarında Doğu yönünden *Anadolu*'ya girerek *Muradiye* ve *Erciş*'i ele geçirdikten başka, *Malazgirt*'i iki kez kuşatmış, buyruğu altındaki kuvvetlerden bir bölümü *Trabzon*'a, başka bir bölümü *Kafkasya*, *Canik* ve *Anti-Toroslara* dek akınlarda bulunmuşlardır. Ayrıca Tuğrul Bey'in buyruğu ile harekâta girişen Şehzade Yakutî, beraberindeki Horasan Sâları, Kapar, Kicaciç, Sabuk (belki Sunduk veya Sandak) adlı emirlerle *Erzincan*, *Malatya*, *Sivas*, *Muş* ve *Urfa* bölgelerini istilâ ettiler (1057-1059). Daha sonraki yıllarda (1062) adı geçen *Selçuklu* emîr ve kumandanları -bunlara Cemcem ve İsulî (belki Anası-oğlu)'yi de ekleyebiliriz- akınlara devam ederek *Dicle* ve *Fırat havzalarına* yayıldılar. Bu arada *Bizans*'ın, Normandiyalı General Herve ve Urfa Valisi Tavdanos vasıtasıyla giriştiği karşı harekât ise başarısızlıkla sonuçlandı.

*Anadolu*'daki bu *Selçuklu-Bizans* çatışmaları Tuğrul Bey'in ölümünden sonra, taht isteklilerini bertaraf ederek Selçuklu sultanı olmayı başaran Alp-Arslan devrinde de aralıksız sürdürülmüştür. Amcası Tuğrul Bey'in, *Anadolu*'nun fethi konusundaki siyasal düşüncesini olumlu bulan Sultan Alp-Arslan, derhal bir ordu hazırlayarak Âzerbaycan üzerinden *Urmiye* gölünün kuzey bölgesine geldi. Buralardan *Anadolu*'ya akınlar yapan ünlü Selçuklu emirlerinden Tuğ-Tegin, kuvvetleriyle birlikte kendisine katıldı ve *Anadolu*'ya ulaşan yollar konusunda ona geniş bilgi verdi. Alp-Arslan, kendisine katılan kuvvetlerle *Gürcistan* üzerine yürüyerek buralarda birçok fetihler yaptıktan sonra bu memleketleri, kendisine refakat etmekte olan *Selçuklulara* tâbi emîr ve hükümdarlar arasında bölüştürdü. Bu başarılarından dolayı *Bağdad Abbâsî Halifesi* el-Kaim Biemrillâh kendisine *Ebü'l-feth* (fetihler babası) unvanını verdi. İmparatorluğun doğu sınırlarında birtakım fetihlerde bulunmak amacıyla *Anadolu*'dan ayrılan Sultan Alp-Arslan, maiyyetindeki bir kısım emîr ve kumandanları, akın ve fetihleri sürdürmekle görevlendirdi. Bu cümleden olarak Horasan Sâları, Gümüş-Tegin, Afşin, Ahmed-Şah adlı emirler *Urfa*, *Siverek*, *Adıyaman*, *Gaziantep*, *Antakya*, *Halep*, *Malatya*, *Kayseri* kent ve yörelerine dek uzanarak akınlar yaptılar (1065-1068). 1068 yılı başlarında Sultan Alp-Arslan, yeniden *Gürcistan* üzerine yürüdü ise de İmparatorluğun doğu sınırlarında yeni olayların ortaya çıkması nedeniyle bu harekâtına devam edemedi. Bu-



nunla birlikte *Anadolu* fetihlerine çok önem veren Alp-Arslan, ordusunun bir kısmını, Kutalmış-oğlu Mansur ve Süleyman, kardeşi Yakutî, eniştesi Eri-Sığı ve *Ahlat Selçuklu* kuvvetleri kumandanı Sunduk gibi şehzâde ve emîrlerin idaresine bırakarak *Anadolu*'dan ayrıldı. Gerçekten adları geçen kumandanlar, *Bizans*'a sürekli akınlarda bulundular. Gerek Tuğrul Bey ve gerekse Alp-Arslan zamanlarında *Anadolu*'ya karşı girişilen akınlardan sonunda *Bizans*'ın bu ülkedeki savunma güçlerini teşkil eden birçok kale büyük tahribata uğramıştır. Ancak genel çizgileriyle bahsettiğimiz bu Selçuklu askerî harekâtı sırasında *Bizans*'ın durumu şöyle bir görünüşte idi:

1057 yılından beri *Bizans*'ı ciddi tehlikelere sürükleyen iç-buhranlar dış durum üzerinde de etkisini göstermekte gecikmedi. *Makedonya* hanedanının sonlarına doğru *İtalya*'nın kaybını izleyen yıllarda *Macarların Belgrad*'ı işgali (1064), *Uz (Hristiyan Oğuzlar)* ve *Peçeneklerin Bizans topraklarını (Makedonya* içlerine dek) geniş ölçüde istilâ etmeleri *Bizans*'ı büyük tehlikelerle karşı karşıya getirmişti. X. Konstantinos Dukas'ın ölümü üzerine (22 Mayıs 1067), vasiyeti gereğince, üç oğlu adına karısı Evdokia nâibe oldu. Zeki ve kültürlü bir kadın olan Evdokia, İmparatorluğunun nasıl ciddi bir bunalım içinde bulunduğunu anlıyordu. Ayrıca saraydaki çeşitli siyasal grupların devlet yönetimine gelişi-güzel karışmaları sonunda yönetim mekanizması büsbütün bozulmuştu. Bunun sonucu olarak İmparatorluk eyaletleriyle hiç ilgilenilmemiş, özellikle ordu çok feci bir duruma düşmüştü. Öyle ki *Anadolu* eyaletlerinde bulunan askerî birlikler, yiyecek sağlamak için *Bizans* kentlerini yağmalamak zorunda kalıyordu. İşte bürokratların çok tehlikeli bir duruma getirdikleri imparatorluğu ancak sert tedbirler alabilecek bir asker kurtarabilirdi. Evdokia, niyabetinden yedi ay sonra, saraydaki askerî çevrenin de tavsiye ve etkisiyle general Romanos Diogenes ile evlendi. Memleketi olan *Kapadokya (Sivas-Kayseri bölgesi)*'da geniş topraklara sahip olan Romanos, tahtı ele geçirmek için bir ayaklanmaya katılmış ise de başarılı olamamıştı. Fakat askerî yeteneği ve yakışıklılığı Evdokia'nın kendisiyle evlenmesine kâfi gelmişti. Böylece o, Ocak 1068 de *Bizans* imparatoru olmakla amacına erişmişti. Fakat bomboş bir hazine, uzun yıllar ihmale uğramış bir yurt, perişan ve darmadağın bir ordu teslim almasına rağmen ümitsizliğe kapılmayan yeni imparator, *Uz, Peçenek, Frank, Alman, İskandinav* ve *İtalya Normanlarından* ücretli asker sağlıyarak bir ordu meydana getirdi; Mart 1068 de *Anadolu* içlerine yönelerek *Kayseri-Sivas-Maraş* bölgeleri ile *Kuzey Suriye*'de birtakım başarılı askerî harekât yaptı ise de bu sıralarda *Sakarya* boylarına dek ilerleyen *Selçuklu* akıncılarının ünlü *Amorion* kentini işgallerini önleyemedi. *İstanbul*'da muzaffer bir imparator gibi karşılanan Romanos, yeniden ve daha şiddetle başlayan *Selçuklu* akınlarını dur-

durmak üzere 1069 yılında *Anadolu*'ya yeni bir sefere çıktı. *Murat suyu* boylarında ilerlerken *Selçuklu* kuvvetlerinin *Konya* bölgesinde harekâta bulunduğunu haber alınca bu kez geri dönüp onları karşılamak istedi ise de başarı sağlayamayarak *İstanbul*'a geri döndü. Romanos'un giriştiği bu karşı harekâta rağmen *Selçuklu* akınları bitip tükenmeden sürüp gidiyordu. İmparator 1070 yılında, kendisi bizzat sefere çıkmayarak Komnenoslar ailesinden General Manuel Komnenos'u *Anadolu*'ya gönderdi. Fakat bu sefer ile de başarılı bir sonuç alınmadı. Manuel *Sivas* yakınlarında, Alp-Arslan'a isyan ederek ondan ayrılan eniştesi (Sultanın kızkardeşi Gevher Hatun'un kocası) Eri-Sığı'ya yenilmiş, hattâ tutsak dahi olmuştu. Fakat Manuel, Sultanın gazabından korkan Eri-Sığı'yı Bizans'a sığınmaya ikna ederek birlikte *İstanbul*'a döndüler. Böylece 1070 seferinde de olumlu bir sonuç alınmadı.

Sultan Alp-Arslan, 1070 ortalarında Orta-doğunun büyük devletlerinden birisi sayılan şîî inançlı *Mısır-Fatımî* devletinin vezâret makamını işgal eden Handan-oğlu Nâsırüddeve'nin, *Mısır*'ı kendisine teslim edip sünnî hutbe okutacağı hususundaki çağrısına olumlu yönde cevap vererek ordusuyla birlikte *Horasan*'dan *Mısır*'a hareket etmişti. Alp-Arslan, *Doğu-Anadolu*'da Van gölünün kuzeyinden geçerek Erciş ve *Malazgirt* kalelerini işgal ettikten sonra *Murat* ve *Yukarı-Dicle* boylarındaki birkaç kaleyi de ele geçirerek Mervan-oğulları emirliğinin egemenliği altındaki *Diyarbakir* yakınlarına gelip konmuştu. Bu beyliğe ait birtakım iç-anlaşmazlıkları çözümleneyen Alp-Arslan, burada fazla beklemeyerek yürüyüşüne devam edip *Ergani* ve *Siverek* dolaylarında fetihler yaptıktan sonra sağlam surlara sahip *Bizans*'a tâbi *Urfa* kalesini kuşatmağa koyuldu (Mart 1071). Şehrin, Dük Vasil'in kumandasında şiddetle savunma savaşı yapması, dolayısıyla kuşatmanın uzun sürmesi ve zaman kaybına uğramamak nedenleriyle Sultan, kuşatmayı bırakıp *Mısır*'a gitmek üzere, *Halep* yönüne hareket etti. Bu arada *Selçuklu* devletine bağlı birçok mahallî emîr ve hükümdarlar ya bizzat gelerek, ya da armağanlarla birlikte özel heyetler göndererek kendisine bağlılıklarını arz ediyorlardı. Fakat *Haleb* hâkimi Mirdas-oğlu Mahmud, şehir önlerine dek gelmiş olan Sultan'a karşı çıkmıyor ve ona itaatını arz etmiyordu. Devlete tâbi bu Arap emîrinin böyle davranışına sonderecede kızan Alp-Arslan'ın şehri kuşatması üzerine, Mahmud âkîbetinden endişe ederek Sultan'dan af dilemek zorunda kaldı. Alp-Arslan burada daha fazla beklemeyerek *Mısır* yönüne hareket etti. Ancak bir günlük bir yol almıştı ki, Romanos Diogenes tarafından gönderilen bir elçi kendisine ulaştı. İmparator, bu elçi aracılığıyla, *Erciş*, *Ahlat*, *Malazgirt* ve *Menbiç* kalelerinin teslimi ile armağanlar göndermesini, aksi takdirde büyük ordusuyla harekete geçeceğini ona bildiriyordu. İmparatorun bu tehdit dolu

mesajına kızan Alp-Arslan, *Mısır*'a gitmekten vazgeçerek sür'atle geri döndü. Sultan yiyecek sıkıntısı nedeniyle, ordusunun bir kısmını terhis ettikten sonra *Urfa* üzerinden *Diyarbakir* bölgesine geldi. Buradan da *Musul* taraflarına gitmek istiyordu. Fakat *Silvan*'a geldiği esnada, *Bizans* ordusundan güçlükle kaçıp kurtulan birtakım *Malazgirtlilerden*, İmparatorun *Malazgirt*'i işgal ederek çok yakınlara gelmiş olduğunu öğrenen Sultan, *Musul*'a gitmekten vazgeçerek *Erzen* üzerinden *Bitlis boğazı (Deresi)* yoluyla, *Selçuklu* kuvvetlerinin *Doğu-Anadolu*'daki hareket üsleri olan *Ahlat*'a erişti. Öte yandan *Selçukluları Anadolu* ve *Âzerbaycan*'dan çıkarmak amacıyla, *Mart* 1071 ortalarında *İstanbul*'dan hareket eden Romanos, uzun hazırlıklar sonunda *Peçenek*, *Uz*, *Kıpçak*, *İslav*, *Bulgar*, *Alman*, *Frank*, *Ermeni*, *Gürcü* ve *Hazarlardan* teşekkül eden büyük bir ordu toplamıştı. Çeşitli uluslardan meydana gelen bu orduda ağır savaş aletleri (özellikle mancınıklar) bulunduğu gibi, çok sayıda *kale delicileri*, *lağımcular*, *çarhçular* ve *manevnikçılar* da mevcuttu. Ordu sayısı hakkında çeşitli kaynaklarda verilen mübalağalı rakamlar bir yana, bunun savaşı ve yardımcı kuvvetlerle birlikte 100 bine yakın olduğu tahmin edilebilir. *Eskişehir (Dorylain)* yörelerinde ordusunu yeniden düzenleyen Romanos, *Yozgat* üzerinden *Sivas*'a erişti. Burada topladığı savaş meclisinde, Nikephoros Bryennios ve Joseph Trakhaniotes gibi tecrübeli ve işbilir generallerin, *Sivas* ya da *Erzurum*'da karargâh kurularak bu bölgelerde gerekli tedbirlerin alınması, *Selçukluları* yiyecek sıkıntısına düşürmek için çevredeki ekinliklerin tahribi ve nihayet onları *Anadolu* içlerine çekerek kesin sonuçlu bir savaşı *Erzurum* bölgesinde yapmanın daha olumlu sonuçlar doğuracağı hususundaki önerilerini kabul etmeyen Romanos, genç generallerin de destekleriyle *Âzerbaycan*'a girip *Selçuklu* başkentini işgal görüşünü benimseyerek, uygulama kararı verdi. Bu amaçla *Sivas*'tan hareketle *Erzurum*'a gelip genel karargâhını burada kuran Romanos, *Âzerbaycan*'a ilerleyişi sırasında arkasını güven altında tutmak için, general Trakhaniotes ve Urselius (Ursel, Roussel) kumandasında bir miktar kuvveti *Ahlat* üzerine yolladıktan başka, *Selçuklu* istilâ ve işgaline uğrayan *Gürcistan*'a da askerî birlikler gönderdi, kendisi de *Selçukluların* elinde bulunan *Malazgirt*'e yürüyüp işgal etti. Bu sıralarda *Ahlat* yönünde hareket halindeki Urselius ve Trakhaniotes'in kuvvetleri *Selçuklu* birlikleri tarafından geri çekilmek zorunda bırakıldılar. Bu esnada, *Bizans* kumandanlarından Leon Diabatenos, Sultan Alp-Arslan'ın, savaşa cesaret edemiyerek sür'atle *Doğuya* çekildiğini imparatora haber vermişti. Gerçekte ise yukarıda da belirtildiği gibi, Sultan önce *Musul* yönüne gitmiş ve fakat imparatorun *Malazgirt*'i işgal ettiğini öğrenince, onu karşılamak için, sür'atle *Ahlat*'a gelmişti. Sultanın bu harekâtını izleyemeyen General Leon, böylece İmparator'a yanlış bilgi vermiş oluyordu. İmpara-

tor, *Ahlat* yönüne gönderdiği adigeçen iki generalinin bozgunu ve Sultanın *Ahlat*'a geldi haberlerinin etrafa yayılması üzerine, bunu tahkik için Ermeni asıllı *Bizans* Generali Vasilakis kumandasında *Ahlat* üzerine yeni bir birlik sevk etmiş, fakat Vasilakis *Ahlat* Selçuklu kumandanı emir Sunduk tarafından feci şekilde bozulmuş, askerleri kılıçtan geçirilmiş, kendisi de tutsak alınmıştı. Hattâ *Bizans* tarihçisi Bryennios, bu felâketten kurtularak tek bir askerin dahi geri dönememiş olduğunu ifade etmektedir. İşte bu olaydan sonradır ki İmparator, tecrübeli Generali Nikephoros Bryennios'u (tarihçi Bryennios'un dedesi) bir miktar kuvvetle *Ahlat* yönüne gönderdi. Torununun yazdıklarına göre Bryennios, harekâtı sırasında *Bizans* ölüle-riyle karşılaşmış ve bir yaralıdan başlarına gelenleri dinlemekte iken, birden *Selçuklu* atlıları kendi kuvvetlerini kuşatmaya başlamıştı. Göğsünden mızrak ve sırtından da iki okla yaralanmak suretiyle kuşatmayı yarmayı başaran Bryennios, az bir kuvvetle ve güçlükle imparatorun yanına genel karargâha ulaşabildi. Böylece *Selçuklu* kuvvetlerinin yeri ve niteliği hakkında gerçek bilgiden hâlâ yoksun olan İmparator, dört değerli ve tecrübeli generalini bozguna uğratan *Selçuklu* kuvvetlerinin "düzensiz ve yağmacı atlılar" olduğuna inanmakta ve asıl kuvvetlerin "Romalıların İmparatoru"ndan korkmaları nedeniyle, savaşa girişemeyeceklerini sanmakta idi.

*Ahlat*'ta bulunan Sultan Alp-Arslan'ın emri altında, iyi yetiştirilmiş dört bin hassa askerinden başka, *Horasan*'dan gelen askerler ile *Anadolu*'ya akınlar yapan birçok emir ve beylerin kumandasında kalabalık bir akıncı kuvveti vardı. Ayrıca imparatorluğa tâbi mahallî emirliklerden de 10 bin gönüllü atlı toplanmış bulunuyordu. Maalesef kaynaklarda *Selçuklu* ordusunun sayısı hakkında bizi aydınlatıcı bilgilere rastlayamıyoruz. Yukarıda niteliğinden söz ettiğimiz ve çeşitli uluslardan meydana gelmesi bakımından birlikten yoksun kalabalık *Bizans* ordusuna karşılık, 50 bine yakın olduğu tahmin edilebilen *Selçuklu* ordusu, küffara karşı "Türklük ve cihat" ülküsü ile donatılmıştı. Alp-Arslan'ın yanında bulunan emir ve kumandanlarının kimler olduğu hususu, güvenilir kaynaklarda bilgi olmaması nedeniyle, iyice bilinmemektedir. Kesin olarak saptayabildiğimiz kumandanlar, Gevher-Ayin, Afşin ve *Ahlat* kumandanı Sunduk Bey, Tarang-oğlu ve Sav-Tegin'dir. Bu konuda şimdiye dek ileri sürülen isimler arasında görülen Ay-Tegin (kaynaklara göre Sultan, bu emiri *Suriye*'de bırakmıştı), Ahmed-Şah, Dilmaç-oğlu Mehmed, Kutalmış-oğlu Süleyman, Artuk, Tutak, Danişmend, Saltuk, Mengüçük, Çavlı, Çavuldur, Atsız ve Porsuk adlı emirler veya *Türkmen* beyleri ya muahhar kaynaklarda zikrediliyor, ya da savaşı izleyen yıllarda *Anadolu*'da fetihler yapmaları nedeniyle, savaşta buldukları tahmin ediliyor.

Sultan Alp-Arslan öncü savaşlarından sonra ordusuyla birlikte

*Ahlat*'tan hareketle -*Ahlat-Malazgirt* arasındaki tarihî yolu takiben- *Malazgirt*'e aşağı-yukarı 15-20 klm. uzaklıkta bulunan *Rahve* ovasına gelerek, birkaç küçük kolla beslenen bir çay (veya dere) yörelerinde karar-gâhını kurdu ve buradaki tepeleri işgal ile ovayı kontrol altına aldı (23 Ağustos 1071). Öte yandan *Malazgirt*'ten hareket eden *Bizans* İmparatoru, Selçuklu ordusunun çok yakınlara geldiğini saptayınca büyük bir telâşa kapıldı. İki ordu arasında çok az bir uzaklık kalmıştı. Bu nedenle Romanos, Bizans ve İslâm kaynaklarında kaydedildiği üzere, *Romalıların* daima uyguladıkları gibi, ordugâhının etrafını bir hendekle çevirtmişti. Alp-Arslan, ordusunun azlığı nedeniyle kesin sonuçlu bir meydan savaşına henüz karar vermeden önce, zâhiren barış teklifinde bulunmak, gerçekte ise *Bizans* ordusunun durumunu öğrenmek için, kadı Ebû'l-Ganâim İbnü'l-Mahleban'ın başkanlığında İmparatora bir elçi heyeti gönderdi. Fakat İmparator askerlerinin çokluğu ve iyi donatılmış olmasına güvenerek bu elçi heyetiyle müzakerelere dahi girişmedi. Onun, İbnü'l-Mahleban'a: "Hemedan'ın soğuk olduğunu öğrendik, biz *İsfahan*'da, binitlerimiz de Hemedan'da kışlayacaklardır" şeklindeki alaylı sözlerine İbnü'l-Mahleban'ın: "Hayvanlarınız *Hemedan*'da kışlayabilir, fakat sizlerin nerede kışlayacağınızı bilemem" şeklinde çok anlamlı bir cevap vermiş olması dikkate şayandır. İmparator savaşı kazanacağından o kadar emindi ki, *Mısır*, *Suriye*, *İran* ve *Irak*'a yanında bulunan kumandanlardan valiler dahi atamaktan geri kalmamıştı.

Elçi heyetinin "red cevabı" ile dönmesi üzerine Alp-Arslan ordusuna bütün savaş hazırlıklarının sona erdirilmesini emretti. Bu sırada fakihî ve imamı Ebû Nasr Muhammed: "Ben, Ulu Tanrı'nın zaferi senin adına yazmasını beklerim" diyerek onu moral yönünden kuvvetlendirmiş, diğer taraftan, devrin Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillâh da bir hutbe metni hazırlatarak savaş günü olan Cuma günü, bütün İslâm memleketleri minberlerinde okutulması hususunda emirler vermişti. Savaş günü orduda da okutulmuş olması kuvvetle muhtemel olan bu hutbe, askerlerin morali üzerinde çok olumlu bir etki yapmış olmalıdır. Bütün savaş hazırlıklarını bitiren Alp-Arslan, ordusundan birkaç bölüğü sol ileri kanattaki pusulara yerleştirdi. Kendisi de geri kalan kuvvetlerin başında merkez hattında idi. Arazi durumuna göre Sultanın, iki taraflı bir kuşatma harekâtını uygulamış olması mümkün görülmemektedir. Çünkü atlı kuvvetlerin pusuda kalmasına elverişli engebeli arazi (yarma vadi) ancak, *Malazgirt*'in sağ, Sultanın da sol yönünde bulunmaktadır. Bizans ordusunun sağ kanadında Nikephoros Bryennios, sol kanadında General Aliates, merkezde bizzat imparator, ve ihtiyat kuvvetlerinin başında da Andronikos bulunuyordu. 25 Ağustos 1071 gününü her iki taraf tam bir savaş düzeni içinde geçirdi. Ak

giysiler giyerek “Ölürsem kefenim bu olsun” diyen Alp-Arslan, cuma sabahı ordusuna şöyle hitap ediyordu :

“Ey askerlerim ve kumandanlarım, daha ne zamana dek biz azınlıkta, düşman çoğunlukta olmak üzere, böyle bekliyeceğiz. Düşmanı yenersek arzu ettiğimiz sonuç hasıl olacaktır, yoksa şehit olarak cennete gideceğiz. Beni izlemek isteyenler gelsinler, geri dönmek isteyenler serbestçe dönsünler, onlara hiç bir ceza verilmiyecektir. Bugün burada ne emreden bir Sultan, ne de emir alan bir asker vardır. Ben de sizlerden biriyim ve sizinle birlikte savaşaçağım”. Bu söylevi müteakip Alp-Arslan eski bir Türk töresi gereğince, atının kolanını sıkıp kuyruğunu bağladıktan sonra ok ve yayını atarak silâhlandı ve eline topuzunu aldı. Bütün asker ve kumandanlar da aynı şeyi yaptılar. Öte yandan Bizans ordusunda, son olarak toplanan savaş meclisinde alınan karar gereğince, saldırı hazırlıkları tamamlanmak üzere idi. Bu arada kumandan ve papazlar, ordu saflarında dolaşarak askerlere moral vermeğe çalışıyorlardı. Artık meydan savaşı başlıyordu. Alp-Arslan’ın kumandasındaki merkez hattı atlı kuvvetleri, tekbir ve boru sesleriyle *Bizanslıları* saldırıya zorlayan düzme bir saldırıya geçtiler. Her savaşta yaptığı gibi, daima büyük kuvvetlerle karşı saldırıya geçen imparator, taktik gereğince çekilen *Selçuklu* atlılarını izlemeye başladı. *Bizanslılar* pusulardaki atlı kuvvetlerin gerisine dek ilerleyince, Alp-Arslan’ın savaş taktiği başarı sağlamıştı. Geri çekilmekte olan merkez hattı karşı saldırıya geçtiği sırada, pusulardaki atlı kuvvetler de düşmanı sür’atle kuşatmaya başladılar. Etraf bölgelere gönderdiği kuvvetlerin kendisine yardıma gelmesini heyecan ve sabırsızlıkla bekleyen imparator, ilk *Selçuklu* darbesini yeyince, sol kanattaki *Aliates*’ten yardım istemişse de *Selçuklu* atlıları, buna imkân vermedi. Nikephoros Bryennios’un kumandasındaki Bizans sağ kanat kuvvetleri arasında bulunan *Uz* ve *Peçenekler*’in *Tamış* adlı reisleriyle birlikte soydaşları tarafına geçmeleri üzerine, bu kanat da bozgundan kurtulamadı. Gerideki ihtiyat kuvvetleri kumandanı *Andronikos Dukas*, hiç sevmediği üvey babasına yardıma gideceği yerde, onun öldüğünü ilân ederek daha gerilere çekildi. Mezhep baskısı nedeniyle kırgın ve kızgın bulunan *Ermeni* kuvvetleri de savaşa katılmayarak dağılıp gittiler. Darmadağın olan ordusunu toparlaması artık mümkün olmayan İmparator, son anlara dek çarpışmadan geri durmadı. Öldürülme ya da tutsak olma tehlikesiyle başbaşa kalan ve elinden yaralanan İmparator, akşam karanlığından faydalanarak emin bir yere çekilmeyi başardı. Onun tutsaklığı konusunda *Bizans* kaynaklarından ziyade doğu kaynaklarında geniş bilgiler mevcuttur. Genel olarak İslâm kaynaklarında emir *Gevher-Ayin*’in bir kölesi tarafından tutsak alındığı zikredilmiş, ayrıca *Tarih-i Güzide*’de (S. 439) Rum asıllı bir memlûkün tutsak aldığı kaydedilmiştir.

Söz konusu memlûk hakkında kaynaklarda birtakım hikâyeler de anlatılmaktadır.

*İslâm, Bizans, Ermeni ve Süryanî* kaynaklarının özellikle belirttiklerine göre, Sultan Alp-Arslan, Romanos Diogenes'e, hiçbir zaman bir savaş tutsağı gibi değil, bilâkis konuk bir hükümdara yapılması gereken muamelelerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak ona, özel bir çadır kurdurtup buyruğuna uşaklar verdirdikten başka özel giysiler de giydirtmiştir. Bilindiği üzere, Sultan ile katına getirttiği tutsak İmparator arasında birçok konuşmalar ve barış görüşmeleri yapılmıştır. İslâm ve *Bizans* kaynaklarında kaydedilen bu konuşmaların gerçekle ilgisi bulunmadığı hususunda bazı batılı araştırmacılar, birtakım görüşler ileri sürmüşlerse de savaşın vukubulduğu tarihlerde yaşamış olan bir İslâm tarihçisinin (Garsunni'me) bu konudaki kayıtları dikkatle incelendiği vakit, bu görüşlerin kabule şayan olmadığı görülür. Savaş sırasında Sultan Alp-Arslan'ın maiyeti erkânı arasında bulunan halifenin elçisi İbnü'l-Mahleban'ın, hilâfet başkenti Bağdad'a döndüğü zaman, eskiden beri ilişki kurduğu tarihçi Garsunni'me Muhammed'e savaş ve sonraki müzakereler hakkında, her zaman olduğu gibi, geniş bilgi vermiş olması doğaldır. Nitekim aynı İbnü'l-Mahleban, Tuğrul Bey'in halifenin kızı ile evlenmesi dolayısıyla (Ağustos 1062) *Tebriş* yakınlarındaki törene halife adına katılmış ve yazdığı raporu Garsunni'me'ye vermiş, o da bunları eserine koymuştur. Binaenaleyh *Malazgirt* savaşına katılan aynı zatın, savaş hakkındaki yazılı izlenimlerini, Halifenin *İnşa Divanı*'nda da görevli olan Garsunni'me'ye vermesi, onun da bunları eserine bütün tafsilâtiyle alması bizce daima mümkün görünmektedir. Esasen Garsunni'me, *Malazgirt* savaşı hakkında, doğulu kaynaklar arasında en tafsilâtlı bilgi veren bir müellif olarak görünmektedir. Doğulu kaynaklardan başka, yine bu konuşmalara, bir Norman şairinin yazdığı destan ile ("*Les Gesta Roberti Wiscardii*" de *Guillaume d'Apulie*, Byzantion, XX, 1950), Attaleiates (Vekayinâmesi 1034-1080 yılları olaylarını kapsar) ve Zonaras (Eseri hilkatten 1118 yılına dek gelir)'ta da rastlamaktayız. Bu itibarla söz konusu konuşma ve müzakerelerin doğruluğundan şüpheye düşmek yerinde olmasa gerektir.

Yukarda belirttiğimiz Sultan Alp-Arslan ile tutsak İmparator arasında yapılan müzakereler sonunda barış andlaşması imzalanmıştır. Bu andlaşmanın maddeleri çeşitli doğulu kaynaklarda kısım kısım bulunmakta ise de yine de tam olmadığı anlaşılıyor. Bizans kaynaklarında da bu konuda fazla bilgilere rastlıyamıyoruz. Saptanan maddelere göre,

- 1 — İmparator kurtuluş akçası olarak 1,5 milyon altın verecek.
- 2 — Bizans, Selçuklu Devletine yıllık vergi olarak 360 bin altın ödeyecek.

- 3 — Bizans'ın elindeki bütün İslâm tutsakları serbest bırakılacak.
- 4 — Bizanslılar gerektiğinde Selçuklulara askerî yardımda bulunacak.
- 5 — Bizans tarafından işgal edilmiş olan Antakya, Urfa, Menbiç ve Malazgirt kent ve kaleleri Selçuklulara geri verilecek.
- 6 — İmparator, kızlarından birini, Sultan'ın oğluna verecek (Bizans kaynakları bunun aksini yazmaktadır).

Fakat Romanos Diogenes, yeniden Bizans tahtına geçemediği için sözkonusu andlaşma şartlarının hiçbirisi yerine getirilememiştir. Ancak İmparator, taht çatışmasına başlamak üzere sığındığı Tokat kalesinden Sultana 200 bin altın ile birtakım armağanlar gönderebilmiştir.

Romanos'un yenilgi ve tutsaklığı üzerine, derhal VII. Mikhael Dukas (1071-1078) imparator ilân edilmiş ve Romanos'un karısı Evdokia da bir manastıra çekilmeğe zorlanmıştır. Öte yandan *Tokat* kalesinden yeniden tahta geçmek için hazırlıklara girişen Romanos, önce *Tokat-Amasya* arasında, daha sonra da *Adana*'nın kuzeyinde yeni imparatorun kuvvetlerine yenilmiş (1072 başları) ve yanında bulunan adamlarının ihanetine uğrayarak *Bizans* kuvvetleri kumandanı oğulluğu Andronikos Dukas'a teslim edilmiştir. O, gözlerine feci şekilde mil çekilmiş olduğu halde, *Kınalıda*'da 1072 yılı sonlarına doğru dayanılmaz acılar içinde hayata veda etmiştir.

*Malazgirt Meydan Savaşı* sonunda kazanılan zafer, gerek *Türk-İslâm*, gerekse *Bizans* ve *Avrupa* tarihlerinde sürekli ve olumlu sonuçlar doğuran çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaş sonunda, *Bizans* imparatorluğunun bütün olanakları kullanılarak meydana getirilen büyük ordu, darmadağın ve işe yaramaz bir hale getirildiğinden, zaferi izleyen bir-iki yıl içinde *Selçuklu* kuvvetleri, kendilerine karşı belirli hiçbir direnişle karşılaşmaksızın *Anadolu* içlerine akarak *Ege* ve *Marmara* denizi kıyılarına dek sür'atle ve kolayca ilerlediler. Ancak *Selçuklu* kuvvetleri bu kez, daha önceki tarihlerde olduğu gibi, yalnız akın ya da istilâ amacıyle harekâta bulunmayıp fethettikleri bölge ve kentlere yerleşerek *Anadolu*'nun bir *Türk yurdu* haline getirilmesinde olumlu adımlar atmışlardır. Savaştan sonraki yıllarda dalgalar halinde gelip *Anadolu*'da yurt tutan çeşitli Türk boy ve oymakları toprağa bağlı uygar bir toplum yaratmayı başardılar. İşte bu aşamadan sonradır ki *Türkler Anadolu*'da bağımsız bir devlet haline gelip, bir yandan sınırlarını genişletirken, bir yandan da uygarlık alanında büyük ilerlemeler kaydederek dünya siyasetinde büyük roller oynamağa başladılar.

Tarihte ilk kez bir *Bizans* imparatorunun tutsaklığıyla sona eren *Malazgirt* meydan savaşı, *İslâm âleminde* derin bir etki husule getirdi. Sultan Alp-Arslan, başta Abbasî halifesi olmak üzere, bütün İslâm devletleri



hükümdarlarına birer "fetihnâme" göndererek kazandığı zaferi müjdelemiştir. Bu haber, İslâm memleketlerinde büyük sevinç yarattı. Özellikle zafer mektubu Bağdad'a geldiği ve halifelik ileri gelenleriyle, hilâfet sarayı önünde toplanan halka törenle okunduğu zaman, büyük şenlikler yapılmış, borular öttürülmüş, davullar çalınmış, zafer takları kurulmuştur.

*Malazgirt* zaferi, o zamanki İslâm âleminin en canlı ve taze bir kuvveti olarak dünya siyasetine karışan *Türklerin*, uygarlık alanında olduğu gibi, "küffara karşı" çatışmalarda da ne derecede etkili ve başarılı olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Hattâ zaferin önemini gözönünde tutan birtakım İslâm tarihçileri bu zaferin, *İslâmiyetin* ilk devirlerinde Sasanî ve *Bizans* imparatorluklarına karşı kazanılan, sonuç yönünden de *Asya* ve *Akdeniz*'de İslâm egemenliğinin kesin bir biçimde yerleşmesini sağlayan *Kadisıye* ve *Yermük* savaşlarından daha parlak ve daha olumlu sonuçlar meydana getirdiği hususunu ifade etmişlerdir.

*Malazgirt* savaşı, yalnız *Türk-İslâm* âleminde değil, *Bizans* ve bütün *Avrupa* memleketlerinde de ilgiyle izlenmiş, *Türkler* karşısında sürekli olarak toprak kaybeden *Bizans*'ın kurtarılması konusunda birtakım fikirlerin doğması ve gelişmesine neden teşkil etmiştir. Zaferden sonraki birkaç yıl gibi çok kısa bir zaman içinde *Anadolu*, *Suriye* ve *Filistin*'de egemenliğin sür'atle *Müslüman Türklerin* eline geçmesi üzerinedir ki, büyük bir telâşa kapılan *Avrupa* devletleri, Hıristiyanlığı korumak amacıyla, *Bizans*'a yardıma karar vererek ünlü *Haçlı Seferlerinin* hazırlıklarına giriştiler. Bu seferler dolayısıyla Doğu ve Batı uygarlıkları birbirleriyle ilişki kurma olanaklarını sağlamak yolunda büyük adımlar atma fırsatını elde ettiler. İşte 900 yıl önce Ulu Sultan Alp-Arslan'ın önderliğinde kazanılan *Malazgirt* zaferini, sürekli ve çok yönlü sonuçlar yaratmış olması bakımından ulusal tarihimizin çok önemli bir başlangıç ve bir dönüm noktası olarak nitelendirmek yerinde olacaktır.

#### BİBLİYOGRAFYA

A. Sevim : *Malazgirt Meydan Savaşı* (Ankara 1971), s. 99-103 ve S. Eyice: *Malazgirt Savaşını kaydeden IV. Romanos Diogenes* (Ankara 1971), s. 119-134 ve s. 141-157'de gösterilen kaynak ve araştırmalar.

Institut kurde de Paris

# SELÇUKLULARIN ANADOLU'DA YERLEŞMELERİNİ VE GELİŞMELERİNİ SAĞLAYAN İKİ ZAFER

## I

### MALAZGİRT MEYDAN SAVAŞI

FERİDUN DİRİMTEKİN

Malazgirt Meydan Savaşını incelemek ve mağlubiyet sebebini tespit için bu muharebeden evvelki devirde, Bizans iç durumunun tetkiki zaruridir. İmparator Romanos Argiropolos (Romain Argire) III. devrinden itibaren, Bizans'da sivil idareyi yöneten bürokratlar kuvvetlenmiş, Anadolu'daki büyük arazi sahibi olan ve imparatorluk makamına, kendi içlerinden çıkan şahsiyetleri getirmiş bulunan Aristokratlara karşı amansız bir mücadeleye başlamışlardı.

Kadın imparatoriçeler devrinde hükümet adamları tamamiyle âciz insanlardı. İmparatoriçe Zoe'nin son kocası olan, Konstantin Monomachos; devrine göre iye yetişmiş bir hükümdardı. Hükümetin bilginler tarafından idaresini istediğinden, zamanında üniversite profesörleri, Rhetorlar, avukatlar hükümet dairelerinde mühim mevkilere tayin edildiler. Bunlar arasında bir kısmı senatör bile oldular. Bunlar genel olarak, Orta ve Aşağı Burjuvaziye mensup olduklarından, imparatorluk idaresi demokrasiye yönelmiş bulunuyordu. Tabii, bunlar aristokrat partiyi ve mensuplarını çekemiyorlar ve ona karşı cephe almış bulunuyorlardı.

İmparatoriçe Zoe'nin kız kardeşi İmparatoriçe Theodora, ölmezden evvel hükümdarlık makamını sivil partinin namzedi olan Patrice Mikhail Stratioticos'a bırakmıştı (1056). Fakat askerî parti buna karşı idi. 1057 de ihtilâlciler başkent üzerine yürüdüler. İmparator Mikhail VI. bir manastıra çekildi ve askerî partinin namzedi olan İsaac Komnenos imparator oldu. Bu askerî partinin bir zaferi idi. Yeni imparator, Konstantin Monimachos sefih hayatı ve hesapsız para harcaması yüzünden boş kalmış bir hazine bulmuştu. Vaziyeti islah için, cezrî tedbirler almak lâzımdı. İmparator, kendisini hükümdarlık makamına getirmiş olan büyük arazi sahiplerinin arazileri de dahil olduğu halde kilise mallarına vergi koydu. İktisat yapabilmek için üniversite mensuplarının maaşlarından indirimler yaptırdı. Bu, kendisi aleyhinde büyük bir hoşnutsuzluk yarattı. Buna Bulgaristan'da yaptığı seferdeki olaylar eklenince ümitsizliğe düşen imparator,

yerini kardeşi İonnios Komnenos'a (Müstakbel İmparator Alexi'nin babası) bırakması istendi. İonnios kabul etmeyince, İmparatorluğu arkadaşı Konstantin Doukas'a bırakarak Stoudios manastırına çekildi (1059).

İmparator Konstantin Doukas, sivil partinin bir mümessili ve zamanın büyük âlimi kendisini çok beğenen ve herkesi küçük gören Mikhail Psellos'un dostu idi. İyi bir maliyeci olarak tanınıyordu. Yeni imparator, askerî partiye düşmanlığı hasebiyle, bu partiyi zayıf düşürmek için orduyu tamamiyle ihmal etti. Askerlerin aylıkları verilmedi. Bu vaziyette askerler muhafaza mecburiyetinde buldukları vatandaşlarının arazisini, mallarını yağma etmek zorunda kaldılar. Bu da ordudaki disipline nihayet verdi. En mühim themlere komutanlığın kabiliyetsiz, fakat sivil idareye bağlı insanlar tayin edildi. Bu devirde imparatorun kendisine danışmadan hiç bir şey yapmadığını açıklayan Psellos'un ifadesine göre, ordu imparatorluğun lüzumsuz beşinci tekerleğinden başka bir şey değildi. Halbuki bu senelerde Selçuklar Anadolu'nun doğusunda görünmüşler, hudutları geçmeğe başlamışlardı. Bu tehlikeye karşı sivil idare hareketsiz kalyordu.

İmparator Konstantin Doukas 1065 de ölmeden evvel, hükümeti oğullarına bırakmış, kendisinden başka bir kimse ile evlenmeyeceğine dair bir senet aldığı zevcesi Eudoxie'yi kendilerine vasi tayin etmiş ve kardeşi İoannes Doukas'ı da çocuklarının haklarını korumağa memur etmişti. İoannes Doukas çok muhteris bir insandı. Kardeşinin imparatorluğu kendisine bırakmadığından dolayı küskündü.

Psellos'a göre genç imparatoriçe çok zeki, hükümeti idare kabiliyetine sahip idi. Fakat vaziyet çok tehlikeli bir şekle girmişti. İmparatorluk makamında Selçuk taarruzlarını durduracak enerjik bir şahsa ihtiyaç vardı. Selçuk saldırıları ahali arasında bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Askerî parti imparatoriçeyi tazyik ediyordu. Bu vaziyet karşısında imparatoriçe, evlenmeğe karar verdi. Evvelâ Patrik'in elinde bulunan senedi geri aldı. Sonra bazı kaynaklara göre kendisine zevc olarak teklif edilen Nikephoros Botaniates'i yaşlı bulduğu için reddederek Capadokya'nın eski bir ailesine mensup genç general Romanos Diogenes ile evlenmeğe karar verdi. Bu karar başta Psellos olmak üzere, bütün sivil parti için bir darbe oldu. Doukaslar başta Sezar İoannes olmak üzere Konstantin ve bilhassa babasına çok benzer tabiatlı olan Andronikos kendi sülâlelerine geçmiş olan saltanat makamını kaybetmek korkusu ile Romanos'a düşman oldular ve onu her ne pahasına olursa olsun düşürmeğe karar verdiler.

Nikephoros Botaniates'de tabiatıyla yerine intihap edilen Romanos Diogenes'i çekemeyecekti. İmparatorluk makamını kaybetmiş olan Komnenoslar bilhassa Alexi ve çok zeki bir kadın olan annesi Mari Dalessanos

ailenin tekrar imparatorluk makamına geçmesi için büyük bir siyasî tutumla çalışacaklar, rakiplerinin arasındaki mücadelede hep ikinci planda kalmayı başaracaklar, onların birbirlerini ortadan kaldırmalarına yardım edecekler, bu suretle en büyük mevkilere çıktuktan sonra son rakip ihtiyar Nik Botaniates'i bir manastıra çekilmeğe mecbur ederek Alexi'yi imparatorluk makamına yükselteceklerdi.

İmparatoriçe Eudoxie ile Romanos'un evlenme törenleri Ocak 1068 de yapıldı. Sezar Doukas, bu törende hazır bulundu. Makedonya familyasına pek bağlı olan ve bu yüzden Konstantin Doukas'ın oğullarını nimpator olmalarını isteyen saray muhafız kıtası olan Vrangların isyanı bastırıldı.

Romanos Diogenes bir taraftan kendisine düşman olan bir muhit içinde çalışmak mecburiyetinde bulunurken, diğer taraftan doğu hududundaki vaziyet de gittikçe fenalaşmakta idi.

Romanos Diogenes'in cülüsü sırasında doğudaki vaziyet gittikçe fenalaşmakta idi. Alp-Arslan'ın cülüsünden sonra (1063) Selçuklar 1064 de Ani ve Kars'ı zapt ve Ani'yi tahrip etmişlerdi. Bundan sonra akınların Anadolu içine kadar uzanmasını menedecek bir mani kalmamıştı. 1067 de Kayseri de zaptedilmişti. İmparator Konstantin Doukas'ın ölümünden sonra Bizans idaresinin bir kadının elinde kaldığını gören Türkler, harekete geçerek doğu hudutlarına tecavüz etmişlerdi. Daha sonra Türk kuvvetleri Malatya'da bulunan Bizans kuvvetine karşı toplandı. Malatya Bizans grubunu Mezopotamia grubu ile birleştirilerek kuvvetlendirilmek istendi ise de, bunlar maaşlarının verilmediğini ileri sürerek emir dinlemediler. Selar Malatya grubuna taarruz ederek bunu güneye attılar. Türkler bunları takip ettiler. Malatya'ya sığınmayanlar imha edildiler. Emîr Artuk kumandasındaki kuvvetler, kale kuşatması ile vakit kaybetmeden bunların uzağından geçerek Kayseri'ye teveccüh ettiler. Burası alındı ve ahalisi esir edildi. Türk kuvvetleri bundan sonra Kilikya'ya girdi. Bu bölgeyi aldıktan sonra Haleb'e yöneldi. Burası zaptedildikten sonra Antakya bölgesine gidildi. Antakya Strateji olan Nikephoros Botaniates en iyi Bizans komutanlarından birisi olmasına rağmen, Türklere karşı hiç bir hareket gösteremedi. Romanos Diogenes 1068 senesi başında saltanat makamına geçtiği zaman Anadolu'daki vaziyet böyle idi<sup>1</sup>.

*1068 Seferi:* Romanos Diogenes zekâ ve tecrübelerine inandığı şahısları iş başına getirerek idareyi ıslaha çalıştı. Başlangıçta zevcesini dinler ve devlet işleri için onun fikrini alırken, bir müddet sonra müstakilen harekete başladı, hükümet sürme ihtirası olan İmparatoriçe ile araları açıldı. İm-

<sup>1</sup> Feridun Dirimtekin - Malazgirt Meydan Muharebesi (Ahmet Halil Kitabevi İstanbul 1943) Türklerin Anadolu'ya gelmeleri s. 10-16.

parator içişleri biraz düzene koyduktan sonra, selçuk saldırılarını önlemek üzere hazırlıklara başladı. Bulgaristan, Makedonya ve Kapadokya birlikleri sefere hazırlatıldı. Firikyâ dahil diğer memleket kısımlarında “Nefir-i am” şeklinde herkes askere alındı. Bunlara hassa birlikleri de ilâve edilerek 200.000 kişilik bir ordu toplandı. Bu ordunun elbiseleri, silâhları noksan, geri hizmet teşkilâtı olmayan bir tarihçinin dediği gibi bir ordudan ziyade bir dilenci kafilesine benzeyen bir topluluktu. Ordunun iaşesi için hiç bir hazırlık yapılmamış, lâzım gelen kollar teşkil edilmemiş olduğu için, ordu geçtiği yerlerdeki yiyeceğe el koyuyor ve vatandaşlarını büyük zararlara uğrattıyordu. Ordu bu vaziyette Eskişehir (Dorelaion) ve Kızılırmak batısındaki Basilka Therma (Terzili hamam) dan geçerek (Yeni Han) olması lâzım gelen Bathis Rhyax’a geldi. Burası münbit, suyu bol ve zengin bir bölge idi. İmparator burada bir müddet kaldı, ordusunu teşkilâtlandırdı. Cıvardan elbise, silâh ve hayvan bulunarak noksanlar ikmal edildi. Ordu bundan sonra Sivas (Sebasteia)ya geldi. İmparatorun sefere çıktığını haber alan Türkler temas etmek istemediler. İmparator Sivas’tan Güneye, Suriye’ye doğru hareket edecekti. Fakat Türklerin Niksar (Neosaeseaisairea) bölgesini zapt ve yağma ettiklerini haber alınca geri dönerek o istikamete hareket etti. Türkler Fırat nehrini geçerken yakalandı. Bizanslılar taarruz ederek bunları mağlûp etti. Kaçanlar takip edildi. Alınan esirler orduya bir ağırlık teşkil etmemesi için öldürüldüler. Bu galibiyet İmparatorun kendisine olan emniyetini artırmıştı.

Romanos Diogenes Sivas’a döndükten sonra piyadenin bir kısmı ile ağırlıklarını, kendisine hiç emniyet etmediği Andronikos Doukas emrinde Sivas’da bırakarak Maraş istikametine hareket etti. Göksun üzerinden güneye yürürken ordunun gerilerini temin için Malatya civarında bırakılan kuvvetin Malatya’da kapanmasından faydalanan Selçuk Türkleri Malatya grubu ile meşgul olmayarak, seri bir yürüyüşle ve hareketle İmparator ordusunun ardıcısına ve kollara taarruz ettiler. Bunları mağlûp ederek dağıttılar ve İmparator’un büyük kuvvetleri gelince çekildiler.

Halep Hükümdarı, Bizanslıların müttefiki olmasına rağmen, Halep civarı yağma edildi. İmparator bundan sonra Münbüç (Hierapolis)i almak üzere oraya tevccüh etti. Dış kale alındı ise de kale komutanı iç kaleye çekildi, burasını müdafa etti. Halep ve civarının yağma edilmesinden gücenmiş olan Hükümdar Merdasıla’da Mahmut Bizanslıların aleyhine harekete geçti. Muharebede Bizans ordusu mağlûp olarak ordugâhına sığındı. Fakat Romanos Diogenes bir gece baskını ile düşman ordusunu mağlûp etti. Sonra güneye doğru yaptığı bir hareketten sonra, geri dönmeğe karar verdi. Bilan-İskenderun üzerinden geçerek Pozantı’ya geldiği zaman, Türklerin Anadolu ortalarına kadar ilerleyerek. Amorium (Hisarkaya) şehrini

zapt ve yağma etmiş olduklarını öğrendi. İmparatorun ordusu çok yorgun ve yeni bir harekete başlayacak bir kudrette olmadığından, Romanos Ocak 1069 da başkente dönmüş ve parlak bir surette karşılanmış idi<sup>2</sup>.

*1069 Seferi*: İmparator başkentte uzun zaman kalmadı Selçuk şahzadeleri ve komutanları emrindeki kuvvetler, yeniden Anadolu'ya girmişlerdi. İmparator başkentten hareketle (Dorilaion-Bessions) üzerinden geçen askeri yolla Basilika Therma'ya geldi buradan güneye dönerek Kayseri'ye ve buradan Sivas üzerine yürüdü. İmparator ordudan ayrılan bir grubu ermeni asıllı bir general olan Philarete'in emrine vermiş ve bunları Malatya istikametine sevketmişti. Philarete sefih ve beceriksiz bir adam olmasına rağmen, kendisini iyi göstermekte başarılı idi.

İmparator ordusunun yaklaşması üzerine Türk kuvvetleri Fırat'ın batısına çekilmişlerdi. İmparator Ahlat bölgesine kadar ilerlemek arzusunda idi. Sivas'dan batıya doğru yürümüştü. Türkler İmparatorun uzaklaştığını görünce tekrar Fırat'ı geçerek Philarete kuvvetlerine taarruz etmişler, bunları paniğe uğratarak tamamıyla dağıtmışlardı. Philarete perişan vaziyette Palu bölgesinde bulunan İmparatora iltihak edebilmişti. Türkler ise, İmparatorun harekâtını gözönüne almayarak Lykandos'a girmişler, Konya'yı zaptederek yağma etmişlerdi. İmparator bu grubun yolunu kesmek için Sivas üzerinden Kayseri'ye gitmek istiyordu. Buradan da Thyan üzerinden Toros boğazlarını tutmak üzere harekete geçecek idi. Fakat Türkler Karaman (Larende) dan Claudiopolis (Mut) üzerine yürüdüler. Dağ geçitlerini geçerken burada Ermeni kuvvetlerinin taarruzuna uğradılar. Epeyce zayıf verdikten sonra Mersin-İssos sahil yolunu takip ederek Haleb'e geldiler. Cerablus-Çarkamış üzerinden memleketlerine döndüler. İmparatorun, Türklerin geri çekilmesini men etmesi için Antakya bölgesi komutanına verdiği emir de tatbik edilememiştir<sup>3</sup>.

*1070 Senesi Harekâtı*: İmparator Romanos Diogenes iki senedenberi yapılan hareketten sonra ordusunun yetmişmiş olduğu kanaatında idi. Güney İtalya'daki olaylar Otrant'ın sukutu, Bari'nin kuşatılmış bulunması bu bölgedeki Bizans hâkimiyetini tehlikeye düşürmüştü. Bunun için harekâtın idaresini İmparator İsaac Komnenos yeğeni General Manuel Komnenos'a vermeğe karar verdi. Doğu ordusu komutanı olan bu general ordusu ile Dorilaion üzerinden Kayseri'ye gitti. Harekât sırasında vaki olan bütün Selçuk saldırıları, kurulan şiddetli bir disiplin sayesinde tardedilebilindi. Bu esnada Türklerin Münbüç (Hieropolis) e taarruz ettikleri hakkındaki haberler üzerine, İmparator, Manuel Komnenos'u yardım için ortaya bir

<sup>2</sup> F. Dirimtekin aynı esr s. 32-27. Rumanos Diogenisen 1068 seferi.

<sup>3</sup> Aynı kitap s. 38-39, İmparatorun 1069 seferi.

kuvvet gönderilmesini emretti. Manuel Sivas'a kadar ilerledi. Daha sonra Erbasan komutasındaki Türklerle karşılaştı, ordusu mağlûp ve iki kayın biraderi Melissenos ve Tarchaniotis ile beraber esir oldu. Fakat Alp-Arslan'a karşı hükümdarlık davasına kalkmış olan Erbasan, Emîr Afşin tarafından takip edilmekte idi. Vaziyeti kavrayan Manuel, Erbasan'ı İmparator'un yardımı ile maksadına ulaşabileceğine ikna etti ve Erbasan ile birlikte başkente döndü. Erbasan'ı yakalamayan Emîr Afşin harekâta devam ederek Denizli (Hieropolis) muntkasına kadar ilerledi. Saldırısını Ege Denizi boyuna kadar götürdükten sonra Kuzeye dönerek Marmara kıyılarına kadar ilerledi<sup>4</sup>.

#### 1071 MALAZGİRT MEYDAN MUHAREBESİ

1 — *Bu Devirdeki Bizans Ordusu :*

VII. yüzyılda Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'daki diğer vilâyetlerin kaybedilmesinden sonra, ordunun yeniden teşkilâtlanmasına lüzum hasıl olmuş ve vilâyetlerdeki kuvvetler Theme ismi verilen, askerî ve mülkî idareyi Theme komutanları olan Stratej (Strategie) emrine birleştirilen bir şekil kabul edilmişti.

*Bu Devirde Ordu :*

1 — Başkent ve civarında yerleştirilmiş olan Tagmata adı verilen hassa kuvvetleri,

2 — Vilâyetlerdeki Theme (Themata) birliklerinden teşekkül ediyordu.

Tagmata: Sholleları teşkil eden Excuteur, Vigla da denilen Arithmos, İcanatcilerle kuvvetleri 4.000 kişi olarak kabul edilen 4.000 Numeri piyadesinden ibaretti. Ayrıca Heterie denilen ücretli erlerden mürekkep birlikler de vardı. Bunlar da İslavlar, Türkler ve gayet uzun boylu iki tarafı keskin baltalı İsveç, Danimarka ve Norveçlilerden kurulu Vrangilar yer alıyordu. XI. yüzyılda bunlar arasında Almanlar, Frank denilen Fransızlar mevcuttu.

Ortaçağ mübalâğası bir tarafa bırakılırsa bunların mevcudları 4.000 den fazla değildi. Thematalara gelince Anadolu'da 20, Rumeli'de 8, İtalya'da 2, ayrıca 2 deniz theme olmak üzere 32 theme mevcuttu.

Her theme de birer Thurmarque komutasında 2-3 Mereye (Thuzmai) ayrılıyor her Mere ise, birer Drongarios komutasında üç Moirai, her moirai ise birer Comes komutasında 10 Bandaya ayrılıyordu.

<sup>4</sup> Aynı kitap s. 39-41. Manuel Komnenos'un 1070 harekâtı, M. H. Yinanc, Anadolu'nun Fethi. s. 42-43.



Dağ geçitlerinde buna benzer önemli yerlerde Ckissura isimli muvazzaf birlikler vardı. Ordunun en iyi kısmı olan Suvari, Zırhlı (Karyafraki) ağır ve (Trzpesi) hafif olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Piyade ise kısa bir zırh taşıyan ağır piyade ile hafif piyade olmak üzere iki kısımdı. Bazı bölgelerde piyadeler mızraklarla silâhlendirilmişlerdi. Ayrıca istihkâm ve köprücü birlikleri ve Bizanslıların çok iftihar ettikleri seyyar sıhhiye ekipleri, seyyar hastahaneler, gayri muhariplerden kurulmuş geri hizmet birlikleri mevcuttu<sup>5</sup>.

*Bizans Ordusunda Strateji ve Taktik :*

Bizans ordusu ilk zamanlarda tamamiyle Roma taktik ve stratejisini tatbik etmişti. Bu sistem daha fazla müdafaa esasına dayanıyordu. Burada kaide, gayet ihtiyatlı hareket etmek, atılganlıktan kaçınmak idi. Bu ilk devirlerde Bizans ordusunun büyük kısmı ücretli askerlerden idi. Malî imkânların çok büyük olmaması yüzünden, Bizans orduları çok kerre kendilerinden daha üstün mevcuda sahip Arap orduları karşısında kalmışlardı.

X. yüzyılda İmparator VI. Leon tarafından yazıldığı söylenen "Taktika"ya göre komutanlar daima harp hilelerine baş vurmali, düşman komutanları arasında çekişmeler yaratmalı, müzakerelerle zaman kazanmalı, ayrıca ordudaki maneviyatı yükseltmek için hayalî muzafferiyelteri ordu içinde yaymaktan çekinmemeli. Franklara karşı yapılan harplerde bunların çok atak olmaları hasebiyle baskınlara karşı çok uyanık olmalıdır. Fakat bunların geri hizmet teşkilâtı çok fena olduğundan bunlara karşı yapılacak saldırılar çok müessir olur. İmparator Leon taktikasında "Harplere yalnız adette üstünlük veya körükörüne büyük cesaretlerle kazanılmaz, bunun için komutanın büyük bir zekâ sahibi olması, birliklerinde bir maneviyata malik olmaları lâzımdır." diye bu husustaki fikrini ifade etmektedir. Taktika'da Türkler ve Macarlarla yapılacak harpler için de kurallar vardır. "Bunlar harp sanatında çok usta oldukları için, bundan başka ordularının büyük kısmı suvari olduğundan bu suretle hareket edebilirler. Bunların daima hücum etmek itiyadında buldukları, yan ve gerilerin muhafazasına çok dikkat edilmelidir. Bunlarla temastan sonra derhal muharebeye başlanmalıdır. Türk süvarisi piyadeye hücum ederek hatları yarmadan evvel Bizans suvarisi taarruza geçerek bunları geri atmalıdır". (Taktika) da ordunun yığınağının nasıl yapılacağı, muhasara usulleri, kalelerin müdafaa şekli hakkında kaideler mevcuttur. Bizanslıların taarruz ve müdafaada Grejuva ateşi kullandıkları malümdür<sup>6</sup>. Yine kaide olarak İmparator sefere çıkarsa, maiyetinde 8.200 suvari bulunması lâzım geliyordu.

<sup>5</sup> Aynı Kitap s. 19-31 Bizans ordusu.

İmparator VI. Leon'dan sonra Bizans ordularını Suriye'ye kadar götürmüş olan İmparator Nik Phocak (963-969)a ait olduğu zannedilen "Sur la Guerre de cours" isimli kitapta ufak ve çabuk hareket edebilir kuvvetlerle nasıl faâl bir müdafaa yapılacağı, yapılacak baskınlarla düşman planlarının nasıl tatbik edilemez bir hale getirileceği, haber alma işlerinin nasıl tanzim edileceği hakkında kaideler mevcuttur. Bundan başka "De Veliliame Bellica" isimli başka bir kitapta da Strateji ve taktik hakkında bilgiler mevcuttu. Arz olunan bu açıklamadan anlaşılacağı veçihle, Bizans ordusuna komuta edecekler için müracaat edilebilecek eserler ve bunlarda muhtelif düşmanlara karşı kullanılması lâzım gelen usuller mevcuttu. Romanos Diogenes'in Malazgirt Meydan Muharebesinde, bunlardan nasıl istifade ettiğini göreceğiz.

#### 1071 SENESİ MALAZGİRT MEYDAN MUHAREBESİNE TEKADDÜM EDEN HAREKÂT

1070 de harekâtın, Manuel Komnenos'un Erbasan ile beraber İstanbul'a dönmesi ile nihayetlenmesi, daha evvelki senelerdeki muvaffakiyetleri gölgelemişti. Afşin'in Ege Denizi'ne, Marmara'ya kadar uzanan akınları, İmparatoru yeniden sefere çıkmağa ve katî neticeli bir meydan muharebesiyle Selçuk saldırılarına nihayet vermeğe teşebbüs etmeğe mecbur etti. Yapılan plâna göre, doğu ordusu komutanı olan Manuel Komnenos yanında Selçuk ordusunda çok taraftarı olduğu zannedilen Erbasan ile birlikte hareket edecek, İmparator da asıl ordu ile kendisini takip edecekti. Kış harp hazırlıkları ile geçti, 13 Mart 1071 de Romanos Diogenes Boğazın Anadolu yakasına geçti. Hazırlıkların tamamlanması için bir kaç gün Hiera (Fenerbahçe) sarayında kaldı. İmparatoriçe oğulları Leon ve Nikephorus<sup>6</sup> ile oraya gelerek kendisine veda ettiler. İmparator da Dorialion'a hareket etti. Daha evvel hareket eden Manuel Komnenos pek kısa bir zaman sonra hastalanmış ve ölmüştü. İmparator, zeki ve daima çok tedbirli hareket eden bir komutanı kaybetmişti<sup>7</sup>.

Yolda İmparatora civar theme birlikleri iltihak ettiler. İmparator Dorialion'a geldiği zaman ordu mevcudunun çok büyük olduğunu, hareket sırasında iaşenin müşkül olacağını anladı ve bir tasfiye yapmağa karar verdi. Bunun için 1070 seferine iştirak ederek yorulmuş ve

<sup>6</sup> İmp. Romanos Diogenis'n İmparatoriçe Eudoxia (Evdokia? dan Nikephoros ve Leon isimindeki iki oğlu olmuştu. Porphyrogenete unvanını taşıyan bunlardan İmp. Alexi Komnenos devrinde bir komplotya katılmış ve gözleri kör edilmişti. (Anna Komnena - Alexiade E. Leib terc. II, 90, 96.

<sup>7</sup> Bryennes V, 1 s. 510.

yıpranmış olan birlikleri ve bu arada kendilerine itimat etmediği komutan ve subayları da terhis etti. Bunlar arasında iyi bir Stratej olarak tanıtann Nik Botaniates de vardı. İmparator üç senelik bir saltanattan sonra yalnız kendi fikrine taraftar olanlardan hoşlanmağa başlamıştı.

Tasfiyeden sonra kalan ordu Makedonyalılarla, Bulgarlar ve Uz (Oğuz) suvarileri, Norman ve German ücretli askerleri en önemli kısmı teşkil ediyordu. Bu büyük ordunun lojistik hizmetini kurmak için yapılan çalışmalardan sonra, yalnız 3000 araba yiyecek maddelerinin taşınmasına tahsis edilmişti. Bundan başka muhasara araçları ve saire taşımak için kullanılan kollar da vardı. Ordu mevcudu 100.000 piyade ile mühim bir suvari idi<sup>8</sup>.

Ordu Zampe köprüsünden Sakarya'yı geçti. Kızılıрмаğı da Ankara'nın güneyinden geçerek bundan evvelki seferlerde de bir dinlenme yeri olarak kullanılmış olan Bathys Rhax (Kyri Pigi) de bir müddet istirahat edildi. Yolda orduya civar theme birlikleri ile bir kısım gayri muntazam kuvvetler iltihak etmişlerdi. Bizans ordusu buradan harekete geçerek Sivas (Sebasteia)a geldi. İmparator burada Ermeni prensleri tarafından gayet iyi karşılanmasına rağmen, Ermenilerin Bizanslılara karşı fena hareket etmiş olduklarını ileri sürerek, şehrin yağma edilmesini emretti. Bir çok Ermeni de katledildi<sup>9</sup>.

Sivas'da Romanos Diegenes, harp meclisini topladı. Burada bundan sonra takip edilecek hareket şekli görüşüldü. Bu zamana kadar düşmana tesadüf edilmemişti. İmparatorun atılgan tabiatını bilenler ona hoşgörünmek için harekete devam edilerek, İran içlerine kadar gidilmesini teklif ettiler. Muhtelif kaynaklar da muhalefette kalanlar arasında ismi geçmediğine göre, Malazgirt Meydan Muharebesinin yegâne görgü şahidi olan Anadolu ordusu komutanı Kapadokyalı Attalata da bunlar arasında idi. Buna karşı harp tecrübesi görmüş komutanlar Rumeli ordusu komutanı Nik. Bryennes ve Türk asıllı olan General Tarchaniotes buna muhalif kaldılar ve düşüncelerini şu suretle izah ettiler:

Sivas'da beklemek, civardaki şehirleri tahkim etmek, etrafı tahrip ederek, düşman geldiği zaman hiç bir şey bulamamasını temin etmek ve onu bu suretle müşkül bir durumda kuharebeyi kabule mecbur etmek lâzımdır. Fakat bu fikir imparator tarafından kabul edilmeyince ikisi ortası bir şekil teklif ettiler. Ordu Theodosiopolis (Erzurum)a kadar ilerleyecek orası son

<sup>8</sup> Ayıntablı Aynî, Bizans ordusunda 35,000 Oğuz bulunduğunu kayıt eder. Gibbon s. 626.

<sup>9</sup> Sykylitzes s. 680. İmp. Sivası tahrip ettirdi. Çünkü Ermeniler 1070 deki Manuel Komnenos idare ettiği hareket sırasında, Türklerden ziyade Romalılar aleyhinde bulunmuşlardır.

zamanlarda tahkim edilmiş müstahkem bir mevki olduğu için ona dayanarak müstahkem bir ordugâh kurmak ve orada düşmanı beklemek, Bizans arazisi içinde bulunmaktan mütevellit müsait bir vaziyette muharebeyi kabul etmek, Sultanı da kendisi için gayri müsait koşullar içinde muharebeye mecbur etmek<sup>10</sup>.

İmparator bu ikinci hal şeklini kabul etti. Pesellos, Romanos Diogenes'e düşman olduğu için İmparatorun Sivas harp meclisinde, geri çekilmek için bir bahane aradığını, fakat bunu şeref ve haysiyetini muhafaza edecek bir surette yapmak imkânını bulamadığı için yapmadığını kaydeder<sup>11</sup>. Harp meclisinin bu kararı üzerine, Ordu Erzurum'a hareket etti. İmparator, hareketten evvel Halep bölgesinde bulunduğunu bildiği Sultana bir sefaret heyeti göndermişti<sup>12</sup>. Bu heyet Halep'te Sultan ile görüşmüş ve İmparatorun taleplerini bildirmiş idi. Bu esnada İmparator ordusu ile doğuya doğru yürüyüşte olduğuna nazaran, bu istekler bir ültimatome maiyetinde idi. Sefir Sultandan Münbüç, Erciş ve Ahlat'ın kendisine verilmesini talep ediyordu<sup>13</sup>. Bu sefaret heyetinin aynı zamanda Selçuk ordusunun karakteri hakkında malûmat almak için gönderilmiş olması da hatıra gelebilir. Bizans Sefiri Leon Diabetis'in İmparatora gönderdiği mektuba nazaran, İmparatorun doğuya doğru yürümekte olduğu haberi, Selçuk karargâhında bir şaşkınlık yaratmıştı. Mektubun metni malûm olmadığına nazaran, Sultanın İran'a doğru hareket ettiği hakkındaki haberin bu mektuba dayanıp dayanmadığını kestirmek kabil değildir. Her halde sefirin verdiği haberler esasen kendine çok güvenmekte olan İmparatorun gurunun artırmış ve bundan sonra tedbirsiz hareketine sebep olmuştur.

Sultan Alp-Arslan, bu vaziyet karşısında büyük komutanlara yaraşır bir karar vermişti: Düşünülen Mısır seferinden vaz geçmek, yakın ve büyük bir tehlike teşkil eden Bizans ordusuna karşı harekâta geçmek lâzımdı. Bu düşman harekâtının tevcihindeki üstünlüğü, "Superiorité d'orientation"u elde etmişti. Kendisinin bundan faydalanmaması için mümkün olan süratle hareket lâzımdı.

Ordunun bir kısmı Halep Emîri Mahmut Merdas ile Suriye cephesinde bırakıldı. Zevcesi Türkân Hatun, hazinesi ve Veziri Nizamül mülk ile beraber İran'a gönderdi. Kendisi de derhal seçkin bir kuvvetle ilgar ederek, en kısa yoldan Ahlat bölgesine hareket etti. Sultanın böyle acele hareketini, muhtemelen sefir imparatora yalnız bir şekilde bildirmiş

<sup>10</sup> Bryennes s. 511.

<sup>11</sup> Psellos Chronographie (E. Renauld terc.) II, 161.

<sup>12</sup> Camcıyan, Ermeni tarihi s. 954, Neumann Die Weltstellungdes byzantinischen Reiches ..... s. 107.

<sup>13</sup> Mathieu d'Edesse s. 107.

olmalıdır ki Romanos Diogenes Alp-Arslan'ın harekâtından doğru bir haber alamamıştır. Alp-Arslan, hareketinden evvel Bağdat'taki halifeyi de vaziyetten haberdar etmiş, O da camilerde İslâm ordusunun zaferi için dualar edilmesini emretmişti.

Vaziyet icabı Alp-Arslan ordusu ile en kısa yoldan, Halep, Münbüç, Urfa<sup>14</sup>, Diyarbakır yolu ile hareket etmek, bir an evvel Ahlat bölgesine varmak mecburiyetinde idi. Bunun için kendisinin düşmana yalnız fikir vermek için evvelâ Rakka'ya kadar giderek oradan kuzeye dönerek Urfa üzerinden Diyarbakır'a gitmesi en aşağı 3-4 gün kaybedilmesini mucip olacağı için, bahis konusu olmamak icap eder. Bu husus Bizans kaynakları tarafından dateyid edildiği hakkındaki görüşte elimizde Bizans sefiri imparatora gönderilen mektubun metni mevcut olmadığına nazaran, hakikatta sefirin mektubunda sultanın Rakka-İran istikametine gittiği hakkında bir kaydın mevcut olup olmadığı şüpheli kalmaktadır.

Alp-Arslan'ın Ağustos'un hangi günü Ahlat'a varmış olduğu bilinmemektedir. Alp-Arslan Ahlat'a geldiği zaman, kış İzamandas bölgesinde geçirmek mecburiyetinde kalmış ve kendisinden evvel bu bölgeye gelmiş bulunan Emîr Afşin kuvvetleri de ordu ile birleşti. Bu suretle ordu biraz daha kuvvetlenmiş oldu. Bundan başka Diyarbakır emîrinin kuvvetleri, Kürt gönüllüleri, Anadolu'da akın yapmak için gelmiş bulunan Türkler de ordu ile<sup>15</sup> birleştiler. Bu suretle Alp-Arslan'ın ordusu 50-60.000 kişiye yükselmiş oldu. Savaş sırasında bu bölgede bulunmuş olan Aristakris, İmparator ordusunun Alp-Arslan ordusundan daha çok kuvvetli olduğunu açıklamıştır. Esasen muhtelif şark kaynakları Alp-Arslan ordusunun kuvvetini 14.000 ile 40.000 arasında gösterirler. Aynı kaynaklar kendilerini doğu mübalağasına kaptırarak, Bizans ordusunun kuvvetini 400-600.000'e çıkarırlar<sup>16</sup>.

İmparator Romanos Diogenes Theodosiopolis'e geldiği halde Selçuk ordusuna tesadüf etmeyince, kendisinde bir sabit fikir halini alan İran içerilerine kadar gitmek plânını tatbik için Malazgirt'e gitmeğe karar verdi.

<sup>14</sup> Bar Harbraeus "Sefirin Sultandan yapılmakta olan Türk akınlarının durdurulmasını ve Erciş ve Malazgirt'in kendisine (İmparatora) verilmesini talep, buna karşılık, Münbüç'un Sultana verileceğini bildirdiğini teyit eder.

<sup>14</sup> Mathieu d'Edesse s. 107.

<sup>15</sup> Alp-Arslan ordusu: Gibbon II s. 626 de 40.000 kişi, Doğu kaynaklarında: İbnü'l Esir, Umadeddin İsfahanî, Aynı tarihlerinde 15.000, Mirhind, Sultanın 10.000 erle hareket ettiğın, Ebu l Farac s. 227 de 15.000 suvari ile, İbn-l-Cevzi de 20.000 kişi.

<sup>16</sup> Bizans ordusuna gelince: Hafız Ebru 300.000 kişi, Sibte İbnü-l-Cevzi "İmparatorun 100.000 kişilik ordusunda 100.000 Nakkap (7), . . . . vardı". Batılılar ise Gibbon 100.000, Krumbabacher (Z. 1010) 200.000. Yazıcızâde Ali, 600.000.

Malazgirt muhasara ve 1. hat surları zaptedildi. Bu vaziyet karşısında müdüfler, eşyaları ile beraber çıkıp gitmek şartı ile kaleyi teslim ettiler. Kabul olunan anlaşma tatbik edilmedi. Buradaki Türkler katledildi. Bizans ordusu Malazgirt önünde bir ordugâh tesis etti ve bu ordugâh istihkâm birliği tarafından, Roma usulüne uygun olarak tahkim edildi. Ordugâhın çevresinde derin bir hendek açıldı. Çıkan toprak hendeğin gerisine atılarak bir siper vücuda getirildi. İcap eden yerlerde de taşitlardan faydalanılarak müdafaa kuvvetlendirildi.

Ordu Malazgirt'te iken<sup>17</sup> General Basilace, Suriye ve Ermeni birlikleri ile orduya katıldı. Bu ana kadar Alp-Arslan'ın harekâtı hakkında hiç bir bilgi almamış, yalnız Sultan nezdinde gönderilen elçiden, imparatorun doğuya hareket haberinin bir şaşkınlık yarattığını ve sultanın hareketini öğrenmiş olan imparator, Basilace'dan sultanın doğuya doğru hareket ettiği hakkında alınan haberler hususundaki fikirlerini sordu. Daima karşısındaki terin hoşuna gidecek surette konuşmak alışkanlığında bulunan bu general de, sultanın doğuya, İran'a hareket etmiş olduğunu söyledi. Aslen Ermeni olan bazen cesurane hareket edebilecek bir karaktere sahip ise de, karşısındaki hoşuna gidecek tarzda konuşarak mevki kazanmak alışkanlığında idi.

Romanos Diegenes Basilasce tarafından da doğrulanan bu yalnız habere inanarak, Aras boyunca Nahçıvan istikametinde ilerlemeğe karar verdi. Bu hareket esnasında ordunun sağ yan ve gerilerini korumak için Jusephe Tarchaniote ile Norman ücretli askerlerin komutanı Rousselde Bailleul komutasında Frank ve Uzlardan mürekkep seçkin bir kuvvet Ahlat'ai göndermeğe karar verdi. İyi bir Stratej ve müdebbir komutan olan Tarchaniotis buna şiddetle itiraz etti. Düşman hakkında sarih bir bilgi olmadan ordunun parçalanmasının doğru olmayacağını ileri sürdü. İmparatoru bu yalnız fikrinden caydırmağa çalıştı ise de muvaffak olamadı. Küskün bir vaziyette ordudan ayrılarak maiyetine verilen kuvvetlerle Ahlat istikametine hareket etti<sup>18</sup>. Alp-Arslan İran'a doğru çekilmiş olduğuna tamamiyle inanmış olan imparator bir kısım kuvvetlerini de Gürcistan kiralı Bağdat'a yardım için gönderdi. Bu suretle İmparator Romanos Diegenes haber alma servisinin fena işlemedi yüzünden Stratejinin en önemli kaidesi olan *elde mevcut bütün kuvvetleri meydan muharebesine iştiraka çalışmak yerine, bu muharebeden evvel kuvvetlerini dağıtıyordu.*

Tarchaniotis ve Bailleul kuvvetlerinin hareketinden üç gün sonra Türkler göründüler. Yiyecek toplamak için ileri gönderilen birlikler, Türklerin taarruzuna uğrayarak imha edildiler. İmparator, Basilace'yi çağırarak,

<sup>17</sup> Bryennes 513-514, Zonaro 106.

<sup>18</sup> Bryennes V, 6, 12 s. 512.

fikrini sordu. Basilace mutadı olduğu vecihle, hakikata uymayan fikirlerini söyledi ve tesadüf olunan Türk kuvvetlerinin Ahlat Türk garnizonuna ait olduğunu söyledi. Bunları geri atmak için İmparator'dan müsaade istedi. Müsaade alınca gayri muntazam bir surette yürüyüşe geçen maiyeti ile Türk kuvvetlerinin bulunduğu istikamete hareket etti. Türkler Basilace kuvvetlerinin ordugâhdan uzaklaşmasına müsaade ettiler. Sonra bunlara taarruzla imha ettiler ve Basilace esir edildi<sup>19</sup>.

İmparator olayı haber alınca, ordunun sol kanadına komuta eden General Bryennes'e, komutasındaki kuvvetlerle ilerleyerek Basilace'ye yardım etmesini emretti. Bryennes kuvvetleri ile muntazam bir şekilde harekete geçti. Ordugâhda kâfi derecede ilerlemesine rağmen Basilace kuvvetlerine tesadüf edemedi. Nihayet bir yaralı Bizans eri olayı anlattı. Kısa bir zaman sonra da Türkler her taraftan Bryennes kuvvetine taarruz ettiler. Bryennes üstün kuvvetler karşısında olduğunu anlamıştı. Aldığı sıkı tedbirle kuvvetinin intizamını muhafazaya muvaffak oldu. Ordugâha doğru çekilmeğe başladı. Buraya kâfi derece yaklaştıktan sonra bir taarruzla Türk kuvvetlerini geri atarak ordugâha girdi. Yaralı olan Bryennes imparatorun yanına giderek Türk ordusunun karşılarında olduğunu haber verdi<sup>20</sup>.

24 Ağustos günü cereyan eden bu olaylar vaziyeti meydana çıkarmıştı. Ertesi günü toplanan Bizans harp meclisi, Ahlat grubuna haber göndererek onların orduya iltihaklarının teminine çalışılmasına ve muharebeye hazırlanmasına karar verdi<sup>21</sup>. Bu arada Bizans ordusundaki Türkler, sultana haber göndererek, kendisi ile beraber olduklarını, onun yanında muharebe edeceklerini bildirmişlerdi. Taktika'daki kaide hilâfına Romanos'un ayağının tozu ile aynı millete mensup insanlar arasında bir anlaşmaya zaman bırakmadan muharebeye girmesi Selçuk ordusu ile Bizans ordusunda bulunan Peçenekler ve Oğuzların anlaşma imkânını temin etmişti.

Alp-Arslan İslâm geleneklerine uyararak belki de bu hususta Basilace'nin, kendisini neticesi malûm olmayan bir muharebe yerine bir anlaşmaya varmanın daha muvafık olacağı şeklindeki ifadesinde de mütehasıs olarak bir sulh teklifi yapmağa karar verdi.

Bu maksatla Emîr Savtekin ile Halifenin Sultan nezdindeki elçisi ve sözcüsü Ebul Ganim İbni Al Muhalban'ı imparator nezdine gönderdi ise de imparator (doğu kaynaklarına nazaran) sulhun ancak Rey'deyapılacağını söylemesi üzerine bu teklif neticesiz kaldı ve mukavelenin bütün manevî mesuliyeti Bizanslılara yüklenmiş bulunuyordu<sup>22</sup>.

<sup>19</sup> Bryennes s. 513.

<sup>20</sup> Bryennes VI, I, s. 513.

<sup>22</sup> Naşir ibn Ali El-Huseyni-Ahbarüd devlet is Selçukiye s. 34 Zonaras s. 107.

Sultan Alp-Arslan bu cevap karşısında muharebeye karar verdi. Fakih Ebu Muhammed Bin Abdülmelik Al Buharî kendisine: "Sen tanrı için muharebe ediyorsun, ben tanrının bu fethi senin ismine yazmış olduğuna inanıyorum"<sup>23</sup>. Sen düşmana, müslümanların Cuma namazı kıldıkları ve hatiplerin minberlerde mücahitler için zafer diledikleri zaman düşmana hücum et" demişti. Bu sözler Türk ordusuna yayılmış ve ordunun maneviyatı yükseltilmiş idi.

Bizanslılara gelince: 25 Ağustos günü düşman ordusunun karşılarında olduğu bilindiği için, onunla muharebe etmek, hiç olmazsa vaziyetini keşif etmek üzere ordu, ordugâhı terk ederek, Malazgirt ile Selçuk ordusunun bulunduğu tepeler arasındaki Zehre (Zehve?) ovasına doğru ilerledi<sup>24</sup>. Tepeler Selçuklar tarafından tutulduğu için ordu ovada kaldı. Selçuklar ertesi gün taarruza karar vermiş olduklarından, bir hareket göstermediler. Bizans ordusu akşama kadar bu vaziyette kaldı. Düşmanı muharebeye mecbur etmek için bir harekette yapmadı. Akşam üzeri ordugâha dönme harekâtı başlar başlamaz, Türkler meydana çıktılar. Türk süvarisi her taraftan Bizanslılara hücum ettiler ve onları bir ok yağmuruna tuttular. Bizans ordusu bu vaziyette oldukça hırpalanmış olarak ordugâhına döndü. Gece çok karanlık idi. Türkler bundan faydalanarak sabaha kadar ordugâha saldırdılar ve Bizanslıların istirahat etmelerine mani oldular. Diğer taraftan ordugâhta bulunan Türk asıllı birlikler ile temas kurarak onların gecedeki faydalanarak ordugâhı terk ederek Selçuk ordusuna katılmalarını temin ettiler. Ertesi sabah (26/8/1071) Bizans ordusundaki Peçenek ve Oğuzların, Selçuk ordusuna katılmış oldukları görüldü. Bütün geceyi uykusuz geçirmiş olan Bizans ordusunun maneviyatı, ordunun bir kısmının karşı tarafa geçmesi dolayısıyla de biraz daha zedelendi.

#### MEYDAN MUHAREBESİ: 26 AĞUSTOS 1071

##### *Bizans Ordusu:*

Türklerin karşı tarafa geçtikleri anlaşıldıktan sonra, İmparator harp meclisini topladı. Görüşme konusu, ordugâhta kalmak ve dinlenmek veya ordugâhtan çıkmak idi. Harp tecrübesi olanlar, ordugâhta kalmak ve Ah-

<sup>23</sup> Naşir ibn Ali El-Huseyni-Ahbarüd devlet s. 34, M. H. Yncanc, s. 46-47.

<sup>24</sup> Eski kaynaklarda Zehve, Zehre tarzında yazılan bu isim hakkında ilk defa 1935 de Malazgirt kaymakamına rica ederek meselenin yerinde incelenmesini dilemiştim. Aldığım cevapta 'Malazgirt'in 13 Km. doğusundaki Hacıhan ile, bunun 11 Km. Güney doğusundaki Hozdemir arasındaki düzlük, vaktiyle Hacı han'dan Harabeşehirgiden yolun, Hozdemir batısında dirsek teşkil ettiği yerde, vaktile Zehve isimli büyük bir köyün mevcut olduğu ve sonradan bu köyün harap olarak ortadan kalkmış olduğu" bildirilmişti. Bu Sibte ibnu-l-Cevzi de Rhve diye zikredilir. M. H. Yncanc s. 46 ZEO.



lat'a gönderilmiş olan kuvvetlerin gelmesini beklemek teklifinde bulundular. Bu halde ordu toplandıktan sonra muharebe kabul edilecekti. İmparator'a hoş görünmek isteyenler ise onun gururunu okşamak için, ordugâhtan çıkılmasını ve taarruz şerefine düşmana bırakılmasını teklif ettiler. İmparatorun fikrine daha uygun olan bu teklif kabul edildi. Sabahleyin dinî bir ayin yapıldı. Birliklere ve bu arada ordugâhta kalmış olan Türk birliğine de sadakat yemini ettirildi.

Bu karar mucibince Bizans ordusu ordugâhını terketti. Komuta taksimi şu şekilde idi.

Sağ kanat: Anadolu ordusu komutanı Mikhail Attalieiates  
 Merkez : Hassa ve diğer seçkin birliklerle İmparator  
 Sol kanat : Rumeli ordusu ile komutanı Nikephoros Bryennes  
 İhtiyat : Andronikos Doucas<sup>25</sup>

Ordu dar cepheli derinliğine düzenlenmiş bir bataillion cerré şekli almıştı. Bu vaziyet üstün bir kuvvete malik olduğu halde, düşmanı kuşatmak imkânından uzaklaştırıyor, aksine düşmana bu imkânı veriyordu. Sağ ve Sol kanatlara orduda kalmış olan Peçenek ve Oğuz suvarilerinin konulmasına rağmen alınan bu nizam İmparator Phokas'ın yazdığı kabul edilen Taktika kitabındaki kurallara dayanıyordu<sup>26</sup>.

*Selçuklu ordusuna gelince :*

26 Ağustos sabahı Selçuk ordusu muharebeye hazırlandı. Alp-Arslan'ın maiyetinde kardeşi Yakut, Selçuk şahzadelerinden Kutulmuş oğlu Mansur ve Süleyman, emirlerinden Afşin Sanduk, Ahmetşah, Aksungur, Bizans kaynaklarına göre Trangoğlu, Kevherayın ve diğer emîrlere bulunuyordu.

Meydan muharebesinde, Selçuk ordusundaki komuta taksimi hakkında sarih bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız Bizans kaynaklarında, Tarangoğlunun, düşmanın yan gerilerinde taarruza memur edilen ve ordunun sağ ve sol kanatları gerisinde bulunan vadilerde gizli olarak yerleştirilen Baskı kuvvetlerine komuta ettiği açıklanmaktadır. Alp-Arslan, muharebede idare yerini, Zehre ovasına nazır 1827 rakımlı tepesinde kurmuş olmalıdır.

Selçuk ordusu geleneksel yarım hilâl şeklinde bir vaziyet almıştı. Hafif suvari kıtaları kanadlara yerleştirilmişti. Muharebenin cereyan şekline anlaşıldığına göre, tatbikine karar verilen plân şöyle idi: Ordu merkezi, düşman karşısında angaje olmadan yavaş, yavaş geri çekilecek ve onu hırpalıyacak, At üstünde ok atan suvariler, düşmanın yan ve gerilerine

<sup>25</sup> Bryennes VI, I, 515, Mathieu de Edesse s. 169, Ordunun sağ kanadında Oğuz, ve sol kanadında Peçeneklerin bulunduğunu kayıd eder.

<sup>27</sup> Bryennes V 14, s. 515, Tarangoğlu bir çok baskın gurupları hazırladı.

taarruz ederek Bataillion carré'yi dağıtmaya çalışacaklar, taarruza kalkan düşman suvarisi, ezilerek geri atılacak, bu şekilde ilerleyen düşman ordusu karargâhından kafî derecede uzaklaştırıldıktan sonra baskın kıtaları düşmanın gerilerine taarruz edecek asıl ordu da bir ağırlık merkezi teşkil ederek düşmanın kanatlarından birine taarruz ederek onu yıktıktan sonra taarruzu diğer kanada tevcih suretiyle netice alınacaktı.

Selçuk ordusu, evvelce alınmış olan karar gereğince muharebeye Cuma namazı zamanı başlayacağı için bir hareket yapmadı. Bizans ordusu da öğleye kadar harekete geçerek düşmanı derhal muharebeye zorlamadı. Cuma namazı zamanı Türk ordusu harekete geçti. At üzerinde ok atan Türk suvarileri Bizans ordusuna her taraftan taarruza başladılar. Bunlar Bizans Bataillion Carré'sinin etrafında bir fırtına gibi dolaşıyorlar, ok yağmuruna tutuyorlar, bundan Bizans erleri ve en çok suvari hayvanları zarar görüyordu. Bizans suvarisi taarruza geçince bunlar dağılıyorlar, düşman suvarisinin hücumu neticesiz kalıyor ve erler ve hayvanlar yıpranıyordu. Asıl Bizans ordusuna gelince, Bataillion Carrée ilerliyor, mütemadiyen mukavemet görüyor, Türkler mütemadiyen küçük saldırılar yapıp önkademeleri eziyor, fakat katî bir netice alabilecek surette angaje olmuyor. Bizans ordusunu ordugâhından uzaklaştırmak ve pusuda bulunan birliklerin onun yan ve gerilerine kolayca hücumunu sağlayacak bir vaziyet alınmasına çalışılıyordu.

26 Ağustos 1071 günü sıcak bir gündü. Muharebenin hasıl ettiği toz ve duman bütün sahayı kaplamış ve görünüşü müşkülleştirmişti. Türk ordusuna karşı esen rüzgâr da Türk erlerini müşkül bir durumda bırakmıştı. İkinci'ye doğru rüzgârın aksi istikamete esmeğe başlaması bu defa da Bizanslıları zor duruma soktu.

Muharebe akşama kadar bu şekilde devam etti. Bizan ordusu ne Türk ordusunu kavrayabildi ve ne de muharebeye icbar edebildi. Türkler insiyativi ellerinde bulundurarak, Bizans ordusunu hırpalamışlardı. Akşam üzeri İmparator Romanos bir netice alınmadığını, muhafızsız bırakılan ordugâhdan çok uzaklaşmış olduğunu ve ordunun her iki kanadında bulunan Peçeneklerden, Selçuk ordusuna iltihak ettiğini göz önüne alarak, ordugâha dönme kararını verdi. Bu maksatla önündeki hareket istikametini gösteren alâmetler, ordunun gerisine götürüldü. Bu suretle ordu olduğu yerde yüz geri edecek, ardıcı, öncü olacaktı. Bu hareket muntazam bir surette tatbik edilebilse idi, muhtemelen Bizans ordusu zaiyat mukabilinde ordugâhına çekilmek imkânını bulabilecekti. Fakat bu karar maneviyatı bozulmuş olan Bizans ordusunda bir ricat veya kaçma havası esdirdi. Bir gece evvel hiç uyumamış ve muharebede düşmanı kavrayarak bir netice alamamış olan bu ordu, zaferden ümidini kesmiş bir vaziyette idi.

Ordunun geri hareket kararı öğrenilince, esasen İmparator'un düşmanı olan, onun mevkiini kaybetmesini temin için bir fırsat kollayan ardıcı komutanı Andronikos Doukas ordunun ricat etmekte olduğu haberini yaydı. Kendisi de ardıcı kuvvetleri ile beraber geri çekildi. Bu suretle Bizans ordusunun yeni yürüyüş istikametinde bir öncüsü kalmadı. Bu esnada Türkler de katî netice almak için tasarladıkları manevranın tatbikine başladılar. Tarangoğlu kuvvetleri Bizans ordusunun yan ve gerilerini kuşattı. Asıl Türk ordusu da, Bizans sağ kanadına karşı teşkil ettiği bir ağırlık merkezi ile taarruza geçti. Kapadokyalı Aliateis komutasındaki sağ kanat bu taarruza karşı dayanamıyarak panike kapıldı ve ricata mecbur oldu<sup>28</sup>. Bundan sonra Türkler Bryennes komutasındaki sol kanada da taarruz ederek onu da bozdular ve çekilmeğe mecbur ettiler. Bu kuvvetler de dağıldı. Bu suretle sağ ve sol kanadın çekilmesinden sonra İmparator'un komuta ettiği merkez yalnız kalmıştı. Türkler bu guruba da her taraftan taarruz ettiler. Etrafindakiler mütemadiyen ölen ve yaralanan Romanos Diogenes, düşmanı Psellos'un itibar ettiği gibi şahsen de muharebeye katılmış ve sağ eli kılıç tutamıyacak şekilde yaralanmış olduğundan teslim olmak mecburiyetinde kalmıştı<sup>29</sup>. Rivayete nazaran kendisini başkentte tanımış olan Şadi isminde bir köle tanıyarak esir etmiştir.

26 Ağustos 1071 akşamı batan güneşin ışıkları Selçuk ordusunun ve onun kahraman ve alicenap komutanı Sultan Alp-Arslan'ın zaferini yaldızlıyordu. Bu muzaffer ordu, Türklere Anadolu yollarını açmıştı. Yüz sene sonraki ikinci bir zafer onların Anadolu'da yerleşmelerini sağlayacaktı. Mesele askerî yönden incelenecek olursa, 26 Ağustos 1071 günü Malazgirt'te yeni bir kan muharebesi olmuş, aynı hatalar aynı neticeleri doğurmuş, daha büyük Kuvvete malik olduğu halde<sup>30</sup> bundan faydalanmasını bilmeyen, savaş meydanında bütün insiyatifi düşmana bırakan bir imparator, kendisinden adetçe daha az, fakat daha büyük taktik kabiliyeti olan bir komutan ve zafer için azimli ve millî hisleri yüksek olan bir ordu karşısında erimiş ve imha edilmişti. Bu neticeyi almak için kullanılan plân, Annibal'in Kan meydan muharebesinde kullandığının aynı idi. Az derin, fakat genişçe bir cephe, katî neticeyi düşmanın yan ve gerilerine taarruz ederek almaktı. Kan meydan muharebesinde Roma cephesi 36 kişi derinliğinde hatlar halinde tanzim edilmiş iken, Anibal'in cephesi 12 kişilik bir derinlikte olarak tanzim edilmiş ve

<sup>28</sup> Bryennes VI 6, 516.

<sup>29</sup> Bryennes VI, 6, 516, Psellos, İmp. Romanos Tarihi s. 162, XXI. de Romanos Diogenes'e karşı olan düşmanlığına rağmen İmparatorun cesaretle muharebeye iştirak etmiş olduğunu itiraf eder.

<sup>30</sup> Feld Mareşal Graf von Schilfen - Kan (Mehmet Nihat ve Hasan Cemil terc.) I, S. 9-14.

Roma ordusu cephesi kadar bir cephe sağlanmıştı. Bu suretle üçde bir kadar az bir kuvvetle tutulmuş, aradaki fark bu suretle telâfi edilmişti<sup>31</sup>.

Bizans ordugâhı, Selçuklar tarafından yağma edildi. Başta Andronikos Doukas olmak üzere bütün ordu komutanları kaçmağa muvaffak olmuşlardı.

İmparator, Sultanın yanına getirildiği zaman, Alp-Arslan buna inanamış başta Basilace olmak üzere, bütün Bizans esirlerinin Romanos'a karşı gösterdikleri büyük saygıyı gördükten sonra ona karşı alicenabane hareket etmiş ve şerefine lâıyk bir muameleye tabi tutmuştu.

Yapılan sulh şartları şunlardı:

- 1 — İki hükümet arasında ebedî sulh ve Bizans İmparatorluğu her istekte Sultan emrine 10.000 süvari verecek,
- 2 — İki hükümet arasındaki hudut tesbit edilecek ve Ahlat, Malazgirt, Urfa ve Münbüç Sultan'a terkedilecek,
- 3 — Bizans memleketindeki bütün Müslüman esirleri salıverilecek, Türklerin elinde bulunanlar ise fidye mukabilinde serbest bırakılacak,
- 4 — Bizans İmparatoru bir defaya mahsus olmak üzere, İmparatorun fidyesi olarak, 50.000 altun, her sene ise 300.000 altun verecek.
- 5 — Her iki hükümdarın çocukları birbirleri ile evlendirecek aradaki ittifak kuvvetlendirilecek<sup>32</sup>.

Muahede imza edildikten sonra Alp-Arslan fidye almadan Romanos Diogenes'i serbest bıraktı. Maiyetine istediği Bizans asilzadelerini almasına müsaade etti ve bir muhafız kıt'a vererek memleketine avdetine izin verdi.

*İmparatorun ölümüne kadar olan olayların kısa özeti :*

İmparator evvelâ Amasya'ya gitti. Buradan zevcesine bir mektup yazarak olayları bildirdi. Başkent de İmparatorun mağlûbiyeti ve esir olması haberi üzerine İmparatoriçe idareyi ele almış, toplanan bir meclisin kararı üzerine büyük oğlu Mikhaıl imparator ilân edilmiş, Sezar İonnes Doukas da başkente dönmüş idareye el koymuştu. Romanos kurtularak Amasya'da olduğu haber alınınca derhal büyük oğlu Constantin Doucas komutasında bir ordu gönderilmiş, bu kuvvet Romanos kuvvetini mağlûp etmiş, kendisi ümitsiz bir halde (Tyropoion) da sığınmıştı. Burada kendisini bulan evvelce Antakya (Anyiocheia) stratejliğine tayin ederek taltif etmiş olduğu Ermeni asıllı Haçatur (Kuoutatarios) gelerek kendisine zengin ve

<sup>31</sup> Gunter (Frantz) - Die Venichtugs schlacht s. 1-4, Captaine B. H. Liddell Hart Les Guerres Decisives de l'Hhistoire s. 40-45.

<sup>32</sup> Zehbi ve İbnu-l-Esir. Hafız Ebru verilecek verginin günde hazineye 1000 Dinar olduğunu ve senede iki taksitte verileceğini açıklar.

imkânlarla malik olan Kilikya'ya gitmesini, elinden gelen yardımı yapacağını söylemişti. Romanos Diogenes Kilikya'ya giderek yeni bir ordu teşkiline çalışmaya başlamış bu da başkentte bir telâş hasıl etmişti. Toplanan bir mecliste kendisi ile anlaşma taraftarı olanlar ekseriyet kazanmışlardı. Bunun üzerine kendisine bir elçi heyeti gönderilerek, idareye kısmen iştirak ve her iki taraf için af ilân edilmesi şartları ile bir anlaşma teklif edilmiş ise belki de bu teklifin samimî olmadığını anlayan Romanos, bunu red etmiş kendisinin imparator olduğu ve bir suç işlemediği cihetle affa ihtiyacı olmadığını söylemiştir. Bu cevap üzerine yine Doukas'lar işi ellerine almışlar, Andronikos Doukas emrindeki kuvvetler gizlice Torosları aşarak Kilikya'ya girmiş, karşısına çıkan Haçatur kuvvetleri mağlûp, kendisi de esir edilmişti. Bundan sonra Andronikos, Romanos'un bulunduğu Adana kalesi önüne gelmiş, bir ihanet neticesi kapılar kendisine açılarak Romanos kendisine teslim edilmiştir. Andronikos, aldığı emir üzerine Romanos'u Kütahya'ya götürmüş, Sabık İmparator buraya geldiği zaman bitgin bir vaziyette olduğuna nazaran muhtemelen zehirlenmişti. Burada başkentten alınan emir üzerine gözlerine feci bir şekilde mil çekilmiş, bazı kaynaklara nazaran, Sezar İoannes Doukas'ın emri üzerine ameliyattan sonra pansuman yapılmış ve feci ızdıraplar içinde bırakılmıştır. Daha sonra Kınılıadada kendi kurduğu bir manastıra nakledilen Romanos, kısa bir müddet sonra ızdıraplara dayanamıyarak ölmüştür.

Romanos'un mağlûbiyeti ve ölümü Doukas'lar ve başda Psellos olmak üzere bürokrat parti için bir zafer olmuştu. Fakat şimdi sahneye yeni elemanlar, saltanat makamına göz dikenler, çıkıyorlardı. Bunlar Nik. Brynnes ve Nik. Botaniates idi. Bunların arkasında Komnenoslar, hükümet başındakilere himmet ederek ve onları birer birer ortadan kaldırarak kendi saltanatlarını temin edecekler ve onlarla beraber, Sivil parti nüfuzunu tamamiyle kaybedecekti.

Selçuk ordusuna ait malûmat konferansdan evvel ve sonra yapılacak konuşmalarda bahis konusu edileceğini düşünerek, yalnız bu devirde kullanılan ve Malazgirt Meydan muharebesinde tatbik edildiği görülen taktiki incelemek kafî görülmüştür. Bu hususta Malazgirt meydan muharebesi isimli kitabımızda kafî bilgi mevcuttur. (sayfa 16-19).

Kullanılan taktik: Evvelâ at üzerinde ok atacak surette yetiştirilmiş suvariler, düşmana yaklaşarak onu bir ok yağmuruna tutar, fakat yakın muharebeden kaçınırlar. Düşman teşkilâtını bozmağa onu hücumla geçmeğe mecbur ederek, dağılmağa sevk ederler. Böyle bir hücum vaki olduğu takdirde de muharebeyi kabul etmeyerek dağılırlar. Düşmanın yan ve gerilerine taarruz etmek üzere yeniden toplanırlar. Attıkları oklarla onları izac ederler, telefata veririrler. Saflarını bozmağa çalışırlar. Eğer düşmanın

ağır suvarisi hücumla geçerse, onun her hareketi boşa çıkarılır ve suvari karşısında dağılan ve tekrar toplanarak kendisinin yan ve gerilerine saldıran bu seri suvari karşısında bir netice alamaz hayvanları yorulur. Muharebe nizamı da bozulur. O zaman kitle halinde düşmana taarruz edilir ve her taraftan kuşatılarak netice alınır.

Malazgirt Meydan Muharebesi bu şekilde bir manevra ile kazanıldığı gibi ikinci Haçlı seferine iştirak eden Alman ordusu da Eskişehir (Dorylaion) batısında ve Sarı su kenarında cereyan eden muharebede Sultan Mesut kuvvetleri tarafından aynı şeklin tatbiki suretiyle kazanılmıştır.

## DÜZBEL - MYRIOCEPHALON

İmparator Alexi Komenos'un cülusunda, Bizanslılarla Selçuk sultanlığı arasındaki hudut Karadeniz boğazı ve Yalova yakınında denize dökülen Dragos-Kırkgeçit deresinden geçiyordu. Türkler geçen gemilerden bir geçit resmi alıyorlardı<sup>1</sup>. (1081)

Anadoludan geçen hıristiyan haç yolunun, Türklerin eline geçmesi İmparator Alexi'nin batıya yaptığı yardım talebinin mübalâğalı bir surette anlaşılması, buna eklenen batıdaki siyasal ve sosyal vaziyetler, Haçlı seferlerini doğurmuştu.

I. ci Haçlı ordusu İznik önündeki muharebede I. ci Kılıç-Arslan'ın geleneksel Türk taktiğini tatbik etmemesi yüzünden Önünde cereyan eden ikinci muharebeyi de kardeşinin Atbeyi Hasan'ın muharebe esnasında kuvvetleri ile beraber orduyu terketmesi dolayısıyla<sup>2</sup> kaybetmesi üzerine Haçlı ordusu Anadolu ortasından geçerek Antakya önüne gelmiş, burasını da muhasara ederek zaptetmişti. Küdüs de zaptedilmiş Filistin ve Suriye de Feodal hükümetler kurulmuştu. Kılıç-Arslan bundan sonra diğer Türk Emîrleri ile beraber 1. ci Haçlı ordusunun diğer guruplarını Ereğli önündeki iki muharebede ve Osmancık yakınındaki muharebede mağlûp etmişti<sup>3</sup>. İmparator Alexi, Haçlı Seferlerinden faydalanarak İznik dahil, batı Anadolu kaybettiği arazinin bir kısmını elde etmiş ve hududu Eskişehir'e kadar iteri sürebilmişti<sup>4</sup>. İmparator İoannes Komnenos, harekâta devam ile beraber bilhassa Antakya meselesini ele almış Antakya Kontluğuna kendi hâkimiyetini kabul için oraya kadar sefer yapmıştı.

<sup>1</sup> Feridun Dirimtekin - Haçlı Seferlerinde İnönü ve Eskişehir meydan muharebeleri s. 10. Anna Komnena - Alexiade I, 116.

<sup>2</sup> F. Dirimtekin - aynı eser, s. 96 ve not 1.

<sup>3</sup> F. Dirimtekin - aynı eser s. 163-166 ve 166-170 (Bibliografi, Dip notlarda).

<sup>4</sup> F. Dirimtekin - aynı eser s. 154-156. Anna Komnena. Alexiade s. 324-327.

Kılıç-Arslan'ın oğlu Mesut devrinde, Türk-Bizans münasebetleri mücadele içinde geçti. 1146 da İmparator Manuel, garbde yapıldığı şekilde Sultan Mesud'a bir "Defiyie" göndererek Konya'yı zapt için bir sefere başladı. Akşehir önündeki bir muharebede Selçuk kuvveti mağlûp oldu. Bunun üzerine Sultan kuvvetlerini ikiye ayırarak bir kısmını Konya yakınında bıraktı. Diğer kısım muhtemelen gelecek yardımcı kuvvetleri beklemek için Aksaray'a gönderdi. Manuel ordusu ile Konya önüne geldi. ise de, Konya muhasara ve tazyik edilmedi. Varoş ve civar yağma ve tahrip edildi<sup>5</sup>. Bundan sonra Konya önünde bırakılan Selçuk Kuvvetleri tarafından mütamadıyen saldırılara uğrayan Bizans ordusu, bunlar tarafından takip edilerek ricata başladı. Bizans kaynakları, buna sebep olarak ikinci Haçlı ordusunun harekâtı hakkında alınan haberleri gösterirler. Vaziyet incelenecek olunursa, bu esnada Haçlı Ordusunun hazırlıkları ilk aşamada bulunuyordu. Belki iki hükümdar, her ikisi için de büyük bir tehlike olan Haçlı Seferi dolayısı ile bir anlaşmaya varmış olmalıdırlar.

İkinci Haçlı Seferinin birinci kademesini teşkil eden, Alman Haçlı Ordusu 26 Ekim 1147 de Eskişehirin hemen batısında Bathis-Sarısu kenarında Framurz komutasındaki Selçuk Ordusu tarafından 26 Ekim 1147 de mağlûp ve yapılan takiple imha edildi<sup>6</sup>. İkinci kademeyi teşkil eden Fransız ordusu Eskişehir istikametini takipten çekinerek, Ege sahil yolunu takip ederek Efes-Denizli üzerinden Antakya'ya gitmek istedi. Fakat Denizli (Laodiceia) ile Antalya arasında Selçuk Kuvvetleri müteaddit taarruzlarla bu orduyu yıpratmışlar. Büyük zayıf verdirdiler. Antalya'ya varan Kırıl VII. ci Louis orada bulunan gemilere ufak bir maiyeti ile binerek Kudüs'e gitti. Kalan kuvvet de esir veya imha edildi<sup>7</sup>.

Sultan Mesud'un vefatından sonra saltanat makamına geçen 2. Kılıç-Arslan çok enerjik bir hükümdardı. Kardeşlerinin arazilerini ilhak etmiş. Danışmentlerin arazilerini de ilhaka çalışmış, bu hal Anadolu'da hâkimiyet duasında bulunan Danışmend emîri Yağbasan ile mücadeleye sebep olmuştu. Yağbasan, İmparator Manuelle bir ittifak yapmış, Musul Atabeği Nurettin de Kılıç-Arslan aleyhine cephe almış, imparatorun arzusu üzerine kuzey Suriye'de bulunan Latin Hükümdarları ve Kilikya Ermeni prensi

<sup>5</sup> F. Dirimtekin - Konya ve Düzbel s. 85. Nicetas Choniates V, 72. F. Chalandon-Les Comnenes s. 253.

<sup>6</sup> F. Dirimtekin - İnönü ve Eskişehir s. 217. -Berhardi- Konrad III. 6333-640, Kugler S. 142, kinnamis II XVIII, S. 42, F. Chalandon S. 285 v.s. R. Grousset Hist. des erois. II. 236, Suriyeli Michel III, 276, Kugler Geschichte der Kreuzzüge, 145.

<sup>7</sup> F. Dirimtekin. aynı eser. s. 222-237, Paujoulat - Michaut - Correspondances d'orient S. 410 v. s., Benhardi Konrad III II, 651 v. s., Gest de Louis VII (Bib. des erois.) 165 v.s. F. Chalandon - Les Comnenes - 309 v.s., Odonde deuil III, 418 v.s., Kugler, s. 145.

2. ci Toros de bu ittifaka katılmıştı. Kilikya'da toplanan kuvvetler taarruza geçerek Selçuk ordusunu mağlûp ettiler. Bu ittifak heyetine karşı duramıyacağını anlayan Selçuk Sultanı, İmparatora müracaatla sulh isteğinde bulunmuş, oldukça ağır şartlarla bir anlaşma yapılmıştı<sup>8</sup>.

Kılıç-Arslan 1162 de İmparatorluk başkentine gitmiş ve üç ay kadar orada kalmış, iyi bir surette muamele görmüş, şerefine ziyafetler verilmişti.

Kılıç-Arslan avdetinde, muahede hükümlerini yerine getirmiyerek, bazı kaleleri teslim etmemiş, Manuel de Avrupa cephesi ile meşgul olduğundan bu hususda bir talepte bulunmamıştır. Kendisi batı işleri ile meşgul iken Anadolu'daki vaziyet değişmiş, Yağbasan ölmüş, bunu Atabeg Nureddin'in ölümü takip etmişti. Bu suretle Kılıç-Arslan üzerindeki tazyik ortadan kalmış, Danişment emîrliği bir gerileme devrine girmişti. Bu vaziyetten faydalanan Kılıç-Arslan vaktiyle geri vermek mecburiyetinde kaldığı araziye zaptetmiş, hududunu Fırat<sup>9</sup> kenarına kadar ilerletmişti. Bunun üzerine kardeşi Şehinşah ve Danişmendlerden Zennun İmparator Manuel'e iltica etmişlerdi<sup>10</sup>. İmparator da bu sırada Macaristan'daki harekâtı bitirmiş ve Anadolu'daki işlerle meşgul olabilmek için Venediklilerle bir anlaşma yapmıştı.

### DÜZBEL-MYRIOCEPHALON MEYDAN MUHAREBESİ

(Düzbel Meydan Muharebesinin yazılmasında esas kaynak olarak Nicelas Choniates Akominatusun tarihinin Cousin tercümesi esas olarak alınmıştır. Bu tarih 1118 den 1206 ya kadar olan olayları ihtiva eder).

Manuel Komnenos yeniden Selçuk Sultanlığı aleyhine bir sefer yapmak, bu Sultanlığı ortadan kaldırmak, Türkleri Anadolu'dan çıkararak kaybedilen Bizans arazisini geri almak istiyordu. Bunun için Kılıç-Arslan'dan evvelce yapılmış muahede mucibince, kendisine teslimi icap eden kalelerin verilmesini istedi. Bir taraftan da ordusuna harp hazırlıkları yaptıрмаğa başladı. Bu ordu Macar ve İskit ücretli askerleri ile takviye edilecekti. Kılıç-Arslan bunu haber alınca belki de zaman kazanmak için sulh talebinde bulundu. Manuel, buna cevap olarak, Selçuk Ordusunun imhasından sonra böyle bir sulhun düşünülebileceğini söyledi.

İmparator Manuel Selçuk Hükümetini yıkmak istiyordu. Bu amacına erişmek için baskın tarzında bir hareket yapmak ve (Laodiceia-Lampe) Homa (Sablaiion) üzerinden hareket edilecekti. Bu devirde Selçuk Hüküm-

<sup>8</sup> F. Dirimtekin -Konya ve Düzbel- s. 97. Chalandon - Les comnens, S. 452.

<sup>9</sup> Dirimtekin - aynı eser s. 99.

<sup>10</sup> F. Dirimtekin - aynı eser s. 100.



darı ile olan hudut Dinar (Apamea) Sablaion dan geçiyordu. Bu iki müstahkem şehir, önemli birer askerî merkez idiler. Manuel, hazırlıklar arasında Selçukların hareket sahasında tahribat yapabileceklerini de göz önüne alarak, ordunun yiyeceğini taşımak üzere 3000 arabalık taşıt kolları da hazırlamıştı.

İmparator Manuel harbî bütün yakın doğuya yaymak istiyordu. Bunun için:

1 — Asıl ordu Denizli Homa-Düzbel üzerinden Konya'ya yürüyecek,  
2 — Andronikos Vatatzes komutasında bir ordu Daşmend'lilerden Zennun'la beraber (Niksar-Neocesarei) yi zapta çalışacak,

3 — 150 Gemiden mürekkep bir donanma Mısır'a gönderilecekti<sup>11</sup>.  
70.000 kişi kuvvetinde olduğu açıklanan Bizans ordusunda, Hassa (Tagmata) ve Thème birliklerinden başka Frank, Macar, Sırp ve Peçenek ücretli erleri de vardı. Ayrıca 5000 araba, ordunun yiyecek vesaire eşyasını taşıyordu<sup>12</sup>.

Manuel harbî siyasî yönden de hazırlamak için, Papaya da baş vurarak, Haçlı Seferinin Batılılar tarafından da desteklenmesini rica etti. Papanın teşebbüsü üzerine, Avrupada yeni bir Haçlı Seferi hazırlanmağa başlandı. Fakat bu haçlılar, Manuel'in seferine iştirak edemediler.

Manuel Komnenos'un plânı 1175 senesinde tatbik edilemedi. Mevsim ilerlemiş olduğundan İmparator beraberindeki kuvvetlerle Eskişehir (Dorelaion) bölgesine gitti. Eskişehir Haçlı Seferleri ve Türk istilâsı devrinde tamamiyle harap olmuştu. Bunun için İmparator yeni şehri Karacahisar'ın bulunduğu yerde kurmağa karar verdi. Zaman çok kısa olduğundan muhtemelen yapılan tahkimat derin bir hendek ve bunun gerisindeki bir şarapoldan ibaretti. Aynı zamanda, Sablaion (Homa) ve Apameia (Dinar) da tahkimat takviye edildi. İmparator Başkent'e döndü.

İlkbaharda ordu sefere hazır olduğu zaman, İmparator Ayasofya'ya giderek yapılan büyük dinî ayında hazır bulundu. İmparator ancak ilkbahar sonunda Boğazın Anadolu yakasına geçebildi ve Uluâbad gölünün doğu kenarındaki (Lupadion) ordugâhına gitti. Burası Bizans ordusunun geleneksel yığınak yeri idi. Sırp ve Macar birlikleri gelemediklerinden imparator uzun zaman burada beklemek zorunda kaldı.

İmparator Manuel, baskın tesirinden faydalanmak için Lupadion (Hadria-Notheras) Balıkesir, Thyatera (Akhisar) üzerinden Hieropolis

<sup>11</sup> F. Dirimtekin aynı eser s. 110, Kinnamus VII, s. 299-300.

<sup>12</sup> Anonyme tarihi al Selçuk (Paris milli kütüph. — M. H. Yinanc kit.) da 70.000 kişi Suriyeli Michel (Chabot terc) s. 371 de 5.000 araba.

(Laodiceia) Denizli - Honaz (Colossai)den geçerek Lampe (Tazkırı) üzerinden Sablaion (Homa) ya gitmek ve evvelce müstahkem bir geçit kalesinin bulunduğu Myriocephalon (Düzbel) den geçmek suretiyle, beklenmedik bir istikameti takip etmek istiyordu.

Lupadion dan Homa'ya kadar olan hareket oldukça kolay bir tarzda yapıldı. Türkler küçük baskınlar yaparak hareketi zorlamağa çalıştılar. Aynı zamanda geçilecek araziye tahrip ve bütün suları ve kuyuları zehirlediler. Bu da orduda şiddetli bir dizanteri hastalığının yayılmasına ve orduda zayıf vermesine sebep oldu. Türklerin baskın hareketlerini önlemek için her gece ordugâh tahkim edildi. Sıkı bir disiplinin muhafazası sayesinde çok zayıf verilmedi. Bütün bunlara rağmen ordunun gerisinde yürüyen taşıt kolları, yürüyüşü çok ağırlatmıştı.<sup>13</sup>

Sablion-Homa'nın 3 Km. kadar doğusunda eski Myriocephalon kalesinin bulunduğu DÜZBEL başlıyordu. Yapılan keşiflerde, burasının Türkler tarafından tutulduğu öğrenilmişti.

Sultan Kılıç-Arslan, İmparator'un harbe hazırlandığını vaktinde öğrenmiş, bu hususta İslâm hükümdarlarının yardımını istemişti.<sup>14</sup> Bizans ordusunun harekete başladığını Kayseri'de haber alınca güzide 1700 suvari ile hareket etmişti. Sultan Bizans ordusuna karşı 50.000 kişilik bir kuvvetle Düzbel bölgesinde düşmanın hareketine karşı hazır bulunmakta idi.<sup>15</sup>

Bizans ordusu buraya gelince Kılıç-Arslan yeni bir sulh teklifi yaptı. Murahhaslarını imparatorun nezdine gönderdi. Bu teklifin Bizans ordusu hakkında bilgi almak için yapılmış olması da kabildir. İmparatorun cevabı aynı oldu. "Sulh, İmparatorun Konya'yı zaptından sonra yapılacaktır".<sup>16</sup>

Kılıç-Arslan bu cevabı alınca harbe hazırlandı. Düzbel ile daha doğusundaki Tuzluca geçidinde, Bizans ordusuna bir kapan hazırlandı.<sup>17</sup>

Bizans ordusu, Türk ordusunun karşılarında olduğunu bilmesine rağmen ciddî bir keşif yaptırmadı. Böyle dar bir geçitten geçmek için alınması lâzım gelen tedbirleri de almadan 17 Eylül 1176 da harekete başladı.<sup>18</sup> Bu hareket Bizans taktik kitaplarındaki kaidelere de aykırı idi. Bizans ordusu şu suretle tertiplenmişti:<sup>19</sup>

<sup>13</sup> İmp. Manuelin harpten sonra İngiltere kralı II. Henri'ye gönderdiği mektupta Yiyecek ve muhasara araçları taşıyan arabaların yürüyüşü çok ağırlaştığından bahis eder. (Byzantinische Zeitschrift XXII, s. 288-289).

<sup>14</sup> F. Dirimtekin Aynı eser. Konya ve Düzbel s. 112, Anonyme tarihi Al Selçuk F. Chalandon - Les comnenes II s. 508.

<sup>15</sup> F. Dirimtekin - Konya ve Düzbel s. 112.

<sup>16</sup> F. Chalandon - Les Comnenes II, s. 508.

<sup>17</sup> F. Dirimtekin - Konya ve Düzbel s. 113, Dip not İdev mis s. 114.

<sup>18</sup> F. Dirimtekin - Konya ve Düzbel s. 114 Not 1 ve devamı s. 115.

<sup>19</sup> F. Dirimtekin - Konya ve Düzbel s. 116.

- Öncü : İoannes ve Andronikos Angelos  
 Sağ kanat : İmparatorun kayın biraderi Baudoun d'Antioche  
 Sol kanat : Théodoros Mavrozone  
 Merkez : Lampados ve Mavrodukas  
 Ardcı : Kontestephalon

İmparator : Hassa birlikleri ile beraber, merkez gerisinde ve taşıt kollarının ilerisinde bulunuyordu.<sup>20</sup>

Bizans ordusu boğazdan içeri girince, Türk taarruzu başladı. Türkler, her taraftan Bizanslılara saldırıyorlardı. Öncü, Türk taarruzu karşısında gerisinde bulunan birliklerle irtibatı muhafazaya önem vermeden ilerledi. İleri atılarak münferit durumda olan bir tepeyi ele geçirdi. Fakat bu harekâtı ile kendi gerisinde bulunan birliklerle kendi arasında bir boşluk hasil oldu. Türkler bunu farkeder etmez taarruza geçtiler. İki kısım arasına girerek irtibatı kestiler ve ordunun büyük kısmına, önden taarruz ederek onu geri sürmeğe çalıştılar. Öncünün ilerlemesine Selçuk ordusu fazla önem vermemiş ve bu hususta fazla mukavemet göstermemişti. Maksat, Bizans ordusunun tamamıyla geçit içine girmesini beklemek idi. Bundan sonra bu ordunun hem önü hem de ardı kesilerek boğaz içinde imha edilecekti. Öncü bu fırsattan faydalanarak işgal ettiği tepeyi tahkim etti ve orada yerleşti. Eğer bu sırada asıl orduda okçularını ileri sürerek yan tepeleri işgal edebilse idi belki bu kadar büyük bir felâketten kaçınmak kabil olabilecekti.

Kılıç-Arslan düşman ordusunun tamamıyla geçitten içeri girdiğini anladıktan sonra, evvelâ sol kanada taarruz etti. Sol kanat ezildi ve parçalandı, dağıldı, Bu kanadın yardımına gelen sağ kanat komutanı, Baudoin d'Antioche öldürüldü<sup>21</sup>. Bu da kendi kolunu komutansız bıraktı. Ayrıca ordunun maneviyatı üzerinde fena bir tesir bıraktı. Türkler sağ kanadı ezdiler dağıttılar. Türk taarruzu bu iki kanadın mağlûp edilmesinden sonra, Ardcıya yöneltildi, Ardcı ve ağırlıklar tamamıyla çevrildi. Taşıt kollarının hayvanları öldürülerek, geçit geriye doğru da kapatıldı. Bu suretle, Bizans ordusu için ne ileriye, ne de geriye gitmek imkânı kalmadı. Ölen hayvan leşleri, kırılan arabalar, asıl ordu ile ardcı arasında geçilmez bir mania vücuda getirmişti.

Ardcı bu fena vaziyetten kurtulmak için, ileriye atıldı ve münferit vaziyette gibi görünen bir tepeye doğru kitle halinde hücumla geçti. Muharebenin hasil ettiği toz ve duman etrafı kaplamıştı. Kimse gittiği yeri tamamıyla göremiyordu. Ardcı bu vaziyette bilinmeden kendisini, bir dimdik vaziyette yükselen kayalarla diğer tarafı derin bir uçurumun önünde

<sup>20</sup> Lebeau XVI, s. 276-277. Nicetas Choniades II. s. 121.

<sup>21</sup> Nicetas Choniades II, 121.

buldu. Büyük kısım uçurumdan aşağı yuvarlandı. Bu suretle ölenler arasında İmparatorun yakın akrabalarından, Protosbast İoannes de vardı. Bu vaziyette maneviyatları bozulmuş olan Bizans erleri, bu arada bir mızrağın üzerine takılmış olan, Türklerin dikkatini başka cepheye çekmek için Niksar istikametine gönderilmiş olan Bizans kuvvetleri komutanı Vatatzes'in kesik başını da görerek, büsbütün ümitsiz bir hale geldiler.

Başlangıçta erleri ile beraber olan, İmparator Manuel, düşman taarruzu başladığı zaman, ilk korkaklık alâmetini gösteren de kendisi olmuştu<sup>22</sup>. Evvelâ kendisi kaçmış ve başkalarına kötü bir misal olmuştu.

İmparator Manuel, tamamiyle şaşırılmış bir vaziyette bulunuyordu. Ordusunu kurtarıcı olarak tedbirler arayacak yerde, sağa-sola koşmuş ve nihayet yapayalnız bitkin vaziyette bir ağacın altında oturmuş, bu suretle komutayı tamamiyle terketmişti. Kendisini esir olmaktan yanına gelen bir kaç er kurtarmışlardı. Manuel Türklerin tecavüzünden kurtulmak, için, öncünün bulunduğu tepeye gitmek için müteaddit teşebbüsler yaptıktan sonra buna muvaffak olabilmişti. Bu vaziyette asıl ordu kısımları kendi hallerine terk edilmişlerdi. Bir kurtulma çaresi kalmamıştı. Manuel'in, öncünün bulunduğu tepeye gelmesinden biraz sonra ardıcı komutanı A. Kontestaphalon da kurtarabildiği ardıcı kısmı ile öncüye iltihak etmişti. Vaziyet çok fena idi ordu her taraftan sarılmıştı. Yeni bir hâdise olmadan gece oldu. Herkes ümitsiz idi. Türkler bütün gece, Bizans ordu kalıntısının bulunduğu tepe etrafında dolaştılar okları ve harp nağraları ile Bizanslıları taciz ettiler. İstirahat imkânı vermediler ve bağırarak Bizanslılar ile beraber bulunan Türk asıllı erleri sabaha kadar kendilerine iltihak etmezler ise öldüreceklerini bildirdiler<sup>23</sup>.

Geceleyin İmparatorun komutanları, bu fena vaziyetten kurtulma çarelerini ararken Manuel, tamamiyle çıldırılmış bir vaziyetten orduyu bırakarak kaçmak hakkındaki kararını açıkladı. Bu karar komutanlar ve subaylar arasında büyük bir yeis ve huzursuzluk doğurdu. Buna imparatorun yakınlarından olan A. Kontestaphalon şiddetle itiraz etti. Bunu işitmiş olan bir er de Manuel'e kendi hatası yüzünden orduyu bu hale düşürdüğü halde, şimdi kaçmak istemesini ağır bir surette suçladı<sup>24</sup>. İmparator fikrinden caymağa mecbur oldu.

Sabahleyin ortalık ağarırken, Türk taarruzu başladı. Bizans ordugâhı bir ok yağmuruna tutuldu. Bu taarruzu püskürtmek için birbiri arkasından

<sup>22</sup> Nic. Ckoniates V 1, s. 127. F. Chalandon les Comnenes - s. 511.

<sup>23</sup> F. Chalandon s. 511.

<sup>24</sup> N. Choniates V, 6. s. 127. Batı kaynakları, gece bir türk taarruzu olduğundan bahis etmezler. Halbuki Anonyme tarihi al Selçukda, Sultanın gece davullar çaldırarak kafirlere hücum ettiği kaydedilmektedir.

Const. Angelos ile Mavrodukas'ın yaptıkları taarruzlar bir netice vermedi. Artık Bizans ordusu için ölüm beklemekten başka bir şey kalmamıştı.

Tam bu sırada büyük mevkili bir Türk emîrinin, Türk safları arasında dolaşarak, muharebeyi durdurduğu görüldü. Bu sultan Kılıç-Arslan'ın elçisi emîr Cabras idi<sup>25</sup>.

Emîr Cabras, İmparatora Kılıç-Arslan'ın gönderdiği atı takdim ederek, Sultanın muharebeye devamdan vazgeçerek, bir sulh yapmak istediğini bildirdi. İmparatorun giydiği yırtılmış erguvanî elbise altında zırh bulunduğunu görünce muharebe esnasında bir komutana yaraşan kıyafetin zırh olduğunu ihtar etti. Manuel, erguvanî elbiseyi Gabras'a hediye etti<sup>26</sup>. Gabras sulh şartları olarak Sablaion ve Dorialion (Eskişehir) kalelerinin yıkılmasını istiyordu. Ölüm veya esareti bekleyen Manuel bu kadar insanî şartlarla yapılan teklifi derhal kabul etti. Manuel Komnenos devrinin tarih yazarı olan Nicetes Chroniates'ın bu sulh hakkında verdiği bilgi bundan ibarettir. Halbuki Paris millî kütüphanesinde bulunan anonim tarihi Al Selçuk da İmparator Manuel'in, Konya Patrikini (Metropolitini) Aman dilemek için Sultana gönderdiğine dair bir kayıt mevcuttur. Ayrıca bu eserde, muahede de, İmparatorun Sultana 100.000 Altın, 100.000 Gümüş para, atlar, çuhalardan mürekkep tazminat vereceği de kaydedilmektedir<sup>27</sup>. Bundan başka da Suriyeli Michel de tarihinde tazminat istenildiğinden bahis etmektedir. Manuel, sulh muahedesinin imzasından sonra Prestij tamamiyle kırılmış olarak başkente döndü.

Kılıç-Arslan kazanılmış bir meydan muharebesini neticelendirmeyerek neden imparatoru ve Bizans ordusunu esir etmemiş olduğu malûm değildir. Bunun nedeni olarak, Malazgirt Meydan Muharebesinden sonra İmparator Romanos Diegenes ile yapılan muahede şartlarının, İmparatorun muhalifleri tarafından esir edilerek öldürülmesi sebebiyle yapılmış olan muahedenin tatbik edilmemiş olması veya Kılıç-Arslan'ın Bizans Danişmend Ermeni prensliği ve Latin hükümetleri ittifakı karşısında çok müşkül durumda kaldığı zaman, İmparator Manuel'in sulh teklifini kabul etmiş olması düşünülebilir<sup>28</sup>.

<sup>25</sup> N. Choniates VI, 5, s. 118.

<sup>26</sup> N. Chouates VI, 6, s. 118. Emîr Gabrasın, Sultanın sulh teklifi ile gelmesi nedeni hakkında bir bilgi yoktur. Buna mukabil Anonyme Tarihi Al Selçukda, İmparatorun, Konya Patrikini (Metropolitini?) göndererek, Sultandan AMAN talep ettiği kaydedilmektedir.

<sup>27</sup> Anonyme tarihi Al Selçukta bulunan bu tazminat hakkında N. Choniates de bir kayıt yoktur. Buna karşılık Suriyeli Michel bir tazminat istendiğinden bahseder.

<sup>28</sup> İmparator Manuel, harpten sonra İngiltere kralı II. Henri'ye yazdığı mektup da, İmparatorun; bu kadar müşkül durumda olmasına rağmen, ordusunu yeniden tanzim

İmparator Manuel Komnenos'un kendisinin de İmparator Romanos Digoenes'in kayıp ettiği Malazgirt Meydan Muharebesi bozgununa benzettiği 17 Eylül 1176 daki Düzbel-Myriocephalon meydan muharebesi, yalnız Türklerin Anadolu'da yerleşmelerini ve Anadolu'nun bir Türk yurdu olmasını temin etmekle kalmamış aynı zamanda Bizans gerileme tarihinin başlangıcı olmuştur. Bundan sonra, bu İmparatorluk artık Türkleri Anadoludan çıkarmak hayallerine veda edecek ancak kendisini korumaya çalışacaktır. Düzbel'den sonra 1453 de diğer bir Türk Hakanı, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u alarak iki kıtadaki Türk ülkesini birleştirecek ve Türklerin Avrupada yerleşmelerini sağlayacak, Türklere bugünkü Çekoslovakya hudutlarına kadar olan yolların açılmasını sağlayacaktı.

ederek, mukabil taarruza geçebileceğini öğrenmesi üzerine bir sefir göndererek, dostane bir sulh teklifinde bulunduğunu açıklar. (Byzantinische Zeitschrift, 929 6930 s. 259.) Hakikata hiç uymayan bu mektubun, İmparator tarafından mağlûbiyetin büyüklüğünü saklamak için yazıldığında şüphe yoktur.

Lebeau, Hist. de Bas-empire, XVI, 285. "Sultanın, Bizans imparatorluğunun ordu sunu tamamıyla imha ve imparatoru esir etmekle, Bizans devletini ortadan kaldıramayacağını düşünerek sulhu pahalıya mal etmek zamanın gelmiş olduğunu düşünmüştü. Sulh zamanında İmparator'dan tahsisat alan (?) vezirleri de bu fikri desteklemeleri üzerine, Sultan, bu sulh teklifini yapmıştır.

Suriyeli Michel (Chabot terc.) s. 372. "Sabahleyin sulhün imzasından sonra bunu öğrenen Türk erlerinin, Sultan aleyhinde bulundular, ve kendisini ihanetle itham ettiler".

F. Chalandon - Cumbridge Medieval History s. 375 (Manuel Himsekf, compared his defeat to that of Romanos Diegenis at Manzigert. (Her halde, Bu mağlûbiyetten sonra, kendisine karşı olan büyük itimadı kayp etmiş ve hiç bir zaman evvelki halini bulamamış olduğu, o devirde yaşayanlar tarafından açıklanmıştır. (A. A. Vassiliev - History of byzantine empire, II, 429).

# MALAZGIRT SAVAŞI İLE ANADOLU'NUN FETHİ VE TÜRKLEŞMESİNE DAİR

Doç. Dr. NEJAT KAYMAZ

Malazgirt zaferinin 900. yıldönümü dolayısıyla, bir süreden beri yurdu-muzda çeşitli bilim kurumlarınca seminerler ve konferanslar düzenlendiği gibi, yine böyle kurumlar ve kişiler tarafından, bu parlak zaferin anlam ve önemini belirtmek, sonuçlarını saptamak için her düzeyde ve türde birçok yayınlar yapılmıştır. Bilindiği üzere, bu çalışmalar hâla da devam etmektedir. Ancak, şunu belirtmek gerekir ki, bütün bunlarla, tarihimizde gerçekten en büyük dönüm noktalarından birini işaretleyen Malazgirt savaşının ne oluş biçimi, ne de sonuçları hakkında, alan ile yakından ilgili bir dinleyiciyi veya okuyucuyu tatmin edecek bir şey söylenmiş ya da yazılmış değildir. Hattâ denilebilir ki, bu konuları eskiden işlemiş yahut bazılarına değinmiş olan yerli ve yabancı etüdlerdeki birtakım belli görüşler düzeyine ulaşılmamıştır. Pek tabii, gönül isterdi ki, böyle bir vesile ile, Malazgirt olayını tarihteki yerine daha sağlam şekilde oturtacak derin ve objektif yeni standard çalışmalar yapılsın. . .

Bu girişi yapmakla, kendi sunacağım bildirimini arzulanan ölçülere tamamen uygun olduğunu iddia etmek istediğim anlaşılmasın. Çünkü, burada söyleyeceklerim, yeni birtakım bulgulara dayanan kesin sonuçlar olmayacaktır. Sadece, sahanın ilgilileri tarafından saptanmış, bilinen bazı hususlar elden geldiğince objektif bir görüşle anlatılmağa çalışılacak, yer yer de kişisel yorumlar yapılacaktır. Amaç, "1071 Malazgirt zaferi ile, Anadolu Türkler tarafından birkaç yılda fethedildi ve burası ebedî bir yurt haline getirildi" şeklinde, çoğu kez bir çırpıda ifade ettiğimiz büyük tarihî gerçeğin nasıl vukubulduğuna, mümkün mertebe tarihî zemine yaklaşarak, yani, askeri-siyasî olaylar yanında etnik, sosyal, hattâ ekonomik ve coğrafî faktörlere de dikkat ederek bakmak olacaktır. Yalnız askeri bir zafer olarak anlatıldığında, sisli etekler üstünde sadece zirvesi parlayan bir dağ manzarası arzedecek Malazgirt olayı, ancak böyle bir açıdan bakılırsa, bağlı olduğu olaylar silsilesi içinde, bütün olarak ve gerçek görünümü ile ortaya çıkabilir.

Malazgirt zaferinin 900. yıldönümü için, son zamanlarda, biraz da haklı görülebilecek bir destan ve roman havası içinde kaleme alınan yazılar

bir yana, en ciddi bazı araştırmacılarımızın eserlerinde bile, Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi, münhasıran, 26 Ağustos 1071 günü vukubulan savaşa ve onun muzaffer kumandanı Alparslan'ın adına bağlanır. Ayrıca, bu olayların, Büyük Selçuklu İmparatorlarının, daha imparatorluk kurulmadan önce, yani, onlar Maverâünnehir'de, hattâ daha ötelelerde birer aşiret beyi iken düşündükleri, uygulamasına giriştikleri, imparatorluk kurulduktan sonra ise, daha sistemli şekilde yürüttükleri plânlı bir icraatın sonucu olduğu kabul edilir. . .

Bu görüşlerde gerçek payı bulunabilir. Örneğin, Alparslan, Romanos Diogenes'in ordusunu yok ederek, Bizans'ın bütün savunma olanaklarını ortadan kaldırmasa idi, belki bu fetih ve Türkleşme olayları vukubulduğu biçimde cereyan etmiyecekti. Savaşın aksi bir sonucla bitmesi halinde, böyle bir şey belki hiç bahis konusu olmayacaktı. Fakat, Malazgirt savaşından sonra, bu ülkeyi Türkleştiren insan unsuru ve bu unsuru buraya sevkeden tarihi şartlar olmasa idi, büyük bir zafer kazanılmış olmasına rağmen, olay bildiğimiz bu sonuçlara ulaşamazdı. Belki bir fetih olayı da vukubulabilirdi. Ama, ülkenin Türk yurdu haline gelmesi beklenemezdi. Kaldı ki, fetih olayını gerçekleştiren de, doğrudan doğruya, ülkeyi yurt edinecek olan insan unsuru, yani Oğuz Türkmenleri olmuştur. Bilindiği gibi Sultan Alparslan Malazgirt'de, İslâmlık adına ve tam bir dinî inanç ile döğüş-tüğü ve yenerek tutsak ettiği Hıristiyan Bizans İmparatorunu alicenap bir davranışla salıverirken, yaptığı dostça anlaşmada ondan önemli bir toprak isteğinde bulunmamıştır. Hattâ bu yüzden, araştırmacılarımız arasında, onun iyi bir asker olduğunu, fakat aynı ayarda politikacı olmadığını söyleyerek, bu tutumundan dolayı kendisini eleştirenler vardır. Ama, bu araştırmacılar bile, gerek Malazgirt zaferine kadar olan, gerekse ondan sonra vukubulacak olan Anadolu harekâtının, özellikle Büyük Selçuklu hükümdarlarının - daha İmparatorluk ortada yokken düşünölen ve uygulamaya konan - plânlı bir icraatı olduğu hususu üzerinde ısrarla dururlar. Şüphesiz, Selçuklular gibi, kafalarında geleneksel bir dünya egemenliği fikri taşıyan Orta Asya orijinli Türk hükümdarların, hele, İslâm dünyasının liderliğini de ellerine alarak, muazzam bir imparatorluk üzerinde hüküm sürmeye başladıktan sonra, Hıristiyan Bizans'ın İslâmlık için *gazâ* alanı olan topraklarına akınlar yapmayı, mümkünse buraları fethetmeyi düşünöcekleri doğal idi. Nitekim, fırsat düştüğü, sultanlar, prensler merkezce atanan kumandanlar, akın ve keşif mahiyetinde olan geçici işgal ve mevziî fetihlerle sonuçlanan seferler yapmışlardır. Ama bunlar, bir elden yönetilen ve kasdettiğimiz neticelere ulaşmayı amaçlayan sistemli ve ısrarlı bir hareket olarak görünmemektedir. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun, resmî orduları ile Bizans topraklarına karşı yaptığı askerî harekâtın amacı, - hiç



değilse ilk plânda – Anadolu'nun tüm olarak fethi değil, Bizans'ın son bir asır içinde İslâmlardan zaptetmiş olduğu yerleri, yani, Doğu, Güney-Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye topraklarını geri almak idi. Çünkü, Bizans'a karşı geniş kapsamlı fütuhat tasavvuru için, İslâm dünyasındaki siyasî ve manevî bölünmüşlüğe son verilmesi, yani, o sırada Bizans'dan daha tehlikeli bir düşman durumundaki Şii Fatimî Halifeliğinin ortadan kaldırılması ve Şiiliğin tasfiye edilmesi, bir kelime ile, Selçuklu İmparatorluğunun kendi âlemindeki yakın probleminin çözümlenmesi lâzımdı. Bilindiği gibi, Alparslan, 1070 yılında, Doğu Anadolu'dan Malazgirt ve Erciş'in zaptı ile başlayarak, Ahlat, Diyarbakır, Urfa üzerinden Suriye'ye kadar geldiğinde, düşüncesi Mısır üzerine yürüyüp, Fatimileri ortadan kaldırmak idi. Fakat o, Bizans İmparatorunun hareketini öğrenince geri dönmek zorunda kalmıştır. Onun, Romanos Diogenes'e savaştan önce elçi gönderip, barış teklif ettiği de malûmdur. Daha savaşın yapıldığı yıl, Bizans'da, Romanos Diogenes bertaraf edilerek, onun Alparslan'la yaptığı anlaşmanın hükümsüzlüğü açıklanmasına rağmen, bunu izleyen yıllar içinde, ne bu Sultan, ne de 1072 de tahta geçen oğlu Melikşah tarafından doğrudan doğruya Anadolu'nun fethi için resmî bir teşebbüs yapılmış olduğuna dair bir delile sahip bulunmuyoruz. Bunun yerine, başlarında kendi beyleri ve bazan hanedana mensup prensler bulunan kalabalık Türkmenlerin yoğunlaşan akınlarına, genişleyen istilâ hareketlerine ve giderek, ülkeyi baştan başa kapsayan fetihlerine tanık oluyoruz. Bazı Ermeni ve Bizans kaynaklarının ifade ettiği gibi, dostu IV. Romanos'un ölüm haberini duyduğu zaman üzülen Alparslan'ın, yapılan anlaşmanın hükümsüz kaldığını düşünerek, Bizans topraklarına taarruz emri vermiş olması mümkündür. Hattâ, 1072-3 yıllarında İç Anadolu'ya kadar sokularak Kızılırmak, Yeşilirmak boylarında fetihler yaptığını gördüğümüz Artuk ve daha da ötelede (Orta ve İç Batı Anadolu bölgesinde) aynı şekilde faaliyette bulunduğu tanık olduğumuz Tutak'ın hareketleri bununla ilgili olabilir. Ancak, söz konusu kişilerin, kendi boy ve oymakları başında, aşiret törelerine göre otonom bir statüye sahip olan ve gerektiğinde bu tür faaliyetlere doğrudan doğruya girişebilen Türkmen beylerinden oldukları hatırlanınca, onların, bu hareketleri, ortaya çıkan çok uygun durumdan yararlanarak, bizzat kendi inisiyatifleri ile yapmış olabileceklerine de ihtimal verilebilir. Her ne hal ise, Anadolu'nun bazı bölgelerinin açılmasında öncelikle hizmet eden bu beyler, zaten hızla gelişen olaylar karşısında, asıl nihaî ve kesin rolün oynanmasını, bu olayların sahneye çıkardığı yeni güçlü liderlere bıraktılar.

1072 yılında Alparslan'ın, İmparatorluğun doğusunda, beklenmeyen bir şekilde öldürülmesi ve yerine geçen oğlu Melikşah'ın, başta kendisine karşı bir rakip olarak ortaya çıkan Kavurd'un isyanı olmak üzere, çeşitli

iç problemlerle karşılaşması, İmparatorluğun her yönünde olduğu gibi, özellikle Anadolu ucu yönünde merkezin kontrolünün gevşemesine ve Türkmenlerle ilgili yeni bir takım olayların kendiliğinden ve serbestçe gelişmesine yol açtı. 1073 de Kavurd isyanı dolayısı ile, Melikşah Artuk'u Anadolu'dan merkeze çağırarak zorunda kalırken, daha Malazgirt savaşından önce, 1070 yılında, Atsız ve Erbasgan gibi asi prensler çevresinde toplanıp, Suriye ve Anadolu'ya gelmiş olan Yâvegîye (veya Nâvekiyye) Türkmenlerinden yeni bir grubun Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya doğru firar ettiği görüldü. Yine aynı sıralarda, Kutalmışoğulları dediğimiz müstakbel Anadolu fetihleri, yani Süleyman ve Mansur, öteki kardeşleri (iki veya üç kardeş) ile, Urfa-Bire yöresinde, birdenbire tarih sahnesine çıkarak, bu Türkmenleri ve başkalarını çevrelerine toplamağa başladılar. Bunlar önce, 1074 de, Suriye fatihi Atsız'ı bertaraf edip, bu ülkede hâkim olmayı ve oradaki Yâvegîleri de buyrukları altına almayı denediler. Bunu başaramayınca -ki, bu çekişme onların iki kardeşlerinin, ya da bir kardeş ve bir amca oğullarının tutsak edilip İmparatorluk merkezine gönderilmesi ile sonuçlandı- bu kez, Fırat'ı geçip Anadolu içerlerine girdiler. Burada daha önce faaliyette bulunduğunu gördüğümüz Tutak Beyi de kendilerine bağlayarak, bir görüşe göre 1075, bir başkasına göre 1080 tarihinde, İznik'i ele geçirip, başkent yaptılar ve Batı Anadolu'da Marmara-Ege kıyılarına kadar bütün ülkeyi fethettiler. Tam bir aydınlık içinde olmamakla beraber, anlaşıldığına göre, ülkenin Ermenilerce tutulan bir kısım güney, güney-doğu bölgeleri ile, Rum Theodor Gabras'ın koruduğu kuzey-doğudaki Trabzon yöresi dışında kalan yerleri, topu topu on-onbeş yıl içinde, başka Türkmen beyleri tarafından ele geçirildi ve fetih tamamlandı. Gerek bu olayların cereyan ettiği sıralarda, gerekse daha sonra, Anadolu'ya, Azerbaycan bölgesi başta olmak üzere, doğudan ve güney-doğudan boyuna dalga dalga Türkmen kitleleri doldu.

Bu olaylar karşısında Büyük Selçuklu İmparatorluğunun tutumu ne oldu?.. Acaba, bazı İran kökenli veya geç tarihli kaynakların yazdığı ve bir kısım modern etüdlerde benimsendiği gibi, bu fetih, Sultan Melikşah'ın fatihleri görevlendirmesi üzerine mi yapılmıştı; Anadolu'da onun izni ile kurulmuş devletler ve onun verdiği unvanları taşıyan bağımlı hükümdarlar mı vardı?..

Biz doğu bölgesindeki durumu pek bilmiyoruz, ama, İmparatorluğun daha sonraki davranışına bakınca, ülkenin, özellikle Kutalmışoğullarınca ele geçirilen ve bir devlet kurulan -orta yayladan Marmara ve Ege kıyılarına kadar uzanan- batı bölgesinin, ne böyle bir görevlendirme ile fetheadildiğini, ne buradaki devletin böyle bir izin ile kurulup İmparatorluğa bağımlı olduğunu, ne de onun başındakilere Büyük Sultan tarafından bir unvan verildiğini kabul edebiliriz.

Sultan Melikşah, Kavurd problemini ve başka iç sorunları hallettikten sonra, 1076-1079 arasında Kafkasya'dan Suriye'ye kadar uzanan bölgede, kuvvetli bir kontrol kuracak şekilde geniş tedbirler almak gereği duymuştur. Kafkasya'daki Gürcülerin egemenliğine son verdikten sonra, buraya 1076 da Serheng Savtekin'i genel vali atamış, 1078 de kardeşi Tutuş'u, yanına Malazgirt savaşından önce Anadolu akınlarını yöneten ve söz konusu ettiğimiz son fetihler sırasında oradan ayrılmış ya da uzaklaştırılmış olan Afşin, Sunduk, Tutuoğlu, Dilmaçoğlu Mehmet, Tarankoğlu gibi Türkmen beylerini vererek, Suriye'ye sevketmiş, orada yine Yâvegîlere dayanarak bir devlet kurmuş bulunan Atsız'ı bertaraf ettirmiş; 1079 da Diyarbakir ve çevresindeki Mervanoğulları Devletine son verip, burayı doğrudan doğruya kendisine bağlı bir emîrin yönetimine bırakmıştır. Bu arada da, 1077 veya 1078 de, büyük kumandanlarından Porsuk'u bizzat Kutalmışoğulları üzerine yollamış, onlardan birinin, yani büyük kardeş Mansur'un ortadan kaldırılması ile biten bir cezalandırma hareketi yaptırmıştır.

Mansur'un ölümü ile devletin başında yalnız kalan Süleymanşah, acaba, Melikşah'a boyun eğip, onun uysal bir vasalı olmayı kabul etmiş midir? Kanımıza göre etmemiştir. Çünkü, *sultan* unvanını kullanarak, ona açıkça cephe almış ve böylece, Büyük Selçuklu tahtında iddiası bulunduğunu belirten bir davranış göstermiştir. Gerçekten, Süleymanşah, Anadolu'da Hıristiyan Ermeniler elindeki Çukurova bölgesi ile Antakya'yı da aldıktan sonra, ilk fırsatta (1086 da), bu amacına ulaşmak için, Suriye'yi ele geçirmeğe çalışmış ve burada Melikşah'ın kardeşi Tutuş'la savaşa girişmiştir. Ancak, bu savaşta, hem davasını, hem de hayatını kaybetmiştir.

Süleymanşah'ın ölümü üzerine, Sultan Melikşah onun oğullarını tutuklatıp İmparatorluk merkezinde hapsedtirirken, Anadolu'ya karşı yine aynı politikayı gütmüştür. Yine Kafkasya'dan Antakya'ya kadar olan bölgede sıkı bir kontrol yürütecek tedbirleri almış, daha sonra da, Süleymanşah'ın ülkesini yöneten akraba Türkmen Beyi Ebû'l-Kasım'ı cezalandırmak üzere, Emîr Bozan'ı iki kez Anadolu'ya sevketmiş, neticede onu da öldürtmüştür. 1092 de, Melikşah'ın ölümü dolayısı ile meydana gelen karışıklıktan yararlanarak hapisten kurtulup, yine Yâvegîye Türkmenlerinden bir grup ile Anadolu'ya gelen ve İznik'de babasının tahtına oturan I. Kılıç Arslan da, Haçlı Seferlerine fedakârca karşı koyduktan ve bu belâyı atlattıktan sonra, ilk iş olarak babasının politikasını izlemeğe başlamış, yani, o da doğuya yönelmiş, Musul'a kadar gidip, Büyük Selçuklu Sultanı olarak adına *hutbe* okutmuş ve Büyük Sultan Mehmet Tapar'ın kuvvetlerine karşı savaşmış, yenilmiş ve hayatını kaybetmiştir.

Görülüyor ki, Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun fethedilmesi, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun inisiyatifi dışında cereyan etmiş olduğu

gibi, fatih prenslerle Büyük Sultanlar arasında hiçbir zaman bir tâbi-metbu düzeni ve dostluk ilişkisi kurulmamıştır. Hattâ, zaman zaman, Anadolu Sultanları, Büyük Sultanlara karşı Bizans ile birlikte hareket etmişlerdir. Bu yüzden, Sultan Melikşah zamanında, Bizans İmparatoru bazan tehdit, bazan okşama yolu ile kazanılmaya da çalışılmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı, Anadolu Sultanlarını bağımlı durumda tutmaya, cezalandırmaya önem vermekle beraber, onları tasfiye ettiği zaman bile, bu ülkeye merkezden bir vali atayıp, doğrudan doğruya sahip olmak yoluna gitmemiştir. Buradaki prensleri, buyrukları altındaki Türkmenlerle birlikte, burada tutmaya, kendisinin asıl egemenlik alanı olan doğudaki İslâm ülkelerine dönmelelerini önlemeye en büyük bir dikkat ve çaba göstermiştir. Yani, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile Bizans arasında bir tampon meydana getiren bu topraklar, aynı zamanda bir sürgün bölgesi olarak muhafaza edilmiştir.

Gerçekten, gerek Anadolu fethinde liderlik yapmış olan Kutalmışoğulları, gerekse onların buyruğu altında fethi gerçekleştiren Yâvegiler ve öteki Türkmenler bir bakıma sürgün idiler. Kutalmışoğulları, Selçuklu ailesinin ilk ünlü reisi olan Selçukoğlu İsrail Arslan Yabgu'nun torunları olarak, sonradan onun yerini alan Mikâil oğlu Tuğrul ve Çağrı'nın liderliklerini ve saltanatlarını bir gasp saydıklarından, daima Büyük Selçuklu tahtında hak iddia ediyor ve amcazadeleri olan sultanları devirmek için fırsat kolluyorlardı. Bu hususta ilk hareket, zaten, daha Tuğrul Bey'in son zamanında babaları Kutalmış'ın ayaklanması ile başlamıştı. Yıllarca süren bu isyan, ancak Alparslan'ın tahta çıkmasından bir yıl sonra, 1064 de bastırılabilmişti. Bu olayda ölmüş olan Kutalmış'ın ele geçirilen oğulları, anlaşıldığına göre, aynı şekilde bir problem çıkarmalarından korkulduğu için, uzun bir süre göz altında tutulmuşlardı. Biz onlara, ancak Alparslan'ın ölümünden sonra, 1073 yılında, Anadolu-Suriye hududu üzerinde Urfa yöresinde, sürgün veya kaçak kimseler olarak rastlıyoruz ki, Melikşah'ın Kavurd isyanı ile uğraşmasından yararlanarak, nasıl Türkmenleri başlarına topladıklarını, Anadolu içlerine girip ülkeyi nasıl fethettiklerini ve burada kurdukları devlete dayanarak dededen kalma iddialarını nasıl sürdürmeye çalıştıklarını gördük.

Türkmenlere gelince: Bilindiği gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu, X. yüzyılda Sirderya boylarında ve Aral gölü çevresinde yaşayan Oğuzlar devletinin, daha yukarılarda yaşayan Kıpçakların baskısı ile yıkılması sonucu yerlerinden oynayıp, önce Maverâünnehir'e akan, orada İslâmlığı kabul edip, arkasından Horasan'a inen göçebe Türklerin eseridir. İslâm olduktan sonra Türkmen adı verilen bu göçebelere bir kısmı, Oğuz-Yabgu devletinde *sübaşılık* mevkiinde bulunmuş bir boy beyi olan Selçuk ve oğullarının çevresinde toplanarak yeni bir yurt edinmeye çalış-

muşlardır. Ailenin ilk ünlü reisi, yukarıda belirtildiği gibi, Yabgu unvanı taşıyan Arslan idi. Onun 1025 de Gazneli Mahmut tarafından yakalanıp hapse sokulması üzerine, yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Beyler ön plâna geçmişler ve bilindiği gibi, 1040 da Horasan'ı zaptedip bir devlet kurmuşlar, kısa bir zamanda da bunu bir imparatorluk haline getirmişlerdir. Bu arada *sultan* unvanını alan Tuğrul Bey, Bağdad Halifeliğinin dünyavî yetkilerini kendine mal etmiştir. Böylece, devletin kuruluşuna kadar bir göçebe aşiret reisi olan kişi, hem Sünnî İslâm dünyasının lideri, hem de uygar ve bayındır İslâm ülkelerinde yaşayan halkın, yani, yeni tebeasının sorumlu hükümdarı olmuştur. Gazneliler devletin kurulu düzeni üzerine yerleşen Selçuklu İmparatorluğu, sivil teşkilâtını tamamen İranlı ulema sınıfından elemanlarla meydana getirirken, ordusunu da, kısa zamanda, ülkenin geleneğine uygun şekilde, çeşitli ırklara mensup *hasşa gulâmlarından* teşkil etmek yolunu tutmuştur. Evvelâ aşiret reisi olan liderler, devlet kuruluncaya değin bu ülkeleri buyrukları altındaki Türkmenlere serbestçe yağmalatırken, şimdi onların yerleşik halkın zararına olacak en küçük bir hareketlerine müsaade etmemeye başlamışlardır. Üstelik, artık her konuda kendilerine danışmanlık yapan uygar yerli sivil yöneticilerin etkisi ile, soydaşlarına çok ağır gelen, asayiş ve disiplinle ilgili bir takım idarî tedbirler almaya başlamışlardır. Aslında ortaçağ İslâm devletlerinde istikrarlı bir yönetim ve güçlü bir merkez kontrolü kurabilmek için gerekli ve tabii olan bu tedbirler, devletin temelinde can ve kan hakları bulunan, başbuğlarını kendilerini doyurmak ve giydirmekle yükümlü kimseler olarak bilen, kazanılan başarıdan büyük nimetler ümideden, almışmış oldukları bozkır yaşantısının serâzad atmosferi ve aşiret töreleri gereği olarak sıkıya gelemiyen Türkmenler tarafından çok yadırganmıştır.

Türkmenlerin birdenbire, buldukları ülkenin koşullarına ve devletçe konulan kurallara uymalarına imkân yoktu. Çünkü, yine göçebe veya yarı göçebe olarak yaşıyorlardı. Geçimlerini hayvancılıkla sağladıkları için, isteyerek veya istemiyerek, zaman zaman yerleşik halkın ürününe zarar veriyorlardı. İki ayrı hayat şeklinin çelişen ekonomik ve sosyal şartları, sürekli olarak olaylar çıkmasına yol açıyor, devlet de daima malî ve idarî kaygı ile yerleşik halkın tarafını tutuyor, göçebe Türkmenleri bu alanlar dışına sevketmeye çalışıyordu.

Türkmenlerin hoşnutsuzluğu tehlikeli idi. Çünkü, Selçuklu hükümdarları *sultan* olsalar bile, onların gözünde *boy beyleri* idi. Kendi törelerine göre, buyruğundaki kimselere iyi davranmayan beyin yerine, bir başka bey geçirilebilirdi. Ayrıca, Türkmenlerin arasında, ailenin ilk büyük şefi Arslan Yabgu'ya mensup olanlar vardı. Bunlar başlangıçtan beri Tuğrul ve Çağrı'nın buyruğu altına girmek istememişlerdi. Yağmacılıkları

ile İslâm ülkelerini altüst eden ve halkı yıldırان bu Türkmenler zorla itaat altına alınmışlardı. Türkmenlerin saltanat makamına ve devlete karşı kırgınlığı, onların asi beyler ve özellikle taht üzerinde iddiası bulunan prensler çevresinde kolayca toplanmalarına sebep oluyordu. Sultan Tuğrul Bey zamanında İbrahim Yinal ve Kutalmış gibi, kendilerine bir ülke verilmeyen şehzadeler ayaklandıklarında, bütün bu Türkmenler onları desteklemiş ve Sultanı devirmeye çalışmışlardı. Özellikle Kutalmış isyanında, babası Arslan Yabgu'nun Türkmenleri, yani Yâvegiler, onu yıllarca bırakmamışlar, ölümünden sonra ise, bir süre başka asi beylerle birlikte hareket etmişler, nihayet, gördüğümüz gibi efendilerinin oğullarını izlemişlerdir.

Kuruluştta hizmet eden Türkmenler bir problem teşkil ederken, zengin İslâm ülkeleri üzerinde bir imparatorluk haline gelen devlet, yukarıdaki Oğuz göçebelerini de sürekli olarak kendine çekmiş, dalga dalga yeni Türkmen kümeleri Horasan'a ve İran'a akmıştır. Buna karşı devlet, Türkmenleri mümkün olduğu kadar merkezden ve uygar bölgelerden uzak tutmaya gayret etmiştir. Türkmenler, hem savaşçı ruhlarını, hem yağma arzularını tatmin edecek bir *cihâd alanı olan Kafkasya ve Anadolu yönüne sevk edilmişlerdir*. Böylece, kısa bir süre içinde, göçebe yaşantı için çok uygun bir yer olan Azerbaycan bölgesi başta olmak üzere, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar uzanan uç, yani Hıristiyan Gürcistan ve Bizans sınırı üzerinde çok kalabalık bir Türkmen nüfusu toplanmıştır. Bunlar, gerek Azerbaycan'dan, gerekse zamanla üslendikleri Van gölü çevresi (özellikle Ahlat ve yöresi)'nden ve Kuzey Suriye (Halep yakınları)'ndan Hıristiyan topraklarına sık sık akınlar yapmaya başlamışlardır. Türkmen akıncıları, Malazgirt savaşına kadar, bazan şehzadelerin, bazan sultanların, bazan merkezce gönderilen kumandanların buyruğu altında ve resmî ordular eşliğinde, çoğu kez de kendi boy beylerinin yönetiminde, durmaksızın Anadolu içerlerine -orta ve hattâ batı bölgelerine kadar- girmişler, geçici işgalde bulunmuşlar, köyleri, kasabaları, kentleri yağmalamışlar, örene çevirmişlerdir. Yüzyıllarca süren Bizans - Sasani ve Bizans - İslâm mücadelesi boyunca zaten harap olmuş ve nüfusça fakirleşmiş iken, son zamanlarda Makedonya sülâlesinden hükümdarların yaptığı fetihlerle yeniden tüm olarak Bizans egemenliğine girmiş bulunan ve toparlanmaya çalışan ülke, yine aynı hale gelmeğe başlamıştır. Bu akınlar ve yağmalar, açıktaki kasabaların, köylerin boşalmasına, ahalinin büyük merkezlere kaçıp onların kalın surları arkasına sığınmalarına sebep olmuştur. İnsanlar, bir akın vukubulunca, kaleler içine kaçabilecek uzaklıklardaki kasbalar ve köylerde kalmışlardır. Kırklar hemen hemen boş ve göçebe Türkmen akınlarına tamamen açık bulunurken, tarım alanları daralmış, surlarla çevrili şehirler

arasında ulaşım güçleşmiş, ticaret faaliyetleri zayıflamış, hepsi kendi içine kapanmıştır.

Durum böyle iken, Bizans yönetimi, başkent İstanbul'daki entrikalarla, askerî parti - sivil parti çekişmeleri ile, kilise anlaşmazlıkları ile uğraşmaktan kurtulup, Anadolu'ya dikkat teksif edememiş ve etkili bir tedbir alamamıştır. Türkmenlerin ülkeyi bir baştan bir başa katettikleri sıralarda, İmparatorluğun batı sınırları üzerinde de benzer olaylar cereyan etmeye başlamıştır. Tuna boylarında, önce Peçenekler, sonra -Türkmenlerin, aynı sebeple, Karadeniz kuzeyinden batıya doğru göçmek zorunda kalmış kardeşleri olan- Uzlar Bizans topraklarına girmiş ve Ege sahillerine kadar akınlarda bulunmuşlardır. Böyle, iki taraftan gelen ezici Türk baskısı altında bunaldığı halde, Bizans'da uzun süre kayıtsız bir antimilitarist imparator ve bürokratlar iktidarda kalmıştır. Bundan sonra da, Anadolu'daki boşalan köylerin topraklarını ele geçiren ve köylüleri serf haline getirip, ağır vergiler altında inleten büyük arazi sahipleri iş başına gelmişlerdir. Zaten Anadolu halkı Bizans yönetiminden eskiden beri memnun değildi. Özellikle Ermeniler ve Süryaniler, mezhep farkı dolayısı ile kendilerine baskı yapan Rumlardan nefret ediyorlardı. Başkentteki saray entrikaları, israf, eyaletlere karşı sürdürülen zalimce ve ilgisizce tutum Rumları da Bizans yönetiminden soğutmuştu. Anadolu ahalişi, sık sık vukubulan dış akınlar ve yağmalar ile içerideki zulüm ve soygunlar yüzünden bitkin düşmüş olduğu için, hayatını istikrara kavuşturacak devamlı bir işgali muhakkak ki özlüyordu. Bizans, bu ülkede yaşayan insanların hukukunu, malını, canını koruma yeteneğini, onu yönetme fonksiyonunu, sınırlarını savunma olanağını, dolayısı ile, ona sahip olma hakkını kaybetmişti. . .

İşte, Malazgirt savaşı, her iki taraf, ayrı ayrı izahını yaptığımız bu değişik ve çelişik koşullar içinde bulunurken vukubuldu. Bizans'ın askerî partisinin büyük ümitlerle iş başına geçirdiği genç ve enerjik İmparator Romanos Diogenes, olağanüstü çaba ve masrafla, bildiğimiz kalabalık, fakat moral ve birlikten yoksun, hantal orduyu meydana getirerek, bütün olayların sorumlusu saydığı Büyük Selçuklu Sultanı ile hesaplaşmak üzere hareket etti. Mağrur İmparator, Alparslan'ı, hazırlıklı olmadığı ve istemediği bir savaşa mecbur etti. Bununla beraber, muhteşem zafer Türk hükümdarının oldu. Sonuç ise, daha ziyade Türkmenin ve her şeyi ile bu ülkenin kaderini ilgilendiriyordu. Maveraünnehir, Horasan ve İran'ı aşır gelen göç dalgalarının Azerbaycan'da ve öteki uç bölgelerinde -bir barajın arkasına toplanan, onu zorlayan, ara sıra bulduğu çatlak ve gediklerden sızan sular gibi- yığılmış olduğu muazzam Türkmen nüfusu, Malazgirt savaşı ile -bu barajın birdenbire çökmesi üzerine- büyük bir hızla Anadolu içine doldu. Artık, onları ne önden, ne arkadan durduracak bir kuvvet

yoktu. Türkmenler, hemen hemen hiç bir direnişle karşılaşmaksızın yüksek dağ sıraları arasından, geçiş olanağı veren akarsu vadileri boyunca, deniz kıyılarına kadar ilerleyerek, Anadolu'nun bırakılmış, ıssız, fakat kendi yaşantıları için çok uygun olan yaylalarına, ovalarına yayıldı. Yerli halktan kaçmak için zaman, olanak ve araç bulabilenler kaçtı. Geriye, tüm olarak sayıları yeni gelenlerden belki gene de daha fazla olan, fakat etnik, sosyal ve manevî bakımdan homojen olmayan halk kümeleri kaldı. Ayrı etnik gruplar ayrı ayrı bölgelere çekilirken, ülkenin tümü Türkmenlere açılıyor ve onların her yerde birden egemen olması mümkün oluyordu. Başlangıçta, deniz ortasındaki adalar gibi, tecrit edilmiş durumda, kendi surları içine kapanan ve belki istilâcılara direnmiş olan büyük kentler, bir süre sonra, teker teker kapılarını açmak zorunda kaldılar.

Selçuklu İmparatorluğunun merkezden uzaklaştırdığı asil sürgünler, önceleri, kendilerinin buraya atılmasına neden olan büyük davalarının peşini bırakmıyarak geri doğuya gitmek istediler ise de, giriştikleri deneylerin bu yolun kapanmış olduğunu göstermesi üzerine, buyrukları altındaki avam sürgünlerle beraber, açtıkları bu ülkeye yurt olarak sarıldılar. Onlar, burada tutunmak için, gerçi bütün bir Hıristiyan dünyasına karşı, nispeten zor koşullar altında, çok çetin mücadeleler yapmak, büyük acı ve sıkıntılara katlanmak zorunda kaldılar. Fakat, geçen zaman ve gelişen olaylar, tarihin onlardan yana aktığını gösterdi. Anadolu'da Kutalmış-oğullarının kurduğu devlet, Hıristiyan hücumları karşısında, uzun bir süre, kurak ve verimsiz orta yaylaya çekilip, karanlık ve silik bir devir yaşamasına rağmen, kuruluştan bir asır sonra, dış düşmanlarını tamamen alt etmiş, ülkenin büyük kısmını tekrar birleştirmiş ve hiç şüphe bırakmıyacak bir biçimde kendi egemenliği altına almış olarak, hayatiyetini ve gücünü ispat etti. Bu bir asır boyunca, Türk nüfusu, kitle halinde ihtida ettirme gibi zorlayıcı uygulamalara başvurulmadığı halde, yerli halkın bir kısmını da kendi içinde eritmeyi başardı. Esasen Türk nüfusu, bu arada, yine doğudan, az veya çok, fakat sürekli olarak gelen yeni göçmenlerle beslenmekte devam etti. Türkmenlerin kısmen yerleşik hayata da geçmeye başladıkları bu dönemde, artık, Hıristiyanlar için Anadolu'da, Türklerden geri alınacak topraklar değil, varlığı doğrudan doğruya kendilerince ifade ve itiraf edilen bir "TÜRKİYE" mevcuttu. XIII. yüzyıl başlarında, Moğol istilâsının sebep olduğu yeni Türkmen göçleri ise, ülkede, yer yer, o devir koşullarına göre, haddinden fazla nüfus yoğunlukları meydana getirecek kadar büyük ve önemli idi...



## II. KEYHÜSREV'İN ÜÇ OĞLU ADINA KESİLEN SİKKELER

İBRAHİM ARTUK

Anadolu Selçuklu Tarihinin pürüzlü olaylarından biri de II. Keyhüsrev'in İzz el-Din Keykâvus, Rûkn el-Din Kılıç Arslan ve Ala el-Din Keykubad adlı üç oğlunun müşterek hükümetidir. Uzun incelememiz sonucunda bu üç kardeşin sikke basımının 647 den başlayarak 657 Senesine kadar sürmüş olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. Başta Konya olmak üzere Kayseri, Lu'lu'a, Malatya ve Sivas'da basılmış olan bu sikkelerde birinci def'a olarak امير المؤمنين unvanının derc edilmiş olduğu görülmektedir. Fakat Kardeşler arasındaki ihtilâfı faydalanan bazı açık gözler aşağıda No. 35 de göreceğimiz kalp sikkeyi basmaktan asla çekinmemişlerdir.

Sikkeleri inceliyelim:

1. Altın, kesim yeri yok, sene 653

في ثلث وحرماه  
لا اله الا الله  
محمد رسول الله  
الامام المستعصم  
بالله امير المؤمنين

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكما [وس]  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيخسرو \* المؤمنين

4,40 gr. 22 mm.

2. Gümüş, Kayseriye, sene 652



لا اله الا الله

محمد رسول الله الاما [م]  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة اثني حر  
ستائة بقيصر

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكماوس  
وركن الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيخسرو وبراين امير المؤمنين



\* Sikke motiflerini hazırlamış olan Sayın PERİHAN ÇETİN'e teşekkür ederim.

2,72 gr. 21 mm.

3. Gümüş, Kayseriye, sene 654



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة لعر حر  
وستائة بقيصرية

2,90 gr. 21 mm.

4. Gümüş, Konya, sene 647

\* \*

لا اله الا الله محمد  
رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤمنين  
ضرب في سنة سبع اوستمئة بقونية

2,98 gr; 22 mm.

5. Gümüş, Konya, sene 648



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة ثمن  
اوستائة بقونية

2,92 gr; 22 mm.

السلطين الاعاظم  
عز الدين\* نيا والدين كيكوس  
وركن الدين\* نيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيوخسرو وبراھين امير المؤمنين

No. 3 gibidir,  
fakat yıldızlar yok.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيوخسرو وبراھين امير المؤمنين

6. Gümüş, Konya, sene 648



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة ثمن  
ابو ستمائة بقونية

2,90 gr; 22 mm.

7. Gümüş, Konya, sene 648



لا اله الا الله  
محمد رسول الله  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة ثمن  
ابو ستمائة بقونية

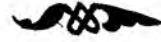
2,90 gr; 22 mm.

8. Gümüş, Konya, sene 648



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة ثمن  
ابو ستمائة بقونية

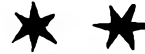
2,95 gr; 23 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلاً الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكخسرو و براهين امير المؤمنين



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلاً الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكخسرو و براهين امير المؤمنين



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلاً الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكخسرو و براهين امير المؤمنين



## 9. Gümüş, Konya, sene 648



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة ثمن  
ابو ستمائة بقونية

2,90 gr; 22 mm.

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا و الدين كيكاموس  
وركن الدنيا و الدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا و الدين كيقباد  
بنو كيكخسرو براهين امير المؤمنين

## 10. Gümüş, Konya, sene 649



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة نعر  
ابو ستمائة بقونية

2,98 gr; 22 mm.

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا و الدين كيكاموس  
وركن الدنيا و الدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا و الدين كيقباد  
بنو كيكخسرو براهين امير المؤمنين  
\*

## 11. Gümüş, Konya, sene 649



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة نعر  
ابو ستمائة بقونية

2,98 gr; 22 mm.

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا و الدين كيكاموس  
وركن الدنيا و الدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا و الدين كيقباد  
بنو كيكخسرو براهين امير المؤمنين

12. Gümüş, Konya, sene 649



لا اله الا الله

محمد رسول الله الاما [م]

المستعصم بالله امير المؤ

منين ضرب في سنة دعر

ابو ستائة بقونية

2,98 gr; 21 mm.



السلطين الاعاظم

عز الدنيا والدين كيكائوس

وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان

وعلا الدنيا والدين كيقباد

بنو كيكشرو براهين امير المؤمنين

13. Gümüş, Konya, sene 650



لا اله الا الله

محمد رسول الله الاما [م]

المستعصم بالله امير المؤ

منين ضرب في سنة حر

ستائة بقونية

2,98 gr; 22 mm.



السلطين الاعاظم

عز الدنيا والدين كيكائوس

وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان

وعلا الدنيا والدين كيقباد

بنو كيكشرو براهين امير المؤمنين

14. Gümüş, Konya, sene 650



لا اله الا الله

محمد رسول الله الامام

المستعصم بالله امير المؤ

منين ضرب في سنة خمسين

وستائة بقونية

2,90 gr; 22 mm.



السلطين الاعاظم

عز الدنيا والدين كيكائوس

وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان

وعلا الدنيا والدين كيقباد

بنو كيكشرو براهين امير المؤمنين

## 15. Gümüş, Konya, sene 651



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة خمسين  
وستائة بقونية

2,90 gr; 23 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيخسرو براهين امير المؤمنين

## 16. Gümüş, Konya, sene 651



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب سنة ٦٥١ حر  
ستائة بقونية

2,87 gr; 21 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيخسرو براهين امير المؤمنين

## 17 Gümüş, Konya, sene 652



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب في سنة اثني حر  
ستائة بقونية

2,98 gr; 21 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيخسرو براهين امير المؤمنين

18. Altın, Konya, sene 653



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب الدنيا بقونية  
سنة ثلث حرسنة

3,40 gr; 24 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكخسرو وبراھين امير المؤمنین

19. Gümüş, Konya, sene 653



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب سنة ثلث ح  
سنة بقونية

2,90 gr; 21 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكخسرو براھين امير المؤمنین

20. Gümüş, Konya, sene 654



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب سنة ابوحر  
سنة بقونية

3,15 gr; 21 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكخسرو براھين امير المؤمنین

21. Gümüş, Konya, sene 655



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب سنه ه حر  
ستمائة بقونية

3,15 gr; 22 mm.



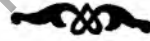
السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكوس وبراين امير المؤمنين

22. Gümüş, Konya, sene 657



لا اله الا الله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب سنة سوحر  
ستمائة بقونية

2,87 gr; 22 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكوس وبراين امير المؤمنين

23. Gümüş, Lu'lu'a, sene 651



الامام المستعصم  
بالله امير المؤمنين  
ضرب سنة س حر\*  
ستمائة لولوه

3,10 gr; 21 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكوس وبراين امير المؤمنين



24. Gümüş, Lu'lu'a. sene 651



لااله الاالله  
محمد رسول الله  
ضرب سنة ٥٥٥  
سنة لولوه



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكاوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنوكيخسرو براهين امير المؤمنين

2,87 gr; 21 mm.

25. Gümüş, Lu'lu'a, sene 651



لااله الاالله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤمنين  
ضرب سنة ٥٥٥  
سنة لولوه



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكاوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنوكيخسرو براهين امير المؤمنين

2,61 gr; 21 mm.

26. Gümüş, Malatya, sene 655

لااله الاالله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤمنين  
منين في سنة ٥٥٥  
ضرب ملطية

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكاوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
براهين امير المؤمنين

2,90 gr; 23 mm.

27. Gümüş, Sivas, sene 647



لااله الاالله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير  
المؤمنين ضرب بسيواس سنة  
سبع ابوستائة

3 gr; 23 mm..



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكاس  
وركن الدنيا والدين قلعج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيوخسرو براهين امير المؤمنين [

28. Gümüş, Sivas, sene 647 (Yarım)



لااله الاالله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير  
المؤمنين ضرب بسيواس سنة  
سبع ابوستائة

1,36 gr; 16 mm.

[ا]لسلطين الا [عاظم]

[عز]الدنيا والدين كيكاس  
[ور]كن الدنيا والدين [قلعج ارسلان]  
[وع]لا الدنيا و[الدين كيقباد]

29. Gümüş, Sivas, sene 651



لااله الاالله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير  
المؤمنين ضرب بسيواس سنة  
احدى خمسين وستائة

2,83 gr; 23 mm.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكاس  
وركن الدنيا والدين قلعج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيوخسرو براهين امير المؤمنين [

30. Gümüş, Sivas, sene 652



لااله الاالله  
محمد رسول الله الاما[م]  
المستعصم بالله اميرا  
لمؤمنين ضرب بسيواس  
في اثني خمسين ستمائة

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
[ور]كن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكخسرو براهين امير المؤمنين

2,89 gr; 22 mm.

31. Gümüş, Sivas, sene 653



منين  
لااله الاالله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
ضرب بسيواس سنة ثلثة و  
خمين وستائة

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيكخسرو براهين امير المؤ[منين]

2,87 gr; 22 mm.

32. Gümüş, Sivas, sene 654



منين  
لااله الاالله  
محمد رسول الله امام  
المستعصم بالله امير المؤ  
ضرب بسيواس سنة اربعة  
خمين وستائة

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكائوس  
[ور]كن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
[بنو] كيكخسرو براهين امير المؤمنين

2,83 gr; 22 mm.

33. Gümüş, Sivas, sene 655



منين  
لاله الاله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
ضرب بسواس سنة خمسة و  
خمسين وستائة

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكاس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيوخسرو براهين امير المؤ [منين]

2,86 gr; 22 mm.

34. Gümüş, basım yeri yok, sene 655



لاله الاله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله امير المؤ  
منين ضرب سنة ه حر  
ستائة

السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيكاس  
وركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيوخسرو براهين امير المؤمنين

2,61 gr; 21 mm.

35. Gümüş, Sivas, sene 6. (Sahte)



لاله الاله  
محمد رسول الله الامام  
المعز بالله امير المؤ  
منين ضرب في بسيو.  
ائه.



السلطين الاعاظم  
عز الدنيا والدين كيقباد  
ركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد

2,66 gr; 22 mm. Nurettin İmre Koleksiyonu.

## IV. Rukn el-Din Kılıç Arslan

## II. Ala el-Din Keykubad

652

36. Gümüş, Kayseriye, sene 652

لاله الاله  
محمد رسول الله  
الامام المستعصم  
بالله امير المؤمنين  
سنه اثنين و  
خمسين وستائة  
2,66 gr; 22 mm.

ضرب  
السلطان الاعظم  
ركن الدنيا قلنج ارسلان  
وعلا الدنيا والدين كيقباد  
بنو كيخسرو براهين امير  
المؤمنين بقيصرية


37. Gümüş, Konya, sene 652

الامام المستعصم  
بالله امير المؤمنين  
سنه  اثنين  
خمين وستائة  
ضرب الدرهم بقونية

السلطان الاعظم  
ركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
السلطان المعظم  
علا الدنيا والدين  
كيقباد ابناء كيخسرو

3 gr; 22 mm. Ş. Erel Koleksiyonu.

38. Gümüş, Sivas, sene 652

  
لاله الاله  
محمد رسول الله الامام  
المستعصم بالله اميرا  
لمؤمنين ضرب في سيواس  
سنه اثنين خمسين ستائة

  
السلطان الاعظم  
ركن الدنيا والدين قلنج ارسلان  
علا الدنيا  الدنيا  
والدين كيقباد ابناء  
كيخسرو برهان امير [المؤمنين]

### Tarihi araştırma:

Anadolu Selçuklularından I. Ala el-Din Keykubad'ın oğlu II. Gıyas el-Din Keyhüsrev 634-644 (1236-1246), Gürcü Kraliçesi Rusudan'ın kızı Prenses Thamara'dan oğlu II. Ala el-Din Keykubad'ı<sup>1</sup> diğer kardeşlerinden küçük olmasına rağmen, sırf karısına karşı aşırı sevgisi tesiriyle, ekberiyet kaidesine riayet etmeden, Veliht tayin etmek hatasına düşmüştü. Kendisinin ölümü üzerine 644 (1246)<sup>2</sup> zamanın nüfuzlu devlet ricalinden Vezir Şems el-Din Muhammed el-İsfahanî, samimî arkadaşları olan Celâl el-Din Karatay'ı, Has Oğuz, Esed el-Din Ruzbe ve Pervane Fahr el-Din Ebubekir'le istişare ederek onu değil, büyük kardeş olan İzz el-Din Keykâvus'u tahta çıkarmayı düşündü. Zira İzz el-Din Keykâvus yüzünün güzelliği, yakışıklılığı ve yaşının büyüklüğü itibarıyla öteki iki kardeşinden daha ergin idi. İzz el-Din'i Burgulu Kal'asından Konya Akşehir'i'nin (Altın Taş) kasabasına getirdiler. Tahtının sağ ve soluna iki şahane kürsü koydular. Sağa Rükûn el-Din Kılıç Arslan'ı, sola ise Ala el-Din Keykubad'ı geçirdiler. Sahip Şems el-Din ile Has Oğuz Sultanın koltuğuna girerek Padişahlık tahtına oturttular, paralar saçtılar. Bu merasimden sonra Konya'ya hareket edildi<sup>3</sup>.

644-647'de genç Padişah'ın henüz çocukluk devresinde bulunduğu göz önünde tutulursa, Devlet işlerinin Devlet Emîrleri tarafından yürütüldüğü muhakkaktı. Keykâvus cülûsundan biraz sonra Güyük Han'ı tahta çıkarmak için toplanacak Kurultay'da bulunmak üzere Karakurum'a davet edildi. Fakat civardaki Ermeni ve Rumların tecavüzleri ileri sürülerek Sultan'ın yerine, Ebu'l-Farac'a göre, Rum asıllı bir kadından doğan ortanca kardeşi Rükûn el-Din Kılıç Arslan gönderildi<sup>4</sup>.

Keykâvus'un ilk cülûsu tabiidir ki yüksek mevki'leri işgal eden Emîrlerin entrika ve ihtiras mücadeleleriyle geçti.

<sup>1</sup> İbn Haldun'a göre Ala el-Din Keykubad Keyhüsrev'in çocuklarının en büyüğü ve veliahdidir. İbn Haldun, Kitab el-İber ve Divan el-Mübteda', C. 5, s. 172.

<sup>2</sup> İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 661, O. Turan, Keykubad II.

<sup>3</sup> Ebu'l-Farac'a göre İzz el-Din Keykâvus'un annesi bir Rum papazının kızı imiş. Ebu'l-Farac, Tarih-i Muhtasar el-Düvel, Beyrut 1890, s. 447; İbn Bibî, el-Evamir el-Alâ'îye fi'l-Umur el-Alâ'îye, T. Tarih Kurumu 1956, s. 549. Nşr. Adnan Erzi; Halil Edhem, Kayseriye Tarihi, İstanbul 1334, s. 92.

<sup>4</sup> Prof. Osman Turan haklı olarak, bu suretle hem hakikatte sultan ve ona mensup emîrlerin iktidarı kaybetme endişeleri, hem de Selçuklular için bu şekli ile ağır gelen bir tâbiyyet izharı bertaraf edilmiş olduğunu bildirmektedir. Osman Turan, İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 642; Anonim Tarih Âl Selçuk - Nşr. F. Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 50 ve devamında Rükûn el-Din Kılıç Arslan'ın sehven Güyük Kaan yerine Mengü Kaan'ın yanına gönderildiğinden bahs olunmaktadır.

Vezir Şems el-Din Muhammed el-İsfahanî rakiplerini birbirine düşürmek suretiyle bu mücadelelerden istifade ile mevkiini sağlamlaştırmağa çalışırken diğer taraftan küçük Sultanın annesi ile evlendi. Onun bu cüretkâraneye hareketleri ötedenberi kendisinden memnun olmayan Selçuk Emîrlerini çileden çıkardı. Hattâ evvelce kendisine yardım etmiş bulunan Erzincanlı Subaşı Şerafeddin Mahmud Erzincan'a giderek orada hazırladığı kuvvetlerle Niksar'a kadar geldi<sup>5</sup>. Lâkin vezir Şems el-Din Muhammed el-İsfahanî'nin Şems el-Din Yavtaş kumandasında gönderdiği kuvvetlere mağlûp olarak hayatını kaybetti. Bu suretle bütün rakiplerini ortadan kaldırmağa muvaffak olan Şems el-Din el-İsfahanî tek başına devlete hâkim oldu. Bununla beraber onun bu diktatörlüğünden memnun olmayan bazı Emîrlere fırsat bekliyerek ancak iki sene sonra onu düşürmeğe muvaffak oldular<sup>6</sup>. Bu sıralarda Karakurum'dan Keykâvus'un veziri olan Şems el-Din Muhammed el-İsfahanî'nin azline dair bir yarlıkla avdet eden Rûkn el-Din Kılıç Arslan 646 da Sivas'da istiklâlini ilân etti.

Bu taht kavgaları 647 senesine kadar (yani 3 sene) sürdü. Bu durum karşısında Selçuklulu Emîrlere toplanarak, başta Celâleddin Karatay hem Selçuk tahtının şerefini korumak hem de Moğolları tatmin etmek gayesiyle. II. Keyhüsrev'in bu üç oğlunun birlikte saltanat sürmelerine karar verildi. Bu maksatla bu üç kardeş adına hutbe okunduğu gibi yukarıda örneklerini gördüğümüz sikkeler de basıldı. Tarihçi Ebu'l Faraç 646 senesi vuku'atında bu meseleye temas ederek şöyle diyor:

واتفقا على ان توزع البلاد على الاخوين فتكون قونية واقسرا وانقرة وانطالية  
وباقى الولايات الغربية لعز الدين . وقيساريه و سيواس و ملطية و ارزنكان و ارزن  
الروم وغيرها من الولايات الشرقية لركن الدين واقطعا لعلا الدين الاخ الصغير  
من الاملاك الخاصة ما يكفيه و ضربو السكة باسم الثلثة و كتبوا السلاطين الاعظم  
عز و ركن و علا<sup>7</sup>

Müverrihin bu mutalâası sikkenin üzerindeki ünvanlara uygun ise de gösterilen tarih doğru değildir. Çünkü bu 3 kardeş adına basılan en eski sikkenin tarihi 647 dir. Bu hale göre 3 kardeşin hükûmeti bir hakikattir. Bu da 647 (1249) da basılan müsterek sikkelerden<sup>8</sup> ve yine Tokat'ın ku-

<sup>5</sup> İbn Bibî, Aynı eser, s. 567 vd.

<sup>6</sup> İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 642, Osman Turan, Keykâvus II.

<sup>7</sup> Ebu'l - Faraç, Aynı eser, s. 451.

<sup>8</sup> İsmail Galib, Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiyye, Kostantiniye 1309, s. 65 vd.; Şerafeddin Erel, Nadir Birkaç Sikke, İstanbul 1963, s. 6; İ. ve C. Artuk İstanbul Arkeoloji Müzeleri teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, İstanbul 1971, s. LIV.

zeyinde Yeşil Irmak üzerinde muntazam kesme taşlarla yapılmış 151,5 metre uzunluğunda ve 7 metre genişliğe sahip köprü'nün üzerindeki 648 tarihli kitabeden anlamak mümkündür. Kitabede şunlar okunmaktadır: (Resim 1)

1. وفق لانشاء هذه القنطرة المباركة في ايام دولة السلاطين الاعاظم عز الدنيا والدين وركن الدنيا والدين وعلأ الدنيا والدين بنى السلطان غياث الدين كيخسرو بن السلطان علأ الدين كيقيباد
2. براهين امير المؤمنين اعز الله انصارهم وكان الموقف لهذه العمارة هو الامير الاسفهلار الكبير المويدمقبل ملك الامراء سيف الدولة والدين مفخر الخواص الامير الا
3. عظم بروانه حميد بن ابى القاسم ابن على الطوسى جده تغمدهم الله بغفرانه وقداس بنيتها على التقوا من الله عز وجل الواقع في خامس صفر في شهر سنة ثمان اربعين وستائة
4. وكان مصارها والواقف على عمارتها هو الامير المحتاج الى رحمة ربه الاعز الاخص الموقف المقبل بهاء الدين ضياء الاسلام
5. تاج الانام وحيد الملوك والسلاطين محمد بن الفرغ المعروف بابن الحكيم افاض الله توفيقه وسهل خيراته وضاعف اجلاله<sup>9</sup>

İşte bu sikke basımı 657 senesine kadar sürmüştür. Ala el-Din Keykubad'ın saltanata iştiraki yalnız isminin yazılması ile kalmıştır. 36,37 ve 38 numaralı sikkelerde 652 senesinde Rükñ el-Din Kılıç Arslan ile Ala el-Din Keykubad bir aralık kardeşleri İzzel-Din Keykâvus'dan ayrılmış ve ikisi müstereken Kayseri ve Sivas'da sikke basmışlardır<sup>10</sup>.

Günden güne Anadolu'da baskılarını artıran Moğollar Anadolu'ya elçiler göndererek, İzz el-Din Keykâvus'u Mengü-Kaan'a sadakat göstermesi

<sup>9</sup> Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 1331, No. 35, s. 642'de Halil Edhem merhum'un Anadolu'da İslâmî Kitabeler; Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, İstanbul 1927, s. 5; Répertoire Chronologique D'épigraphie Arabe, Tome onzième Le Caire Imprimé de L'Institut MCMXLII. s. 217 Köprü Kitabesinin 3. satırında gördüğümüz, Pervane Hamid b. Ebu'l Kasım ibn Ali el-Tusî üç kardeşler zamanında Pervanelik gibi Devletin en büyük mevkiinde bulunmuştu. İbn Bibî ve Aksarayî'de bu Zatın ismi geçmemektedir. Üç Kardeşler Hükümetinde ilk Pervane Ebubekir, son Pervane de Nizam el-Din Hurşid'dir. İşte Pervane Hamid'in bu iki zat arasında olması icapeder.

<sup>10</sup> İsmail Galib, Takvim-i Meskûkât-ı Selçukîyye, s. 68.



için bizzat kendisinin gelmesini ısrar ettiler. Bunun için 652 (1254) Senesinde yola çıkan İz el-Din Sivas'a geldiği zaman Karatay'ın ölüm haberini ve ümeranın, kardeşi Rükñ el-Din Kılıç Arslan'a saltanatı vermek istediklerini duydu. Bu durum karşısında alelacele Konya'ya döndü. Mengü-Kaan'a yazdığı mektupta Atabeği Celâleddin Karatay'ın öldüğünü, batı tarafındaki düşmanların baş kaldırdıklarından bahis ile, "Benim kadar Sultan olan kardeşim Ala el-Din'i gönderiyorum" diyerek onu kıymetli hediyelerle yola çıkarmıştı<sup>11</sup>.

Ala el-Din'e refakat eden Emîrlar yol boyunca onu veliahd tanıdıklarını ve tahta çıkarmak istediklerinden bahis ile kendilerine bir menfaat temin etmek istiyorlardı. Fakat Ala el-Din Keykubad Batuhan'a varmadan yolda öldü<sup>12</sup>. Ala el-Din'in ölümü 652 tarihindir. Binaenaleyh Galib Beyin Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiyye'sinde mahalli darbî olmayan 663 tarihli sikke bizce kalp olmalıdır, zira Genç Sultan bu tarihten çok zaman evvel ölmüştü. İşte bu müşterek saltanat uzun zaman devam etmedi. İki tarafa mensup taraftarların ihtirasları ve çevirdikleri entrikalar neticesinde iki kardeşin arası açıldı. Billhassa Sultan İzz el-Din Keykâvus'un huristiyân olan dayılarının saltanat işlerine müdahaleleri ve bir taht üzerinde kardeşi ile oturan Rükñ el-Din'e tahakküm etmeleri üzerine Kilârcı Başî Kemal'in tavsiyesiyle, kilâr uşaklarından birinin elbisesini giyerek Konya'dan Kayseri'ye geçerek orada müstakilen saltanatını ilân etti<sup>13</sup>.

Ala el-Din Keykubad'ın ölümünden sonra kesilmesine devam olunan müşterek sikkeler 657 senesine kadar gelmektedir. Konya'da bu tarihte basılan bu sikkenin ön yüzünde son Abbâsî Halifesi el-Musta'sım Billâh'ın ismi vardır. Halbuki Halifenin 656 da katledilmiş olduğunu biliyoruz. Binaenaleyh bu sikkede Halife isminin bulunmasını Selçukluların makam-ı hilâfete karşı olan sevgi ve hürmetlerine atfetmek lâzımdır. Nitekim 4.

<sup>11</sup> Ebu'l-Farac, Aynı eser, s. 461; İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 661, O. Turan, Keykubad II.

<sup>12</sup> Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, s. 6'da yolda öldü diyor. Kerim el-Din Mahmud Aksarayî vak'ayı başka türlü anlatıyor: Keykâvus ve Rükñ el-Din Ala el-Din Keykubad'ı yola çıkardıklarından pişman oldular, zira Ala el-Din Kaan ile görüşürse maksadına erişmek için ondan yarlıklar getireceğini ve saltanatın temamiyle kendisine bırakılacağını sezmiş hattâ bu yüzden sultanlık haklarını kaybedeceklerini düşünmüşlerdi. İki Kardeş vakit kaybetmeden genç sultanın lalası Muslih'i gizlice elde ederek onu birçok mal ve timarlarla kandırdılar. Hain Lala öldürücü bir zehir ile Sultanın canına kıydı. Kerim el-Din Mahmud Aksarayî, Müsameret ül-Ahbar, O. Turan neşri, T. Tarih Kurumu 1944, s. 39; F. N. Uzluk tercümesi, Ankara 1943, s. 135.

<sup>13</sup> İbn-i Bibî, Aynı eser, s. 609 vd.; İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 643, Prof. O. Turan Keykâvus II Maddesi.

Kılıç Arslan devrinde basılan sikkelerde iptida Halife'nin ismi koyulmuş, bilâhare bu isim (الامام المعصوم) a çevrilmiştir.

657 Tarihi bu üç kardeşin hep birlikte saltanat sürdüklerine delâlet etmez. Zaten Ala el-Din'in ölümü yukarıda söylediğimiz gibi iki kardeş arasındaki ahengi bozmuş ve hayatta kalan bu kardeşler Selçuk tahtında istikrar edemediklerinden ayrı ayrı sikke kesmeleri için zaman dahi bulamamışlardır.

Institut kurde de Paris

### III. KEYHÜSREV VE SAHTE SELÇUKLU SULTANI CİMİRİ ADINA KESİLEN SİKKELER

CEVRIYE ARTUK

İki önemli Selçuk Sikkesinden söz etmek istiyoruz:

1 — IV. Rükü el-Din Kılıç Arslan'ın oğlu III. Gıyas el-Din Keyhüsrev'e 663-682 (1264-1283) ait olup hususî bir kolleksiyonda bulunan bu altın sikkenin (Resim 1)

Ön yüzünde :



لااله الاالله محمد  
رسول الله ضرب  
هذه الدينار بمدينة  
قونية في سنة اسوسما

Arka yüzünde:



السلطان الاعظم  
غياث الدنيا والدين ابو  
الفتح كينخسرو بن  
قلج ارسلان برهان  
امير المؤمنين

Sikkenin ön yüzünde *رسول الله ضرب* den sonra gelen *هذا الدينار* yerine sikkegenin dikkatsizliği veya arapça kaideleri bilmeyişi yüzünden *هذه* yazılmıştır. Bu keyfiyet Anadolu Selçuklularının bilhassa son devir hükümdarlarının bazı dinarlarında görülmüştür. Bu sikkede III. Gıyas el-Din'in tevkiinde gördüğümüz *قونية* yazılmamıştır. *مدينة قونية* dan sonra gelen *اسوسما* erkam-ı divaniyede 671 demektir. *سنة* nin *ث* si yazılmamıştır.

Sikkenin arka yüzünde III. Keyhüsrev'in ünvanı *ابوالفتح غياث الدنيا والدين ابو* bir de bu ünvanlardan fazla olarak da *برهان امير المؤمنين* terkibi eklenmiştir.

Sikke sahibi Selçuklu Devletinin en karışık bir zamanında daha çocuk denilecek çağda, bir rivayete göre 2,5, bir rivayete göre dört ve diğer bir rivayete göre de altı yaşında iken Sultan ilân edilmiştir. Hattâ 3. Gıyas el-Din'in bazı tarihçiler 666 (1267)'da<sup>1</sup>, bazıları da 664 (1265) senesinde

<sup>1</sup> Ebu'l Fida, Tarih el-Muhtasar fi ahbar el-Beşer, İstanbul 1286, C. 4. s. 5; Müverrih Gregory Ebu'l Farac Tarihi, Çev. Ömer Rıza Doğrul, T. Tarih Kurumu, Ankara 1950, C. 2, s. 587 de 4 yaşında cülüs ettiğini; Ebu'l Fida'dan naklen Bertold Spuler, İran Moğulları Çev. Cemal Köprülü, T. Tarih Kurumu 1957, s. 65 de Rükü el-Din Muin el-Din

cülûs ettiğini<sup>2</sup>, bununla beraber Konya'da darbedilen 663 tarihli dinar ve dirhemlerine bakarak cülûsunu bu tarihte kabul etmek daha uygun ve yerinde olur kanaatindeyiz<sup>3</sup>.

Keyhüsrev'in bu cülûsu tabiatıyla Pervane'nin tensibi ve Moğolların emriyle yapıldı. Pervane Moğollarla olan irtibatını kuvvetlendirmek amacıyla 665 senesinde Keyhüsrev'in kız kardeşi Selçuk Hatunu (Hvând) Abaka'nın oğullarından Budist Argun'a nikâhlaşmağa karar vermişti. Aynı senede patlak veren Hatiroğlu ayaklanmasını basdırarak Hatiroğlu Şarafeddin'i öldürttü, görünüşte memleket bir huzura kavuşmuştu, fakat bütün ümera ve devlet ricali Pervane'nin teröründen kurtulmak için Mısır topraklarına iltica etmek zaruretinde kalıyorlardı. Nihayet 675 senesi Zilka'de ayının 10 nunda Elbistan Ovasında Baybars ordusu ile yapılan savaşta Abaka mağlûp oldu, Baybars'da Kayseri'ye girdi ve burada Muinel-Din Süleyman Pervane'yi beklemeğe başladı. Fakat Pervane Abaka'dan korkarak genç Sultanla Tokat'a geçmeği daha uygun buldu. Baybars Kayseri'de daha fazla durmayı münasip görmiyerek birkaç gün sonra ordusunu alarak Suriye'ye geçti. Abaka uğradığı bu hezimetin intikamını Anadolu halkından çıkardı (söylendiğine göre 200.000 kişi öldürttü). Elbistan savaşı sırasında Mısırlıların yaklaşmalarını Moğollara haber vermiyerek Baybars'a yaklaşması ve savaştan sonra Tokat'a kaçıp İlhan nezdine gelmemesinden dolayı Muin el-Din Pervane mes'ul tutularak 676 senesi Rebiülevvel ayında Aladağ'da idam edildi<sup>4</sup>.

Süleyman tarafından 1267-1268 tarihinde öldürülerek yerine 2,5 yaşındaki oğlu Gıyas el-Din Keyhüsrev'in tahta çıktığını ve Pervane'nin onun namına hükümet ettiğini; İbn-i Bibî ise Rûkn el-Din evvelâ zehirlenerek sonra keman kirışı ile boğduruldu ve devlet büyükleri Aksaray'dan Konya'ya döner dönmez henüz 2,5 yaşında babadan yetim kalan Sultan Gıyas el-Din Keyhüsrev'in tahta geçirildiğinden bahs eder. İbn-i Bibî, el-Evâmir el-Alâ'ie fi'l-Umûr el-Alâ'ie, T. Tarih Kurumu 1956, s. 650, Nşr. Adnan Erzi.

<sup>2</sup> Münecim-başı Gıyas el-Din Keyhüsrev III'ün 664 senesinde ve henüz 2,5 yaşında tahta geçtiğini, Münecim-başı Saha'if el-Ahbâr, İstanbul 1285 C. 2, s. 572; Kerim el-Din Aksarayî ise 664 senesinde henüz 6 yaşında olduğu halde Selçuk tahtına cülûs ettirdiklerini yazar, Kerim el-Din Aksarayî, Musâmeret el-Ahbâr, T. Tarih Kurumu, 1944, s. 87, Nşr. Osman Turan; İslâm Ansiklopedisi C. 6, s. 556, 557'de J. H. Kramers tarafından yazılan Muin el-Din Süleyman Pervane Maddesinde 1265 senesi Şubatında Rûkn el-Din boğdurulup henüz 2,5 yaşındaki oğlu Gıyas el-Din Keyhüsrev'in hükümdar ilân edildiğinden bahsedilmektedir.

<sup>3</sup> İsmail Galib, Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukîyye, Kostantiniye 1309, s. 81.

<sup>4</sup> Halil Edhem, Tarih-i Osmanî Encümen Mecmuası, sene 1333, Merzifon'da Muin el-Din Süleyman namına bir kitabe, s. 42. Halil Bey merhum'a göre Aladağ Sivas'ın doğusunda bulunan Köse dağla aynı olması muhtemeldir.

Müverrih Abdülhay İmad el-Hambeli ise Pervanenin 676 senesi Muharreminde öldürüldüğünden bahseder<sup>5</sup>.

2— Şimdi III. Keyhüsrev zamanında patlak veren ve Cimri lâkabı ile anılan Siyavuş ve sikkesinden bahs edelim:

Bu sikke İstanbul Arkeoloji Müzesinin İslâmî Sikke Kabinesinde ve 1166 numarada teşhir edilmektedir<sup>6</sup>. (Resim 2) 28 mm. kutrunda ve 8,70 gr. ağırlığında olan bu dinarın ön yüzünde, ortada ve bir daire içinde:

المنة لله



ضرب هذه الدينار بمدينة قونية في سنة ه سوسمائة

Arka yüzünde:



السلطان الاعظم  
علاء الدنيا والدين  
ابوالفتح سياوش  
بن كيكائوس

yazıları okunmaktadır. Bu altın sikkenin dirhemi Etnoğrafya Müzesi Müdürlüğünden Emekli ve Türk Tarih Kurumu Üyesi, merhum Osman F. Sağlam'ın koleksiyonunda bulunmakta idi. Bu koleksiyon bugün Yapı ve Kredi Bankası'na satılmış bulunmaktadır. Bu nadir sikke 1943 senesi Ağustos ayında Karaman'da Konya'lı bir buğday tüccarının eline geçmiş, O da bu sikkeyi Osman F. Sağlam'a satmış, sikke O. F. Sağlam tarafından da III. T. Tarih Kongresinde tebliğ edilmişti<sup>7</sup>. (Resim 3)

Sayın Müdürüm O. F. Sağlam'ı burada hürmetle anarım.

<sup>5</sup> Abd el-Hayy b. el-İmad el-Hanbeli, Şezerât el-zeheb fi-ahbâr min zeheb, Mısır 1351, C. V, s. 352.

<sup>6</sup> İ. Artuk - C. Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, İstanbul 1971, C. I, s. 380.

<sup>7</sup> III. Türk Tarih Kongresi Ankara 1948, s. 224'de şimdiki kadar görülmeyen Cimri Sikkesi; Aynı Sikke Belleten IX, Sayı 35 de neşr olunmuştur.

Sikkenin ön yüzünde :

المنة لله  
ضرب بمدينة  
قونية في هـ  
سوسمائة

Arka yüzünde:

السلطان الاعظم  
علاء الدنيا والدين  
ابوالفتح سياوش  
بن كيكائوس

Her iki sikkede gördüğümüz المنة الله evvelâ IV. Rûkn el-Din Kılıç Arslan'ın sikkelerinde kullanılmıştır<sup>8</sup>. Etraf yazısında ضرب kelimesinden sonra gelen هذا الدينار yerine هذه الدينار yazılmıştır. Nitekim Sayın Hüseyin Kocabaş'ın koleksiyonunda bulunan II. Keyhüsrev'in bir dinarında ضرب هذا الدينار yerine ضرب هذه الدينار, keza yukarıda bahsettiğimiz III. Keyhüsrev'in altınında da bu keyfiyet vardı. Bu bize sikkenin hattat veya hakkâkinin lâyıkı derecede arapça bilmeyişinden ileri geldiğini ifade etmektedir.

Sikkede görülen هـ şekli eski harflerde beş ve سو da divanî rakkamlarda yetmiş demektir. ستنة kelimesi de arapçada altı yüze tekabül eder. Yalnız Osman F. Sağlam'ın dirheminde gördüğümüz < şekli her hangi bir işaret olmayıp senedir. Kuyumcu Şerafeddin Erel'in elinde iken sonradan Yapı ve Kredi Bankasına satılan, 676 tarihli, 24 mm. kutruna 2,95 gr. ağırlığında, Konya'da basılmış olan gümüş sikkenin (Resim 4).

Ön yüzünde :

المنة لله  
ضرب بمدينة  
قونية في ستة  
وسبعين ستمائة

Arka yüzünde:

السلطان الاعظم  
علاء الدنيا والدين  
ابوالفتح سياوش  
بن كيكائوس<sup>9</sup>

İster altın ister gümüş dirheminde gördüğümüz elkap ve ünvanlar da şayan-ı dikkattir. Meselâ Müneccimbaşı ve İbn Bibî Siyavuş'un lâkabının Gıyas el-Din olduğunu yazıyorlar<sup>10</sup>. Anonim Selçuknameye göre lâkabı el-Melik el-Mes'uddur<sup>11</sup>. Yalnız Baybars'ın isim yerine sadece Alâ el-Din

<sup>8</sup> Ahmed Tevhid, Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul 1321, Kısım-i Rabi', s. 290.

<sup>9</sup> Şerafettin Erel, Nadir Birkaç Sikke, İstanbul 1963 s. 6.

<sup>10</sup> Müneccim-başı, aynı eser, C. III, s. 26; İbn-i Bibî, aynı eser, s. 690.

<sup>11</sup> Anonim Tarih Âl Selçuk, Nşr. Dr. F. Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 59.

ünvanını vermesi sikkemizi bir dereceye kadar te'yid etmektedir<sup>12</sup>. Bununla beraber bu kaynaklardan hiç birisi tam olarak Siyavuş'un ünvan ve lâkaplarından bahsetmemişlerdir. Cimri'nin ister dinarı ve ister dirhemleri bize ünvanının علا الدنيا والدين ابو الفتح ve tevkiinin de المنة لله olduğunu göstermektedir.

Bilindiği gibi 675 senesinde Anadolu Selçuklu Ülkesi bir taraftan İlhanlıların diğer taraftan Mısır Türk Memlûklarından el-Zâhir Rûkn el-Din Baybars'ın savaş sahası olmuş ve memleket yer yer karışıklık içinde kalmıştı. Hattâ Selçuklu Devleti Muin el-Din Pervane'nin tahakkümü altında idi. Gerek bunun tahakkümünden gerekse Moğollara karşı beslenen nefretten dolayı Anadolu'dan Mısır topraklarına sığınan bazı itibarlı kişiler Sultan Baybars'ı Anadolu'daki Moğol hâkimiyetini yıkmaya teşvik ettiler. Baybars Müslüman Anadolu Türklerinin Moğol boyunduruğundan kurtarmak için kendisine yardım edeceklerini düşünerek ümeranın bu teklifini kabul etti.

Yukarıda söylediğimiz gibi ordusu ile Anadolu'ya girerek 675 Zilka'de ayının 10. Cuma gününde Elbistan ovasında muhtelif Selçuk-Moğol ordusu ile yapılan savaşta Abaka'nın ordusu fena halde bozuldu. Baybars hiçbir mukavemete maruz kalmadan Kayseri'ye girdi.

Müverrih Şahap el-Din Ömerî olayı şöyle anlatmaktadır:

وكان من دخول الملك الظاهر ابى الفتح بيبرس البندقدارى الصالحى الى  
قنساريه ما هو مشهور وكسر عليها طائفة من رؤس التار ثم عاد ولم يقر له  
بها قرار بعد ان جلس على تحت ال سلجوق ولبس التاج وضرب باسمه الدينار  
والدرهم واستبشرت به اهل تلك الدار<sup>13</sup>

Pervane gizlice Sultanla mektuplaşıyor ve onu her fırsatta Anadolu seferine teşvik ediyordu. Hattâ Malatya'lı bir Süryani olan Grigoryos ebu'l Farac'ın kavline göre Baybars'ın Anadolu seferine çıkacağı hakkında Ermeni Kralı Leon Anadolu'daki Moğol ümerasına zamanında haber verdiği halde, Sultanın gelişini bekleyen Pervane ötedenberi sevmediği Ermeni Kralını her fırsatta yalancılıkla itham ediyor ve diğer tarafı oyaltıyordu<sup>14</sup>.

Sultan el-Melik el-Zâhir Rûkn el-Din Baybars kendisiyle gizlice mektuplaşan ve ikiyüzlü siyaset takipeden Pervane Muin el-Din Süleyman'ın

<sup>12</sup> Baybars Tarihi, İstanbul 1941, s. 90.

<sup>13</sup> Şihâb el-Din El-Ömerî, Mesâlik el-Ebsâr, Nşr. F. Taeschner, Leipzig 1929, s. 20

<sup>14</sup> Grigoryus. Ebu'l-Farac, Tarih Muhtasar el-Düvel, s. 501 vd.; Dr. Nejad Kaymaz, Pervane Muin el-Din Süleyman, Ankara Üniversitesi Basımevi 1970, s. 159.

hemen yanına gelip kendisine iltihak edeceğini umuyordu<sup>15</sup>. Fakat Pervane Abaka'nın şerrinden korktuğu için Keyhüsrev'in ailesini yanına alarak Tokat'a çekilmeği tercih etti. Sultan'da uzun zaman Kayseri'de kalmak istemediğinden 22 Zilka'de de ordusu ile buradan ayrılarak Suriye'ye döndü. Abaka uğradığı bu hezimetten o kadar münfail oldu ki Anadolu halkından yüzbinlerce müslümanı öldürmek suretiyle asabını teskin edebildi<sup>16</sup>.

Anadolu'nun bu karma karışık durumundan faydalanmak isteyenlerinden biri de Karaman Oğulları idi. Vaktiyle kendilerini hapsedmiş olmasından dolayı IV. Rükñ el-Din Kılıç Arslan ve oğluna karşı sönmez bir kin besleyen Mehmed Bey Baybars'ın Kayseri'ye kadar ilerlemesini sevinçle karşılamıştı. Baybars şehirde rehine olarak bıraktıkları Mehmed Beyin kardeşi Ali Bey'i serbest bıraktı. Karamanlılara tevki ve sancaklar vererek Lârende ve Ermenak'a gönderdi<sup>17</sup>.

Karaman Oğlu Mehmed Bêy Baybars'a baş vurarak hizmetine girdiğini bildirdi ise de Sultan'ın tekrar Anadolu'ya dönmeği reddetmesi üzerine taliini başka bir yoldan denemeği düşündü, bir meclisde, "Bizans İmparatoruna bir elçi gönderelim İstanbul'da pek perişan bir halde kalmış olan Sultan İz el-Din'in Şehzadelerinden birinin bize gönderilmesini iltimas edelim"<sup>18</sup>. Mehmed Beyin bu arzusunun vâkıf olan Sivaslı Taki isminde birisi (İbn Bibi bu adama Şakı de der) Cimri dediğimiz Siyavuş'u Karaman Oğlu Mehmed'in yanına getirerek Sultan İz el-Din Keykâvus'un oğlu Siyavuş olduğunu ve "Ben Kırım'da iken ondan yazı dersi almıştım" diyerek şahadet etmesi üzerine Karaman Oğlu Mehmed Bey Siyavuş'u yanına alarak Menteşe ve Eşref Oğullarıyla birleşerek naip Emin el-Din

<sup>15</sup> Mehmed Ragıp el-tabbah, İlâm el-Nubela bittarih Haleb el-Şehba, Haleb 1924, C. 2, s. 326.

<sup>16</sup> Ebu'l Fida, Tarih el-Muhtasar fî ahbar el-Beşer C. IV, s. 9 da Baybars'ın Kayseri'deki ikametinin 7 gün olduğunu, Halil Edhem, Kayseriye Şehri s. 100 de Sultan Baybars'ın 675 senesi Zilka'desinin 17 sinde Kayseriye'yi zaptettiğini ve Sultanın uzun müddet Kayseri'de kalmağı münasip görmiyerek 5,6 gün sonra ordusuyla Suriye'ye avdet ettiğini Grigoryus Ebu'l Farac, Tarih el-Muhtasar, s. 502 de Sultanın Kayseri civarında bulunan كنياد denilen yerde 15 gün kaldıktan sonra Kayseri'ye girdiğini; Mehmed Ragıp, aynı eser, C. 2, s. 327'de Baybars'ın Kayseri'de 7 gün kaldıktan sonra Zilka'de ayının 22 sinde buradan ayrıldığını bildirmektedirler.

<sup>17</sup> Baybars Tarihi, s. 88; İbn Şâkir el-Kutubî, Uyun el-Tevarih, Arapça Yazm. Köprülü Kütüp. No. 1121, XXI, Varak 55; İslâm Ansiklopedisi C. 6, Ş. Tekindağ, "Karamanlılar" Maddesi, s. 319.

<sup>18</sup> İbn-i Bibi, aynı eser, Ayasofya Kütüphanesi, No. 2985, Varak 690, F. Nafiz Uzluk tarafından tercüme edilen Müellifin Farisi muhtasar Selçuknamesi, Ankara 1941, s. 291 vd.



Mikael ve Emîr el-Sevahil Baha el-Din tarafından müdafaa edilen Konya üzerine yürüdü. Kendilerine civardaki çapulcuların da yer yer katılmasıyla kuvvetleri büyüdü<sup>19</sup>.

Karaman Oğlu Mehmed Bey Konyalıların kendisiyle işbirliği yapmalarını istedi. Naip Emin el-Din Mikael ve arkadaşları onun bu isteğini reddederek Şehri müdafaa hazırladılar. Mehmed ve beraberindekiler Konya'yı kuşattılar. Cimri ve yanındakiler 12 Mayıs 1277 (7 Zilhicce 675) Perşembe günü Konya'nın dışkale'sinin yakılan Atpazarı ve Çaşnigir Kapılarından şehre girerek saray, konak, çarşı ve hanları yağma ettiler<sup>20</sup>. Emin el-Din Mikael ve Emîr el-Sevahil Tokat'ta bulunan Pervane ile Sultan'ın yanına kaçarken Kaymaz kervansaray civarında tevkif edilerek<sup>21</sup> Mehmed Bey'in yanına götürüldü. Mehmed Bey Emin el-Din'e işkence yaptırdı. Sarığının arasında bir düğüm buldular. Bu düğüm çözülünce içinden muşambaya sarılı bir kâğıt parçası çıktı. Bu hazinelerin saklandığı yerlerin plânını gösteriyordu. Ellerini arkasından bağlayarak hazinelerin bulunduğu yerlere götürdüler. Malları kolaylıkla yerlerinden çıkarıp develere ve esterlere yükledikten sonra naibi ve Emîr el-Sevahil Baha el-Din ile birlikte öldürdüler<sup>22</sup>.

Konya'ya girmeğe muvaffak olan Karaman Oğlu Mehmed Bey, Konya halkını zorla Cimri'ye bi'at ettirmiş, 19 Mayıs 1277 (14 Zilhicce 675) Salı günü Padişah olarak başı üzerine sancak çekilmiş idi<sup>23</sup>.

Cimri'nin veziri sıfatı ile hareket eden Mehmed Bey de ilk icraat olmak üzere halktan 40 bin akçe barış vergisi adı ile bir para tarh etti. Karaman Oğlu Mehmed Bey her tarafa haberler göndererek bütün türkmenleri davet etmiş, divan toplantıları, tayin ve tevcihler yapmış, bu arada ünlü tarihî fermanını yayınlamıştır "Bugünden sonra divanda, dergâhda ve barigâhda, meclisde ve meydanda Türkçeden başka dil konuşulmayacaktır"<sup>24</sup>. Bu

<sup>19</sup> Yazıcı-Oğlu Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk, Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi No. 1390, Varak 503, Cimri'nin Siyavuş b. İz el-Din olduğunu iddia eden serserinin adı olmayup Selçuklu Hanedanına taraftar olan Müverrihlerin, Onun aleyhine kullandıkları müzeyyif bir sıfattır. Cimri kelimesi âdi, soysuz, türedi manalarına gelir. Prof. F. Köprülü, Türkiyat Mecmuası II, s. 500.

<sup>20</sup> İ. Hakkı Konyalı, Konya Tarihi, s. 216 da İbn-i Bibî'ye dayanarak Cimri'nin Şehre 676 senesi 10'nuncu Perşembe günü girdiğini bildiriyor; Dr. Nejat Kaymaz'ın verdiği tarih bizim sikkemize daha uymaktadır, Pervane Muin el-Din Süleyman, s. 173.

<sup>21</sup> Mevlânâ, Fihi Mafih, Abdülbâki Gölpınarlı tercümesi, s. 40 da Konya-Kayseri arasındaki konak noktalarından biri olarak gösterilmiştir.

<sup>22</sup> İbn-i Bibî, aynı eser, s. 692 vd.

<sup>23</sup> İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, Prof. Şerafeddin Yaltkaya tercümesi, s. 90.

<sup>24</sup> İbn-i Bibî, aynı eser s. 696; Belleten C. XXV, S. 97. T. Tarih Kurumu 1961, Ali Sevim, Cimri Olayı hakkında, s. 67; Edebiyat Fakültesi Tarihi Dergisi C. IX s. 13, İstanbul 1958, İ. Artuk, Sahte Selçuklu Sultanı Cimri, s. 156; Dr. Nejat Kaymaz, aynı eser, s. 173.

arada Cimri adına hutbe okunmuş ve sikke de basılmıştır. Kerim el-Din Mahmud Aksarayî bu olaydan bahsederken şöyle diyor:

وچون دیو دون بر تخت سلیمانی نشت و خطبه بنام او خواندند و سکه بنام  
آن سکه زدند

Yani: "Alçak bir şeytan Süleyman tahtına oturdu"<sup>25</sup>.

Karaman Oğlu Mehmed Bey Cimri'nin mevkiini kuvvetlendirmek gayesiyle kendisine IV. Rükü el-Din Kılıç Arslan'ın kızını almak teşebbüsünde bulundu. Kızın annesi Gazaliye Hatun cihaz düzmek bahanesiyle 4 ay mühletle bu teklifi kabul etti. Bu esnada Karaman Oğlunun harakâtını takip etmekte bulunan Sahip Ata, Karahisar-ı Devle'de askerlerini toplamış, Germiyan Türkmenlerini de para ile tutarak Konya'ya hareket ettiklerini işiten Mehmed Bey Cimri ve Türkmenlerini yanına alarak, Akşehir tarafında onlara karşı çıkmıştı. O, Altıntaş köyüne geldiği zaman Sahip Fahr el-Din Oğullarının Kozağacı denilen<sup>26</sup> yerde konakladıklarını gördü. Değirmençay isimli bir yerde iki taraf arasında savaş başladı. Savaşta Sahip Fahr el-Din'in büyük Oğlu Tac el-Din Hüseyin ile Karaman Oğlu Mehmed arasında büyük bir çarpışma oldu. Karaman Oğlu Mehmed Bey'in attığı bir mızrak darbesiyle atından suya düşen Tac el-Din Hüseyin'in arkasından gelen Türkmenler başını bedeninden ayırdılar<sup>27</sup>. Ordusu ve bilhassa Germiyan Türkmenleri yardım edecekleri yerde firar ettiler. Aynı günde Fahr el-Din Ali'nin diğer oğlu Nusret el-Din Hasan'da öldürüldü (21 Zilhicce 675 = 26 Mayıs 1277)<sup>28</sup>. Bu olaydan sonra Karaman Oğlu Mehmed Bey Sahip Fahr el-Din Oğullarının iktası olan Karahisar-ı Devle üzerine yürümüşse de hiçbir muvaffakiyyet gösterememiştir. 675 senesi 1277 Haziranın ilk günlerinde tekrar Konya'ya avdet eden Karaman Oğlu Abaka Hanın Anadolu'ya geldiğini ve Şehzade Kongurtayı Akşehir'de başkaldıran Kızıl Hamid üzerine gönderdiği ve Kızıl Hamid'i ele geçirdiğini bundan sonra III. Gıyas el-Din Keyhusrev Sahip Fahr el-Din Moğol-Selçuk müşterek Ordusuyla Konya üzerine hareket etmekte olduklarını haber alınca başkenti sür'atle bırakmak zorunda kaldı. Müşterek Selçuk Moğol ordusu Larende yakınlarına gelmiş ve asi Türkmenlerin büyük bir kısmı esir edilmiş, bu arada pek çok davar sürüleri ele geçirilmişti. Bu ilk

<sup>25</sup> Kerim el-Din Mahmud Aksarayî, Musameret el-Ahbâr, s. 124.

<sup>26</sup> Sivrihisar'a bağlı bir Bucak'dır.

<sup>27</sup> İbn-i Bibî, aynı eser, F. Nafiz Uzluk, s. 295; Tarih-i Osmanî Encümen Mecmuası, İstanbul 1326, Cüz III'de Ahmed Tevhid Beyin Rum Selçuk Devleti inkırazı ile teşekkül eden Tevaif-i Mülûk, s. 195-196; Dr. Nejat Kaymaz, aynı eser, s. 173.

<sup>28</sup> M. Ferid ve M. M. Koman, Selçuk Veziri Sahip Ata ile oğullarının Hayat ve Eserleri, İstanbul 1934, s. 58, 59; İbrahim Hakkı Konyalı, Konya Tarihi, s. 725.

muvaffakiyetten sonra Sahip Cüveyni Kazova kışlağına gitmek üzere buradan ayrılmış Sultan Keyhüsrev ve veziri Sahip Fahr el-Din bir kısım Moğol askerleri ile Konya taraflarına hareket etmişlerdi. Fakat Mehmed Bey ve yanındakiler Sahip Cüveyni'nin bir kısım askerle ayrılıp gittiğini öğrenen Karaman Oğlu ve Cimri yeniden Konya'ya girmek istedilerse de<sup>29</sup> Konya Kadısı Ebu Sena Sarac el-Din Mahmud Urmevi'nin himmetiyle halk asileri şehre sokmamış ve bizzat kal'aya çıkararak Türkmenlere karşı ok bile atmıştı<sup>30</sup>.

Asi kuvvetleri takip amacını güden Selçuklu ordusu Mut ovasına geldiği vakit, Asilerin hareketini yakından kollamak için ileriye 50 Moğol ve 50 Türkmen askerinden müteşekkil yüz kişilik bir kuvvet "ileri karakol" vazifesini görmek için çıkarılmıştı. Bu karakol o esnada bir tepe üzerinden Selçuklu ordusunu keşfe uğraşan Karaman Oğlu Mehmed iki kardeşi ve amcasının oğlu ile cesaretlerine güvendiği birkaç kişiyi göreyerek takip ettiler. Takip sırasında bir geçide sıkışan Karaman Oğlu Mehmed Bey ve kardeşine birer ok isabet ederek yere serildiler. Bu takipden kurtulmağa çalışan diğer kardeşi ve amcasının oğlu aynı akıbete uğradı.

Ölüleri teşhis edilen Mehmed Bey, Tanu ve Zekeriya isimindeki iki kardeşiyle amcazadesinin başları kesilerek Sultan ve Sahip Ata'ya götürüldü<sup>31</sup>.

Mehmed Beyin ortadan kalkmasıyle iş bitmemişti, zira Karaman Oğlu Mehmed Bey sayesinde Karahisar-ı Devle'de bulunan Cimri Ankara'dan itibaren batı Anadolu Bölgesine sahip olmuş ve buralarda mutlak bir hükümdar gibi saltanat sürdürdüğünden basılan sikkelerinde ابو الفتح ünvanını almış olması gayet tabii idi. Bu sıralarda Diyarbekir'den Ankara'ya kadar olan sahada Moğolların yardımı ile nüfuzunu te'sise muvaffak olan Gıyas el-Din Keyhüsrev Sahip Fahr el-Din ile birlikte Ankara'dan gelerek harekât için bir ay içinde mükemmelen hazırlanıyor ve nihayet 676 Senesi Muharrem'in 7. Perşembe günü iki namaz vakti aralığında birdenbire askerler arasında asi kuvvetlerin görüldüğü haberi yayılıyor. Bunun üzerine Selçuklu kuvvetler derhal silâhlarını alarak yürüdü. İki ordu karşı karşıya geldiği zaman ilk hamleyi asiler yaptı<sup>32</sup>. Fakat Azd el-Din Muhammed

<sup>29</sup> Bellefen C. XXV, S. 97, T. Tarih Kurumu 1961, Ali Sevim, aynı yazı, s. 68.

<sup>30</sup> İbn-i Bibi, Farsca Muhtasar Selçuknamesi, Çev. F. Nafiz Uzluk, s. 296.

<sup>31</sup> İbn-i Bibi, Uzluk tercümesi, s. 298; Ahmed Tevhid, Tarih-i Osmani Encümen Mecmuası, İstanbul 1326, Cüz 3; Anonim Tarih Âl Selçuk, Ankara 1952, s. 62; Reşid el-Din ise ormanlarda saklanan Mehmed Bey'in ormanlarla beraber yakıldığını bildiriyor, Cami el-Tevarih (Nşr K. John) 33; J. V. Hammer, Geschichte der İlhané, Darmstadt 1842, s. 298.

<sup>32</sup> İbn-i Bibi, aynı eser, Nşr, Adnan Erzi, s. 727 aynı eser, F. Nafiz Uzluk tercümesi, s. 299.

b. Süleyman el-Tuğrai, Bedr el-Din İbrahim b. Hoteni ve Alem el-Din Kaiser gibi Emîrlerin kahramanca mukavemetleri sayesinde asilerin büyük bir kısmı yok edilmiş ve bir çok ta mal ele geçirilmişti. Cimri o gece Germiyanlı Hüsam el-Din b. Alişir'in maiyyeti düzme Selçuklu Sultanını ayağına geçirdiği kızıl edik dediğimiz kırmızı çizmeden teşhis ederek yakalamağa muvaffak oluyorlar, Sultan'ın huzuruna getirildiği zaman saçma sapan birtakım uygunsuz lakırdılar sarfetmişti. Biraz sonra Sultanın emriyle derisi yüzölüp içine saman doldurularak şehir ve kasabalarda gezdirdiler<sup>33</sup>. Bundan sonra Cimri'nin cesedi Larende Kapısı (Deli Kapı)<sup>34</sup> üstüne asılarak teşhir edilmiştir<sup>35</sup>.

Yukarıda bahsettiğimiz 676 tarihli Cimri dirhemi bize, Cimri'nin saltanatının 675 den 676 senesine kadar sürdüğünü göstermektedir.

Institut kurde de Paris

<sup>33</sup> Aksarayî, aynı eser Ankara 1944, s. 132; Ahmed Tevhid Tarih-i Osmani Encümen Mecmuası, İstanbul 1327, Cüz 8'de Kütahya Germiyan Beyleri adlı yazısında Germiyanlı Alişir Oğlunun maiyyeti tarafından tevkif edildiğini ve bunun Alişir Oğlu Ya'kub'un olması zannı galiptir denilmektedir; Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, s. 27 de, Topkapısaray Revan Kütüphanesi 1390 numarada kayıtlı bulunan Yazıcı-zâde Ali'nin Selçuknamesine atfen Germiyanlı Alişir'in oğlu Hüsam el-Din'in maiyyeti tarafından tevkif edildiğini bildirmektedir.

<sup>34</sup> Sahip Ata Camiinin tam karşısına rastlamaktadır.

<sup>35</sup> İbrahim H. Konyalı, Konya Tarihi, s. 149.

# SELÇUKLULAR DEVRİNDE ANADOLU'DA TÜRK EDEBİYATININ BAŞLAMASI VE TÜRKÇE YAZAN ŞAİRLER

Prof. Dr. HASİBE MAZIOĞLU

Anadolu'da Türkçe yazılı edebiyat Selçuklular devrinde başlamıştır. Bugün elimizde bulunan en eski metinler 13. yüzyıldan öteye gitmez. 12. yüzyılın ilk yarısı Bizanslılar ve Haçlılar ile yapılan savaşlarla geçtiğinden ilk devirlerde yazılı bir edebiyatın meydana gelmesi pek düşünülemez. Ancak, 12. yüzyılın ikinci yarısından sonra Eski Anadolu Türkçesi ile bir takım metinlerin yazılmış olması muhtemeldir.

1071 Malazgirt zaferinden sonra doğudan birbiri ardısıra gelen Oğuz kitlelerine Anadolu'nun kapıları açılınca Oğuz boyları "dârü'l-cihâd" saydıkları Anadolu'yu Türkleştirmek ve müslümanlaştırmak için dinden aldıkları güçle savaşırılar. Türkmen denilen bu Oğuzlar'ın bir kısmı yeni yurtlarında şehirlerde yerleşmişler, çoğu ise Anadolu'nun ıssız topraklarında yeni köyler kurmuşlar, ya da göçebe hayatını sürdürmüşlerdir. Anadolu'ya gelen bu Oğuzlardan çoğunun zaten göçebe Türkmenler olduğu, bir kısmının ise daha önce Orta Asya'da Seyhun kıyılarındaki şehirlerde ve köylerde ticaretle, zanaatle ve çiftçilikle uğraştıkları bilinmektedir<sup>1</sup>.

Anadolu'nun fethi ve müslümanlaştırılması için savaşan alp-erenlerin ve gazilerin gösterdikleri kahramanlıklarla Anadolu daha 12. yüzyılda Türklerin dîni menkabevî destan edebiyatı geleneklerini sürdürdükleri uygun ortam olmuştur. Bizanslılara karşı savaşmış Müslüman bir Arap kahramanı olduğu ileri sürülen Battal Gazi'nin hatırası etrafında meydana getirilen Battal-nâme Anadolu'nun fethi sırasında Türk gazilerini gayrete getirmek için yaratılmıştır. Yine bu devirde, Danişmend Ahmet Gazi'nin kahramanlıklarının menkabe ile karışık olarak anlatıldığı Dânişmend-nâme de Anadolu'da bu devirde yaratılmış bir destandır. Battal-nâmenin metni daha 13. yüzyılda tesbit edildiği gibi, 643/1245'de II. İzzeddin Keykâvus'un emriyle Münş-i Sultanî Melik İbn Ulâ'nın Dânişmend-nâme'yi "esah rivâyât üzre tasnif" ettiği bilinmekte ise de bu metin elde yoktur. Daha sonra II. Murat'ın emriyle Tokat dizdarı

<sup>1</sup> Faruk Sümer, Oğuzlar, 1967, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Yayınları, s. 39, 41; aynı yazar, Yunus Emre Semineri, Bildiriler, Akbank Yayınları, 1971, s. 254.

Arif Ali Dânişmend-nâme'yi manzum ve mensur olarak yeniden yazmıştır. Böylece millî geleneklerine çok bağlı olan Oğuzlar yani Türkmenler Ortasya'da yaratmış oldukları destan geleneğini Anadolu'da da sürdürmüşlerdir. Fetih sırasında orduda savaşıyor, sonradan da köy köy dolaşarak destanlar, şiirler okuyan, halk hikâyeleri anlatan ozanların yarattığı sözlü edebiyat<sup>2</sup> Anadolu'nun ilk devirlerinde halkın bedîi ihtiyacını karşılamıştır. 13. yüzyılda yazılı olarak tesbit edilen Battal-nâme ve Dânişmend-nâme'den başka yine Anadolu'nun fetih yılları sırasında yaratılmış olan Dede Korkut hikâyeleri millî edebiyat geleneğinin Türk halkı arasında kuvvetle yaşadığını göstermektedir. 12. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların Dânişmendliklere son vererek Anadolu'da Türk birliğini sağlamaları ile II. Kılıç Aslan'ın (1156-1192) 1176'da Bizanslılara karşı kazanmış olduğu zaferden sonra Selçuklu devleti iyice kuvvetlenmiştir. Ticaret geliştirilmiş, ekonomik durum düzelmiş, şehir hayatında ilerleme olmuştur. Şehirlerde medreseler açılmış, kütüphaneler kurulmuştur. Yapılan imaretler, darüşşifalar, hanlar, hamamlarla sosyal hayat gelişmiş ve yükselmiştir. Anadolu'ya gelerek büyük şehirlerde ticaretle uğraşan İranlıların sayıları da oldukça çoktur. Bu yıllarda —aşağı yukarı 1176-1236 yılları arası— Anadolu en parlak devrini yaşamıştır. Anadolu'da ilim ve edebî faaliyet de bu devirlerde başlar. Ancak bu faaliyet Türk diliyle değil, Arapça ve Farsça olarak yapılmaktadır. Bu devir Selçuk sultanlarının ve şehzadelerinin hepsi okumuş, Arapça, Farsça bilen aydın kişilerdi. İçlerinde şiir yazanlar da vardır. İlim ve sanata karşı büyük ilgi duydukları âlim ve sanatkârlara çok saygı gösterdikleri için İslâm dünyasının her tarafından âlimler, mutasavvıflar ve sanatkârlar Anadolu'ya gelmişler, ilmî ve edebî çalışmalarını Anadolu'da rahatça sürdürmüşler, Selçuklu sultanları ve şehzadeleri adına değerli eserleri yazmışlardır. İlmin ve edebiyatın gelişmesinde rolü olanlardan II. Kılıç Arslan aydın, serbest düşünceli, fikir hürriyeti olan bir sultandır. Bundan dolayı kendisini itikadsız sayanlar olmuştur. Salahüddin-i Eyyubî tarafından felsefî fikirlerinden dolayı katledilmiş (1191) olan tanınmış Filozof Şahabüddin-i Sühreverdi (Maktul) Anadolu'ya geldiğinde II. Kılıç Arslan ile şehzadesi Nıksar emiri Berkiyaruk kendisine büyük saygı göstermişler, onun yaymaya çalıştığı işrâkiyûn felsefesi ile yakından ilgilenmişlerdir. Sühreverdi Pertev-nâme adlı eserini aydın ve şair bir şehzade olan Berkiyaruk adına yazmıştır. Gerek II. Kılıç Aslan gerekse şehzadeleri Berkiyaruk, Rüknüddin Şah ve Sivas valisi Kutbüddin Melik Şah Gıyaseddin Keyhüsrev adına Arapça ve Farsça olarak

<sup>2</sup> Fuat Köprülü, *Saz Şairleri*, 1930, s. 9.

Fuat Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 1966, s. 209.

pek çok eserler yazılmıştır<sup>3</sup>. Rüknüddin Süleyman Şah (1196-1203) da aydın, bilgili, felsefeye meraklı bir sultandır. Bu da babası ve kardeşi Berkiyaruk gibi Sühreverdi'nin işrâkiyün felsefesine ilgi göstermişti. Tanınmış İran şairi Zahir-i Faryâbî'nin sunduğu kasideye iki bin altın ile pek çok hediyeler vermiştir. II. Kılıç Aslan'ın Küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev (1204-1210) anadili Türkçe'den başka Farsça, Arapça, Rumca ve İtalyanca bilirmiş. Gıyaseddin Keyhüsrev Farsça şiirler de yazmıştır<sup>4</sup>. Abbasi halifesi Nasır Lidinillah'ın "Sultan-ı Galib" ünvanını verdiği ve fütüvvet şalvarı gönderdiği I. İzzüddin Keykâvus (1210-1219) da bilgili ve şair bir sultan olup ilim ve edebiyatın gelişmesinde büyük yardımı olmuştur. Musul'da bulunan Emîr Hüsamüddin Sâlâr'ın kızının kendisi için yazdığı 72 beyitlik kasideye yüz kızıl altın ile değerli hediyeler vermiştir. Âlim ve şair Burhaneddin Anevî 618/1211'de Farsça ile yazdığı Enîsü'lkulüb adlı Selçuk tarihini I. İzzüddin Keykâvus'a sunmuştur.

Anadolu Selçukluları en parlak devrini I. Alaüddin Keykubad'ın sultanlığı zamanında (1219-1236) yaşamıştır. I. Alaüddin şair, ressam, ve usta bir oymacıdır. Okumayı sever, ilmî sohbetlerden hoşlanır, Gazâlî'nin Kimyâ-yı Saâdet'i ile Nizâmülmülk'ün Siyâset-nâmesini elinden bırakmamış. Bu devirde ilim ve edebiyat en yüksek seviyesine ulaşmış, vahdet-i vücûd felsefesi özellikle bu devirde Anadolu'da çok yayılmıştır. Büyük panteist Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî Konya, Kayseri ve Sivas'ta bir süre oturarak düşüncelerini aydınlar arasında yaymıştır. Muhyiddin-i Arabî'nin vahdet-i vucut felsefesini yaymakla tanınmış olan üvey oğlu Sadrüddin-i Konevî, Kayseri ve Sivas'ta yaşayan Mîrsadu'l-ibâd adlı eserin yazarı Necmüddin-i Dâye gibi mutasavvıflarla bilhassa Mevlânâ Celâlüddin-i Rûmî etrafına toplanan her sınıftan ve her milletten müritlerine tasavvufu şairane bir Farsça ile anlatmıştır. Bütün bu mutasavvıflar tasavvufu Anadolu'da aydınlar arasında iyice yerleştirmişlerdir.

13. yüzyılın ortalarında Anadolu Selçuklu Devleti zayıflamağa başlamıştır. Taht kavgalarının ve Moğol istilâsının yarattığı siyasal ve ekonomik sarsıntılar ve güçlükler yanında Moğolların yaptıkları zulüm herkesi canından bezdirmiş, halk huzur ve teselliye tekkelerin ve zaviyelerin manevî havasında bulmaya çalışmıştır. Şehirlerde yaşayarak ticaret ve zanaatle uğraşan Türk halkı ahi denilen reislerinin idaresinde teşkilâtlanmışlar, herhangi bir hücumu karşı şehirlerini korudukları gibi fütüvveti etkileyen

<sup>3</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, XII ve XIII. asırlarda Anadolu'da fikir hareketleri ile içtimaî müesseselere bir bakış, III. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, TTK, 1948.

<sup>4</sup> Gıyaseddin Keyhüsrev'in çok saygı göstermiş olduğu Malatyalı Şeyh Meccüddin İshak'a yazdığı Farsca şiir için bak: İbni Bibî, El-Evâmiru'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye 1956, TTK Baskısı. s. 81.

tasavvuf düşüncesinin şehirli Türkler arasında yayılıp yerleşmesine yardım etmişlerdir.

Gerek şehirlerde ve köylerde yerleşik olarak yaşayan, gerekse yerleşmemiş göçebe Türkmenler millî geleneklerine ve dinî inançlarına sıkı sıkıya bağlıdırlar. Büyük sofilerin Arapça ve Farsça olarak yaptıkları tasavvuf propogandasının bu büyük Türk topluluğu üzerinde bir etkisi olmamıştır. Doğudan gelerek Ahmet Yesevî'nin zâhidane fikirlerini telkin eden dervişlerle Şamanizm'in kalıntılarını taşıyan ve şeriata aykırı bazı inançlar besleyen şiî-bâtınî topluluklar kendi inançlarını okuma yazma bilimeyen Türk halkı arasında yaymışlardır. Bu şiî-bâtınî inançlar özellikle göçebe Türkmenler arasında yayılmıştır. Babaîler, Haydarîler, Kalenderiler gibi adlar taşıyan bâtinî topluluklar üzerinde velilerin özellikle Horasanlı Hacı Bektaş-ı Velî'nin büyük etkisi olmuştur. Bunlardan Babaîler 1239'da Selçuklu Devletine karşı ayaklanacak kadar büyük bir kuvvet haline gelmişlerdir.

Millî geleneklerine bağlı olan Türkmenler Selçuklu aydınlarının İran dil ve edebiyatına karşı gösterdikleri rağbetten memnun değillerdir. Selçuklu sultanlarının Moğollara ödedikleri ağır vergiler de bunlardan çıkmaktadır. Bu sebeple Türkmenler Selçuklu devletine ve Moğollara karşı her fırsatta baş kaldırmışlar ve direnmişlerdir. Selçuklu devletine karşı daima Türkmenlere dayanmış olan Karamanoğullarından Mehmet Bey 676/1277'de Konya'yı alarak Selçuklu tahtına Siyavuş'u (Cimri) oturttuğunda, bundan böyle dargâhta, bargâhta, çarşı ve meydanda Türkçe'den başka dilin konuşulmaması için ferman çıkmıştır. Selçuklu sultanı III. Gıyaseddin Konya'yı yeniden ele geçirince Selçuklu sarayında eski gidişat yine sürdürülmüştür. 676/1277'den sonra yazılmış olan eserlerden bunu anlamak mümkündür. Türkçenin ilim ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsça karşısında üstünlük kazanması ancak Beylikler Devrinde olmuştur.

Medreselerde İslâmî ilimleri öğrenerek gittikçe sayıları artan Türk aydınları Farsça bilmeyen Türk halkına kendi dilleriyle hitap etmek, onlara dini ve tasavvufu Türkçe olarak öğretmek gereğini duymuşlardır. Böylece Anadolu'da Türkçe olarak yazılı bir din ve tasavvuf edebiyatı doğmuştur. Bu din ve tasavvuf edebiyatının bugün için bilinen ilk temsilcileri Ahmet Fakih, Şeyyat Hamza, Sultan Veled ve Yunus Emre'dir. Yine Selçuklular devrinde yetişmiş olan Hoca Dehhanî ise, Anadolu'da din dışı divan şiirini başlatan şairdir. Bugün bu şairlere ait elimizde bulunan metinlerden başka Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini taşımakla beraber dil bakımından karışık bir durum gösteren iki yazılı metin daha vardır. Bunlardan birisi 630/1232'de hece vezniyle ve dördlüklerle yazılmış olan Ali adlı şairin Kıssa-i Yusuf hikâyesidir. Eser önce Mahmut adlı birisi tarafından Kırım Türkçesiyle yazılmış, bu



metni Haliloğlu Ali, Oğuz Türkçesine çevirmiştir<sup>5</sup>. Eserin nerede yazıldığı belli değildir. Genellikle Eski Anadolu' dil özelliklerini taşıdığı için Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u Eski Anadolu Türkçesinin ilk eserlerinden sayılır<sup>6</sup>.

Yine Eski Anadolu Türkçesi metni olduğu kabul edilen ve 703'te istinsah edilmiş nüshasından H. 600/M. 13. yüzyıl içerisinde yazıldığı muhakkak olan Behçetü'l-Hadâyık<sup>7</sup> adlı dinî ahlâkî büyük mensur eser de dil bakımından karışık bir durum göstermektedir. Dil özellikleri Doğu Türkçesiyle karışık olan bu iki eserin nerede yazıldığı bilinmemekle beraber bunlar Selçuklular devri Oğuz Türkçesiyle yazılmışlardır. Bu eserlerin dilindeki karışıklığın nedeni Anadolu'ya Oğuz boyları ile birlikte sayıları az da olsa Ortaasya'dan başka Türk boylarının da gelmeleri ve Oğuz Türklerinin henüz bir yazı dili geleneği olmadığı için sürekli göçlerle münasebetleri devam eden Doğu Türkçesinin yazı dilini kullanmış olmaları yüzündendir. Selçuklular devrinde Anadolu şairi Şeyyad Hamza'nın, hattâ 14. yüzyılda Kadı Burhaneddin'in Doğu Türkçesiyle şiirler yazmış olmalarını Doğu Türkçesiyle olan bu devamlı münasebete bağlamanın doğru olacağı kanısındayım.

Selçuklular devrinde Anadolu'da yazıldığı halde elimizde bulunmayan Türkçe eserlerde vardır. Gülşehri'nin Mantukut't-tayr'ında haber verdiği ve acemice yazılmış olduğunu söylediği manzum Şeyh Sa'an Kıssası<sup>8</sup> ile Şeyyad İsa'nın Salsal-nâme<sup>9</sup> adlı dinî kahramanlık hikâyesinin Selçuklular devrinde Anadolu'da yazılmış olduğu bilinmekle beraber bu eserler bugün elimizde yoktur.

Selçuklular devrinde Türkçe şiirler yazmış olan şairler hakkında şüara tezkirelerinde herhangi bir bilgi verilmecz. 16. yüzyılda yazılmış ilk şüara tezkireleri olan Sehi (yazılışı: 947/1540) ile Latîfi (yazılışı: 953/1546) de hiç bilgi yoktur. Çünkü tezkireler Anadolu'da şiir ve edebiyatı Osmanlılarla başlatırlar. Sultan Osman ile Orhan'ı bile şair yapma çabasını gösteren tezkireciler Yıldırım Bayezit devrinde yaşamış olan Niyazi-i Kadim'den en eski şair olarak bahsederler. Hece vezni ile şiir yazarları şair saymadık-

<sup>5</sup> İsmail Hikmet Ertaylan, Türk Dilinde en eski Yusuf ve Züleyha, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. III., sayı 1-2.

<sup>6</sup> Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, 1963, Ankara, s. 98-99.

<sup>7</sup> Bursa Genel Kitaplığı, No.: 5; Fatih Kütüphanesi İbrahim Efendi Kısmı, No.: 354, Eser hakkında Bak. İsmail Hikmet Ertaylan, Eski Bir Türk Dili Yadigarı, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. VI.

S. Buluç, Behçetü'l-Hadâik'ten örnekler, aynı dergi, C. VII, sayı 1-2, s. 17-244.

<sup>8</sup> Gülşehri, Mantukut't-tayr, Tıpkıbasım, TDK, 1957, s. 51.

<sup>9</sup> Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 1928, s. 298.

larından 16.yüzyılda halk arasında şiirleri bütün canlılığıyla yaşayan Yunus Emre'yi bile —şiirlerinin çoğu hece vezniyle olduğu için— tezkirelerine almamışlardır. İçlerinden yalnız Aşık Çelebi (yazılışı: 974/1566) kadirşinâlık göstererek tezkiresinde Yunus'tan bahsetmiştir.

Selçuklular devrinde 13. yüzyılda Anadolu'da yaşamış olan şairler üzerinde kısaca duralım:

*Ahmet Fakih*: Selçuklular devrinde Anadolu'da yaşamış ve Eski Anadolu Türkçesiyle şiirler yazmış en eski şairdir. Osmanlı devrinde yazılmış tezkirelerle diğer biyografik eserlerin hiç birisinde bahsedilmeyen Ahmet Fakih'in Eğridirli Hacı Kemal (öl. 918/1512) in Câmî'u'n-nezâir'inde bulunan bir manzumesi Fuat Köprülü'nün dikkatini çekmiş, yaptığı araştırmalar sonunda topladığı bilgileri yayınlamak üzere Anadolu Selçuklu devrinin bu en eski şairinin ilim âlemine tanıtmıştır<sup>10</sup>. Yunus Emre'nin bir şiirinde<sup>11</sup>:

Fakih Ahmet Kutbuddin Sultan Seyyid Necmüddin  
Mevlânâ Celâlüddin ol kutb-ı cihan kanı

demesinden adının Kutbüddin Ahmet olduğu anlaşılıyor. Onun hakkında en geniş bilgiyi Eflâkî'nin Menâkıbu'l-Ârifin'inde buluyoruz. Eflâkî'nin Menâkip'te verdiği bilgiye göre saf yürekli bir Türk olan Ahmet Fakih Konyalıdır. Mevlânâ'nın babası sultânu'l-ulemâ Bahâüddin Veled'in müridi olup, ondan fıkıh okuyarak eşsiz bir bilgin olmuştur. Hocasının manevî feyzi ile kendisine öyle bir hal gelmişti ki cezbeye kapılarak bütün kitaplarını yakıp dağlara kaçırmıştı. Yıllarca dağlarda dolaştıktan sonra, Hocası Bahaüddin Veled'in ölümü üzerine (H. 628/1230) Konya'ya dönerek Dervâze-i Ahmet denilen yerde yerleşmiş, tamamen cezbe halinde, şeriat ve tarikat âdabına uymadan yaşamıştır. Gösterdiği kerametlerle halk arasında büyük ün kazanmış, sultan saraylarına hiç çekinmeden girip çıkmıştır. Henüz pek genç olan Mevlânâ'ya “yürüyen hazine” diyerek büyük saygı gösterir, Mevlânâ yoldan geçerken halkın da saygı göstermesi için bağırıp, çağırır. Menâkıbu'l-Ârifin'de Mevlânâ'nın Fakih için Şems-i Tebrizî'den daha geride, ancak kendisini kurtarabilecek bir sofi olduğu, Fakih'in ölümünde Mevlânâ'nın annesinin anlattığı fevkalâde

<sup>10</sup> Fuat Köprülü, *Anatolischen Dichter in der Seldschukenzeit*, II, Ahmed Faqih, *Körösi Csoma Archivum* II, Budapest, 1926, 20-38. (Makalenin Türkçesi: *Türk yurdu*, C. 4, No.: 22, 1926.

<sup>11</sup> Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre Divanı*, 1943, s. 111.

hal hakkında da bilgiler verilmiştir<sup>12</sup>. Ahmet Fakih Menakıbı'nda<sup>13</sup> ise Şairin Horasan'dan Konya'ya gelerek şehrin dışında yaptırdığı zaviyede yerleşen bir sofi olduğu yazılıdır. Bektaşî Vilâyet-nâmesi'nde<sup>14</sup> ve 15. yüzyılda Muhyiddin adlı şairin Hızır-nâme'de<sup>15</sup> Ahmet Fakih Anadolu'da yaşamış eski bir veli olarak gösterilmiştir. Kaynaklarda sözü edilen Fakih'in zaviyesi bugün ortada yoktur. Günümüzde Konya'nın batısında Ahmet Fakih Mahallesi diye adlandırılan semtte bulunan türbesi daha sonra yapılmıştır.

Eflâkî, Ahmet Fakih'in ölüm tarihini 618/1220 olarak vermiştir. Ancak bu tarih yine kendi verdiği bilgilerle çelişki halindedir. Türbesinin üzerinde Ahmet Fakih'in mezar taşı olduğu anlatılan kitabesindeki ölüm tarihinin de 618 olarak okunması<sup>16</sup> Elâkî'de verilen bilgilere uymaz. Çünkü hocası Bahaüddin Veled'in ölüm tarihi belli olup 628/1230'dur. Biz kitabedeki tarihin 628 okunması gerektiği kanısındayız<sup>17</sup>. 628 okunduğu takdirde de bu tarih yine Menâkıbu'l-Ârifin'de Fakih'in Bahâüddin Veled'in ölümünden sonra bir süre yaşamış olduğuna dair verilen bilgilerle pek uzlaşmamaktadır. Bu çelişkiler bir yana bırakılacak olursa Ahmet Fakih'in Mevlânâ'dan daha yaşlı olup 13. yüzyılın birinci yarısında yaşadığını kesinlikle söyleyebiliriz.

Ahmet Fakih'in Câmî'u'n-nezâir'de bulunan şiiri "Çarh-nâme-i Ahmed Fakih der bîvefâi-i Rûzgâr" başlığını taşıyan aruzla kaside biçiminde yazılmış bir manzumedir. Câmî'u'n-nezâir'de bulunan metin 83 beyittir. Köprülü manzumenin sonunun bulunduğu bir yaprağın kopmuş olduğunu, tahminen 100 beyit olması gerektiğine işaret etmiştir. Manzumede dünyanın faniliğinden, kıyamet gününün dehşetinden bahsedilir. Bu dünyada iken âhirete hazırlanmak gerektiği söylenir. Bunun için ibadet etmek, musibetlere sabr etmek, yoksulları yedirmek, alçak gönüllülükten ayrılmamak gibi dinî sofiyane telkinlerde bulunulur<sup>18</sup>.

Ahmet Fakih'in ikinci bir eseri son yıllarda elimize geçmiştir. Çarh-

<sup>12</sup> Tahsin Yazıcı, Menâkıbu'l-Arifin Tercümesi, İstanbul, 1953, s. 38-39, 401, 405-407.

<sup>13</sup> Menâkıb-i Ahmed Fakih, Konyalı Es'in özel kütüphanesindeki bir mecmuada bulunduğu hakkında bak: Mehmet Önder, Mevlânâ Şehri Konya, 2. baskı, 1971, s. 127.

<sup>14</sup> Rudolf Tschudi, Das Vilâyet-nâme des Hâdchim Sultan, Berlin, 1914, s. 44-45.

<sup>15</sup> Fuat Köprülü, Türk Yurdu, C. 4, S. 4, adı geçen makale.

<sup>16</sup> Mehmet Önder, adı geçen eser; ayrıca bak: aynı yazar, İlk Türkçecilerden Ahmed Fakih Hakkında Yeni Bilgiler, Türk Yurdu, 1959, C. I, Sayı 6.

<sup>17</sup> Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre Divanı, 1943, s. 663. Sayın Gölpınarlı burada kitabenin 628 olarak okunması gerektiğini savunduğu halde Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik adlı eserinde (s. 88) 618 olarak yazar.

<sup>18</sup> Mecdut Mansuroğlu, Ahmed Fakih, Çarhname, İstanbul 1956.

nâme'den daha büyük olan bu eser tarafımızdan bulunmuştur<sup>19</sup>. Yazmanın baş tarafında "Kitâb-ı Evsâf-ı Mesâcidi'ş-Şerife" yazılıdır. Bu eserde Ahmet Fakih bir toplulukla hacca gittiğini, Şam, Kudus, Mekke ve Medine şehirlerinde ziyaret ettiği mescitleri anlatır. Bilhassa Kudüs'ü pek beğenmiş olan şair, dönüşte arkadaşlarından ayrılarak iki ay kadar Kudüs'te kaldıktan sonra memleketine döner. Dostlarına hediye olarak bu eserini sunar ve kendilerinin de oraları gidip görmelerini salık verir. Her iki eser de aynı vezinle, aruzun Mefâ'ilün "Mefâ'ilün" Fa'ülün kalıbıyla yazılmış olup dil ve ifade de birbirlerinin aynıdır. 13. yüzyılda Anadolu Türkçesinin aruzla ifadesinde karşılaşılan güçlükleri gösteren bazı beyitler yanında çok kolay söylenmiş beyitleri de vardır. Hele Evsâf-ı Mesâcid'de gördüğümüz canlı ve güzel tasvirler Fakih'in iyi bir şair olduğunu gösterecek niteliktedir. Eserin içinde geçen bir dörtlükle, Kudüs hakkındaki övgülerinden Ahmet Fakih'in hece vezniyle de şiirler yazdığı anlaşılmaktadır.

Anadolu'nun en eski şairi olan Ahmet Fakih'in dili ve anlatım gücü hakkında bir fikir vermek üzere bir kaç beyit örnek verelim:

Çarh-nâme'den:

.....  
 Bu dünyaya niçün pek yapuşursen  
 Seni andan koparur çarh-ı devrân  
 Bu rızık için niçe teşviş çekersen  
 Uşandı rızık yiyü ağzunda dendân  
 Eger girüp sin içinde yatasen  
 Beş on arşun bez ile yâhud uryân  
 Ne mağrursen cihânuñ lezzetine  
 Nice bir yöriyesen şâd u handân  
 Kazâ yayı ecel okların atar  
 Sana dahı dokınsar ol okdan  
 .....

Kitâb-ı Evsâf-ı Mesâcidi'ş-Şerife'den:

Hudâvendâ şükür olsun tapuña  
 Ki niyyet dutmuşam varam kapuna  
 Dilerem hazretüñden sağlık ola  
 Ki tâkat getüri bilem bu yola  
 Yüzüm sürem senüñ görklü evüñe  
 Yürüyem ıssı kumlarda sevüñe  
 Zaifem lîk kuvvet senden olsun

<sup>19</sup> Hasibe Mazioğlu, X. Türk Dili Kurultayı, Bilimsel Bildiriler, 1963, s. 75-79.

Bu huccâc sağ selâmet girü dönsün  
 Gönüldüm ölü isem dönüşüm yok  
 Tapuña şükr iderem aç eger tok  
 Günahlarum benüm hadden aşupdur  
 Deñizlerden beter olup taşupdur  
 Zaif kullar günâhı işler olur  
 Kavî Allah anı bağışlar olur

.....  
 Haremün vasfını dahi diyelüm  
 Tutiler gibi şekerler yiyelüm  
 İki yüz adım ölçdüm uzununu  
 Dahı üç yüz adımladum enini  
 Haremün iç yüzi dört kat kemerdür  
 Ki taş yanı dolayı külli şardur  
 Direk üzre durur külli kemerler  
 Ki harc olupdur aña nice zerler  
 Direklerün sağışı üç yüz üçdür  
 Ki degme kişi saymaz anı güçdür  
 Menâre dördürür çü dört bucakda  
 Mü'ezzinler ezan virürler anda

.....

*Şeyyad Hamza*: Selçuklular devri Anadolu şairlerinden Şeyyad Hamza da Mecmua'tü'n-nezâ'ir (yazılışı: 840/1436) ile Câmî'u'n-nezâ'ir'deki şiirleriyle dikkati çekmiştir. Câmî'ü'n-nezâ'ir'deki üç şiirini görerek Şeyyad Hamza'yı edebiyat âlemine tanıtan Fuat Köprülü olmuştur<sup>20</sup>. Bu da Ahmet Fâkih gibi sofi Türk şairlerindedir. 13. yüzyılda Kalenderîler, Haydarîler gibi Şeyyadlar diye bir topluluk bulunduğu, bunların köy köy gezdikleri, şeyyâd adını alan başka kimselerin de bulunmasından anlaşılıyor. Melâmetiye esaslarını benimsediklerinden acaip hallerde dolaşırlar, bağırıp çağırırlarmış. Lâmiî'nin Letâif'inde Nasreddin Hoca (öl. 683/1284) ile çağdaş gösterilen Şeyyad Hamza'yı Nasreddin Hoca'nın yalancı ve iki yüzlü göstermesi onun bu melâmî meşrepli tutumundan dolaydır. Şeyyad Hamza sofi bir şair olmakla beraber serbest fikirli, rind ve kayıtsız olduğu, dünyanın her türlü zevkini ve nimetini ihmal etmediği Lâmiî'nin Letâif'indeki kadınlara söylediği şiiri ile konuşu din dışı olan

<sup>20</sup> Anatolische Dichter in des Seldschukenzeit, I, Sejjad Hamza, Körösi Csoma Archivum I, 1922 Budapest, s. 184-188. (Türkçeye Çevirisi: Türk Yurdu, 1340, C. 1, s. 27-34).

iki gazelinden anlaşılmaktadır<sup>21</sup>. Akşehir Türbe ve Mezarları'nda<sup>22</sup> Şeyyad Hamza'nın kızı Aslı Hatun'un kitabesinin bulunmasından şairin Akşehirli olduğu kabul edildiği gibi Sivrihisarlı olduğu da ileri sürülmüştür<sup>23</sup>.

Şeyyad Hamza'nın Câmi'u'n-nezair'deki:

Ecel tutmuş elinde bir ulu câm  
Ki ol câmın içi dolu serencâm

diye başladığı 19 beyitlik manzumesinde tıpkı Ahmet Fakih gibi dünyanın faniliğini, herkesin ecel kadehinden içeceğini söyleyerek gafletten uyanmak gerektiğini anlatır. Şiirin sonunda:

Şeyâd Hamza'nun gönlüne her dem  
Gelür Hak rahmetinden lutf u in'âm  
Ne aruz bilür ol ne nahv u tasrif  
Ne kafiye redif ne tecnis-i tâm

diyerek Tanrının gönlüne bağışladığı ilhamla yazdığını, yoksa aruzu, kafiye-yeyi, sarfı, tasrifi ve şiir sanatlarını bilmediğini söyler. Şeyyâd Hamza böyle söylemekle beraber 1529 beyitli Yusuf u Züleyha mesnevisini aruzla yazmıştır. Ayrıca elimizde bulunan 13 parça şiirinden<sup>24</sup> ikisi hece vezniyle olup ötekiler aruzla yazılmıştır<sup>25</sup>. Böylece Şeyyad Hamza Ahmet Fakih gibi çoğunlukla aruzu kullanmış olup hece ile de yazmış sofi bir halk şairidir. Ahmed Fakih gibi hem dinî hem tasavvufî konularda yazdığı ve onun etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Sekiz uçmak yedi tamu bizüm için durur kamu  
Sen aña sığın ey âmû ki virür mahbûba canı  
Şular kim dünyeden geçdi âhîret şerbetin içdi  
Hidayet kapusın açdı okur dâima Kur'anı

<sup>21</sup> Necmeddin Halil Onan, Şeyyad Hamza'nın iki gazeli dolayısıyla, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1949, C. III, sayı 4.

<sup>22</sup> R. M. Meriç, Akşehir Türbe ve Mezarları, Türkiyat Mecmuası, C. 5, 1936, s. 179.

<sup>23</sup> Şeyyad Hamza, Yusuf u Züleyha, TDK, 1946, s. 7.

<sup>24</sup> M. Mansuroğlu, Anadolu Metinleri, Şeyyad Hamza, Türkiyat Mecmuası, C. VII-VII, s., aynı yazar: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 1, S. 3-4 s. aynı yazar: Anadolu Türkçesine ait bazı metinler, İstanbul Mecmuası, Temmuz, 1945; Sadeddin Buluç, Şeyyad Hamza'nın beş manzumesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1956, C. VII, S. 1-2, s. aynı yazar, Şeyyad Hamza'nın Türkçe bir şiiri, aynı dergi, 1962, C. XII, s. 139-142. Bak.: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XII, s. 139-142; Türkiyat Mec. 1969, s. 247-256.

<sup>25</sup> N. H. Onan, adı geçen makale; Bak: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XII, s. 139-142.

gibi örneklerde görüldüğü üzere dinî ve sofiyane basit telkinlerde bulunan şair kendi söylediği ölçüde şiir söylemesini bilmeyen acemi bir şair değildir. Auzu kullanırken mısra ortasından bölünebilen vezinleri seçerek, hattâ mısra ortasına kafiyeler koyarak beyitlerine halk şiirimizin dörtlük ahengini vermiştir. Bu ise Şeyyad Hamza'nın da halk şiiri zevkinden ayrılmadığını bize göstermektedir.

Yûsuf u Züleyhâ'dan:

Geldiler bunlar atası Ya'kub'a  
Ağladılar didiler eşit baba  
Bünyamin uğruluk itdi dutdılar  
Mısır içinde zindana iletdiler  
Kaldı anda Yehuda anuñ ile  
Geldük uş biz ağlayu zâri kıla  
Çün işitdi Ya'kub uşbu sözleri  
Âh kıldı yaş akıtdı gözleri<sup>26</sup>

*Sultan Veled*: Mevlânâ (604-672/1207-1273) nın Farsça eserleri arasına serpiştirdiği beyitler, mısralar ve kelimeler<sup>27</sup> Mevlânâya Türkçe olarak şiir yazmış bir şair dedirtecek sayıda değildir. Edebiyatımızda, özellikle Mevlevî şairler arasındaki derin etkisi bir yana Mevlânâ'yı İran Tasavvuf edebiyatının gelişmesine yardım etmiş bir şair saymak yerinde olur.

Mevlânâ'nın büyük oğlu Sultan Veled (633-712/1235-1312) babası gibi tasavvuf konusunda Farsça şiirler yazmıştı. Ancak Sultan Veled Türk halkına da hitap etmek gereğini duyduğundan İbtidâ-nâme'sinin (yazılışı: 690/1291) içinde 79 beyit, Rebab-nâme'sinde (yazılışı: 700/1301) ise 162 beyit Türkçe kısım vardır. Ayrıca çoğunlukla Farsça şiirlerinin bulunduğu Divanında tamamen Türkçe 11 gazel ile 20 beyit civarında Türkçe şiir bulunmaktadır<sup>28</sup>.

Sultan Veled'in Türkçe şiirleri kurudur. Türkçeyi aruzla ifade ederken güçlük çekmiştir. Kendisi de Türkçeyi iyi bilmediğini ve Türkçe ile düşüncelerini iyi anlatamadığını söylemiştir. Rebab-nâme'de:

Türkçe bilseydüm ben aydaydum size<sup>29</sup>  
Şuları kim Teñriden degdi bize

<sup>26</sup> Vezin tutmuyor. Eldeki Yusuf ve Züleyha yazmalarında bu çeşit vezin bozuklukları oldukça çoktur.

<sup>27</sup> Şerafeddin Yaltkaya, Mevlânâ'nın Türkçe Şiirleri, Türkiyat Mec. IV, s. 111-168.

<sup>28</sup> Veled Çelebi, Divan-ı Türki-i Sultan Veled, İstanbul, 1341. Mecdut Mansuroğlu, Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, İstanbul, 1958.

## 97. beyit

Türkçe eger bileydüm bir sözi biñ ideydüm  
Tatça eger dilersiz gûyam esrâr-ı 'ulâ

III, 11. beyit<sup>30</sup>

Bu sözler o devirde Arapça ve Farsça yanında Türkçe'nin anlatım yeter-  
sizliği kanısını gösteren yanlış anlayıştan ileri gelmektedir. Bununla bera-  
ber Sultan Veled'in elimizde 367 beyit Türkçe manzumesi vardır.

## Örnekler:

Senüñ yüzüñ güneşdür yohsa aydur  
Canum aldı gözüñ dakı ne aydur  
Benüm iki gözüm bilgil canumsen  
Beni cansuz koyasen sen bu geydür  
Gözümden çıkma kim bu yir senüñdür  
Benüm gözüm saña yahşı saraydur  
.....

Karnum açdur karnum açdur karnum aç  
Rahmet itgil Tañrı baña kapu aç  
Uçmak aşından dilerven bir çanak  
Nur hamirinden iki üç bazlamaç  
Rahmetüñ çokdur denizdür i Çelep  
Rahmetüñ eksilmeye sen çok saç  
.....

Hem sen göresen beni elden varavam bir gün  
Yolda oturam cansuz kan ağlayavam bir gün  
Ger olmayasan benüm tenden çıka tiz canum  
Bu kayu beni duta ansuz ölevem bir gün  
Süçü içevem süçü delü olavam delü  
Nem var virevem yile seni dutavam bir gün  
Seni nişe severem yüz can bigi dilerem  
Ola ki kolay gele seni dutavam bir gün  
.....

Kon savaşı siz bu gün şeytan başını döğün  
Süd bigi vü bal bigi hoş karılun birbirile

<sup>29</sup> Fotoğrafta doğru olduğu halde Türkçe transkripsiyon yanlış yazılmıştır. (Bak. Mansuroğlu, Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, s. 24, 97. beyit.)

<sup>30</sup> Ayrıca bak.: İbtida-nâme 78, 79, 80. beyitler.



*Hoca Dehhânî*: Hoca Dehhânî de 13. yüzyılda Selçuklular devrinde yetişen Anadolu şairlerindedir. III. Alaüddin (1299-1301)e sunduğu bir kasidesinde Horasanlı olduğunu, III. Alaüddin'in cömetliğini işiterek Anadolu'ya geldiğini söyler. Bir süre Alaüddin'in sarayında yaşayan şairin Horasan'a geri dönmek için Sultandan izin istediğini yine bu kasidesinden öğreniyoruz. Dehhânî şiirlerinin şöhretinin Rum ilini yani Anadolu'yu doldurduğunu söylemektedir. III. Alaüddin'in emriyle 20 bin beyitlik Farsça Selçuk şeh-nâmesi yazdığı Yercânî'den naklen Şecere-i Terâkime'de yazılıdır. Bu Farsça şeh-nâme bugün elde yoktur. Ona ait elimizde yukarıda söylediğimiz 26 beyitlik bir kaside ile 9 gazel vardır. Bu gazellerin hepsi sanat gayesiyle lâdinî konularda yazılmıştır. Bu gazeller lâdinî Divan şiirimizin en eski örnekleridir. İran şiirinin mazmunları ve söz hünerleri bu gazelerde görülmektedir. Sanatkar olarak Dehhânî 13. yüzyılda yaşamış olan en başarılı şairlerden biridir. Horasanlı olduğunu söyleyen şairin dili 13. yüzyıl Anadolu Türkçesinin en güzel örneklerindedir. Bundan da Anadolu'da uzun süre kalmış bir Oğuz Türkü olduğu anlaşılmaktadır.

Dil ve ifade gücünü göstermek üzere bir iki örnek:

Aceb bu derdümün dermânı yoh mı  
 Ya bu sabr itmegün oranı yoh mı  
 Yanaram munlayın başdan ayağa  
 Nedür bu yanmağın pâyânı yoh mı  
 Güler düşmen benüm ağladuğuma  
 Aceb şol kâfirün imânı yoh mı

.....  
 Bir kadehle bizi sâkî gamdan âzâd eyledi  
 Şâd olsun gönüli anuñ gönlümi şâd eyledi  
 Bende idi bunca yıllar kaddine serv-i revân  
 Doğrulukla kulluk itdügiçün âzâd eyledi  
 Husrev-i hûbân iden sen dilber-i şîrîn-lebi  
 Bî-sütûn-ı aşk içinde beni Ferhâd eyledi  
 Od ile korkutma vâ'ız bizi kim l'al-i nigâr  
 Cânumuz bizüm oda yanmağa mu'tâd eyledi

.....  
 Sabr eyle gönül derdüñe dermân ire umma  
 Cân atma oda bihûde, cânân ire umma  
 Feryâd u figân itme i bülbül dahı agzuñ  
 Yum gonçe bigi yine gülistân ire umma  
 Maksûd inan kim ele düşvâr irişür

Yırtma yakañı elüñe âsân ire umma

.....

Delüpdür cigerümi gamzeñ okı  
 Ara yürekde gör peykâni yoh mı  
 Gözin hançerleyin boynuma saldı  
 ‘Aceb ol zâlimüñ îmânı yoh mı  
 Su gibi kanımı toprağa karduñ  
 Ne sanursen garîbüñ kanı yoh mı  
 Cemâl-i hüsnüñe mağrûr olursen  
 Kemâl-i hüsnünüñ noxsânı yoh mı  
 Begüm Dehhâniye ölmezden öñdin  
 Tapuña irmege imkânı yoh mı

Bu beyitler şairin çok iyi bir sanatkâr olduğunu gösteriyor. Ne var ki dilindeki Farsça terkiplerle, Arapça ve Farsça kelimeler A. Fakih, Şeyyad Hamza, hattâ Farsça yazan Sultan Veled’inkilere nazaran daha çoktur. Bu bize şairin İran Edebiyatının pek fazla etkisi altında kalmış olduğunu göstermektedir<sup>31</sup>.

*Yunus Emre*: 13. yüzyılın ikinci yarısı ile 14. yüzyılın başında yaşamış olan Yunus Emre (öl. 720/1320) Türk dilinin şüphesiz en büyük şairidir. Yaşadığı devir Anadolu Selçuklu Devletinin son devirlerine rastlar. Bu devir Anadolu’da devlet dili, ilim ve edebiyat dili olarak Arapça’nın ve Farsça’nın hâkim olduğu, Türkçe’nin hor görüldüğü, duygu ve düşünceleri yeterince anlatma gücünden yoksun bulunduğu bir devirdir. Yine bu devir siyasal karışıklıklar, ekonomik bozukluklar ve sıkıntılar yüzünden Türk halkının huzur ve teselliye tasavvufta bulunduğu bir devirdir. Yunus Emre ile çağdaş sayılabilen, Yunus Emre’den 13 yıl sonra 1333’te ölen Âşık Paşa’nın :

Türk diline kimsene bakmaz idi  
 Türklere hergiz gönül akmaz idi

demesinden de anlaşıldığı üzere bu devirde Türklerin ve Türkçe’nin hor görülmesi zihniyetine Yunus Emre şiir dolu temiz Türkçesiyle karşı çıkmış, Türkçe’nin güzelliğini ve ifade gücünü şiirleriyle isbat etmiştir. Yunus Emre Mevlânâ’nın ciltler dolusu beyitlerle anlatmaya çalıştığı tasavvufu

<sup>31</sup> F. Köprülü, Selçuklular devri Edebiyatı, Hoca Dehhanî, Hayat Mec. C. I, s. 1 1926, aynı yazar; aynı mec. C. IV, s. 103, 1928; aynı yazar, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 318-320; Mecdut Mansuroğlu, Dehhanî’nin Manzumeleri, İstanbul, 1947.

Ete kemiğe büründüm Yunus diye göründüm

vecizesine sığdıracak kadar usta bir şairdir. Yine Mevlânâ'nın "Nereye ayak bastımsa bu Türkmen kocasını orada gördüm" demesi Yunus'a verdiği değeri göstermektedir.

Divanında Tapduk Emre adlı bir şeyhin müridi olduğunu söyleyen şairin hayatı hakkında kaynaklarda verilen bilgiler birbirini tutmaz. Bektaşî Vilâyetnamesinde hayatı menkabevî bir şekilde anlatılarak tarikat silsilesi Hacı Bektaş-ı Velî'ye bağlanır. Şiirlerinden islâmî ilimleri çok iyi bildiği ve medresede okuduğu anlaşılıyor. Kendisinin ümmî olduğunu söylemesi:

Dört kitabın ma'nisin okudum tahsîl itdüm  
Aşka gelicek gördüm bir uzun hece imiş

demek suretiyle kitaptan öğrenilen bilgilerle gerçeğin anlaşılamayacağını ve ilâhî aşktaki ümmiliğini anlatmak ister.

Mevlânâ'ya karşı büyük saygı duymuş, onun meclislerinde bulunmuş, şiirlerinin etkisinde kalmış, Mevlânâ'nın bazı şiirlerinde söylediklerini Türkçe'ye çevirerek aynen tekrar etmiştir<sup>32</sup>. Yunus hem zahittir hem mutasavvıf, hem dervîştir hem ârif. O müslümanlığın ve tavavvufun sabır, tevekkül, hoşgörü, alçak gönüllülük gibi insanı insan yapan telkinlerini ruhunda duymuş ve yaşamış olan gerçekten insan bir Türkmen dervîşidir. Kendisi şiirlerinde insanlara nefislerini yenmelerini, birbirilerini sevmelerini, kalp kırmamalarını, kendilerini yok etmelerini, hoşgörü sahibi ve alçak gönüllü olmalarını öğütler. Bu düşünceler Yunus'a özgü değildir. Bunlar müslümanlığın ve tasavvufun insanlara telkin ettiği, Yunus'tan önce de Türk ve İran mutasavvıf şairlerinin söyledikleri düşünceleridir. Yunus'un sırrı gerçek insan olarak ruhunda duyduğu bu yüksek düşünce ve duyguları içtenlikle, şiir dolu arı ve duru bir Türkçe ile ifade etme ustalığını göstermiş olmasındadır. Daha 13. yüzyılda Türkçenin ifade gücünü isbat eden, yüzyıllar boyunca sıcaklığını ve tazeliğini kaybetmeden ruhları saran şiirleriyle yalnız Selçuklular devrinin değil bütün Türk şiirinin en büyük şairi olduğunu göstermiştir.

Yunus Emre'nin devri ve biyografisiyle ilgili etraflı incelemeler yapılmış, özellikle son yıllarda yeni vesikalar ortaya konularak pek çok yazılar yayımlanmıştır<sup>33</sup>. Ancak kaynakların ve yeni vesikaların verdiği birbirini

<sup>32</sup> Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre Semineri, Bildiriler, 1971, s. 102-110.

<sup>33</sup> İsmet Binark - Nejat Sefercioğlu, Yunus Emre Hakkında Bir Bibliyografya denemesi, Millî Kütüphaneye Yardım Derneği Yayınları, Ankara, 1970.

tutmayan bilgiler yüzünden Yunus'un hayatı, kişiliği, gömülü olduğu yer kesinlikle ortaya konulamamıştır. Biz bu yazımızın çerçevesi içinde Yunus Emre'den uzun ve etraflı söz etmiyeceğiz. Yunus Emre'nin yaşadığı yer, bağlı olduğu topluluk, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan mezarlardan hangisinde Yunus Emre'nin gömülü bulunduğu son yıllarda münakaşa konusu olduğu, özellikle Eskişehir'lilerle Karaman'lular arasında çekişme halini aldığından bu konudaki düşüncemizi kısaca belirteceğiz:

Yunus'tan söz eden ilk kaynakları ve onunla ilgili vesikaları kısaca sıralayalım:

15. yüzyılda Âşık Paşazade Yunus'un Orhan zamanında yaşadığını söyleyerek gerçeğe uymayan yanlış bilgiler verir<sup>34</sup>. Yine 15. yüzyılda uzun Firdevsî'nin halk rivayetlerine dayanarak yazdığı Hacı Bektaş Vilâyet-nâmesinde Yunus'un Hacı Bektaş'ın çağdaşı ve Taptuk Emre'nin dervişi olduğu ve doğduğu Sarıköy'de öldüğü yazılıdır.<sup>35</sup> Sivrihisarlı Baba Yusuf 913/1507'de yazdığı Mahbûb-ı Mahbûb adlı manzum eserinde Yunus Emre'yi Sivrihisar'lı olarak gösterir<sup>36</sup>

Azizlermiş hususa Yunus Emre  
İdermiş zühd ü uzlet uyup emre  
Bu yirdedür bu zümrenün mezarı  
Müşerref eylemişlerdür diyarı

Taşküprü-zade, Yıldırım devrinde yaşadığını, Taptuk Emre'nin dervişlerinden olduğunu yazar.<sup>37</sup> Lâmiî (öl. 939/1532) Yunus'un Kütahya suyunun Sakarya'ya karıştığı yerin yakınında olduğunu yazar.<sup>38</sup> Yunus Üzerinde etraflı incelemelerde bulunan Köprülü ile Gölpinarlı yukarıda verilen ilk kaynaklara dayanarak Yunus'un Sarıköy'de yattığını kabul ederler<sup>39</sup>. İbrahim Hakkı Konyalı tarafından Ankara Kuyûd-ı Kadime Arşivinde Kanunî devrine ait Kirmastı defterinde Yunus Emir Bey'in bir çiftlik vakıf yeri olduğuna dair bir vesika yayımlanmıştır.<sup>40</sup> Gölpinarlı bu vesikadaki Emir'in Emre de okunabileceğini söyleyerek buradaki Yunus Emir Bey'i Yunus Emre olarak kabul eder.<sup>41</sup>

<sup>34</sup> Tevarih-i Âl-i Osman yayını, s. 199-200.

<sup>35</sup> A. Gölpinarlı, Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi, İstanbul, 1958, s. 48-49.

<sup>36</sup> İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi, s. 391.

<sup>37</sup> Mecdî, Şakayık Çevirisi, İstanbul, 1269, s. 78.

<sup>38</sup> Nefehâtü'l-üns Çevirisi, İstanbul, 1270, s. 691.

<sup>39</sup> Köprülü, İlk Mutasarrıflar, 1918, s. 310.

<sup>40</sup> İ. H. Konyalı, Yunus Emre Nerelidir, Yedigün, 4 Mart 1945, No: 626, 5.

<sup>41</sup> A. Gölpinarlı, Yunus Emre Risalat al-Nushiyye ve Divanı, 1965, Önsöz XXVI, aynı yazar, Yunus Emre ve Tasarruf, İstanbul 1961, s. 119.

Yunus Emre'nin mezarının Karaman'da olduğunu iddia eden kaynak ve vesikalara gelince:

Konya Tapu Defterinden (No: 63, s. 237-238) 924/1518 yılına ait olan kayıta Yunus Emre'nin Oyruk Kuyu, Ahca Kenise ve Bey Kuyusu gibi yerlerde oturan Cemaat-ı Evlâd-ı İsmail Hacı'dan olduğu, Karaman-oğlu İbrahim Bey'den Yerce adlı araziye satın aldığı, Yunus ölünce bu arazinin oğlu İsmail'e kaldığı yazılı olduğu ortaya konmuştur. Yine aynı tapu defterinde (No.: 455, s. 110) Şeyh Hacı İsmail'in dervişlerinden bir toplulukla Horasan'dan Lârende (Karaman) kazasına gelip orada yerleştiği,<sup>42</sup> orada zaviyesi bulunduğu, oğlu Musa Paşa'nın ve onun oğlu Gögey Çelebi'nin birer zaviye yaptırdıkları yazılıdır. Bu kayıtlardan İsmail Hacı ile Şeyh Hacı İsmail'in aynı şahıslar olamayacağı vesikalarla açıklandığı gibi<sup>43</sup> ikinci vesikada Yunus'un adı da geçmiyor. İbrahim Bey'in 1359-1398 yılları arasında, Yunus'un ölümünden çok sonra saltanat sürmesi nedeniyle de bu iki vesikaya kesinlikle güvenilemiyor. Şikârî Tarihinde Mehmet Bey'in saltanatı zamanında (660-667/1261-1278) adı geçen Şeyh Yunus'un ise bizim Yunus Emre olduğunu kabul etmek hususunda şimdilik ihtiyatlı davranmak yerinde olur. Çünkü Şikârî'nin verdiği bilgilerdeki yanlışlıklar, örneğin 1277'de Mehmet Bey Konya'yı alınca Mevlânâ (öl: 1273) ile görüşmesi gibi tarih hataları bu eserin verdiği bilgilere güvenilemeyeceğini göstermektedir.<sup>43</sup>

Karaman'daki Yunus Emre mezarının Şeyh Hüseyinoğlu Kirişçi Baba diye birisinin yaptırdığını, orada yatanın Kirişçi Baba Tekkesi Şeyhi Kâtipzâde Yunus Efendi olduğunu gösteren vesika ile orada yatanın Yunus Emre ibn İsmail el-meşhûr bi-Kirişçi Baba olduğu ileri sürülen vesika<sup>44</sup> arasındaki çelişki nedeniyle de Karaman'da yatan Yunus'un büyük şair Yunus olduğu yine kesinlikle söylenememektedir.

Görülüyor ki ileri sürülen yeni vesikalar Yunus'un Karaman'da yattığını açıkça ortaya koyacak ve onun Sarıköy'de yattığını yazan kaynakları kesinlikle çürütecek kadar kesin ve açık görünmemektedir. Bu durumda aydınlatıcı yeni bilgiler bulununcaya kadar Yunus'un nerede yattığı şimdilik münakaşa konusu olarak kalacaktır. Esasen Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan Yunus Emre mezarları için o bölge halkı büyük Yunus'un orada yattığına inanmaktadır. Büyük Yunus Türk halkının gönlünde bütün canlılığı ile yaşayarak öteki Yunusları kişiliğinde eritmiştir. Yaşadığı yüzyıldan bu yana şiirleri bütün Türk halkı tarafından okunmuş, ilâhileri söylenmiştir.

<sup>42</sup> Ayrıca bak.: F. Nafiz Uzluk, Karaman Eyaleti Vakıfları Defteri, Ankara, 1958-s. 26-27.

<sup>43</sup> Bak Ş. Tekindağ, Türk Yurdu, Yunus Emre Özel Sayısı, Ocak 1966, s. 171.

<sup>44</sup> A. Gölpinarlı, Yunus Emre Divanı, 1965 Önsöz, s. XXXI.

<sup>45</sup> İ. H. Konyalı, Abideler ve Kitabeleriyle Karaman Tarihi, İst. 1967, s. 372-307-395.

Halk Edebiyatımızda, özellikle Yunus Emre ile esaslı olarak kurulan Tasavvufî Halk Edebiyatımızda, Yunus'un etkisi çok derin ve devamlı olmuştur.

İslâm kültürü ile yetişen ve İran edebiyatını tanıyan İran şairlerinin geleneğine uyarak divan meydana getiren Yunus Emre'nin Divanı Anadolu'da Türkçe olarak yazılan ilk divandır. Şiirlerinin çoğunu hece ile yazmış olan Yunus Emre aruz vezinini de kullanmıştır. O aruzla yazarken ortadan bölünebilen vezinleri kullanmak ve mısra ortalarında kafiyeler yapmak suretiyle aruzlu şiirlerine de Halk şiirimizin dörtlü dize ahengini ve zevkini katmıştır.

Şiirlerinden örnekler:

Yunus'un bütün şiirlerinde içtenlikle dile getirdiği Tanrı sevgisi:

Ne varlığa sevinürüm  
Ne yokluğa yerinürüm  
Aşkuñ ile avunurum  
Baña seni gerek seni

Cennet Cennet didükleri  
Bir kaç köşkle bir kaç hûri  
İsteyene vir sen anı  
Baña seni gerek seni

Yunus sevdiği ve aradığı Tanrıyı gönlünde bulmuştur:

Bu tılsımı bağlayan  
Dürlü dilde söyleyen  
Yire göge sığmayan  
Sıgmuş bu can içinde  
Çok aradum özledüm  
Yiri gögü gözledüm  
Çok aradum bulmadum  
Buldum bu can içinde

Yunus Tanrı sevgisini insan sevgisiyle bağdaştırmıştır. Bu nedenle yalnız Tanrıyı değil bütün insanları sever:

Yaradılmışı severüz  
Yaradandan ötürü  
Kimde bir zerre aşk varsa  
Çalap varlığı andadur  
Ben gelmedüm da'vî için  
Benüm işüm sevü gerek

Tanrının bütün varlıkların en üstünü ve mükemmeli olarak yarattığı insanın her şeyden önce kendisini tanıması ve kendisini yaratana lâayık olması gerekir. Yunus Emre Edebiyatımızda ünanimizmanın ilk güçlü temsilcisidir:

Hakkı gerçek sevenlere  
Cümle âlem kardaş gelür

Bir çeşmeden akan su  
Acı tatlı olmaya

Yetmiş iki millete  
Bir göz ile bakmayan  
Şer'in evliyasıyla  
Hakikatde âsidür

O gönül kırmaktan çok korkar:

Ak sakallı bir koca  
Hiç bilmez ki hal nice  
Emek vermesin hacca  
Bir gönül yıkar ise

Yunus Emre der: Hoca  
Gerekse kim var hacca  
Hepisinden iyice  
Bir gönüle girmekdür

Bir gönül yıktın ise  
Bu kıldığın namaz degül

Kin beslememek:

Adımız miskindür bizüm  
Düşmanımız kindür bizüm  
Biz kimseye kin tutmayız  
Kamu âlem birdür bize

Yunus, her kulu gibi seven ağlayan dertli bir insandır :

Yunus Emrem sen delüsin  
Hem delüsin hem dolusun  
Sen de Allahın kulusın  
Derdüm vardır. ifilerüm

Toprağa bağlı, tabiata âşık olan Yunus şöyle der :

Ben ayumu yirde gördüm  
Ne işüm var gökyüzünde  
Benüm gözüm yerde gerek  
Bana rahmet yerden yağar

Bu dünya bir gelindür  
Yeşil kızıl donanmış  
Kişi yeni geline  
Bakubanı doyamaz

Yunus canlı ve güzel tabiat tasvirleri yapmıştır:

Bu dünyada bir nesneye  
Yanar içüm göynür özüm  
Yigit iken ölenlere  
Gök ekini biçmiş gibi

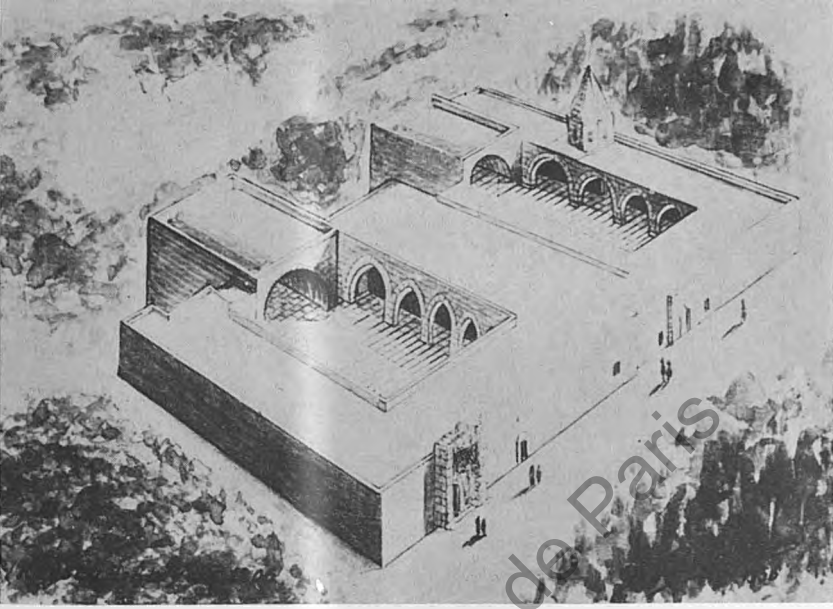
Karlu dağların ardından  
Salkım salkım olan bulut  
Saçın çözüp benüm için  
Yaşın yaşın ağlar mısın

Türk dilinin ustası, Türk edebiyatının büyük şairi gerçek insan Yunus'un şiirlerinden birkaç örnek vermek üzere sunduğumuz şiirlerini onun şu sözleri ile bitirmek istiyorum:

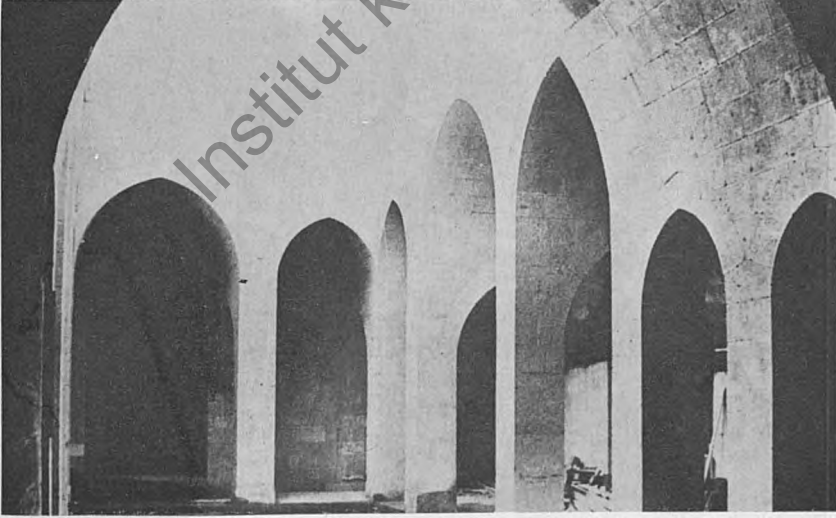
Bu dünyadan gider olduk  
Kalanlara selâm olsun  
Bizüm için hayır duâ  
İdenlere selâm olsun

---

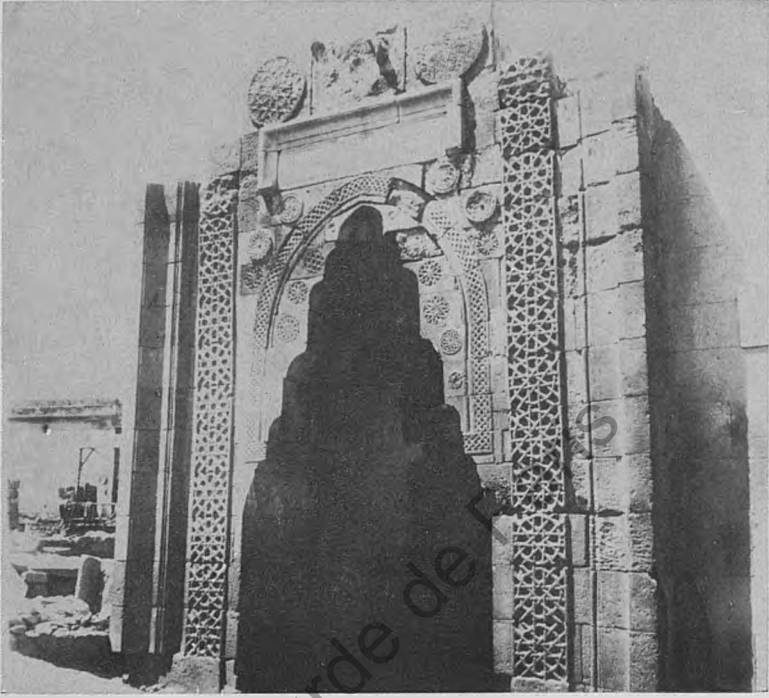




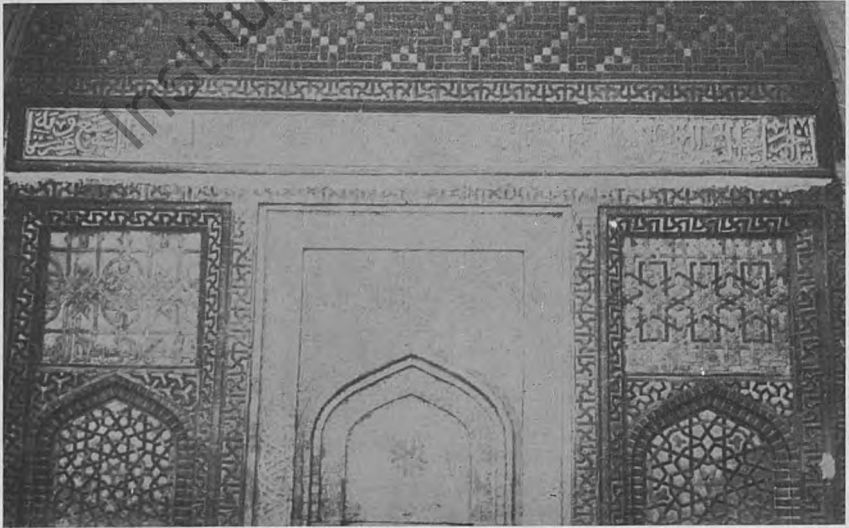
Res. 1 — Kayseri Tıp Sitesine Kuşbakışı (1206)  
(Dr. A. S. Ünver)



Res. 2 — Kayseri Darüşşifası avlusu tamirden sonra (1206)



Res. 3 — Kayseri Darüşşifası büyük kapısı (1206)  
(En üstte iki rozet arasında yılanın yeri)



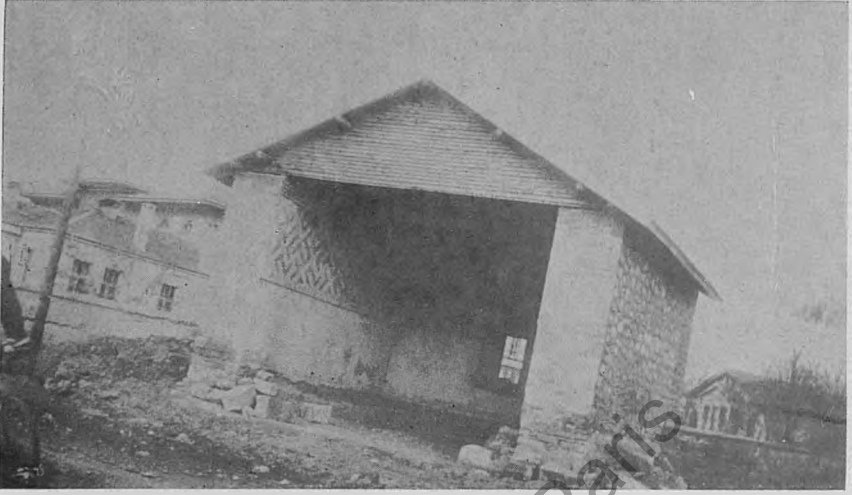
Res. 4 — Sivas Darüşşifası içinde binayı yaptıran I. Keykâvüs  
Türbesinin parçalı çini ve yazılarla süslü cephesi (1217)



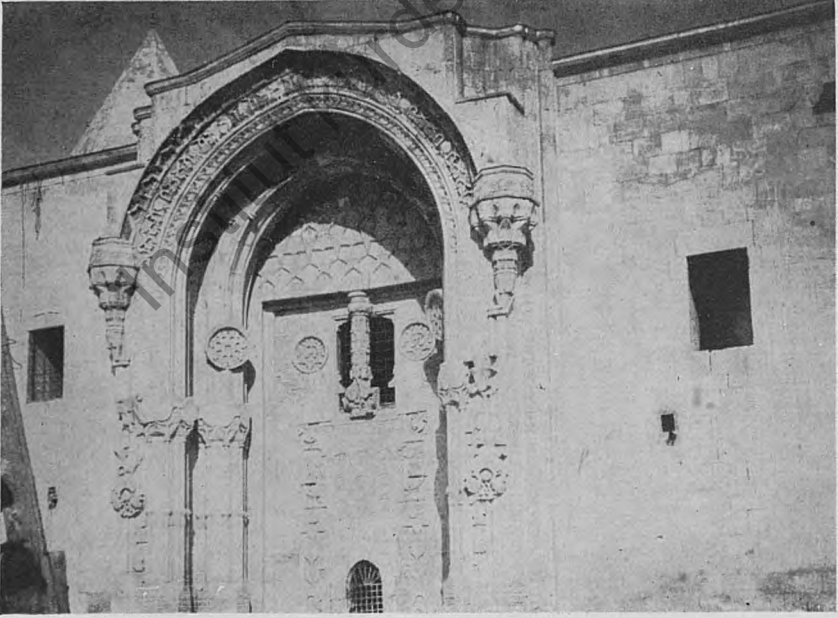
Res. 5 — Sivas Darüşşifası yanında ofise geçen kısım (1217)



Res. 6 — Sivas Darüşşifasının büyük eyvanı  
müskalarından biri üzerinde ay timsali (1217)  
(Atıf Saynaç)



Res. 7 — Konya'da Kemaleddin Karatay Darüşşifasından kalan tek parça (1219 - 1236).  
(Foto A. S. Ü.)



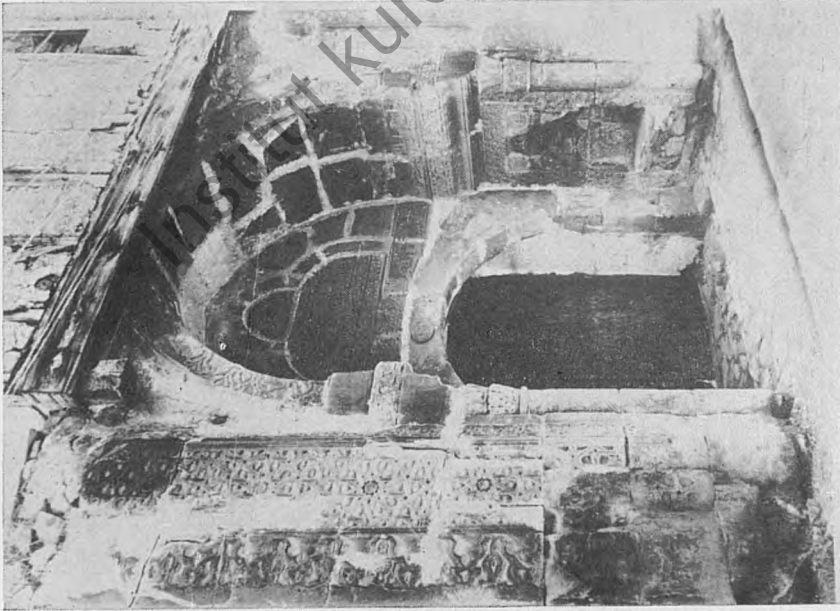
Res. 8 — Divriği Darüşşifasının büyük kapısı (1228)



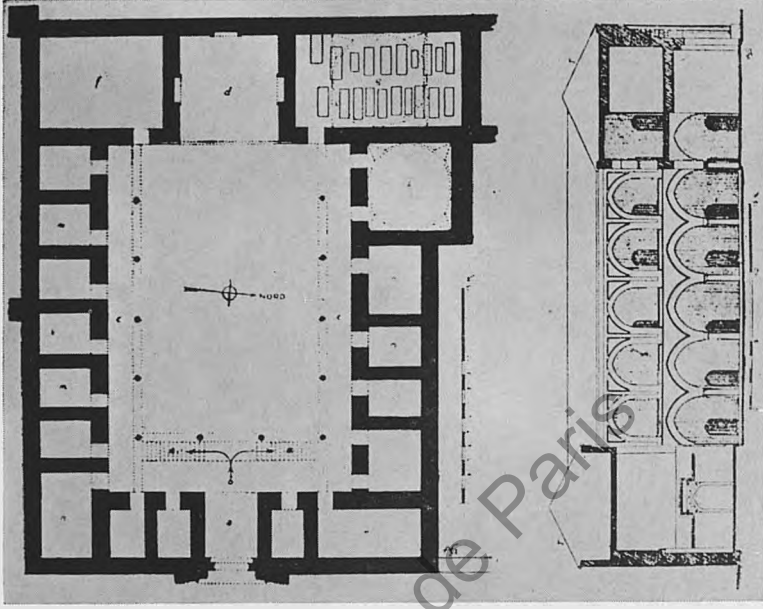
Res. 9 — Çankırı Darüşşifası kitabesi (Üsste: Essultanı ibaresi kayıp. 1235)



Res. 10 — Çankırı Darüşşifası Saadet sembolü üzerinde çifte yılan alâmeti (1235)



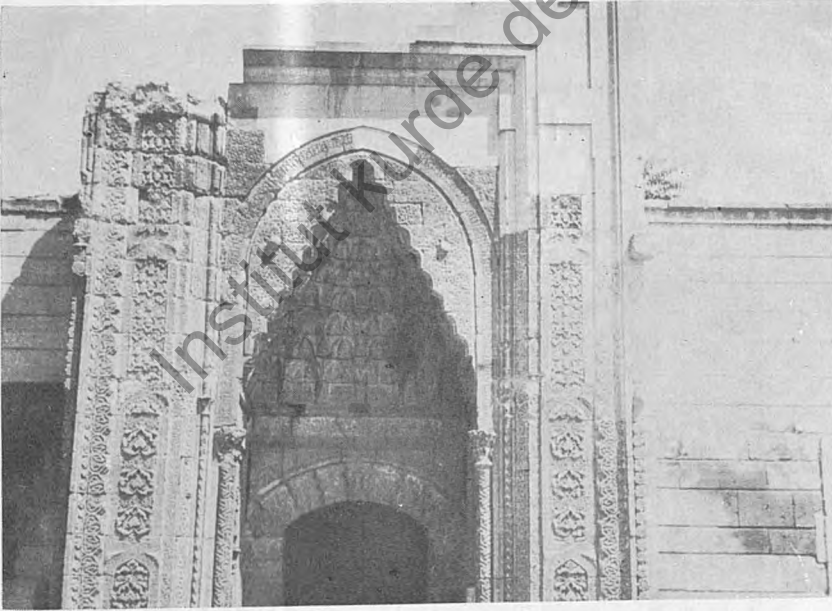
Res. 11 — Kastamonu Hastanesi kapısı



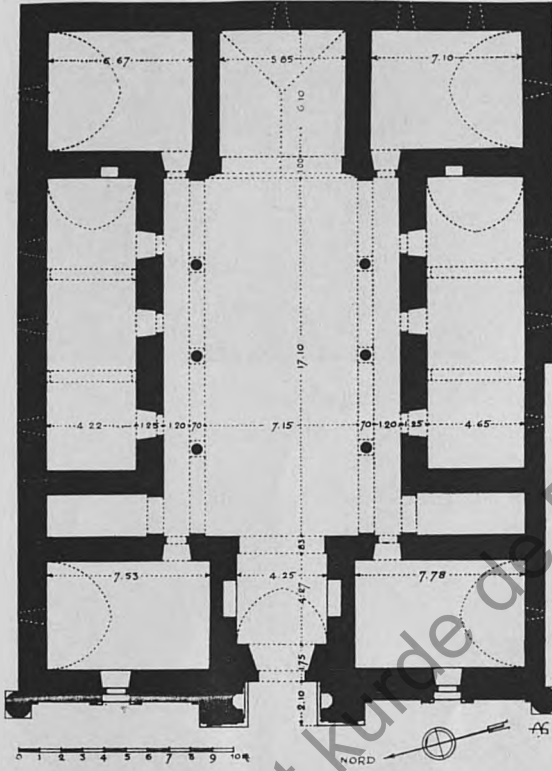
Res. 12 — Tokat'ta Pervane Bey Darüşşifası plan ve kesiti



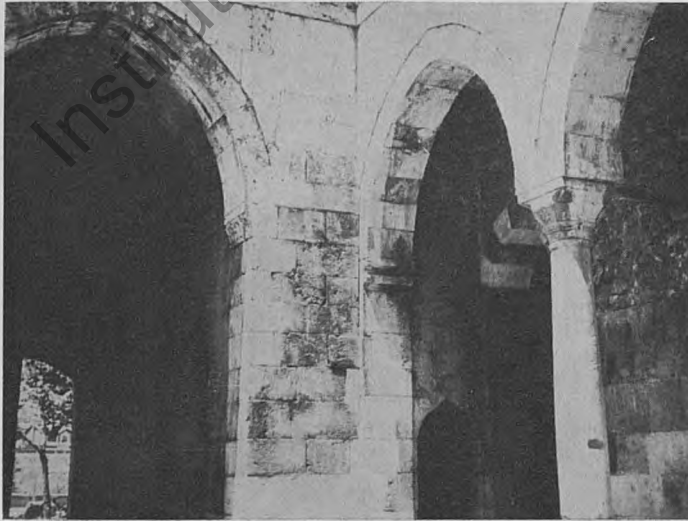
Res. 13 — Sivas Dârurrahası ikinci tamir kitabesi (1288 - 1320)



Res. 14 — Amasya Darüşşifası kapısı (1308)

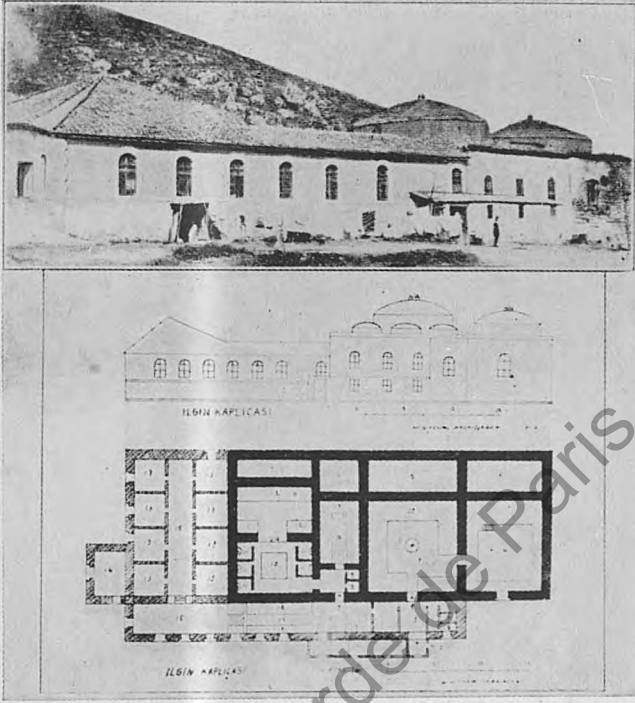


Res. 15 — Amasya Darüşşifası planı (1308)  
(A. Gabriel)

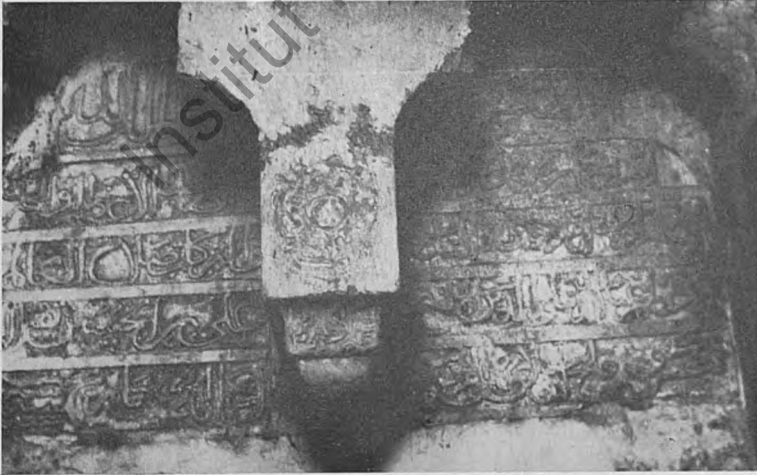


Res. 16 — Amasya Darüşşifası avlusunda kapı içi (1308)





Res. 17 — Sahip Ata'nın Ilgın kaplıcası ve planı (1236)

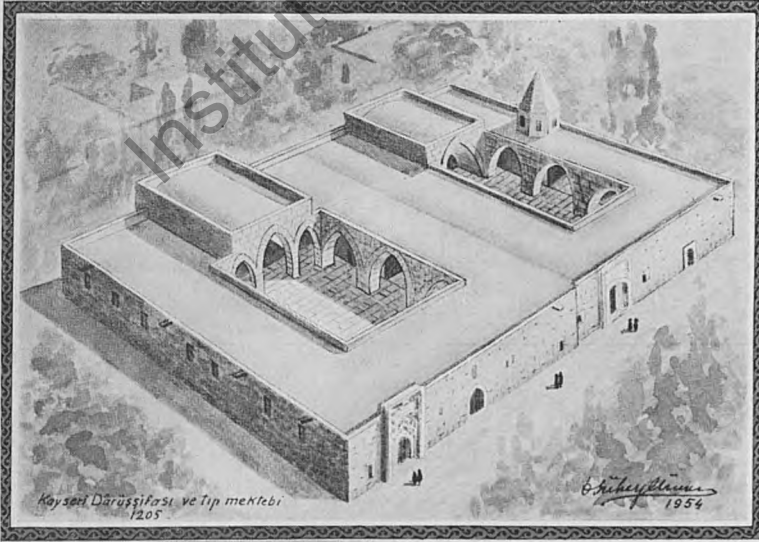


Res. 18 — Ilgın kaplıcası kitabesi (1236)

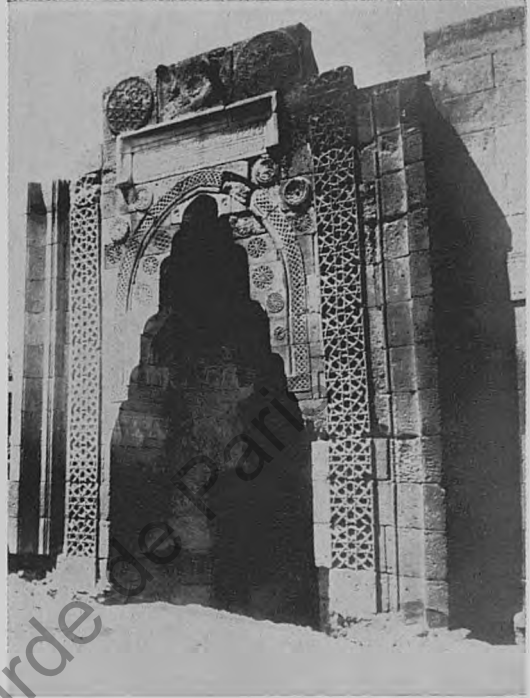
Institut kurde de Paris



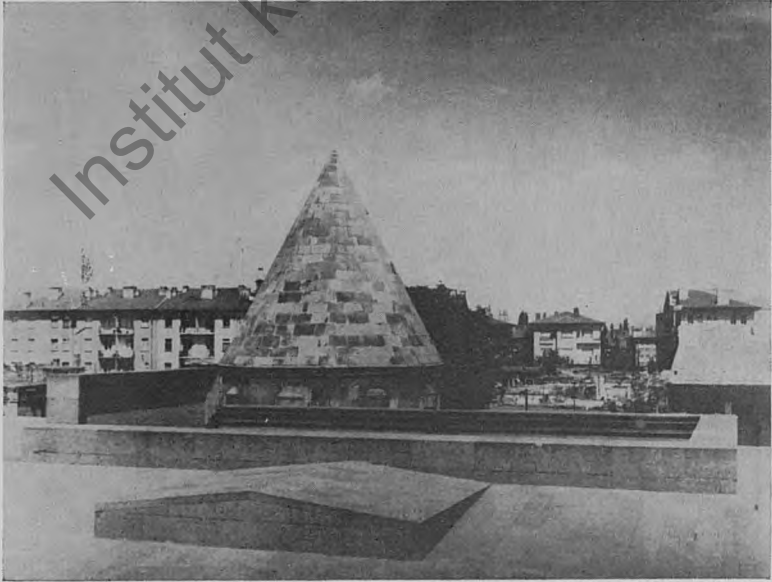
Res. 1 — Gevher Nesibe Sultan



Res. 2 — Şifahane ve Medresenin tüm görünüşü  
(S. Ünver'in çizimi)



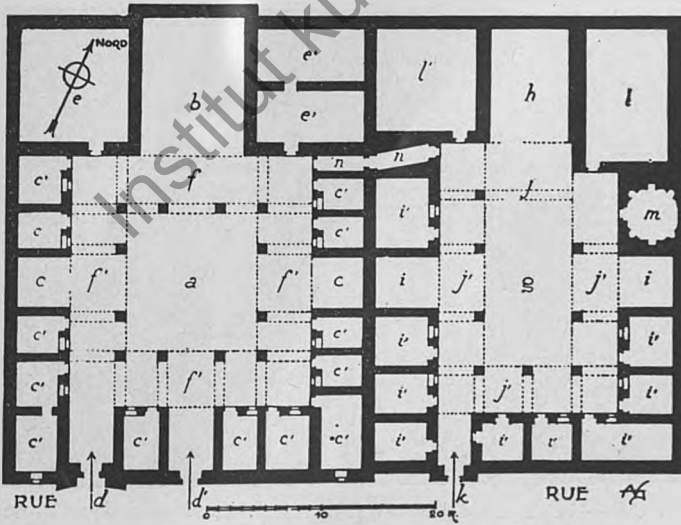
Res. 3 — İkiizler Medresesinin  
şifahane tarafından kapısı  
(son tamirden önce)



Res. 4 — Doğu tarafından bina dışına yükselen İkiizlerin mozolesi



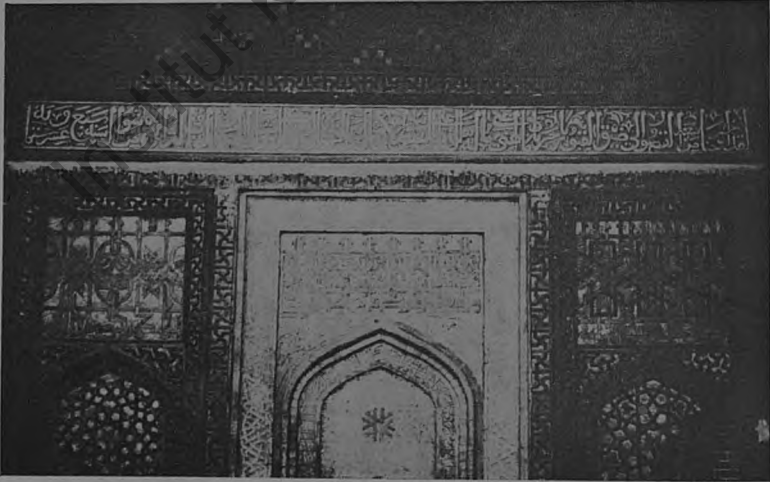
Res. 5 — Medrese odaları



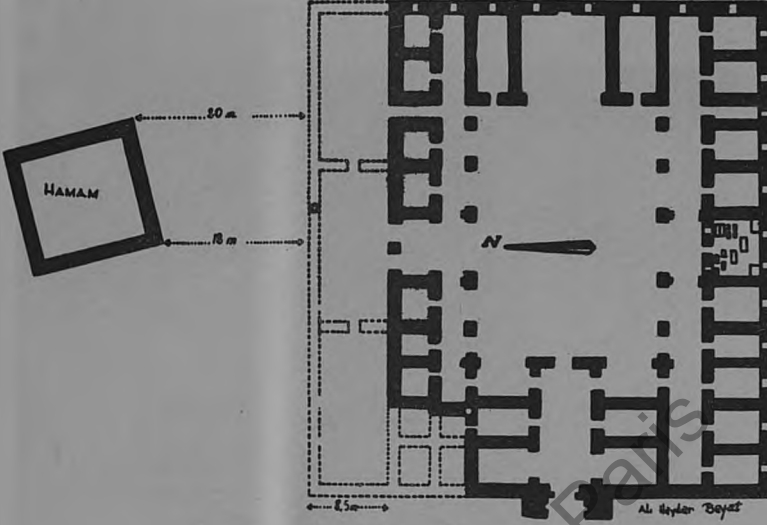
Res. 6 — İkiizler Medresesinin planı



Res. 7 — Kayseri Şifahanesinde bir konsültasyon  
(hekim, arkasında iki öğrenci, önünde eczacı, arkasında hasta)



Res. 8 — Sivas Darüşşifasını yaptıran I. Keykavüs'ün medrese  
içindeki türbesi



Res. 9 — Sivas Darüşşifasının planı



Res. 10 — Divriği Turan Melik Sultan Darüşşifasının kapısı



Res. 11 — Divriği Turan Melik Sultan Darüşşifasının kapısındaki kitabe

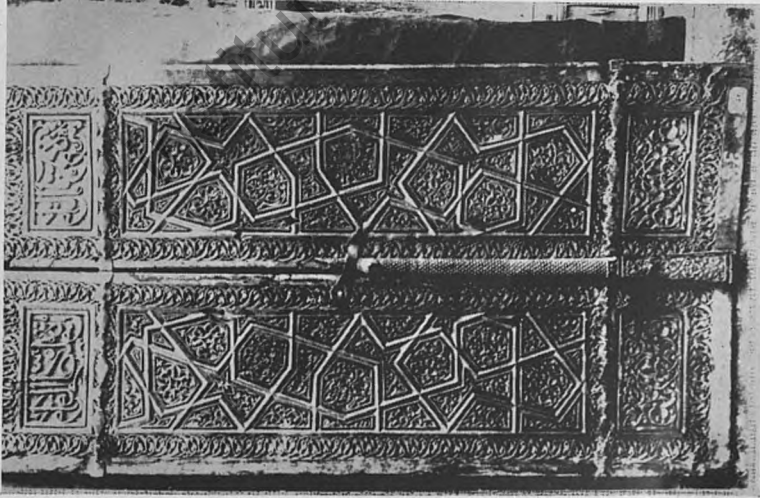


Res. 12 — Divriği Turan Melik kaplıcasının içi





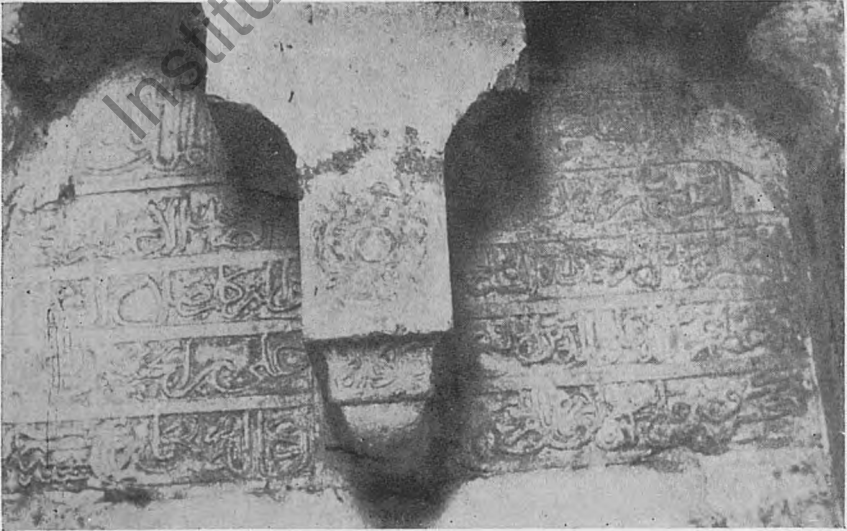
Res. 14 — Beyhekim Ekmeleddin



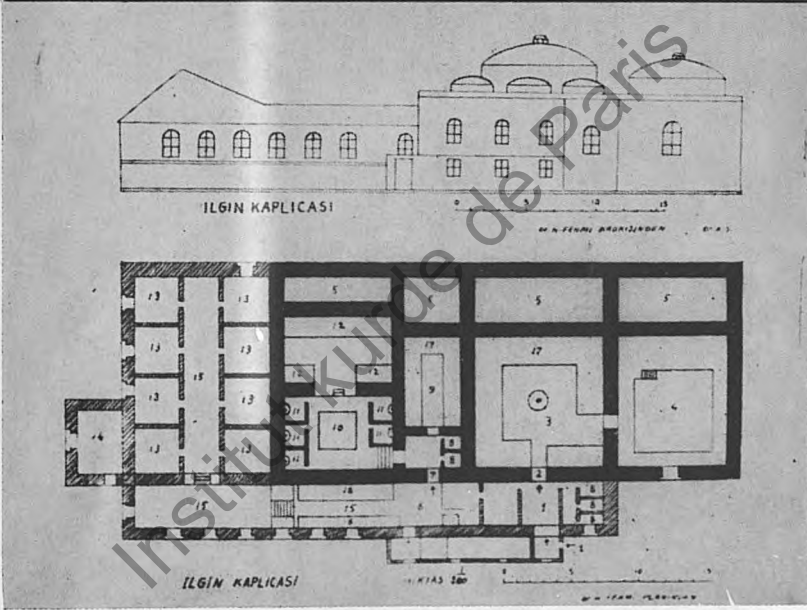
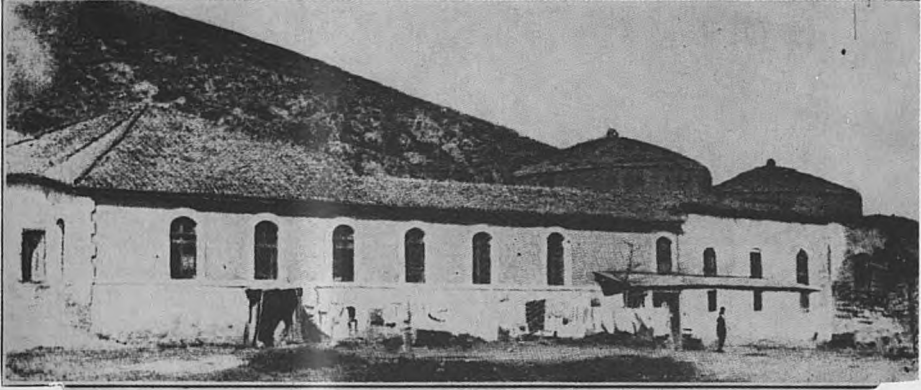
Res. 13 — Konya'da Beyhekim (Başhekim)  
Mescidinin iç kapısı



Res. 15 — Çankırı  
Darüşşifasının kitabesi



Res. 16 — Ilgın kaplıcasının kitabesi



Res. 17 — Ilgın kaplıcası ve kaplıcanın planı

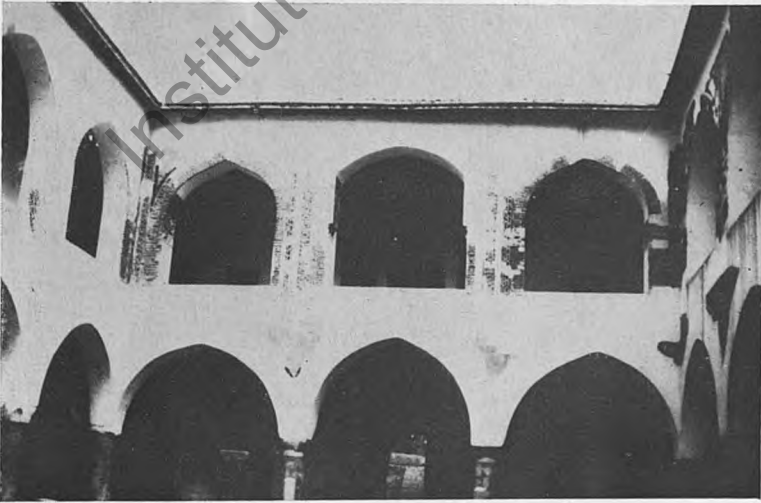
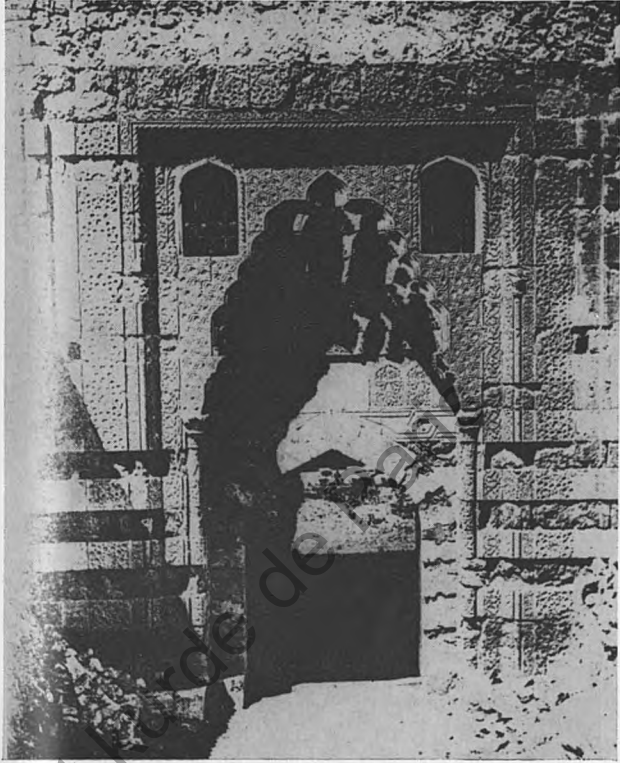


Res. 18 — Kastamonu Darüşşifasının kitabesi

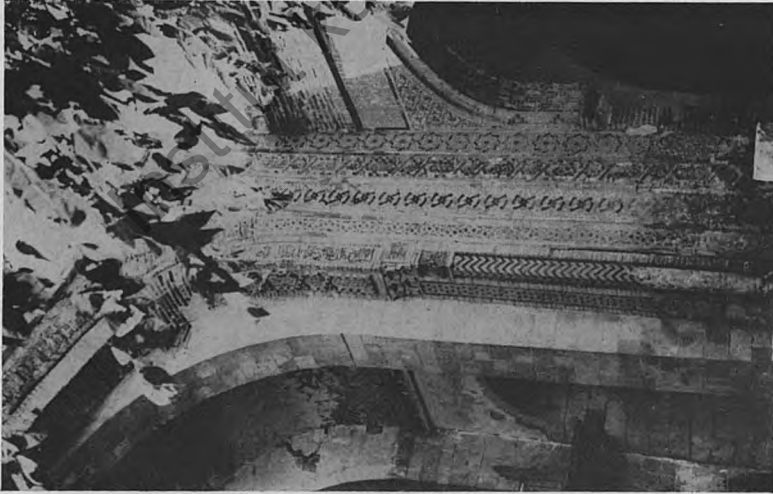


Res. 19 — Kastamonu Darüşşifasında yılan röliyefi

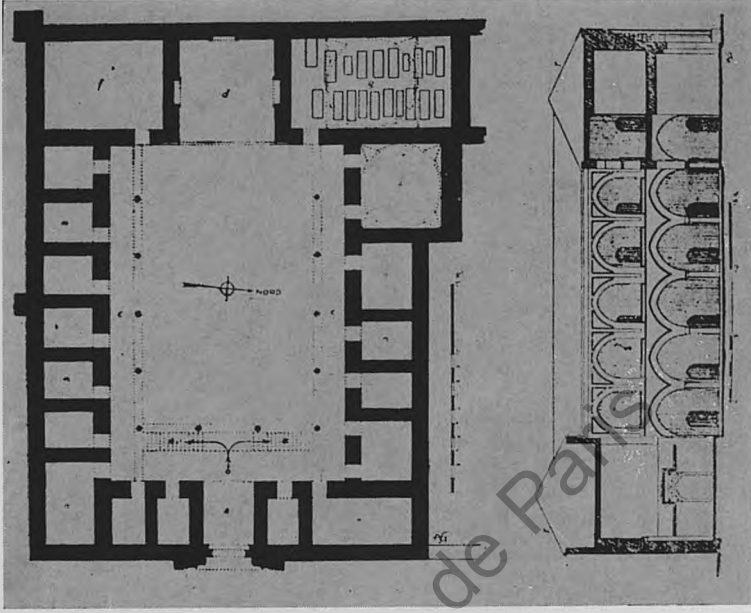
Res. 20 — Tokat  
Darüşşifasının kapısı



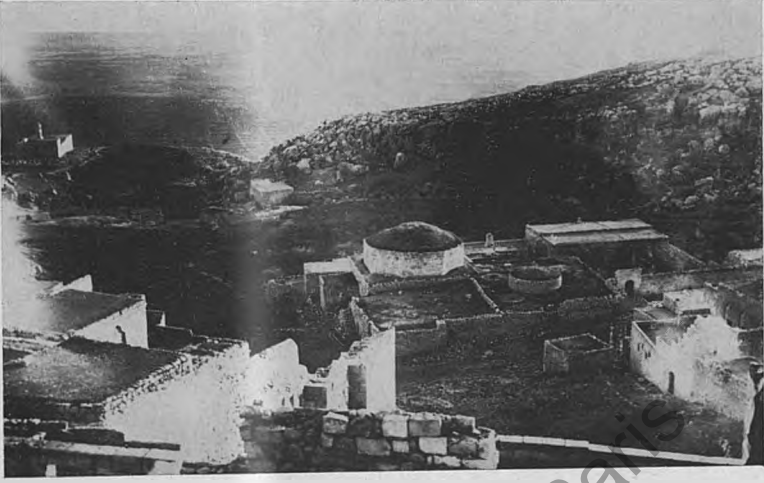
Res. 21 — Tokat Darüşşifasının içi



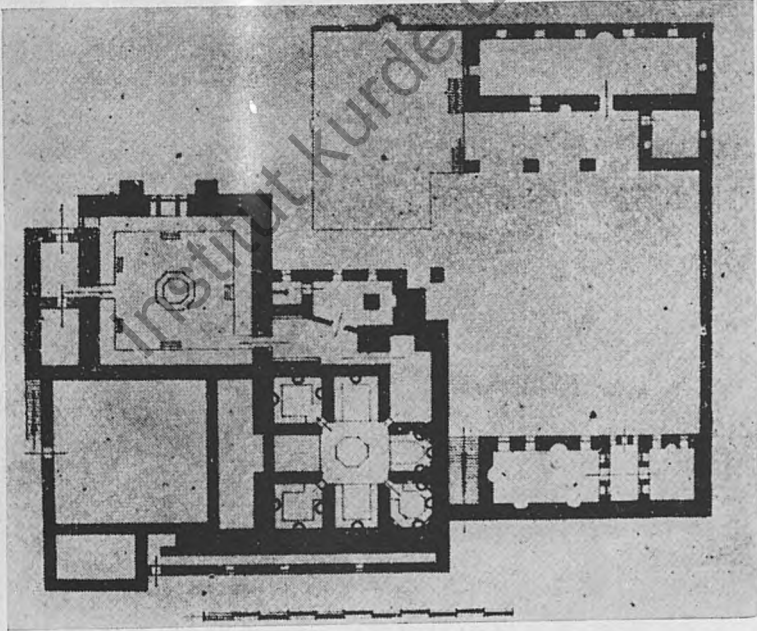
Res. 22 — Tokat Darüşşifasının içinde bir köşe



Res. 23 — Tokat Darüşşifasının planı ve kesiti (A. Gabriel)

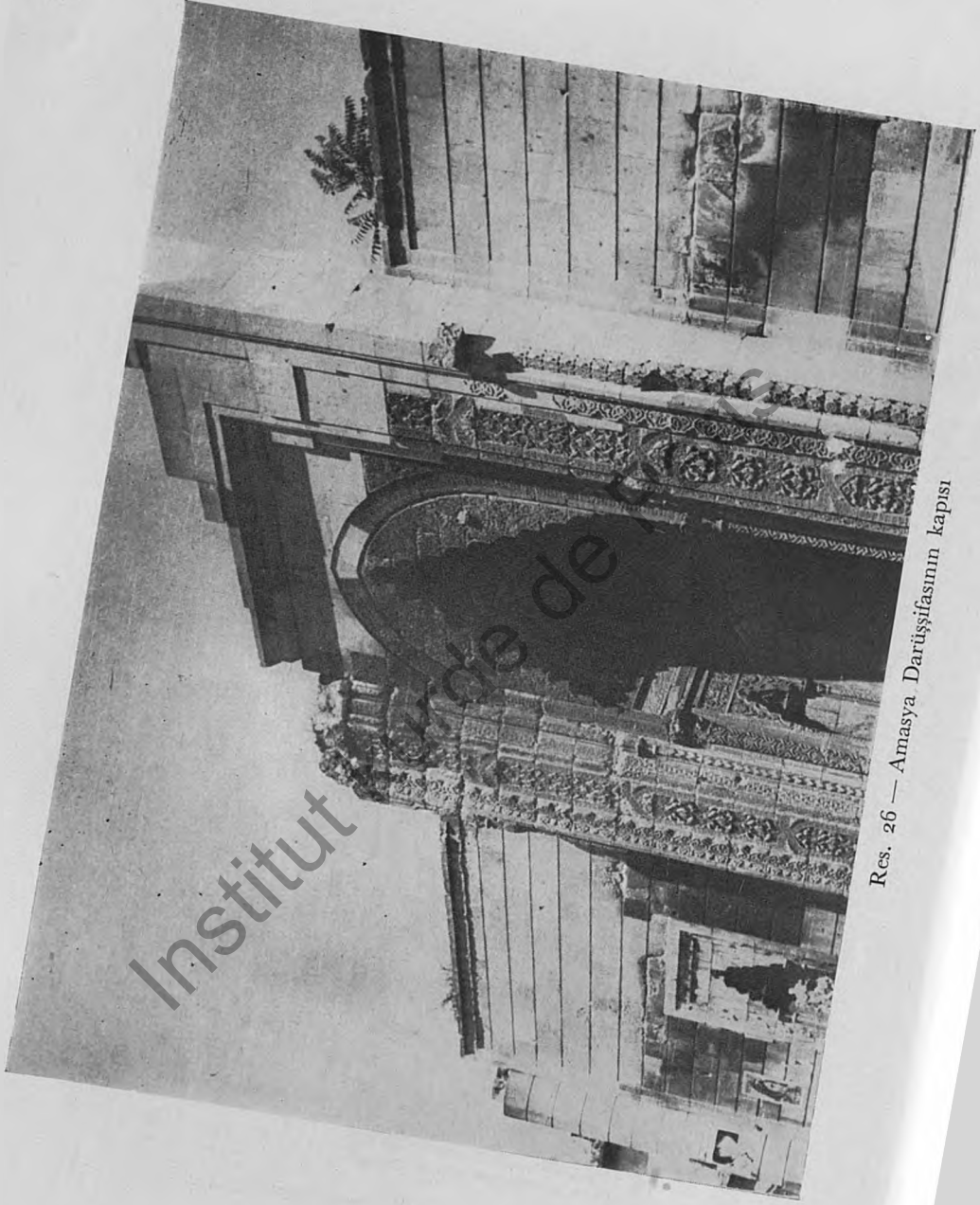


Res. 24 — Mardin'de Eminüddin Darüşşifası



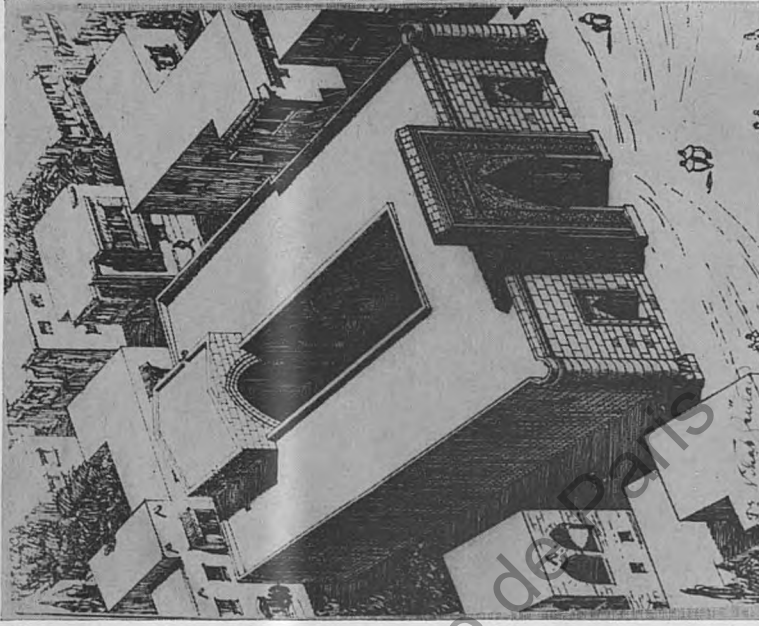
Res. 25 — Mardin Darüşşifası planı

*K. İ. Gürkan*

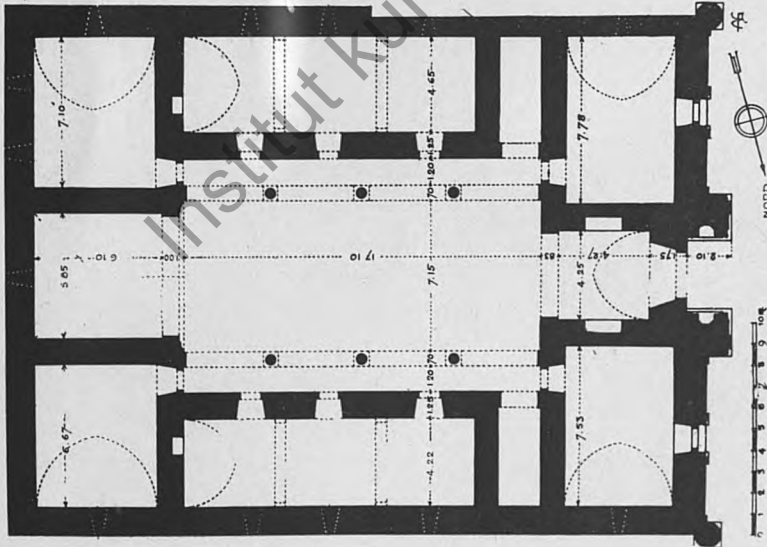


Res. 26 — Amasya Darüşşifasının kapısı



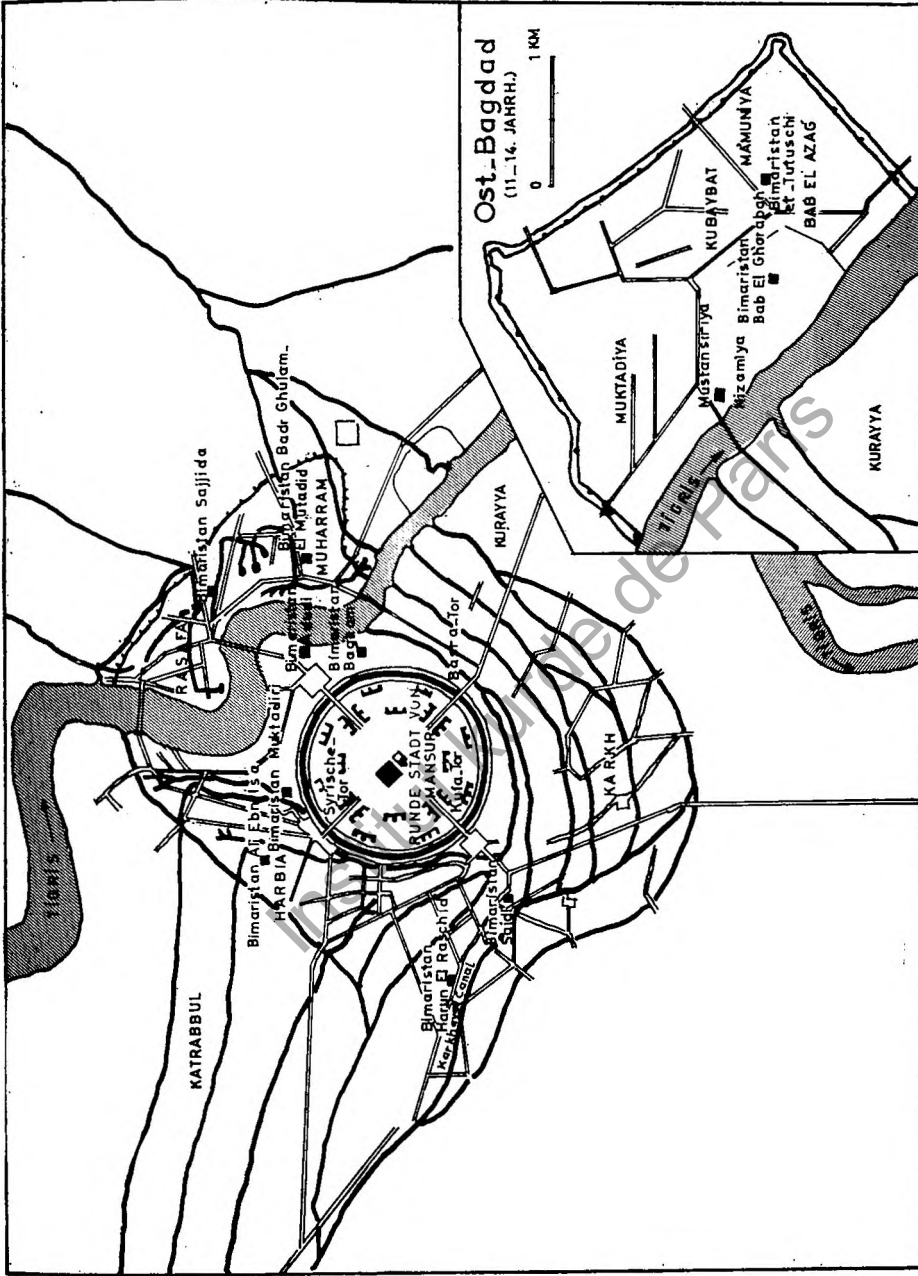


Res. 28 — Amasya Darüşşifasının üstten görünüşü

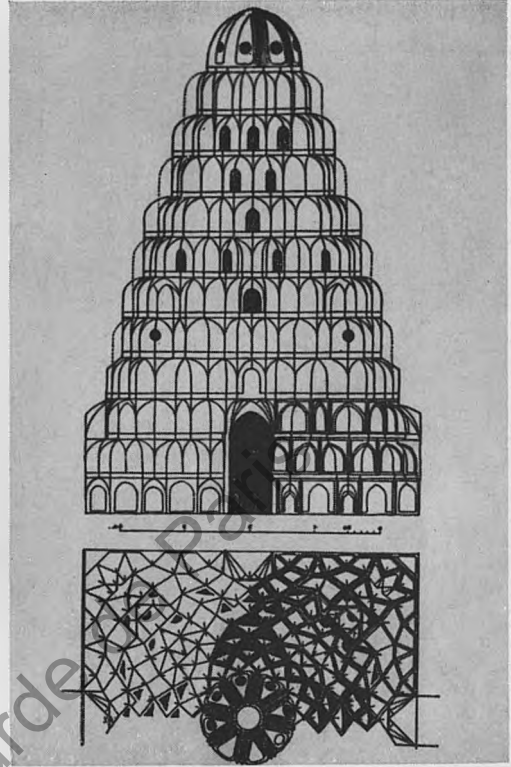


Res. 27 — Amasya Darüşşifasının planı (A. Gabriel)

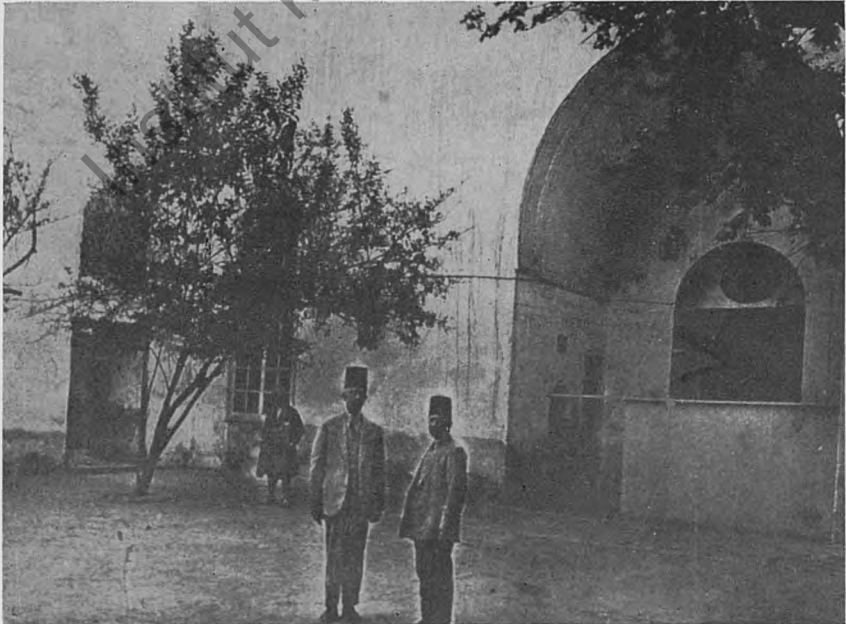
Institut kurde de Paris



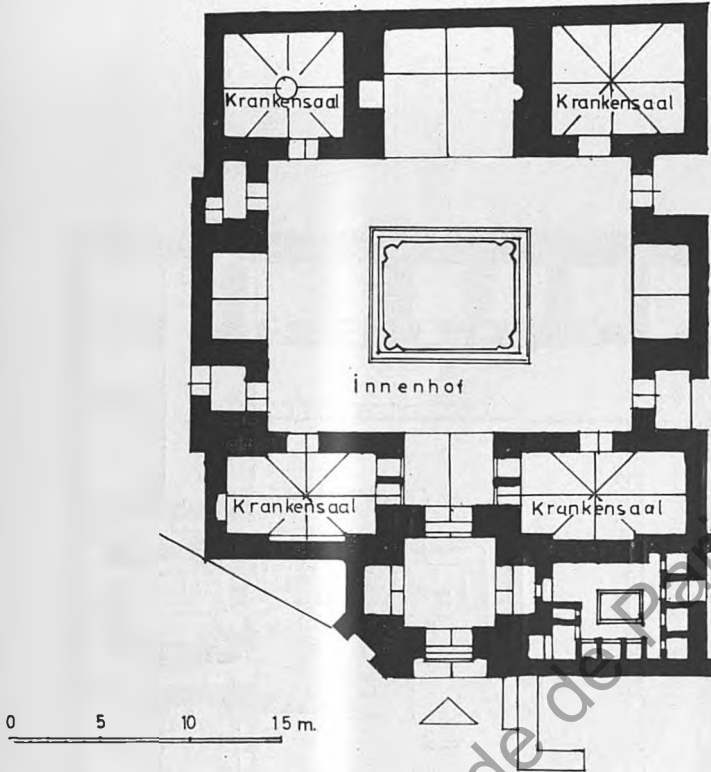
Res. 1 — Bagdad'da Abbasiler ve Selçukluların hastane tesisleri. Le Strange'in planı üzerinde eski kaynaklardaki topografik tariflerine göre tarafımızdan yerleri tespit edilerek işaret edilmiştir  
 Abb. 1 — Die Lage der Bimaristane in Bagdad (8.-14. Jh.) eingezeichnet auf den Plan von Le Strange



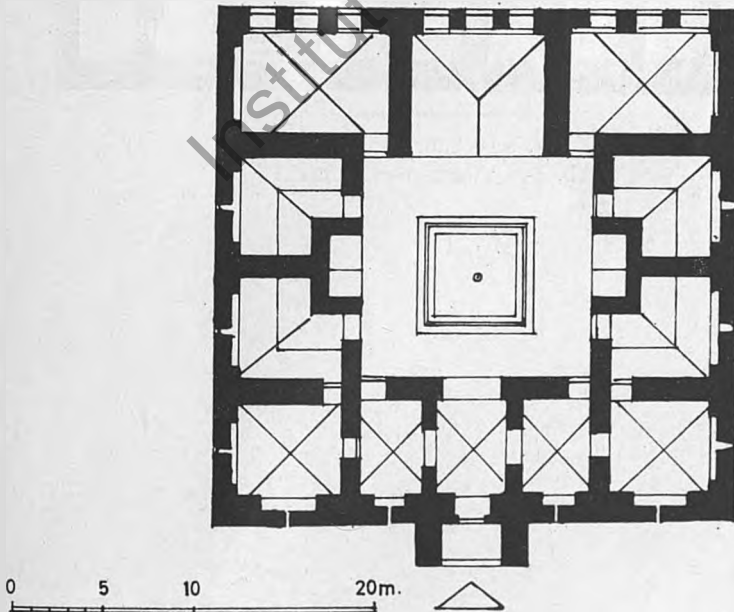
Res. 2 — Şam'daki Nureddin Zengi hastanesine giriş kapısındaki Mukarnas (Herzfeld'den)  
Abb. 2 — Detail des Portals des Nureddin Krankenhauses in Damaskus (nach Herzfeld)



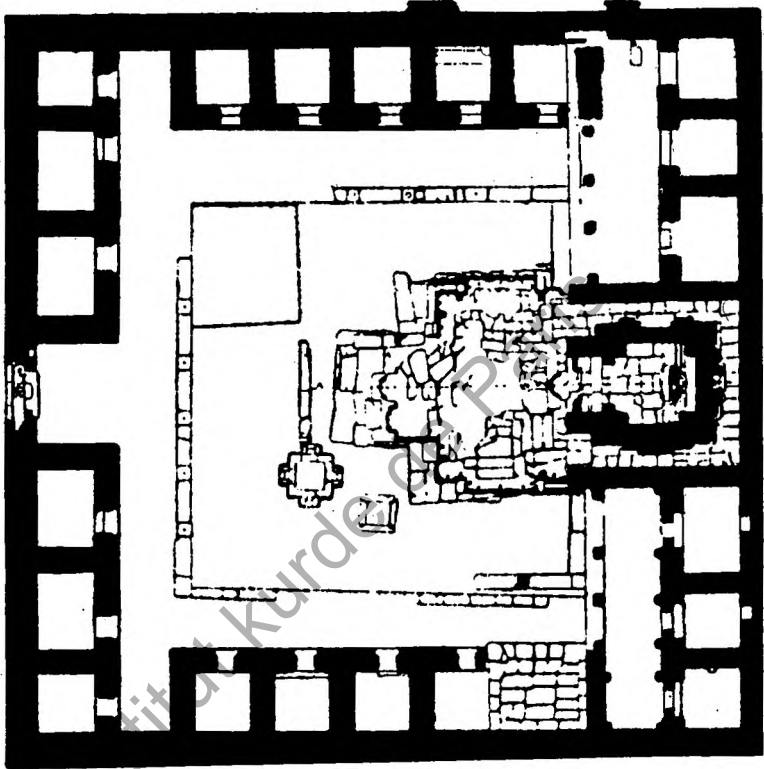
Res. 2a — Şam'daki Nureddin hastanesinin iç avlusu (Herzfeld'den)  
Abb. 2a — Innenhof des Nureddin Krankenhauses in Damaskus (nach Herzfeld)



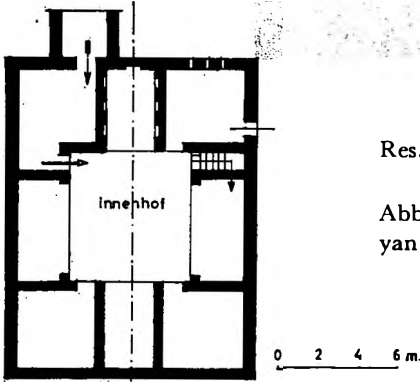
Res. 3 — Nureddin Zengi'nin 1154'te Şam'da tesis ettiği hastanenin planı  
Abb. 3 — Nureddin Krankenhaus in Damaskus (gegr. 1154)



Res. 3a — Şam'da 1248'de tesis edilen Kaymeri hastanesinin planı  
Abb. 3a — Kaimari Krankenhaus in Damaskus (gegr. 1248)

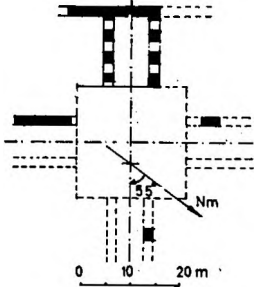


Res. 4 — Sançi Viharası  
Abb. 4 — Vihara von Santschi



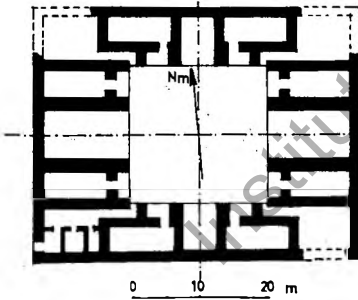
Res. 5 — Bamian'daki XI. asırdan kalma ev (Godard'dan)

Abb. 5 — Grundriss eines Hauses in Bamian (Khorassan) aus dem XI. Jh. (nach A. Godard)



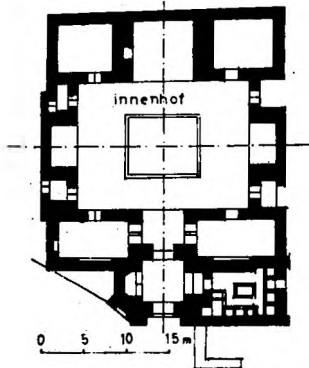
Res. 5a — Nizamülmülk'ün Khargird'deki medresesi (Godard'dan)

Abb. 5a — Medrese von Nizam al-Mülk in Khargird aus dem XI. Jh. (nach A. Godard).



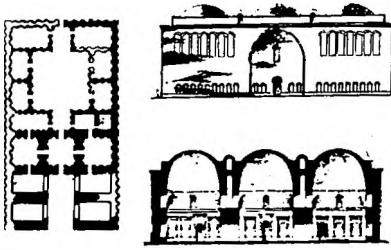
Res. 5b — Rey'deki Selçuklu Medresesi (Godard'dan)

Abb. 5b — Seldschukische Medrese in Rey (nach A. Godard).



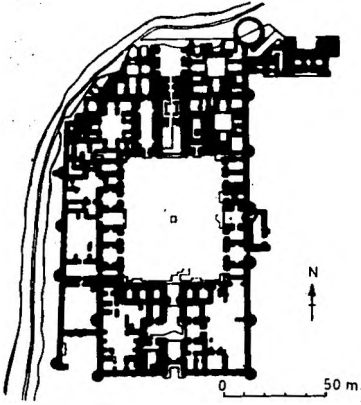
Res. 5c — Nureddin Zengi'nin Şam'daki hastanesi (1154 de tesis edilmiştir)

Abb. 5c — Nureddin Krankenhaus in Damaskus nach Herzfeld (gegr. 1154)



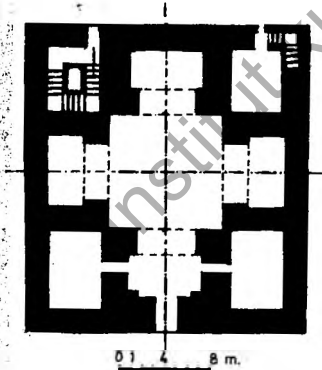
Res. 6 — Ardashir'in Firuzabad'daki sarayı (tesisi 223-241 yıllarında) (Fletscher'den)

Abb. 6 — Firuzabad Palast von Ardashir (gegr. 223-241) (nach Fletscher)



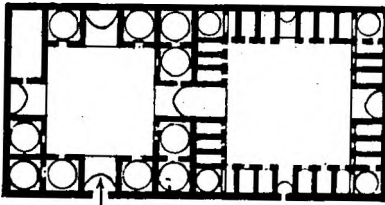
Res. 6a — Sultan Mahmud Gaznevi'nin Lashgari Bazar'daki XI. yüzyıldan kalma sarayı (Schlumberger'den)

Abb. 6a — Palast des Sultan Mahmud von Ghasni in Lashgari Bazar (XI. Jh.) (nach Schlumberger).



Res. 6b — Amman'da bulunan 4 eyvanlı saray (Dieulafoy'dan)

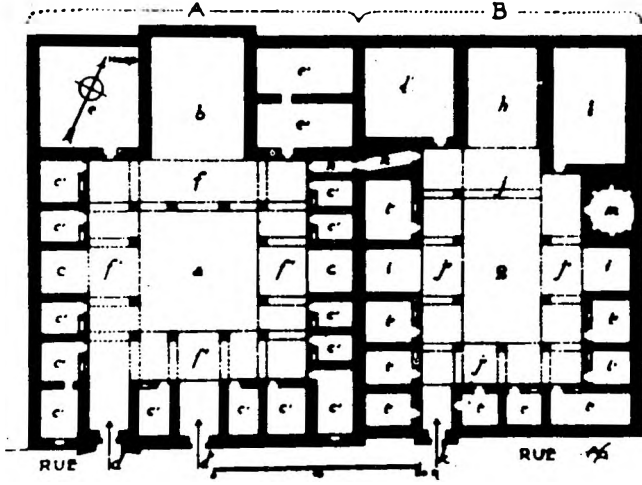
Abb. 6b — Palast in Amman (nach Dieulafoy)



Res. 6c — Dastgird'de HERZFELD'in bulunduğu 4 eyvanlı çifte ev tipinin planı (Herzfeld'den)

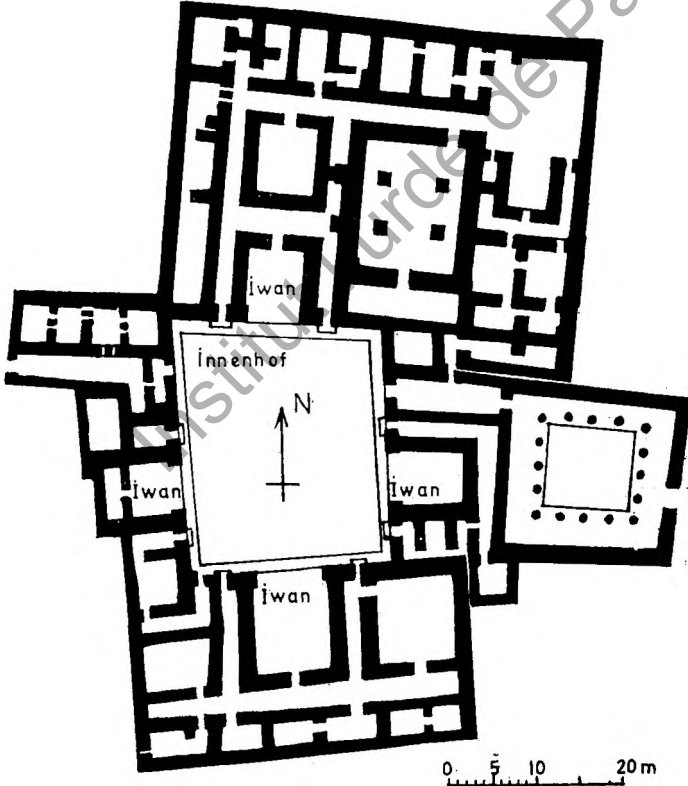
Abb. 6c — Haus in Dastgird (nach Herzfeld)





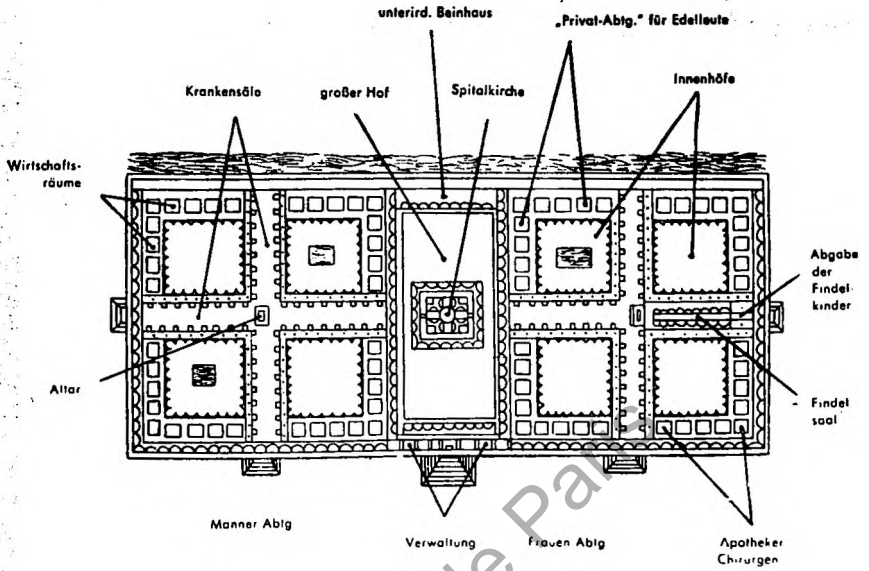
Res. 7 — Kayseri'deki Gevher Nesibe Hastanesi ile Sultan Gıyaseddin Tıp Medresesinin A. Gabriel tarafından yapılmış planı

Abb. 7 — Grundriss des Gevher Nesibe Krankenhauses und der Sultan Gıyaseddin Medizinischen Hochschule in Kayseri nach A. Gabriel (gegr. 1205 n. Ch.)



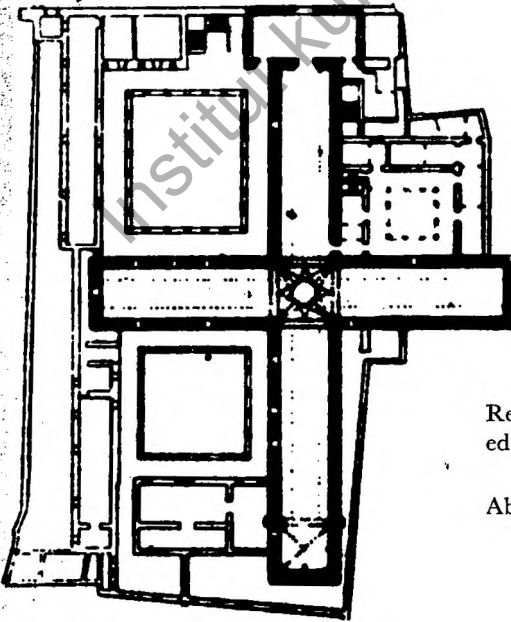
Res. 8 — Asur'da Partlar devrinde M. S. 150 senesinde inşa edilmiş 4 eyvanlı sarayın planı (Oscar Reuther'den)

Abb. 8 — Der Parthische Palast in Aschur (Assur) mit vier Iwanen im Achsenkreuz nach Oscar Reuther (gegr. 150 n. Ch.)



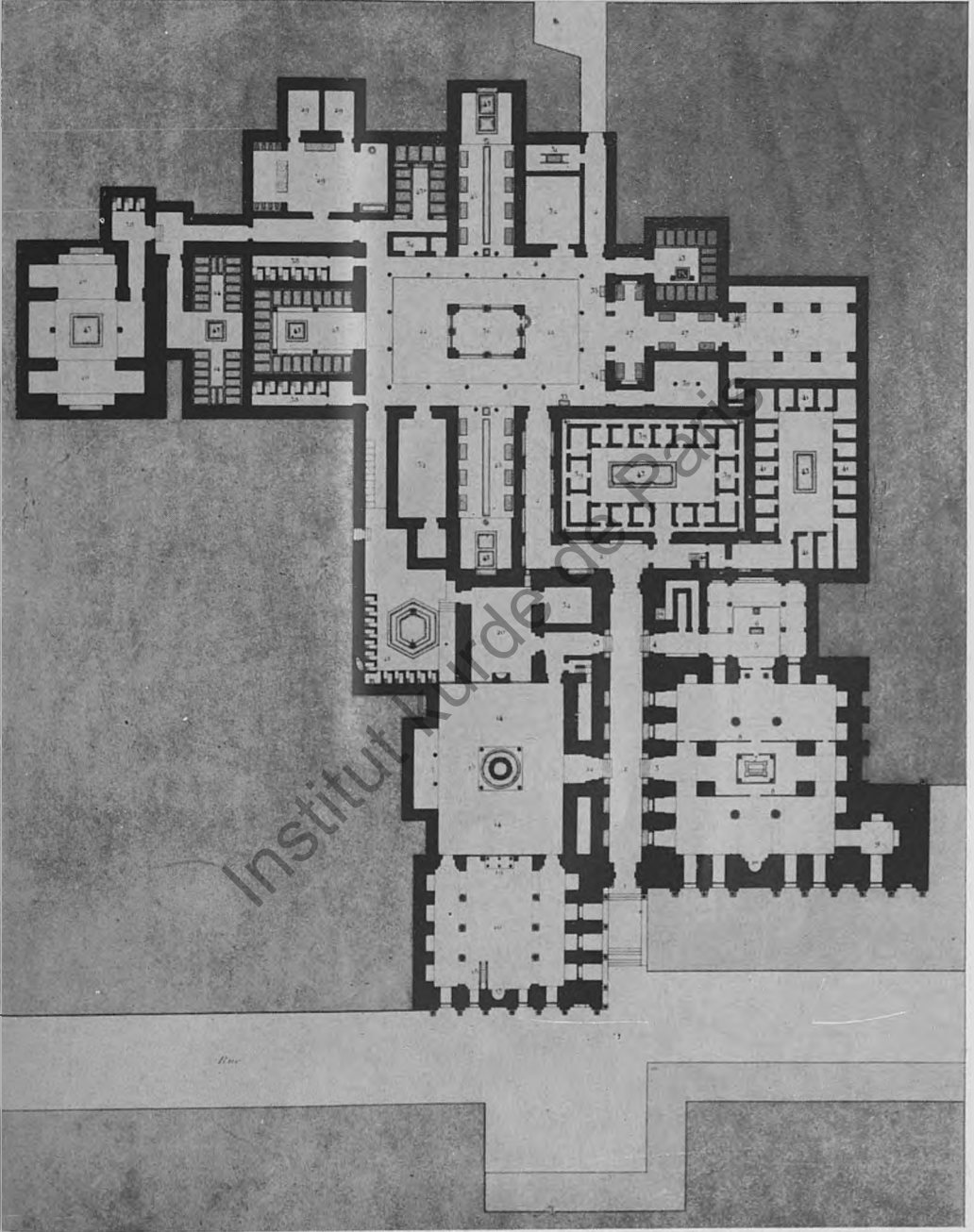
Res. 9 — Mimar Filaret'in 1457'de yaptığı OSPIDALE MAGGIORE hastanesinin haç şeklinde planı

Abb. 9 — Antonio Filaret's Entwurf zu einem Ospedale Maggiore in Mailand (1457)



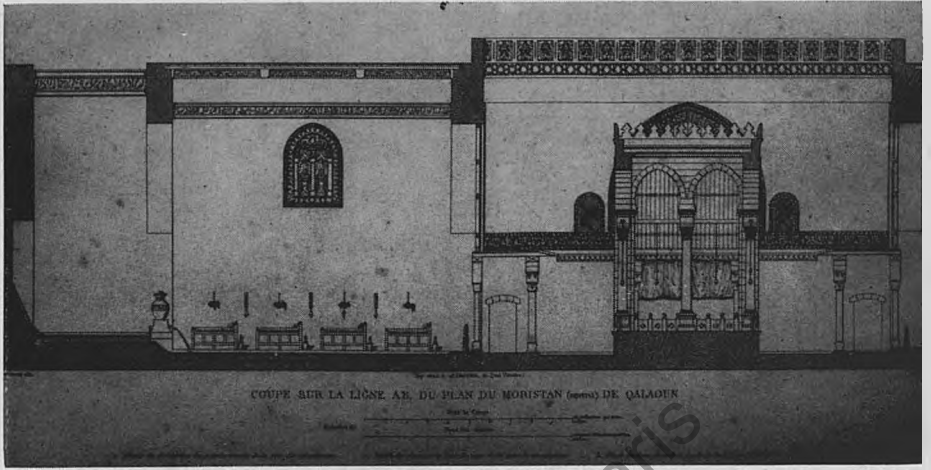
Res. 9a — Toledo'da 1501'de tesis edilen haç şeklinde planlı SANTA CRUZ hastanesi

Abb. 9a — Hospital de Santa Cruz in Toledo (1501)



Res. 10 — Türk Memluk Sultanı Kalavun'un 1284'te Kahire'de tesis ettiği hastanenin Pascal Costa tarafından yapılmış planı

Abb. 10 — Grundriss des Sultan Qalaun - Baukomplexes nach Pascal Coste (1284)



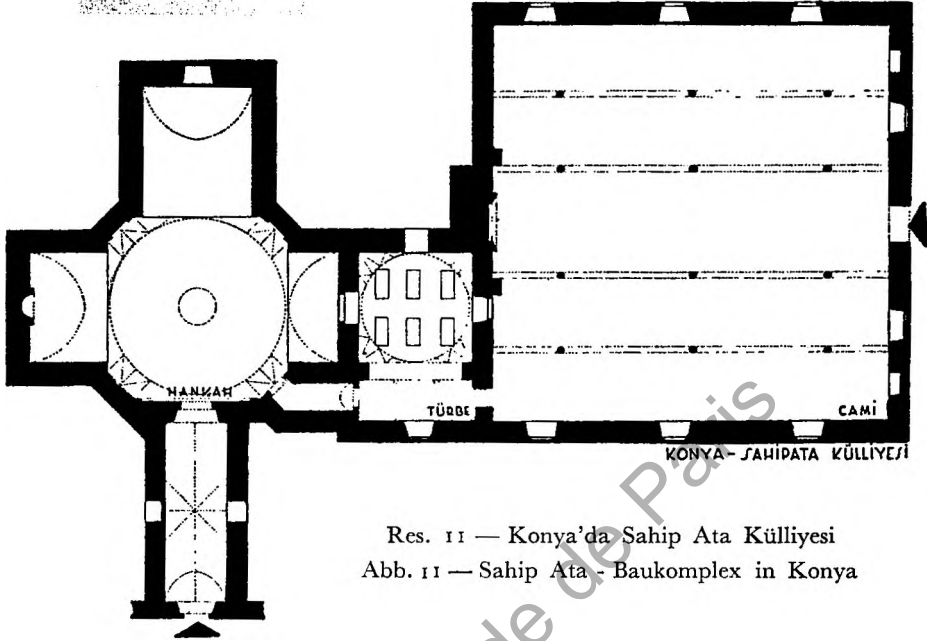
Res. 10a — Kalavun hastanesinin haç şeklinde 4 eyvanının keşiştiği merkezi kubbeli kısmının kesiti (Pascal Coste'den). Soldaki eyvanda hasta yatakları, kubbenin bulunduğu kısımda (sağda) hocanın dua edeceği yer görülmektedir.

Abb. 10a — Schnitt des Qalaun Krankenhauses in Kairo (nach Pascal Coste)

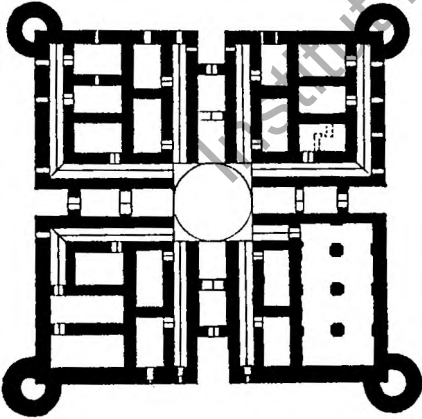


Res. 10b — Hastanenin bitişiğindeki Sultan Kalavun'un türbesinin kesiti. Merkezi kubbe harap olduğundan sonradan alelade bir çatı ile kapatılmıştır (Pascal Coste'den).

Abb. 10b — Schnitt des Mausoleums des Sultans Qalaun in Kairo (nach Pascal Coste)

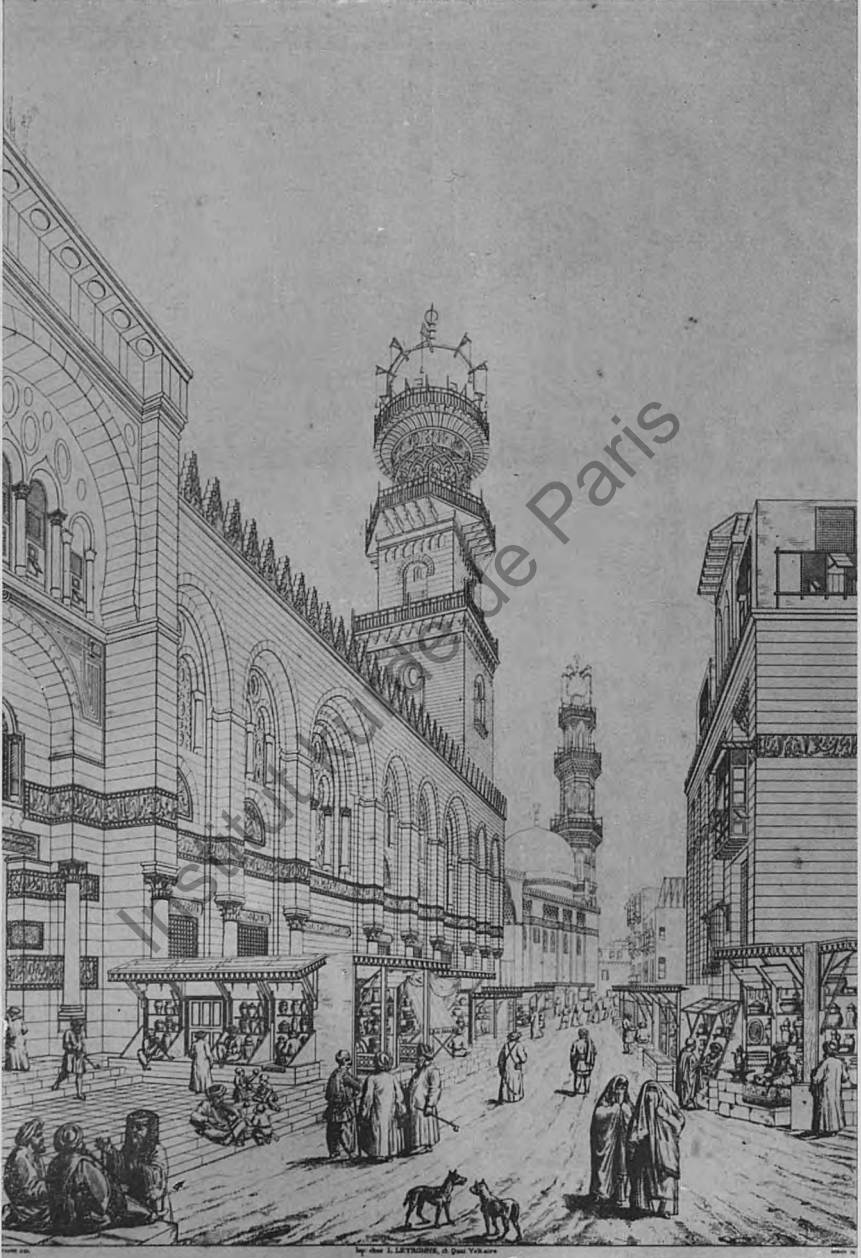


Res. 11 — Konya'da Sahip Ata Külliyesi  
Abb. 11 — Sahip Ata - Baukomplex in Konya



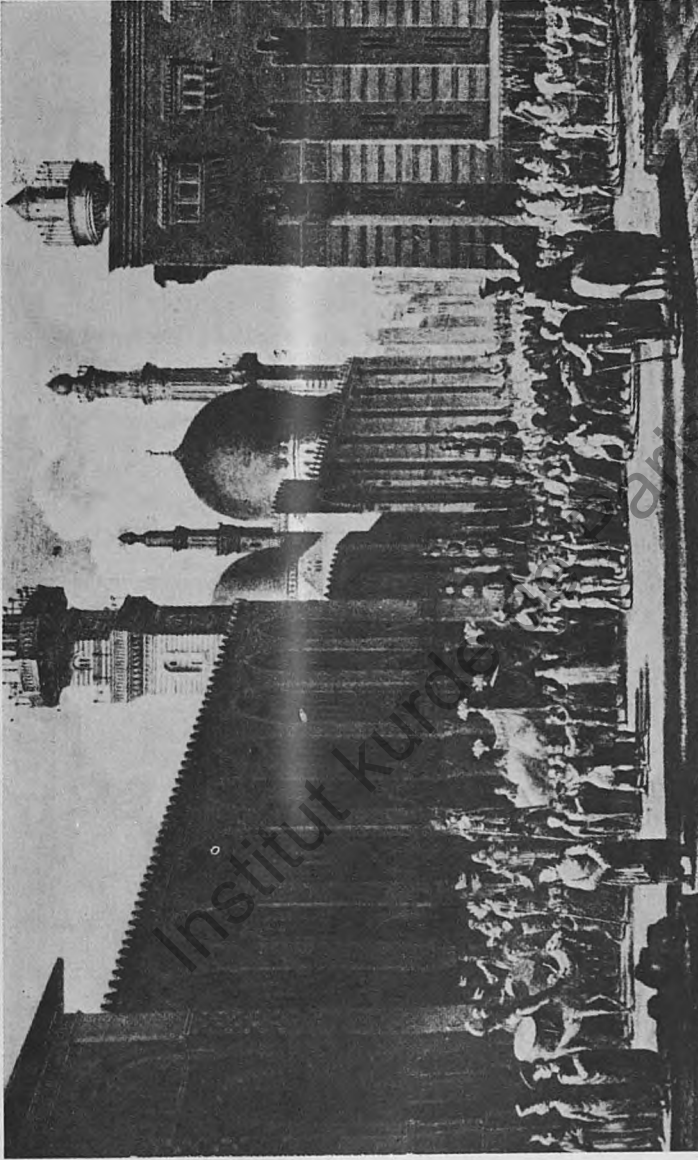
Res. 11a — Türkistan'da eski Termes'deki  
9 veya 8. yüzyılda inşa edilmiş Kırk Kız  
Sarayı veya Kervansarayında haç şeklindeki  
4 eyvanın ortasındaki merkezî mekân bir  
kubbeyle örtülmüştür.

Abb. 11a — Kırk-Kız Karawanserei (oder  
Palast) im alten Termes in Turkestan  
(8. oder 9. Jh.). Die zahlreichen, in zwei  
Geschossen gelegenen Räume sind nach der  
zentrischen Komposition um den Kuppel-  
saal angeordnet, in den sich vier Iwane  
öffnen. Vgl. Weimarn, B.W. und J.D. Kol-  
pinski: Allgemeine Geschichte der Kunst.  
Bd. 3 Leipzig (1964), s. 152, 153.



Res. 12 — Kahire'deki Kalavun hastanesinin medrese ve türbe tarafından giriş kapısı (Pascal Coste'den)

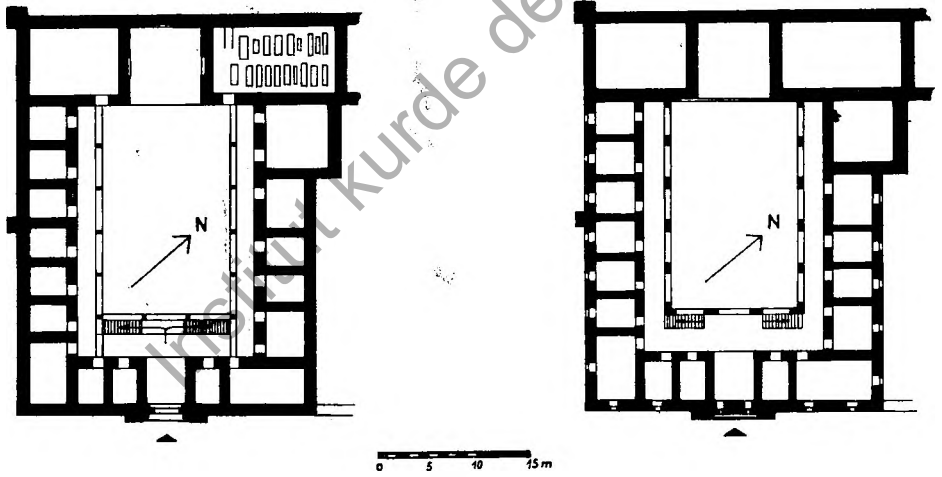
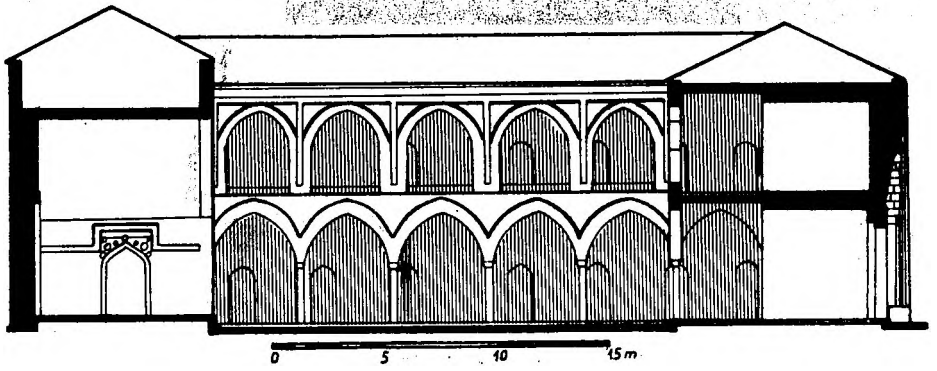
Abb. 12 — Ansicht des Qalaunischen Baukomplexes nach Pascal Coste



Res. 12a — Kalavun Külliyesinin Osmanlı Türkleri devrinde görünüşi

Abb. 12a — Qalaun Krankenhaus in Kairo von der Grabmalseite her gesehen  
(Darstellung aus dem Jahre 1785)

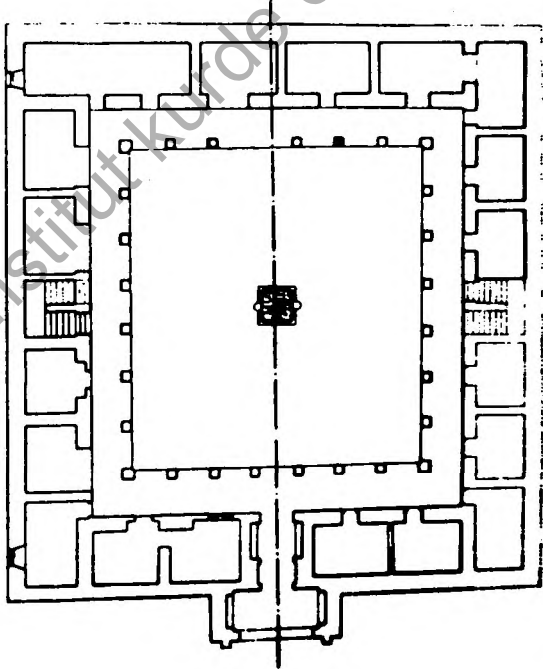
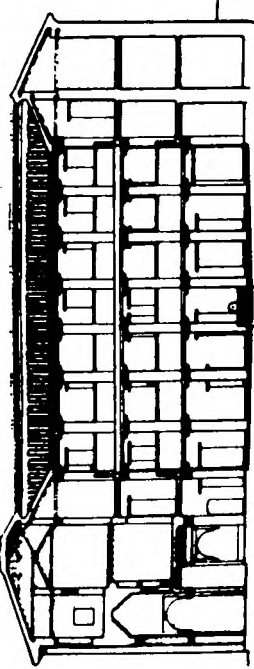
A. Terzioğlu



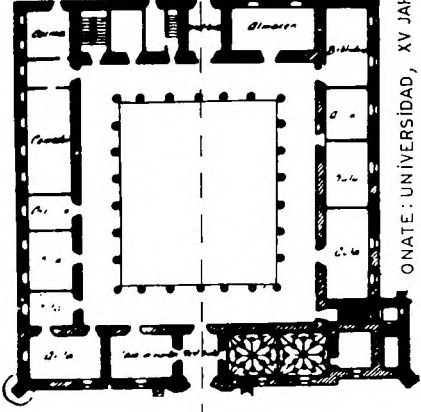
Res. 13 — Tokat'taki Gökmedrese adıyla bilinen Selçuklu hastanesinin A. Gabriel tarafından yapılmış planı ve kesiti

Abb. 13 — Gökmedrese Krankenhaus in Tokat nach A. Gabriel



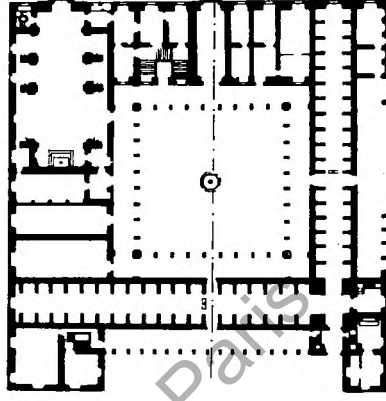


Res. 14 — Gırnata'da Müstümanların XV. yüzyılda tesis ettikleri Corral del Carbon diye anılan kervansaray (Fonduk)  
Abb. 14 — Gasthaus (Fonduk) Corral del Carbon Granada, geogr. im XV. Jh.



ONATE: UNIVERSIDAD, XV JAHRH GEGR

14a — Onate Üniversite binası (XV. yüzyılda inşa edilmiştir.)



14b — Katoliklerin İspanya'da XVI. - XVII. yüzyıllarda tesis ettikleri Medina del Campo hastanesi

Abb. 14b — Medina del Campo - Hospital geogr. im XVI. - XVII. Jh.



Res. 15 — Avrupa'da Rönesans devrinin sonlarında yapılmış meşhur hekimleri gösteren temsili bir resim. Bu resimde arka planda Süleyman Peygamberin heykeliyle süslü bir "Templum Sanitatis" yani Sağlık mabedi, ön planda ise sağlık Tanrısı Eskulap ile, o derece yüceltilen 7 meşhur hekimin portreleri görülmektedir. Bunlardan biri de Avrupalıların "Avicenna" dedikleri İBNİ SİNA'dır. Bu da İslâm tıbbının Avrupa'daki tesirini göstermesi bakımından çok önemlidir.

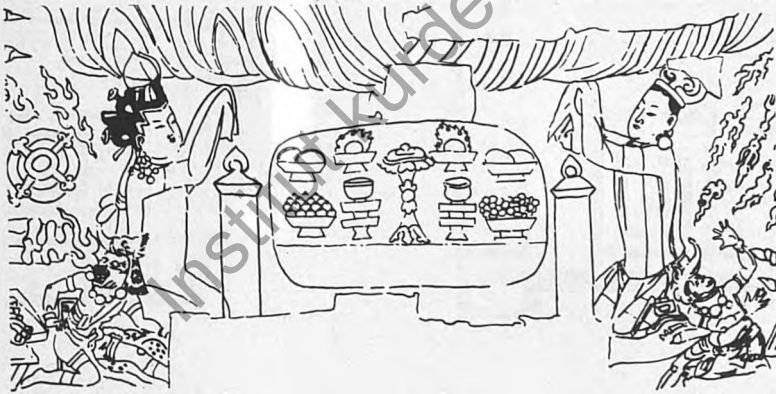
Abb. 15 — Heilgott Asklepios, Templum Sanitatis und die sieben berühmten Ärzte, Hippocrates, Celsus, Galenus, Dioscorides, Andromachus, Avicenna (Ibn Sina), Paracelsus nach einer alten Darstellung.



a



b



c

a - Koço'da Ma'bed "Alpha" temellerinde bulunan ve Silik Terken Kuncuy ile Külüg Inanç Saçu Sangun'un Türk işçi ve sanatkarlarına M. 768'e tekabül edebilecek 12 hayvan takvimi ile verilen tarihte yaptırdığını anlatan

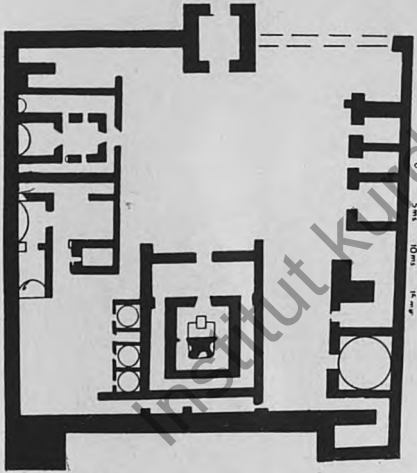
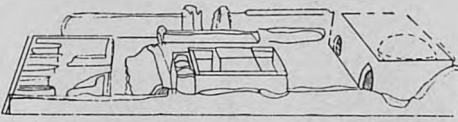
Uygurca yazılı "kazkuk" (Müller, *Pfahlinschrifte*, bkz. not 33-36)

b - Bezeklik'teki M. IX-XII. yüzyıllardan Uygur ma'bedlerinden Ma'bed IX'da bir duvar resminde bir Uygur "sürücü" (ressam) kendi resmini yapmış (Gabain, *Chotscho*'dan)

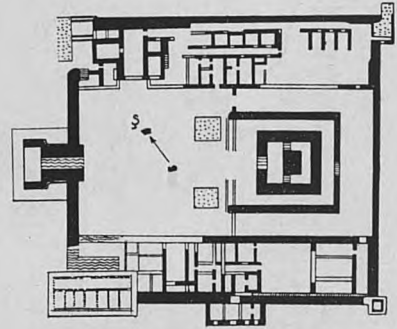
c - Temellerinde M. 768 tarihli "kazkuk" bulunan (bkz. lev. I a) Ma'bed Alpha'da bulunmuş ipek üzerine bir resimde adak adayan Türk kıyafetlerinde hatun ve bey (Grünwedel, *Idikut tan*)



a



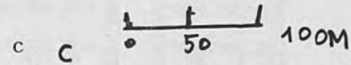
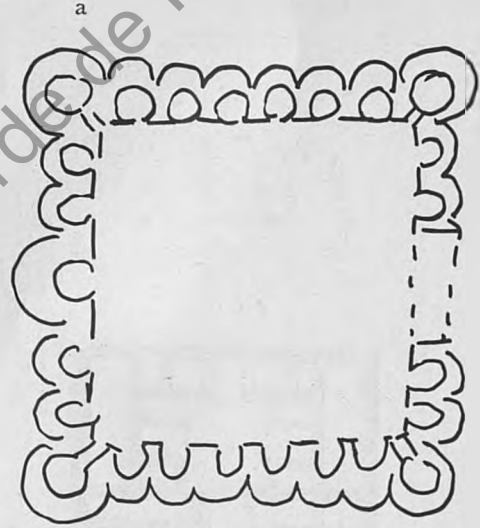
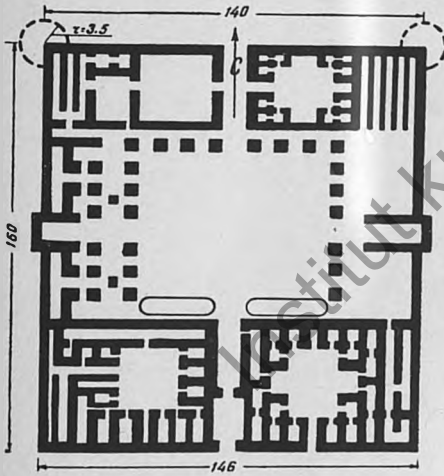
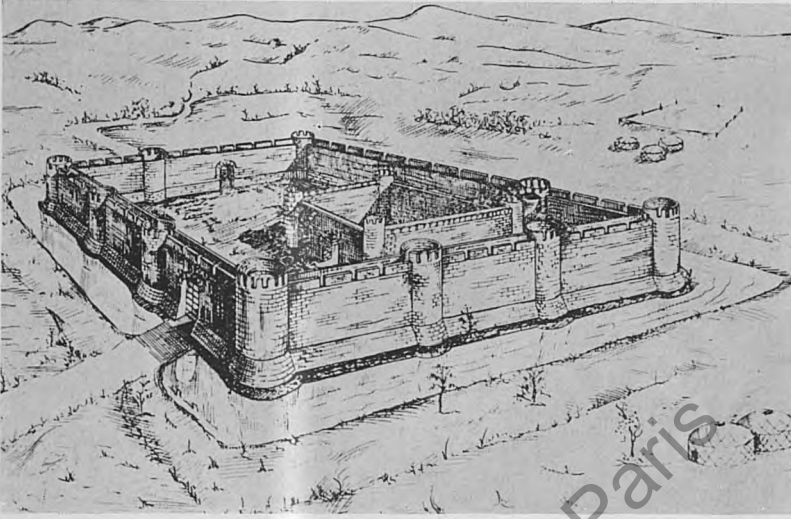
b



c

a - Kenç Tuğmuş adlı Tigin oğlu ve Küsemiş-tengrim adlı hatunun Sengim' de bir büyük külliye yaptırdığını bildiren bozuk bir Çince ile yazılı "kazkuk" (Müller, *Pfahlninschrifte*)

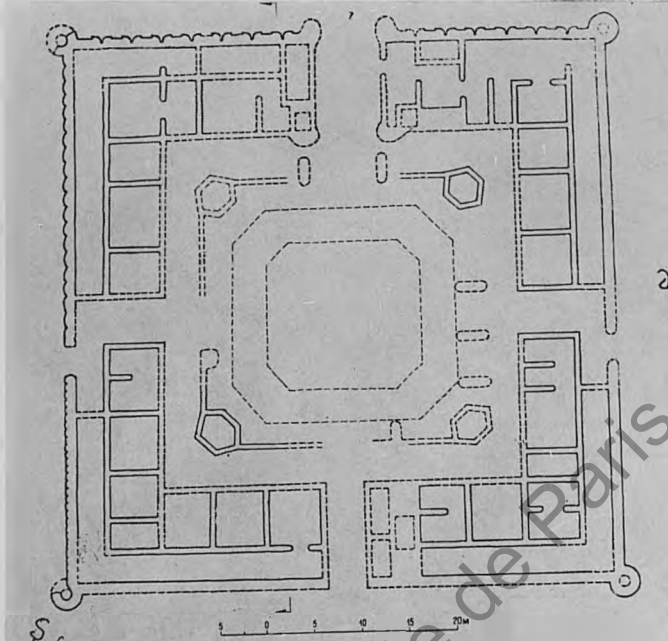
b,c - Sengim'deki iki büyük külliye'nin Le Coq, *Chotscho* ve Hambis, *Toum-chouq*'tan alınmış görünüşleri ve planları, Lev. II b Sengim Külliye 7'ye ve Lev. II c Sengim Külliye 9'a aittir. Bunda, çok Türkçe yazmalar bulundu (Grünwedel, "Idikut"; Esin, BMTA'dan)



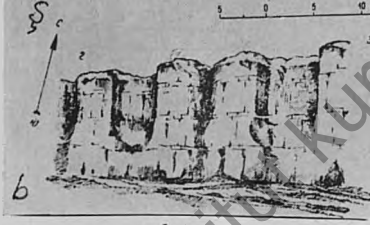
a - M. 750'de Moyuncur Kağanın Kem (Tuva, Sibiry) kıyılarında yapıldığı "ordu" olduğu sanılan Şagonar III külliyesinin rekonstitüsyon'u (Kızlasov, res. II)

b - M. VI-VIII yüzyıllardan (Batı-Türk veya Türgiş devrinden) Kazakistan'da Tas-arık külliyesi. Güney kısmındaki meskenler yer seviyesi altındadır (Basenov, res. 10)

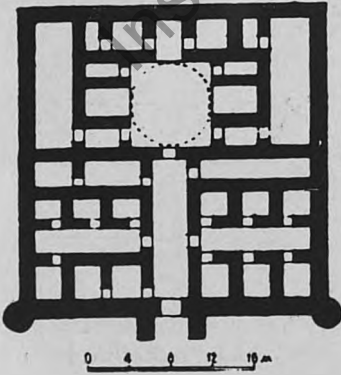
c - M. VI-VIII. yüzyıllardan (Batı-Türk veya Türgiş devrinden) han olduğu sanılan Kazakistan'da bir müstahkem yapı (A. H. Margulan, *Iz istorii gorodov i stroitel' nogo iskusstva dvernego Kazahstana*, AA. 1950)



a, b, c - Orta Ti-  
eşan dağlarında  
Manakeldi deresi  
vadisinde M. VI-  
VIII. yüzyıllar-  
dan (Batı-Türk ve  
Türgiş devirleri)  
han sanılan Çal-  
dıvar külliyesi  
planı; duvarların-  
ın görünüşü ve  
bulunduğu yerin  
haritası (Bern-  
ştam, *MIA* 26,  
res. 56)

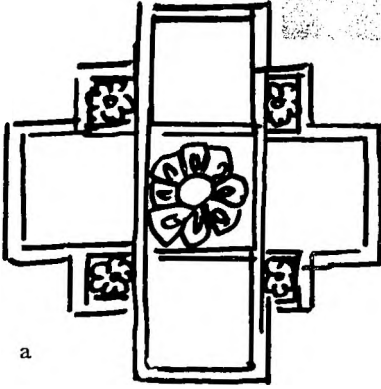


a b c



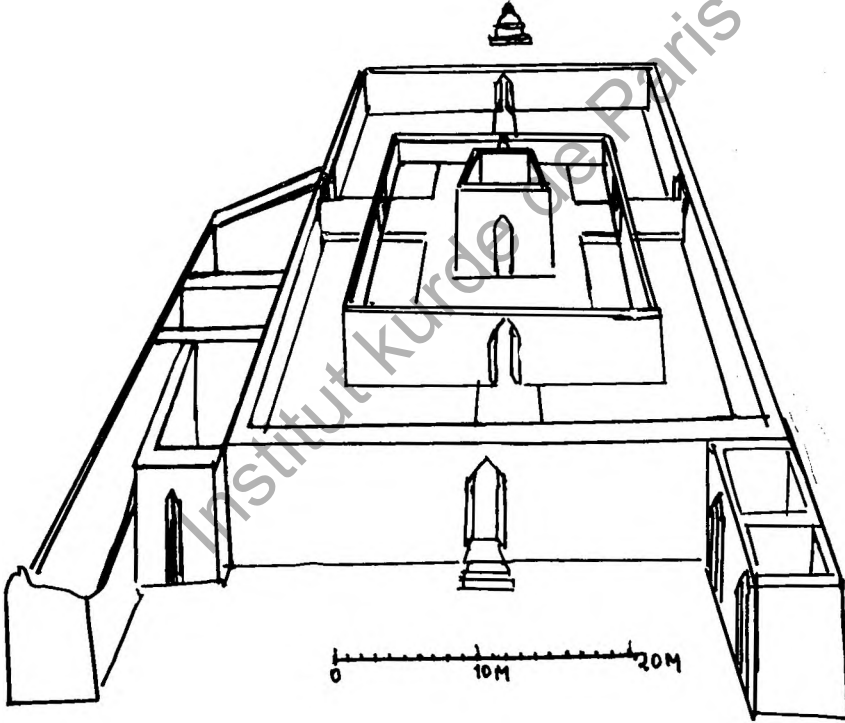
d

d - Batı-Türk veya Türğiş devrinden (M. VI-  
VIII. yüzyıl) bir yapı olan ve Kırgızistan'da,  
Kaşgar ve Argu yolu üzerinde bulunan Taş-ri-  
bat hanı (Lavrov, res. 104)



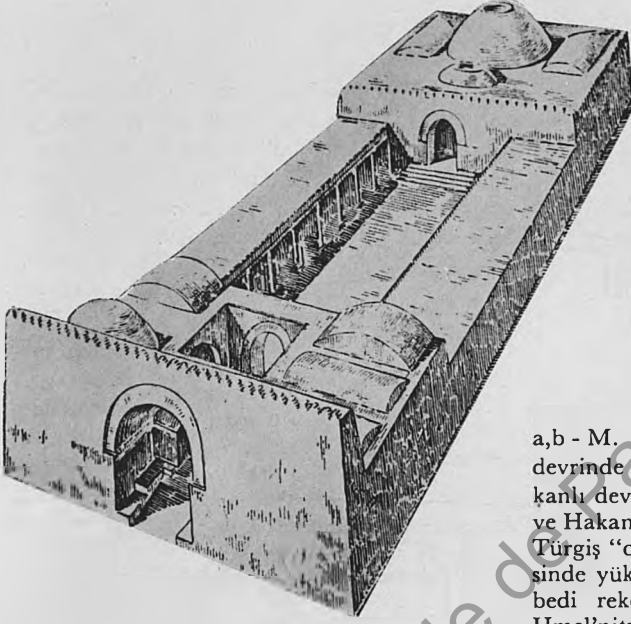
a

a - Tun-huang'da bulunmuş, M. IX-X. yüzyıllardan (Uygur devri: 951-1036, bkz. Pinks) Çince yazılı "mandal" (*mandala*: Yeryüzünün planını ve onun mümasili ma'bud ve hükümdar şehrini gösteren remz (bkz. Tucci; Ch. 00186, Stein, *Serindia*, lev. CIII'den)

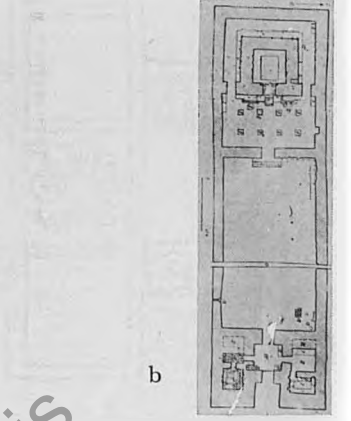


b

b - Uygur merkezi Murtuk'ta, Uygur kitabeleri ve yazmaları çok bulunan külliye'nin rekonstitüsyonu (Kubbelerin ve damların nasıl olduğu bilinmediği için gösterilmemiştir). (Esin, *BMTA*, lev. XII; Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 264'teki plan ve tariftin)

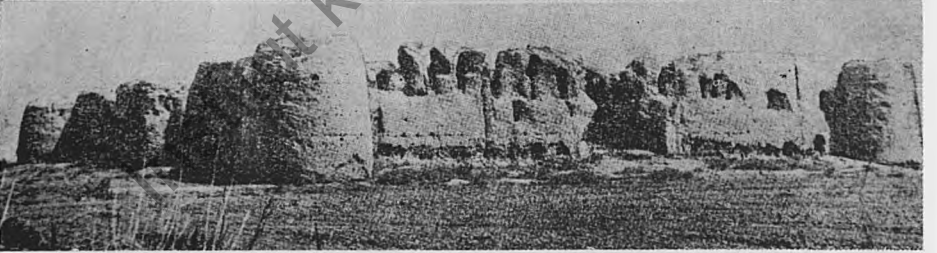


a

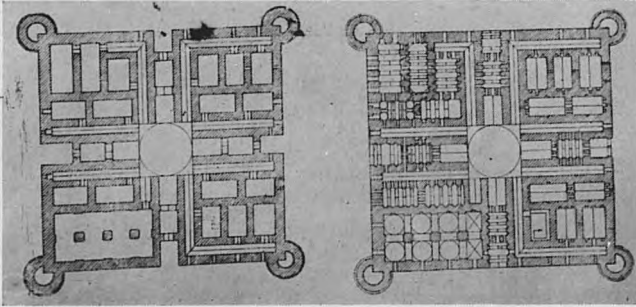


b

a,b - M. VII-VIII. yüzyıllarda Türgiş devrinde inşa edilmiş ve Karluğ ile Hakanlı devirlerinde de kullanılmış, Türgiş ve Hakanlı sikkeleri bulunmuş olan ve Türgiş "ordu" su Suyab'da veya çevresinde yükselen Ak-beşim Buddhist ma'bedi rekonstitüsyon'u ve planı (S. G. Hmel'nitskiy ve L. P. Kızlasov'un *Trudy Kirgizskoy arheologo-etnografiçeskoj Ekspeditsii II*, M. 1959'daki makalelerinden)



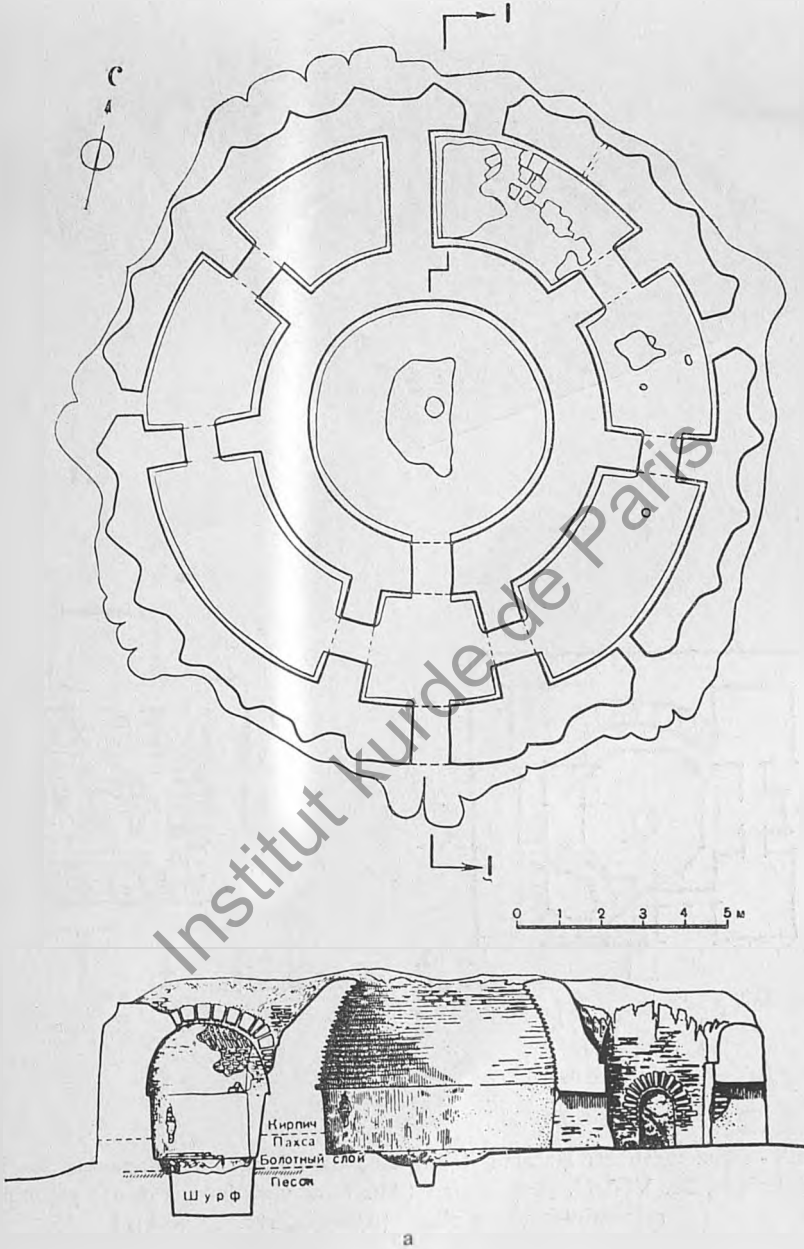
c



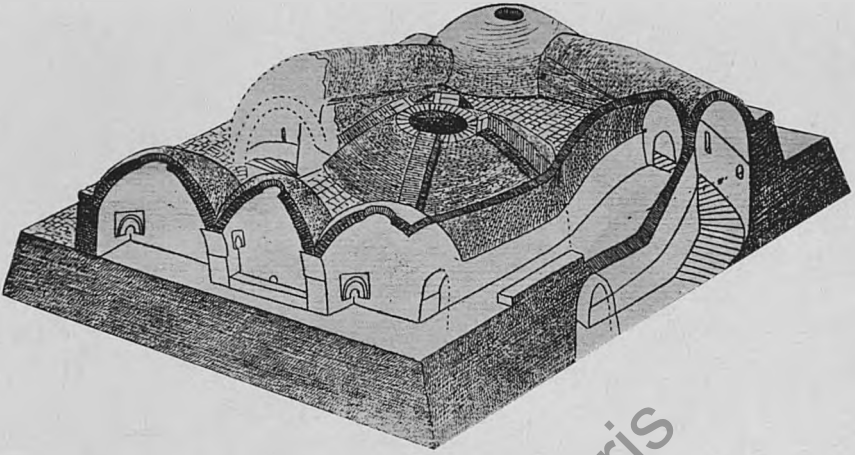
d

c,d - M. VIII-IX. yüzyıldan sanılan Tirmiz bölgesinde Kırk-Kız üstü kapalı külliyesinin görünüşü ve iki seviyede planı (Zasıpkın, res. 30)

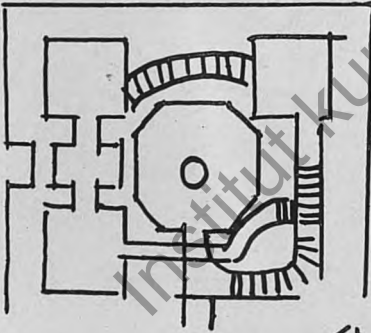




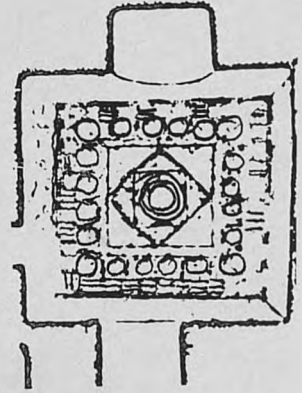
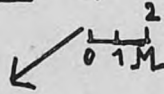
а - Proto-Реченеклерин есери санılan М. Ö. V-II. yüzyıllardan Баландı II кургanı планı ve kesıtı (Tolstov, *Po drevnim deltam.....* res. 10)



a



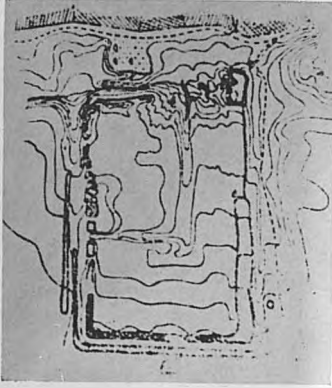
b



c

c

a,b - Oğuz mintikası aracuk (ara-tau) dağı kuzeyinde, Baba-Ata Őhri kalesinde, M. VI-VII. yuzyıllardan (Batı-Tuirk veya Tuirk Ő devri) yapının rekonstituisyonu ve planı (Agaeva, res. 12 ve 2)  
 c - Proto-Tuirk Tsu-k'u devrinden (bkz. not 30; M. IV-V. yuzyıllardan) sanılan bir Tun-huang mabesinde cok kubbeli, merkezı, dortkose planda yapı (Soper, res. 14)



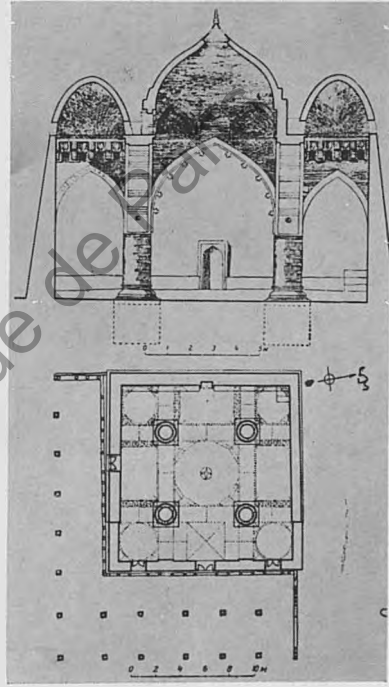
a



b



c

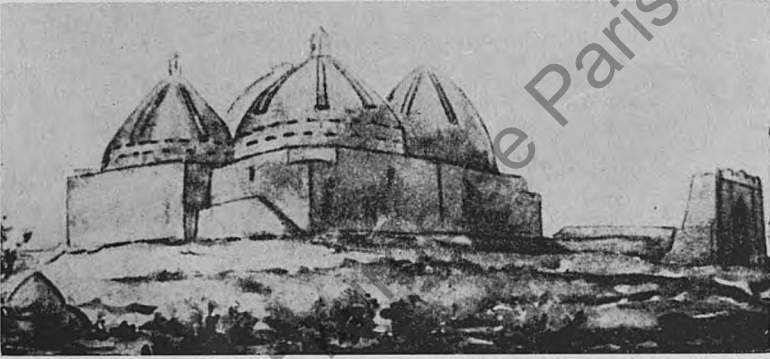


d

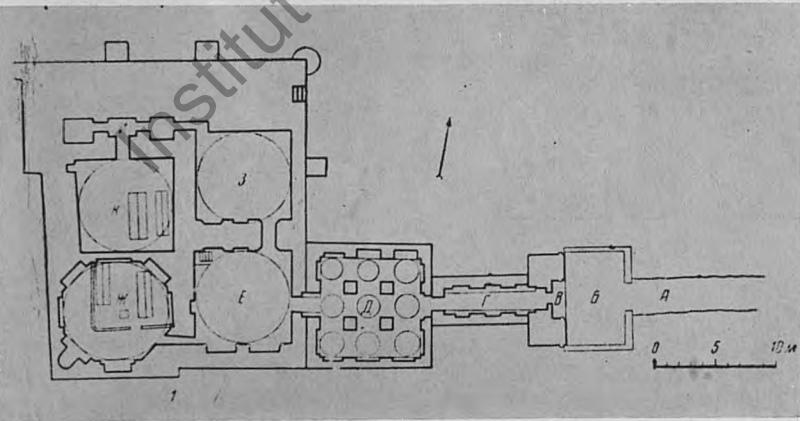
a,b,c,d - M. X. yüzyıldan evvel olup daha geç seramik bulunmayan bir "Türk Melîğinin" şehri Kôkşibagan'da Mescid-i Dikkârün (Çömlekçiler Mescidi). Yakubovskiy (lev. Ia,b) Zasiptin (lev. c) ve Voronina'dan (lev. d) alınmış külliye planı ve görünüşü, mescid resmi ve mescidin kesit ve planı



a



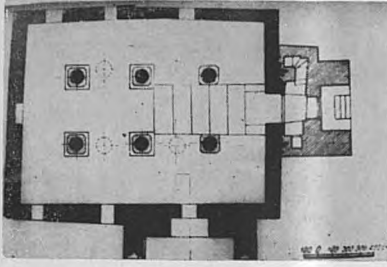
b



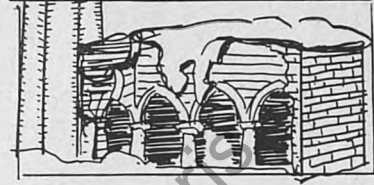
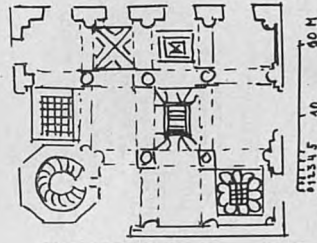
c

a - Kazakistan'da Gurel mıntkasında Kulsarı'da çok kubbeli eski mescid (Mükerreren tamir olmuştur) (Margulan-Basenov-Mendikolov, lev. 48). Bu tipte Hakanlı mescidlerinin Kazakistan'da çok olduğu Prof. Margulan'dan öğrenildi.

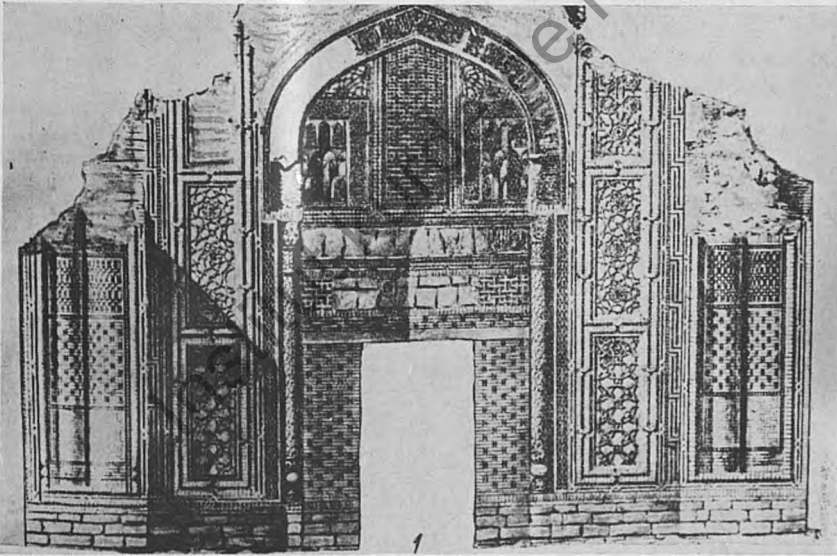
b,c - M. XI. yüzyıldan sanılan (Hakanlı devri) Astâne-Baba külliyesinin görünüşü ve planı (Pugaçenkova, "Astane-Baba", res. 15, 16)



a.



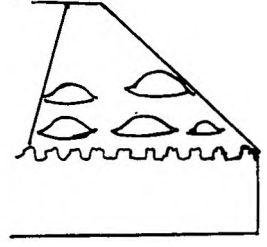
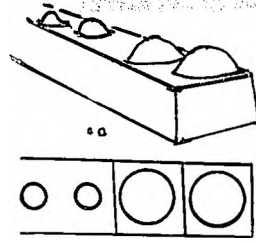
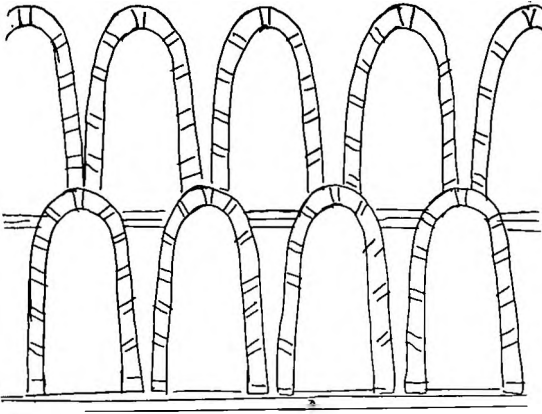
c, d



b.

a,b - Buḥārā'da M. XII. yüzyıldan Hakanlı devri on iki kubbeli Mağaki 'Attār Mescidinin planı (Noktalı çizgi ile görülen dört sütun, aynı yerde, daha evvelki tek merkezî kubbeli Mâh Mescidinin kalıntılarıdır) ve cephesi (Zasipkin ve Rempel'den)

c,d - Anı'de 1071'den sonra yapılan Şeddâdî Menuçehr Mescidinin görünüşü ve planı (N. Ya. Marr, *Ani* (M 1934) ve V. Harutsunyan, *Ani Kagaki* (Erivan 1934'den). Plan yapıldığı zaman mevcut olan hücrelerin muhtelif kümbet ve kubbe şekilleri gösterilmiş, mevcut olmayan sakflar gösterilmemiş.



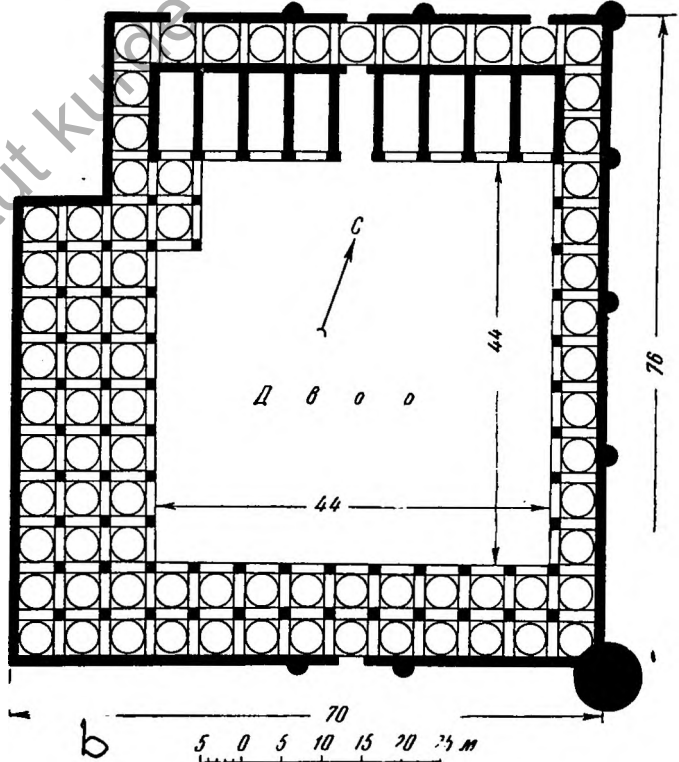
c

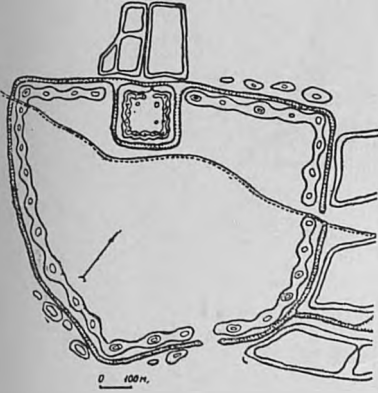
c - Koço şehrinin kuzey tarafında stüpa'ların ve Beta külliyesi girişindeki kubbeli hücrelerin dizilişi (Grünwedel, *Idikul*'ta verilen planlar ve bilgiye göre)

a

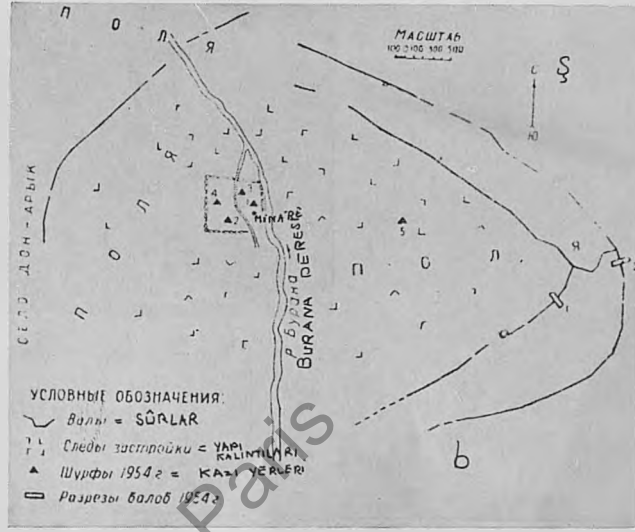
a - Erken Uygur devrinden (M. VIII. yüzyıl) sanılan Kara-şehir Ming-öy'ündeki Ma'bed XIII'de Türkçe kitabeli bir duvar resminde, açık havada sıra sıra dizilmiş, çadır şeklinde "toyın" (Buddhist rahip) "prayan"ları (kubbeli hücreleri) (Stein, *Serindia*'dan)

b - Amu-derya mıntıkasında, M. X. yüzyıldan sanılan Kışman-tepe hanı kalıntıları (Pugaçenkova, *Türkmenistan*'dan)

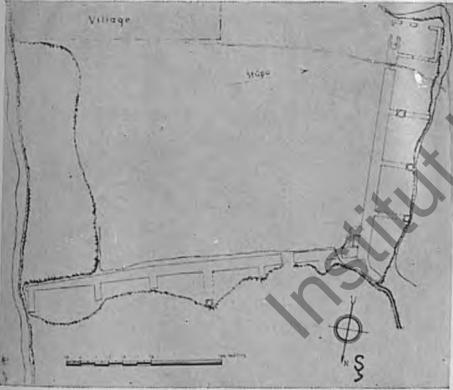




a



c



b

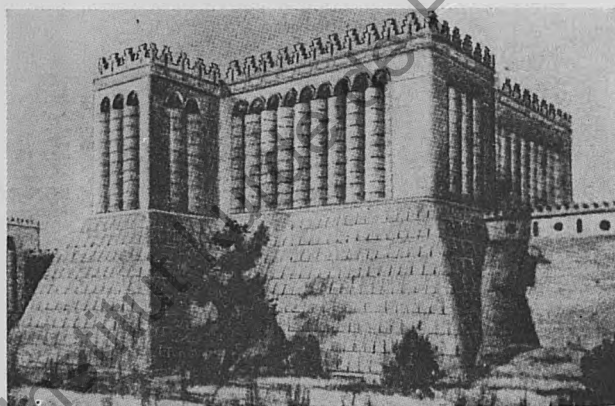


d

- a - M. IX-X. yüzyıllarda yeni Müslüman olan Oğuz ve Karluk Türklerinin kurduğu, Fârâbî'nin memleketi Fârâb bölgesinde Sütkend I şhrinde mescid ve külliye (Agaceva-Patseviç, res. 59)
- b - Kaşgar bölgesinde Hakanlı devri bir han sanılan eski-şehir kalıntıları (Hambis, *Toumchouq*'dan)
- c - Muhtemelen Batı-Türk veya Türgiş devri bir Türk ordusu olup İslâmiyetten sonra burada yapılan "Burana" (minare) sebebi ile bu ismi alan Kırgızistan şehri (Kojemyako'dan)
- d - Hakanlı devrinde Fergâne'de Üz Kent'te üç külliye nin rekonstitüsünu. Minâreli külliye de Hakanlı türbe-leri vardır. Diğer ikisi "ordu" olmalıdır (Bernştam, MIA 26'dan).



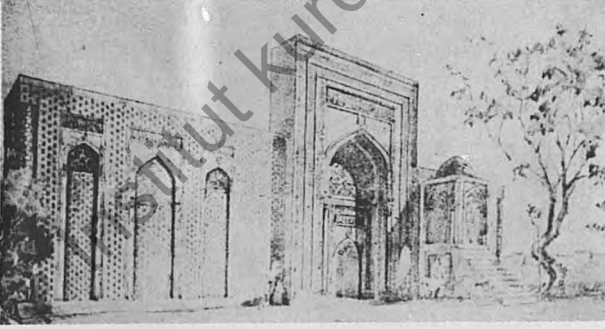
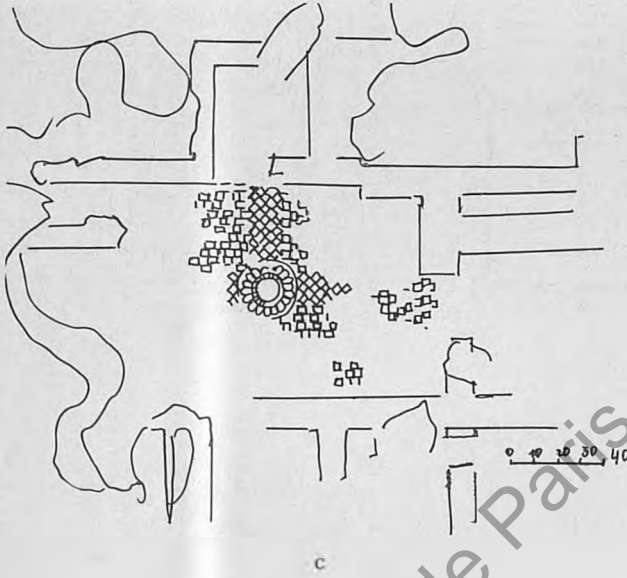
a



b

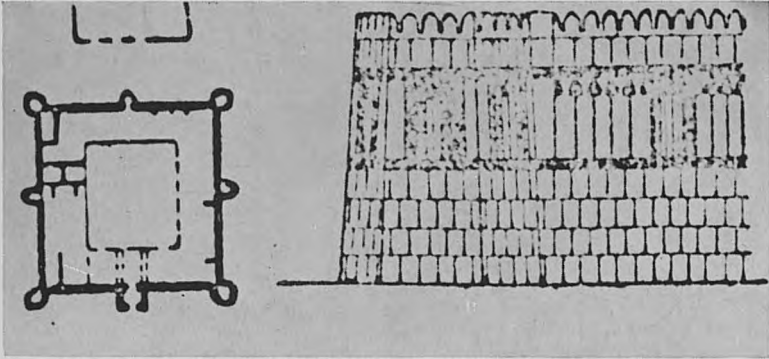
a,b - Türk soyundan Kabaç Hatun ve Buğârhudâtların devrinde M. VI-VIII. yüzyıllarda Varahşah sarayında bir tak ve kalenin dış görünüşünün Nil'sen tarafından rekonstitüsyonu (Şişkin, res. 34 ve 16)



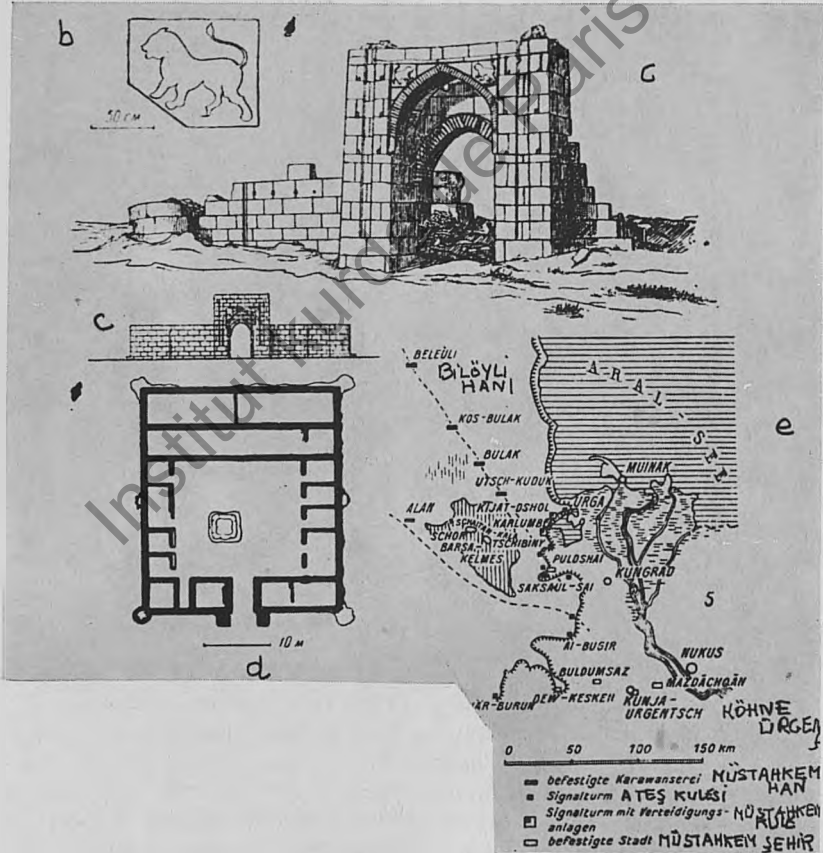


c - M. X. yüzyılda dört taklı bir meşid yapılan Varahşah kalesinin batı kısmının planı (Nil'sen, *Varahşaskaya tsitadel*, res. 18)

d - M. XI. yüzyılda, Hakanlı devrinde Buğârâ "Namāzghāh"ın minber ve pîştakının rekonstitüsyonu (A. Nil'sen, *Monumental'neya arhitektura Buğarskogo oasisa*, 1956)

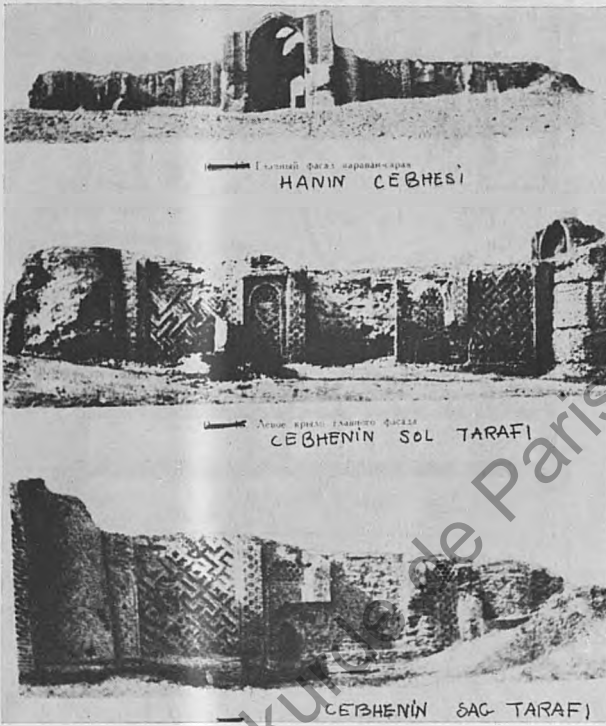


a



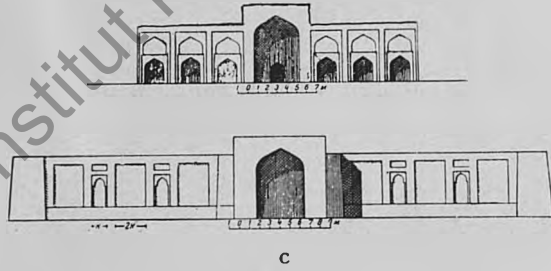
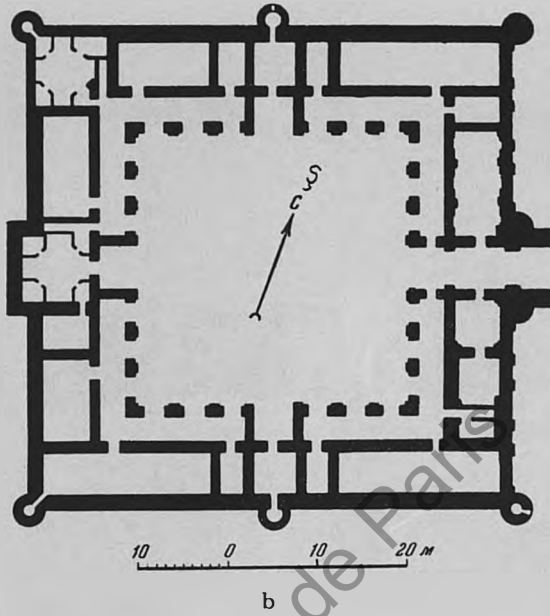
a - Hwarezm'de M. X.-XI. yüzyıldan Kavata-kale külliyesi planı ve cephe kısmı rekonstitüsyonu (Tolstov, *Atkhorezm'den*)

b,c,d,e - Hwarezm'in kuzeyinde M.X-XI. yüzyıldan Bilöylü (Bin-evli) hanının takındaki arslan motifi (b); tak ve cephe (c); plan (d); hanın mevkiini gösteren harita (e) (Tolstov, *Atkhorezm'den*)

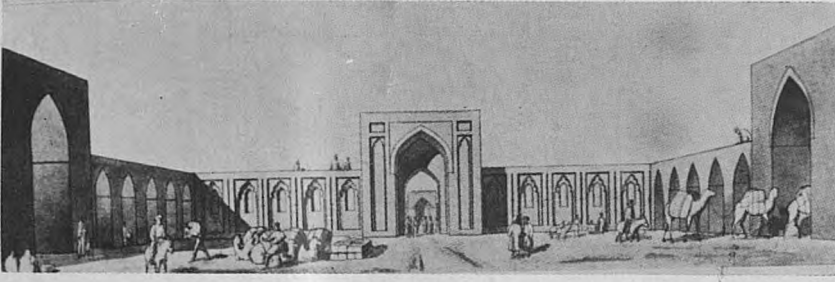


a

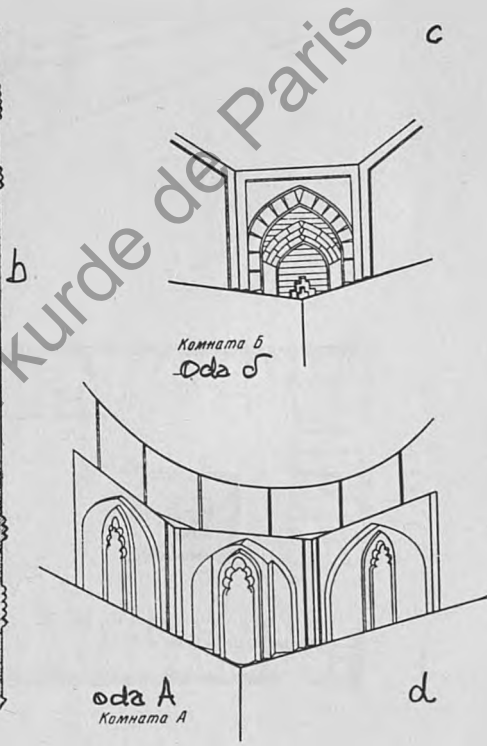
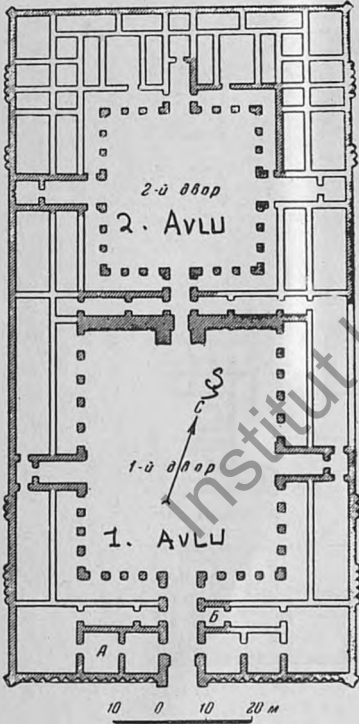
a - M. XI. yüzyıldan Daya Hatun hanının cephesi  
fotografileri (Pribitkova'dan)



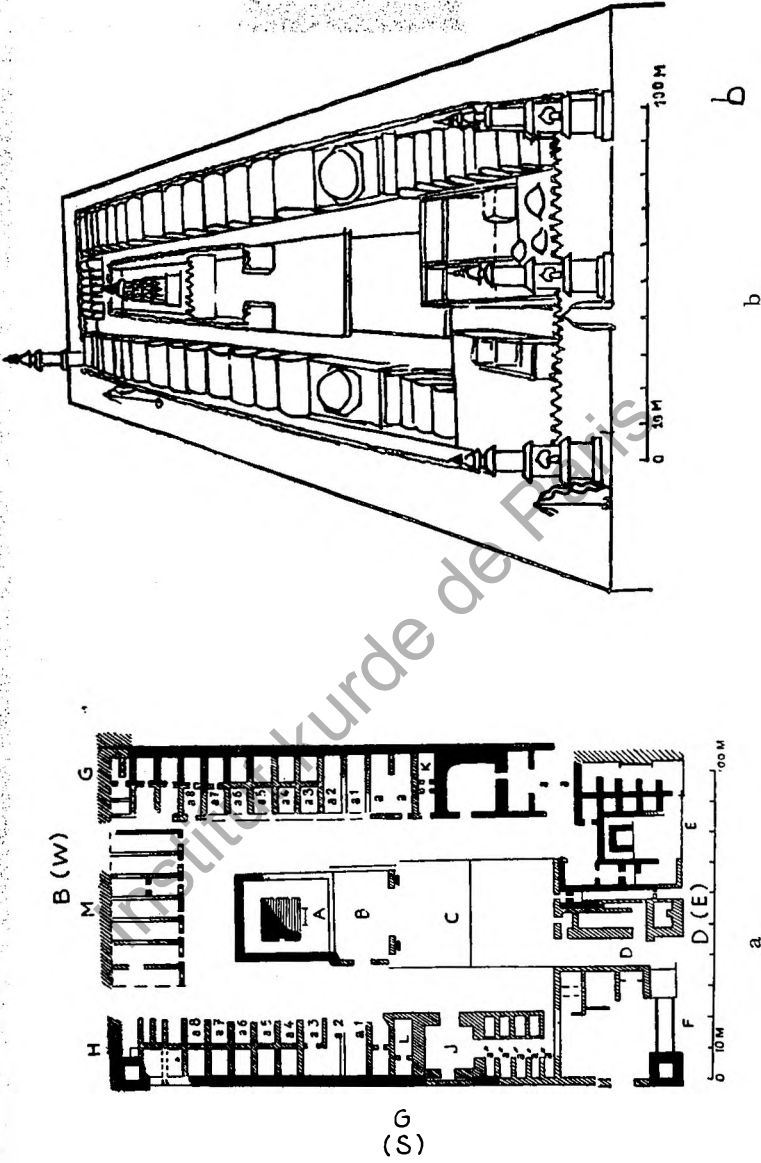
b, c - M. XI. yüzyıldan Daya Hatun hanının planı  
ile iç ve dış cephelerinin rekonstitüsyonları  
(Pribitkova'dan)



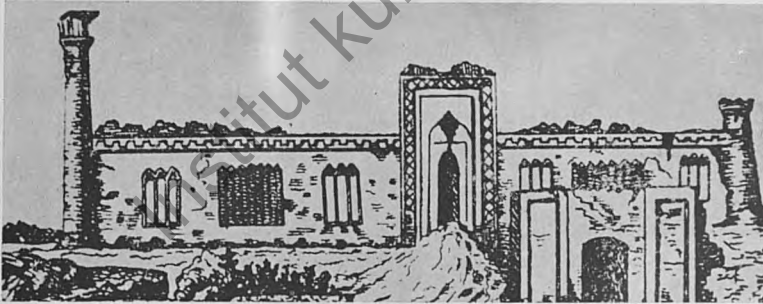
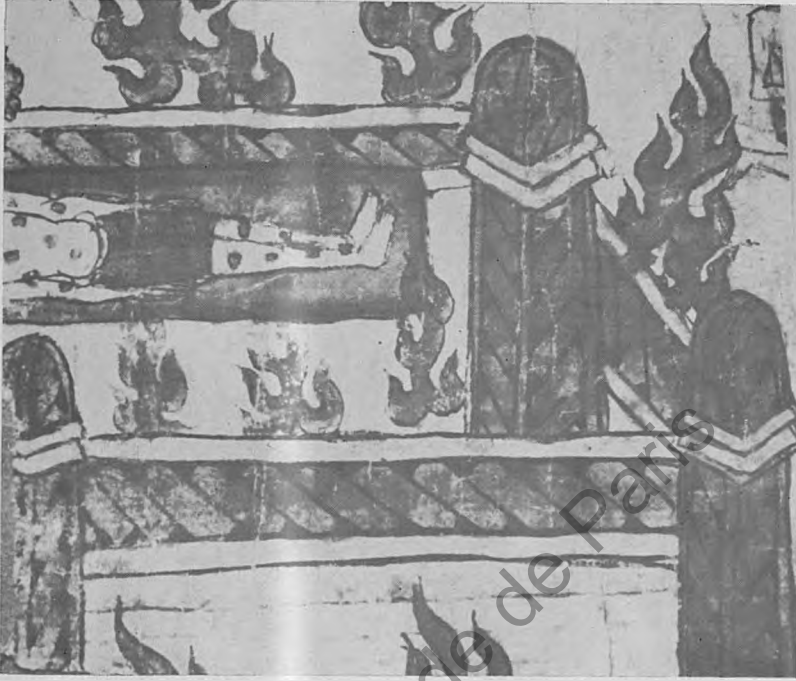
a



a,b,c,d - Milâdî XI.-XII. yüzyıldan Akça-kale hanının içinin rekonstitüsyonu; iki odanın kubbe-altı kemerbendleri ve planı (Pugaçenkova, *Türkmenistan*'dan)



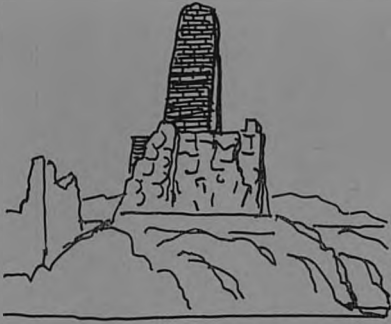
a - Koço, Uyur devri Külliye Beta'nın Grünwedel, *İtikul'*tan alınmış planı ve bu kaynağa göre rekonstrüsyonu. Üç veya belki dört köşelerde ve kapının bir veya iki yanında minare gibi kuleler vardı (Esin, *MBTA*, lev. XIII).



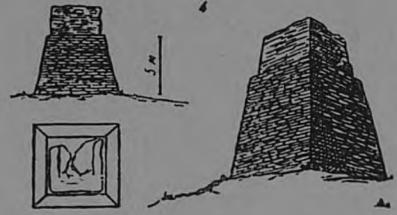
b

a - Staatliche Museen, Dahlem, III 4535 numaralı, Koço'da bulunmuş, kâğıt üzerine, Uygur tarzında resimde, gök çini kaplı ve tepesi kubbe şeklinde poligonal kesitli köşe sütun kuleleri olan "balık" (müstahkem külliye: cehennemi tasvîr eder). Bu şekil külliye gösteren Uygur metinli resimlerde vardır.

b - Hakanlı Çu Tigin Naşr b. İbrâhim'in yaptırdığı iki Ribat-i Melik'ten 1077 tarihinde Semerkand ile Buhara arasında Harçeng'de yapılanın cephesi (A. Nil'sen, *Monumental'neya arhitektura Buğarskogo oasisa*, res. 19)



a



b



c



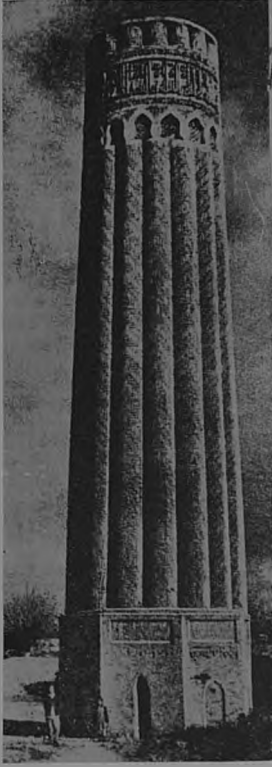
d



e

- a - Koço'da Uygur kaganları "ordu" su "Han Tura"da kule. (Le Coq, *Chotscho*, lev. 68; Grünwedel'in D adını verdiği kalıntı). Bu, bozkırda haberleşmek için ateş yakılan kule olsa gerek (bkz. lev. XVI A/b).
- b - Hıvarezm ile Oğuz yabguluğu arasındaki hudutta dizilen, bozkırda haberleşmek için ateş yakılan kuleler (Tolstov, *Alkhorezm'den*)
- c - Koço'da Buddhist külliyelerinde yükselen çok sayıda münferid dini mahiyette kulelerden biri (Le Coq, *Chotscho*, lev. 68'den)
- d - Kâbul'da M. VI-VIII. yüzyıllardan (Türk Kabul-şahlar devri: bkz. not 50) Buddhist âbidesi, "Çakarî-minâr". Bunun tepesinde bir "çakır" (cakra: çarh) vardı.
- e - Kırgızistan'da, kadim bir Türk kagan ordu-kurganı kalıntılarında yükselen ve M. XI. yüzyıldan sanılan "Burana" (Minare)





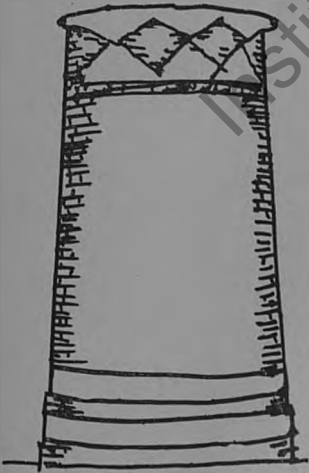
a



b



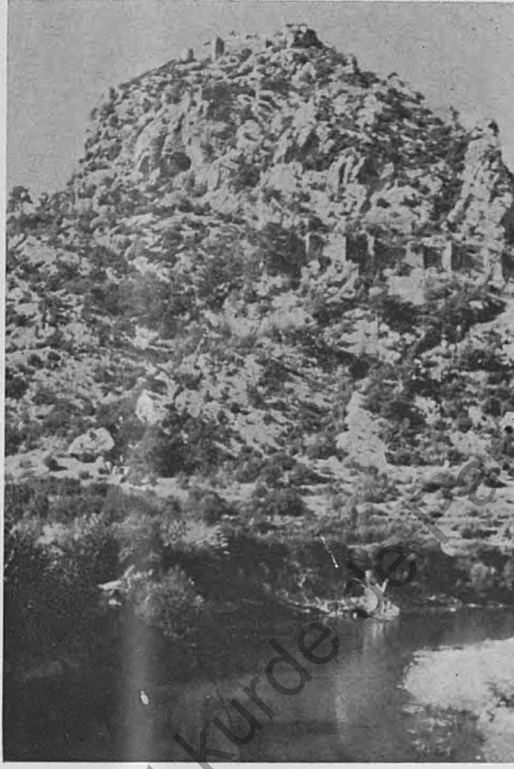
c



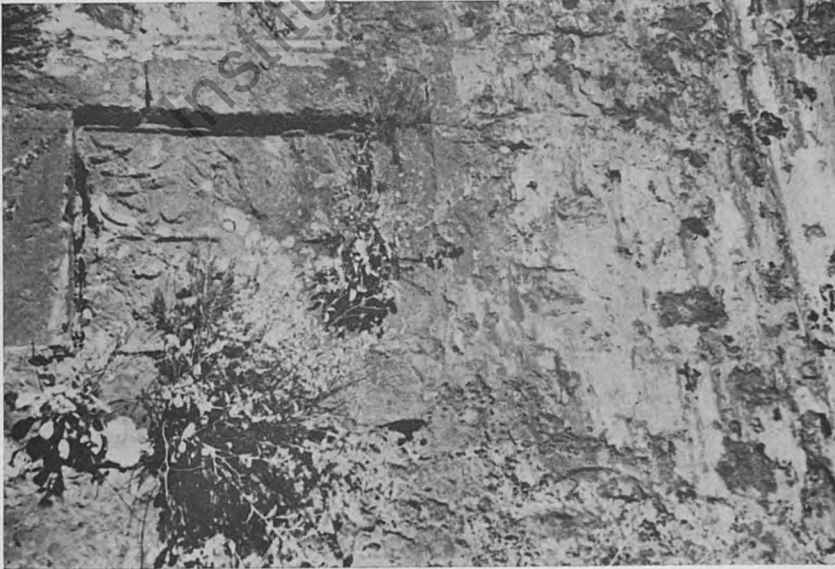
d

- a - M. XI. yüzyıldan Fergâne'deki Hakanlı başkenti Üzkent'te minare (Zasipkin'den)  
b - Tirmiz bölgesinde, kaidesi sekiz köşeli, gövdesi yivli, M. 1107 tarihli Car-kurgan minaresi (Zasipkin'den)  
c - Hakanlı Arslan Hanın 1127'de Buhara'da yaptırdığı Uluğ Minare  
d - Erzurum'da M. XII. yüzyıldan Saldukoğulları yapısı Tepsi Minare. Minare başı geç ilâve olduğu için resme alınmamıştır.

Institut kurde de Paris



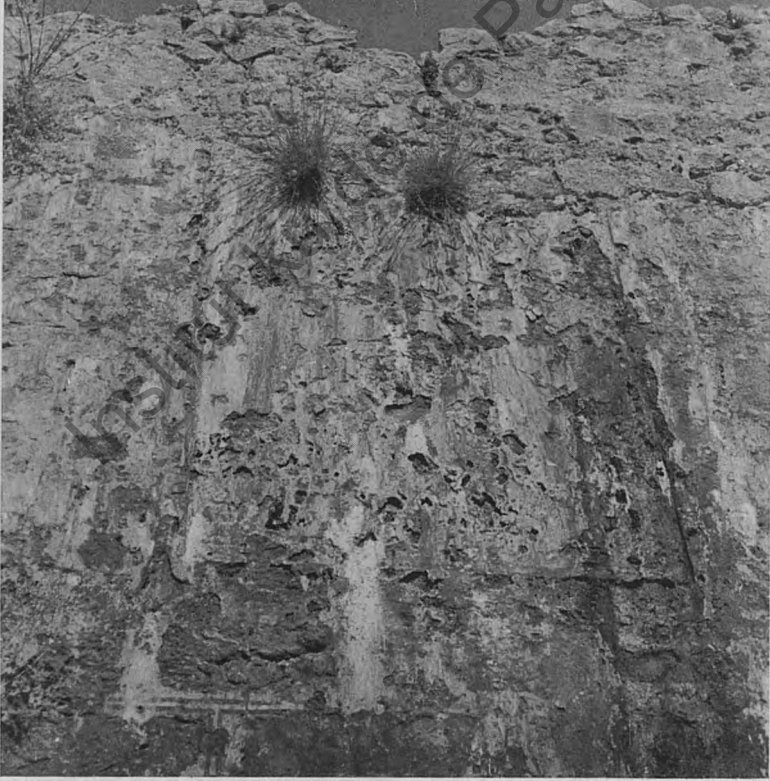
Res. 1 — Alara kalesinin genel görünüşü



Res. 2 — Dış sur duvarındaki birinci kitabe



Res. 3 — Dış sur duvarındaki ikinci kitabe



Res. 4 — Dış sur duvarındaki insan figürlü freskler



Res. 5 — İç kaleye giriş kapısı



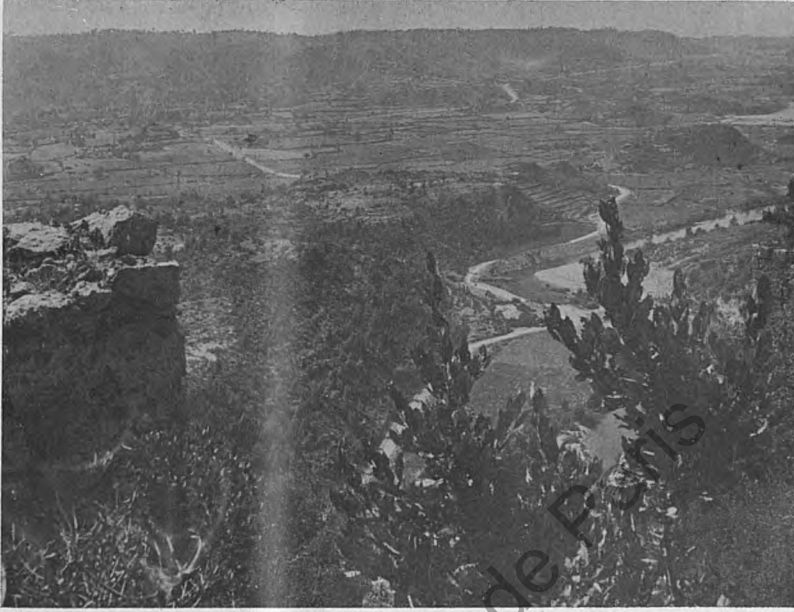
Res. 6 — Yekpare taştan havuz



Res. 7 — Kasrı'n genel görünüşü



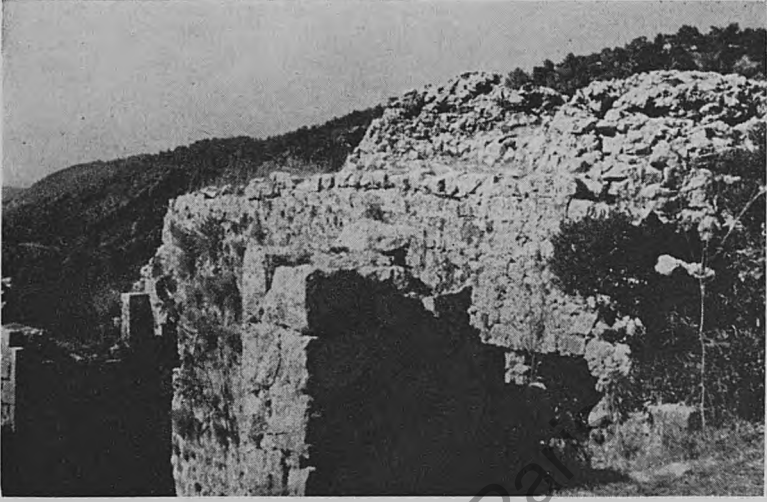
Res. 8 — Kasrı'n cihannüma kısmı ve hamamın iki kubbesi



Res. 9 — Kasrda görülen manzara



Res. 10 — Kasrda hamama geçit veren koridor ve ilk kubbeli mekân

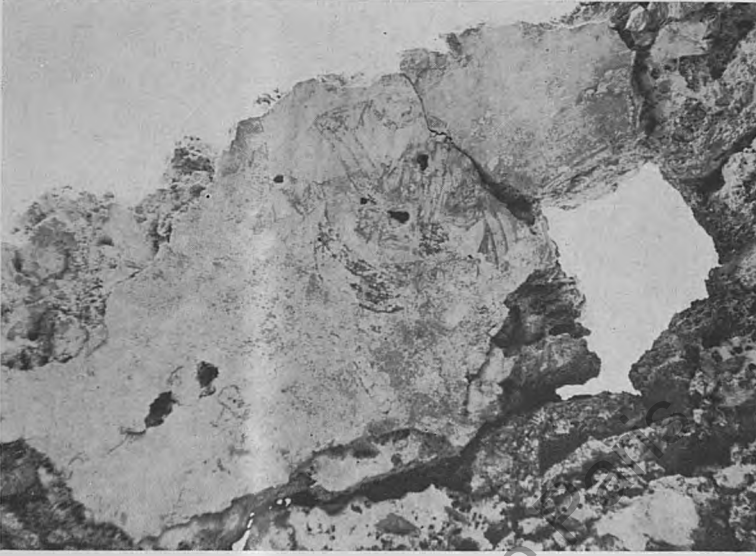


Res. 11 — Hamamın dıştan görünüşü



Res. 12 — Kasrın hizmetçilere mahsus olan kısmı





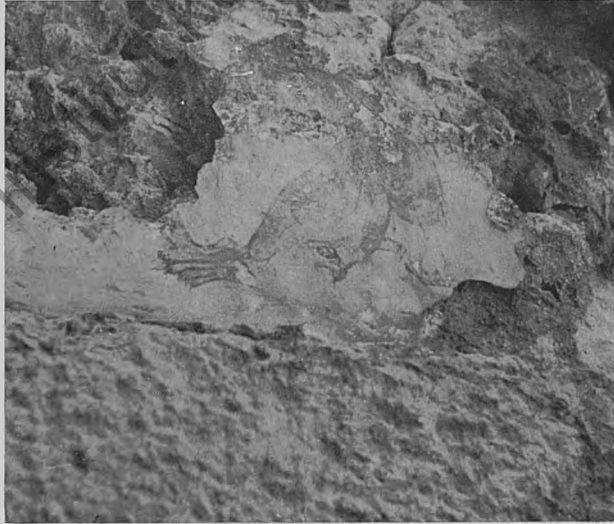
Res. 13 — Hamamın ikinci kubbeli mekânının kubbesindeki insan figürlü freskler



Res. 14 — Hamamın ikinci kubbeli mekânının kubbesindeki fresklerden kadın figürü



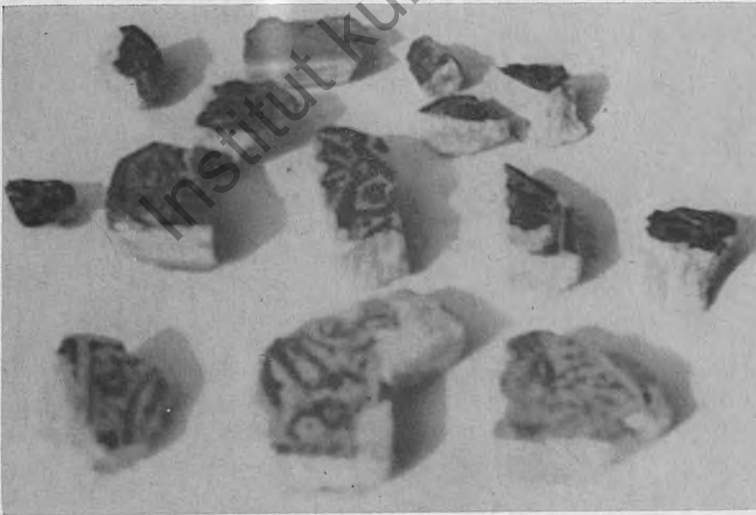
Res. 15 — Tromplar arasındaki dilimli sahada oturan insan figürlü fresk



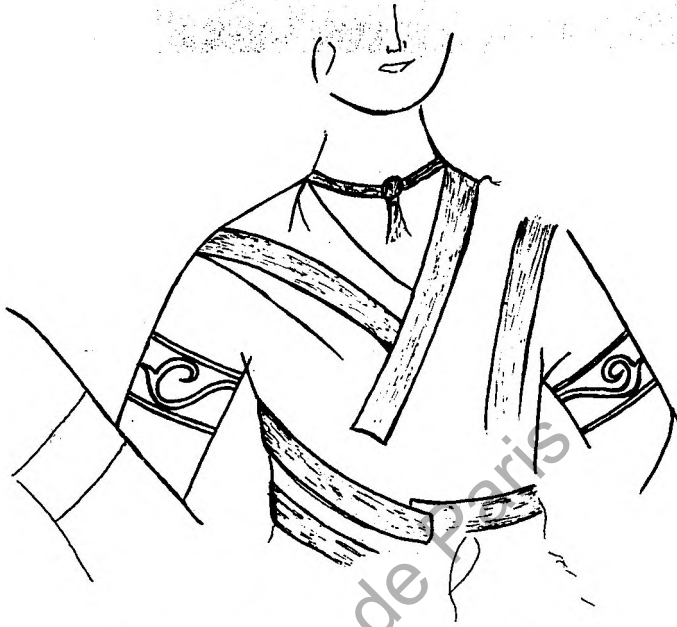
Res. 16 — Külhana açılan pencere üzerindeki fantastik figürlü fresk



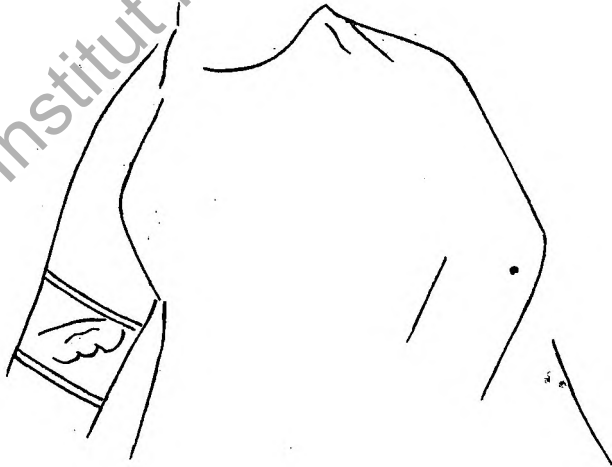
Res. 17 — Rey’de yapılmış XII - XIII.  
yüzyıla ait kavanoz



Res. 18 — Hamamın ikinci kubbeli mekânında bulunan  
çini parçaları



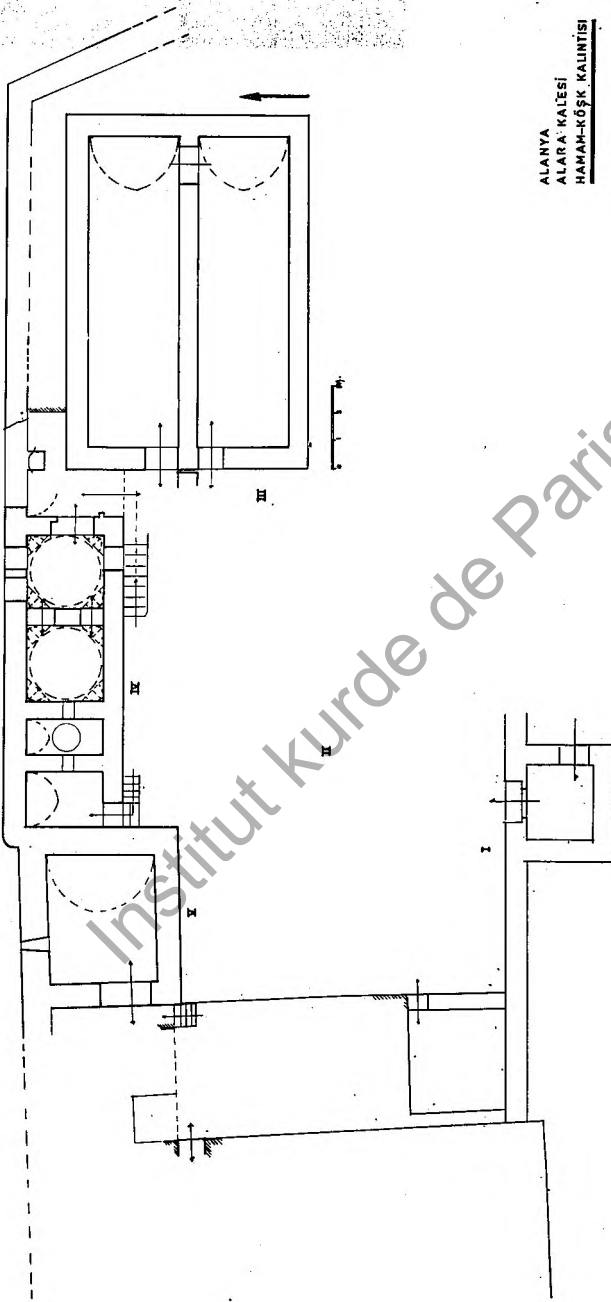
Desen 1 — Resim 13'teki figürlü freskler



Desen 2 — Resim 14'teki kadın figürlü fresk

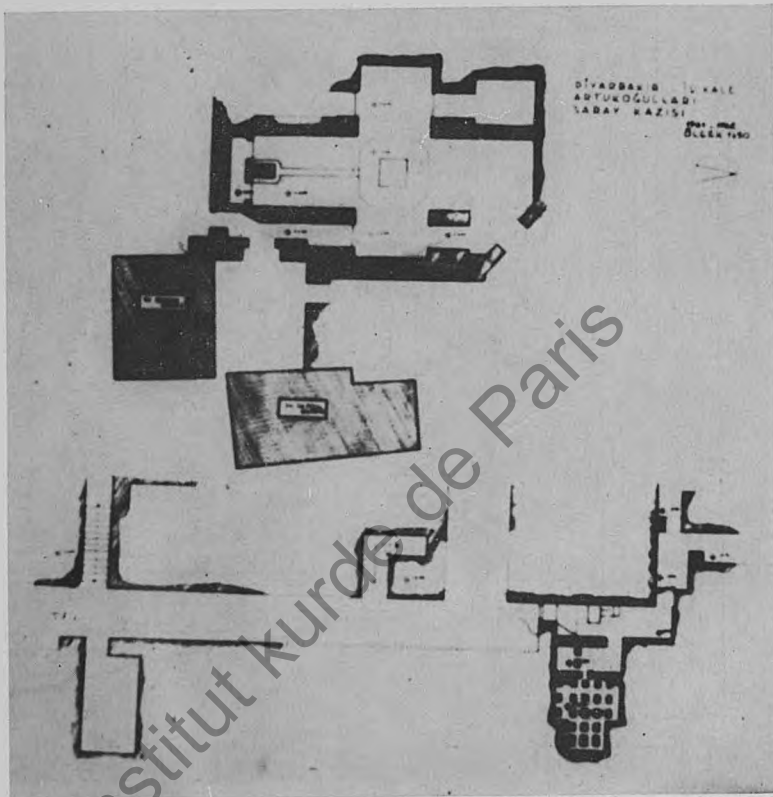
ALANYA  
ALARA KALESİ  
HAMAM-KOŞK KALINTISI

etkin 1989 ara altın

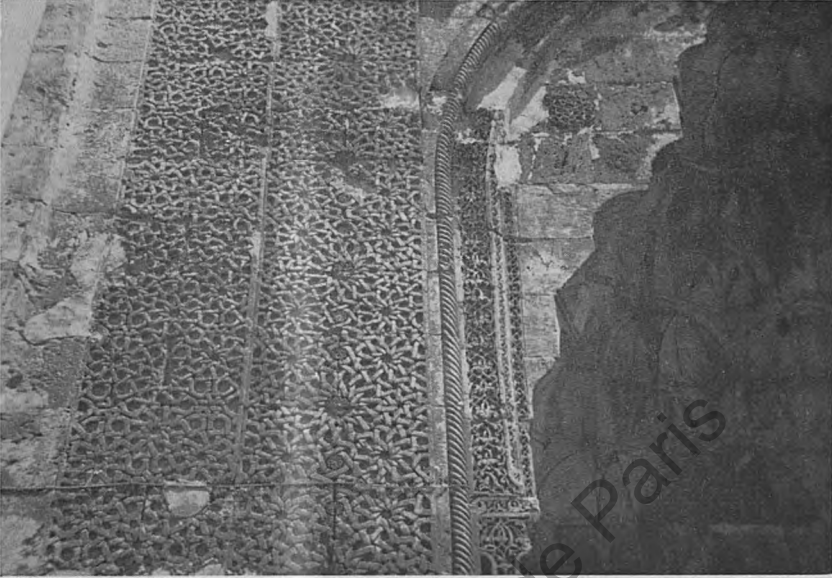


Plan I — Alara iç kalesindeki hamamlı kasrın planı

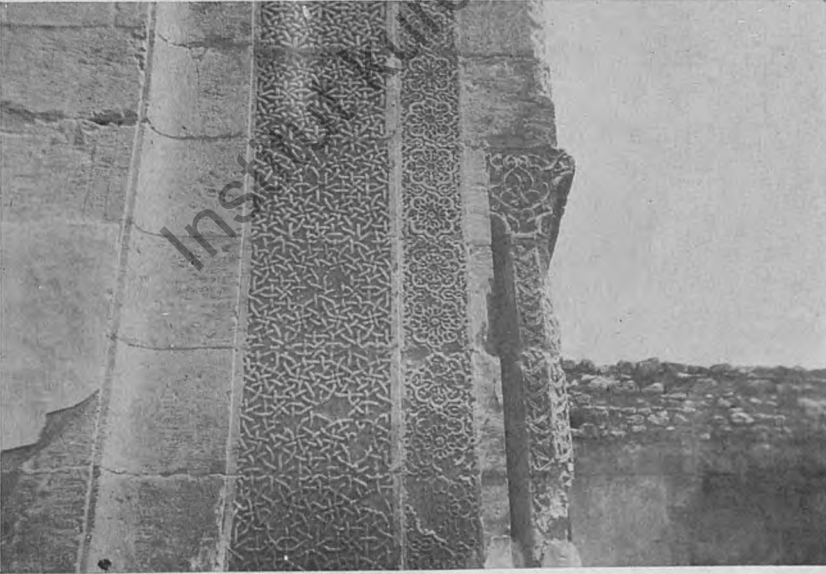
Institut kurde de Paris



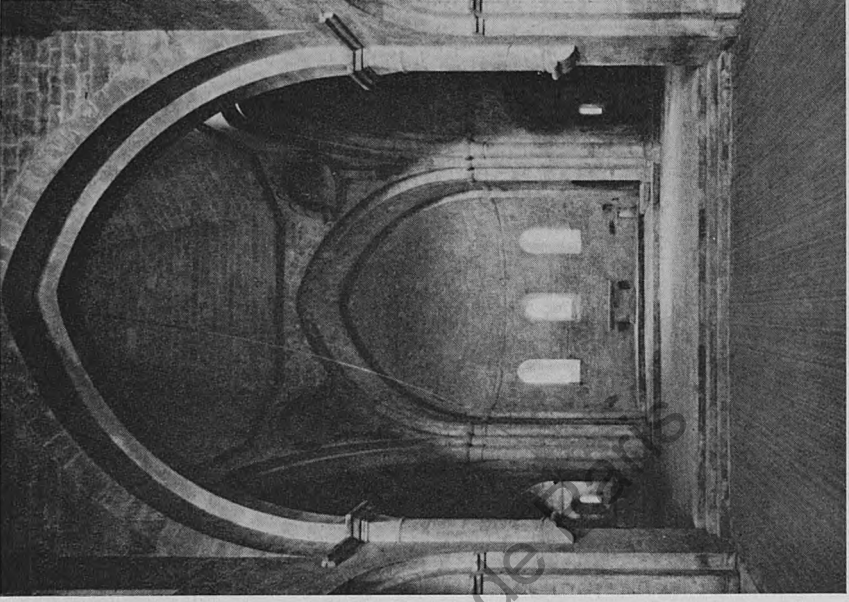
Plan II — Diyarbakır iç kalesindeki Artuklu sarayının planı



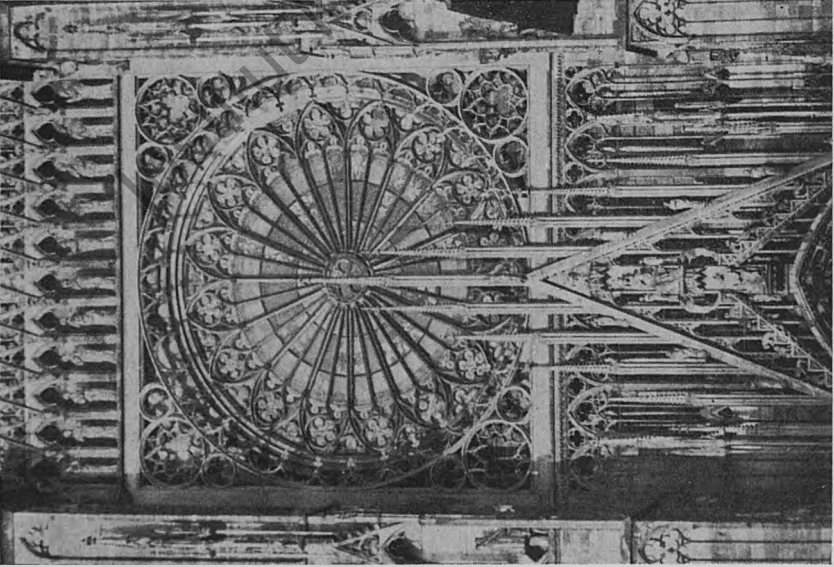
Res. 1 — Sivas'ta Keykâvus Şifahanesi  
(portal detayı)



Res. 2 — Sivas'ta Keykâvus Şifahanesi  
(eyvan)

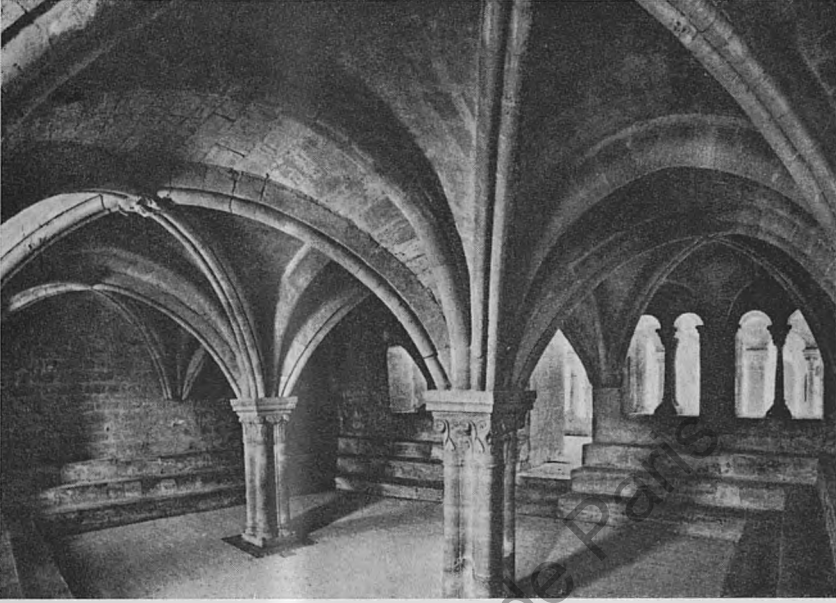


Res. 4 — Senanque Manastırı  
kilisesi (koroya bakış)

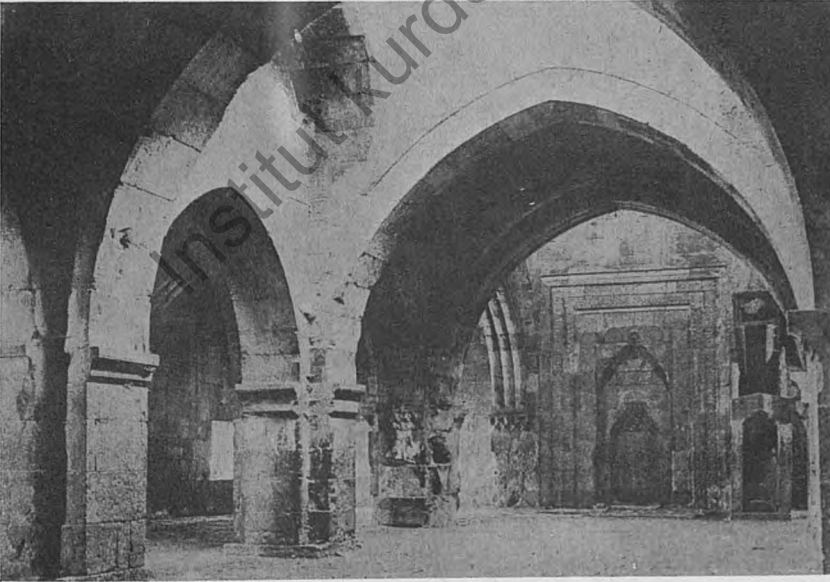


Res. 3 — Strasbourg Katedrali cephesinden

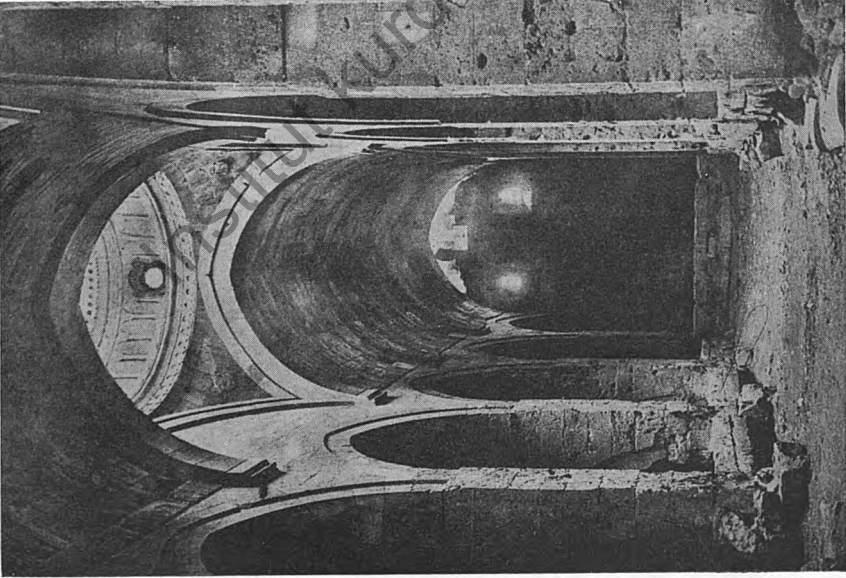




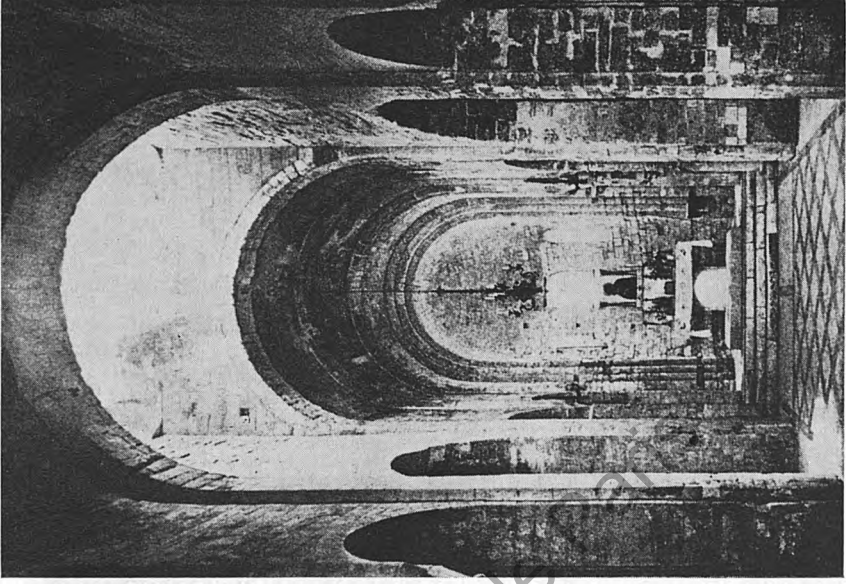
Res. 5 — Senanque Manastırı (iç görünüş)



Res. 6 — Niğde'de Alâeddin Camisinin iç görünüşü



Res. 7 — Kayseri - Sivas  
Sultan Han (iç görünüşü)



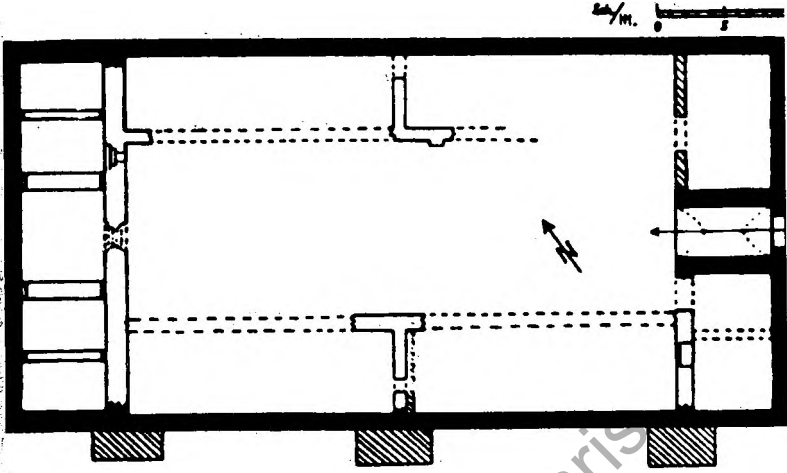
Res. 8 — Portonoud (İspanya Roman devri),  
Santa Maria'nın içi



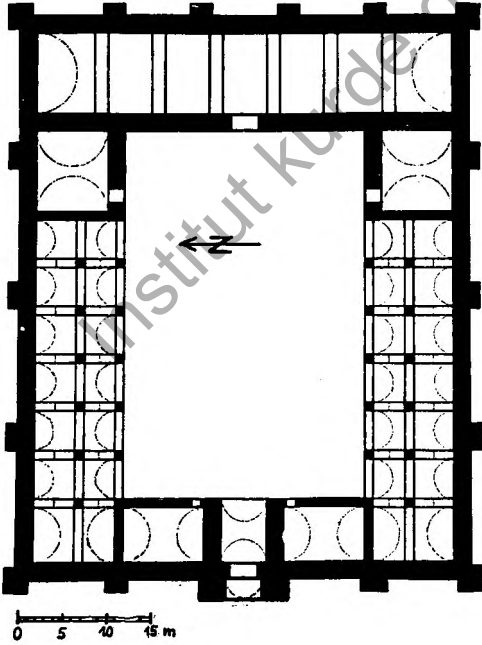
Res. 9 — Apulya Gravina, Arı Sarayı  
(güneydoğu duvarı ve giriş)



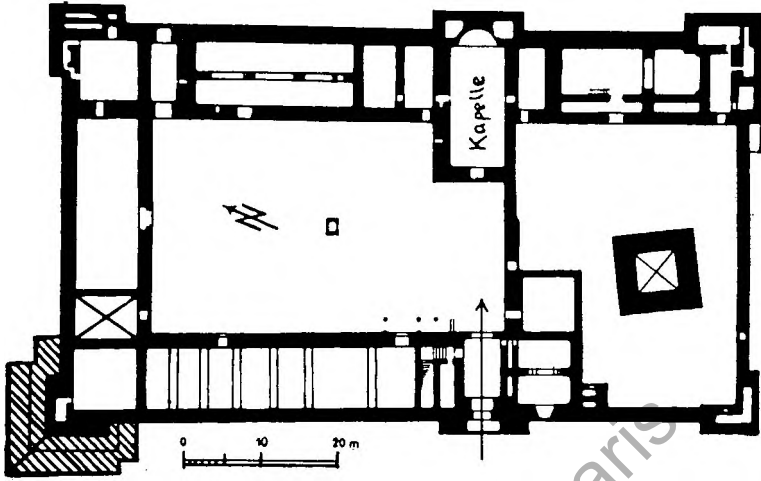
Res. 10 — Apulya, Lucera Kastell



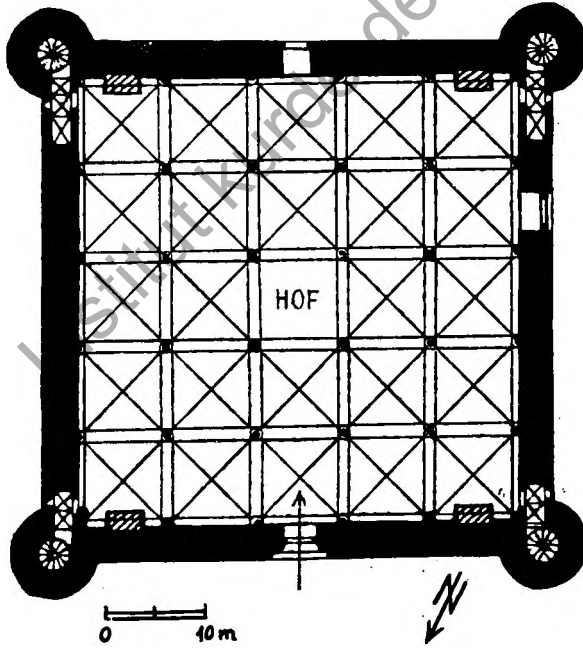
Res. 11 — Apulya Gravina,  
Arı sarayı planı



Res. 12 — Kırkgözhane  
(Antalya)



Res. 13 — Lukanya Lagopesole,  
kastell



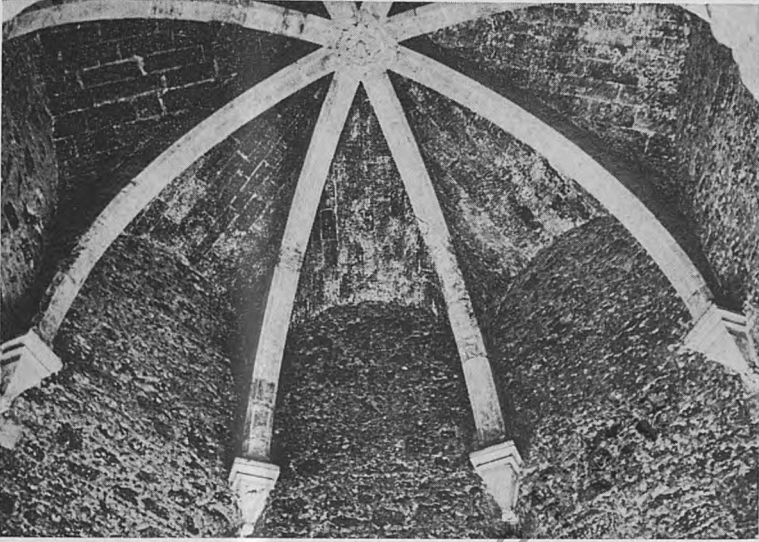
Res. 14 — Sicilya, Syrakus Kastell Maniace  
(bkz. Selçuklu kervansaraylarının kışlık kısımları,  
örnek, Susuz Han)



Res. 15 — Lagopesole (büyük avluya giriş ve Şapel kapısı)



Res. 16 — Apulya Oria, Kastell (güneybatı kule arkadları)



Res. 17 — Sicilya, Catania Kastell Ursino  
(güneybatı kule tonozu)  
(bkz. örnek, Divriği Ulu Camisi mihrap kubbesi)



Res. 18 — Vézelay, Ste. Madeleine  
(sütun başlığı)

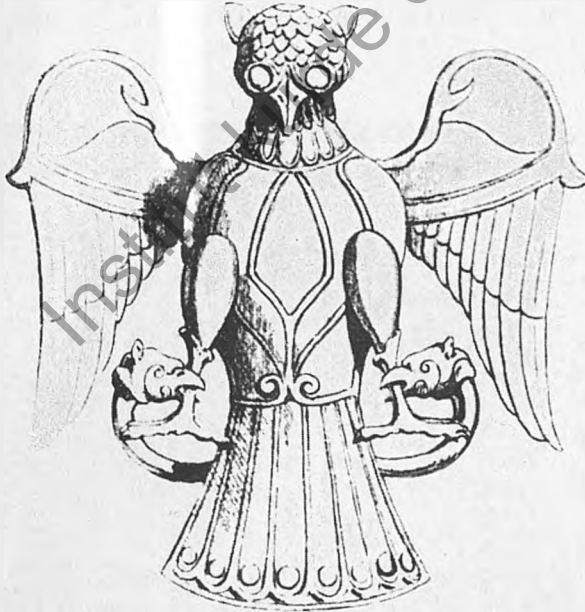


Res. 19 — Sivas'taki Gökmedrese portalinde takvim hayvan başları (Foto: G. Öney)





Res. 1 — Konya kalesinden *İki Kartal* (1221)  
(Konya İnce Minareli Müzesi)



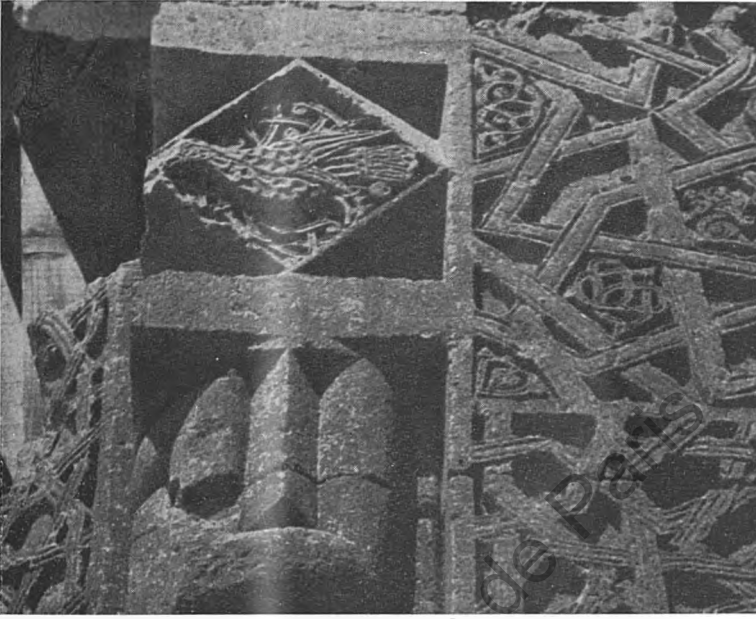
Res. 2 — Konya kalesinden *Kartal* (1221)  
(Léon Laborde)



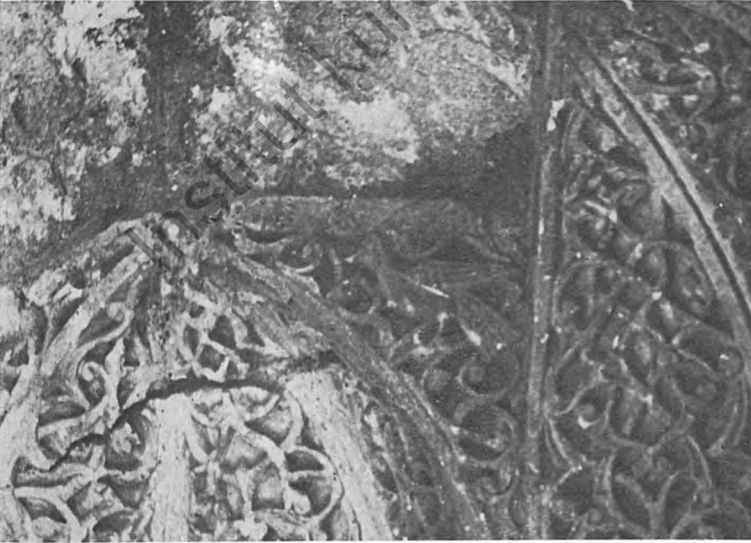
Res. 3 — Denizli Akhan portalinde *Kuş* (1253)



Res. 4 — Diyarbakır taşında *Kartal ve Kanatlı Arslanlar* (XII. yüzyıl)  
(İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi)



Res. 5 — Karatay han portalinde Kuş (1240)



Res. 6 — Tercan Mamahatun Türbesi portalinde Kuş  
(XIII. yüzyıl başı)



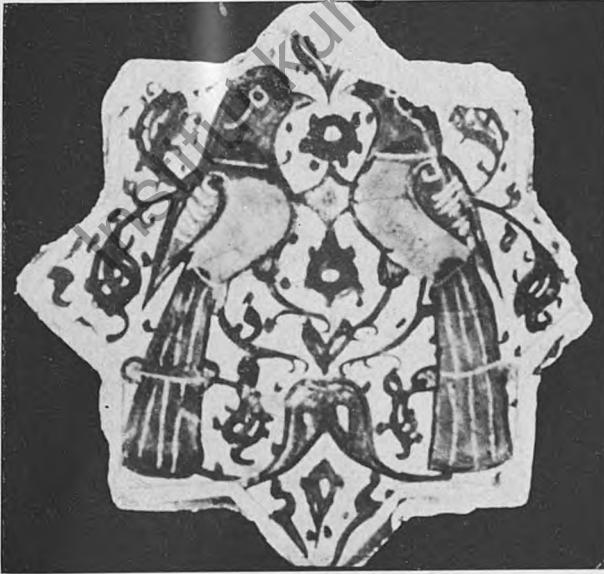
Res. 7 — Niğde Sungurbey Camisi portalinde *Kuş* (1335)



Res. 8 — Tokat, mezar taşında *Kuş* (XIV yüzyıl)  
(Tokat Gökmedrese Müzesi)



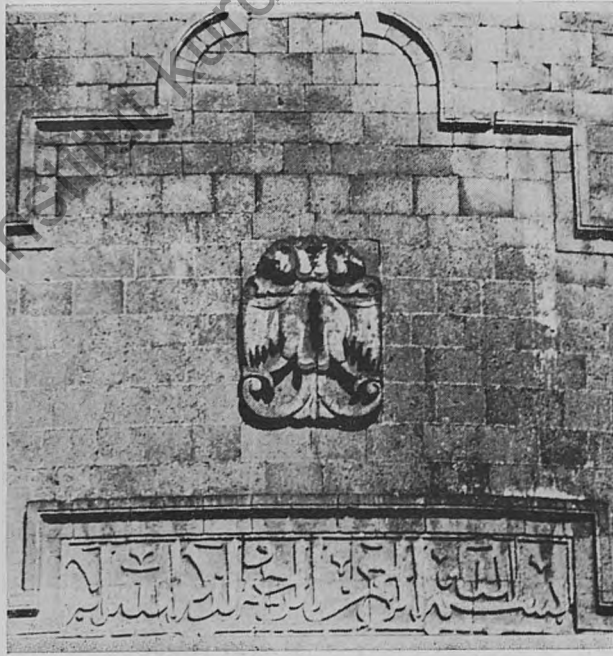
Res. 9 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde *Kartal* (1236)  
(Konya Karatay Müzesi)



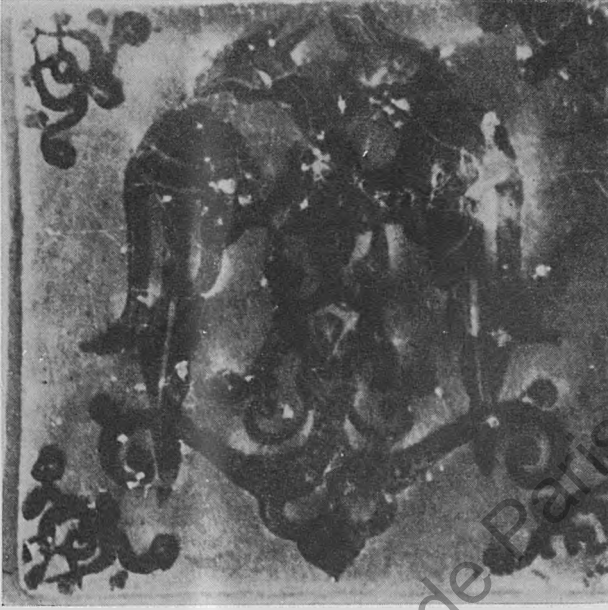
Res. 10 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde  
*Çift Kuş ve Hayat Ağacı* (1236)  
(Konya Karatay Müzesi)



Res. 11 — Konya Alaeddin Sarayından lüster çinide *Kuş* (XIII. yüzyıl ilk yarısı) (Konya Karatay Müzesi)



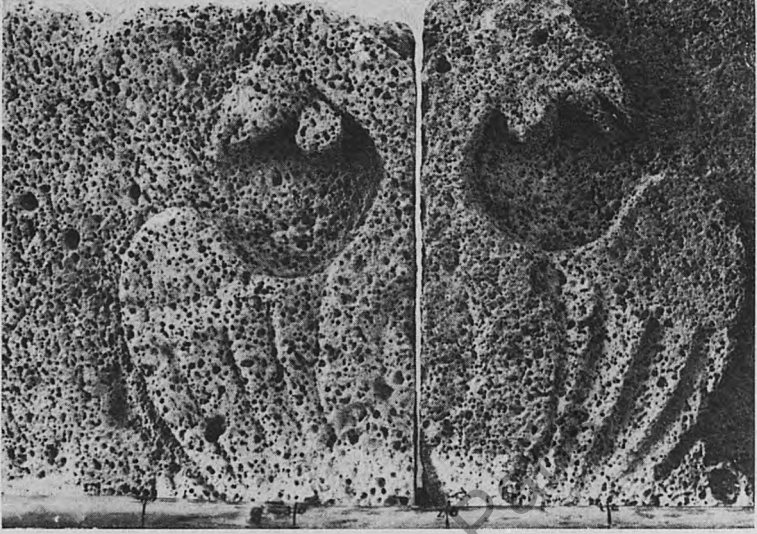
Res. 12 — Diyarbakır dış kale Yedi Kardeş burcunda *Çiğirli Başlı Kartal* (1208-9)



Res. 13 — Diyarbakır Artuklu Sarayı çinisinde  
*Çift Başlı Kartal* (1200 - 1222)



Res. 14 — Artuklu parasında *Çift Başlı Kartal* (1200-1222)



Res. 15 — Cizre'den, tahta *Çift Başlı Kartal* (XII. yüzyıl)  
(Diyarbakır Müzesi)

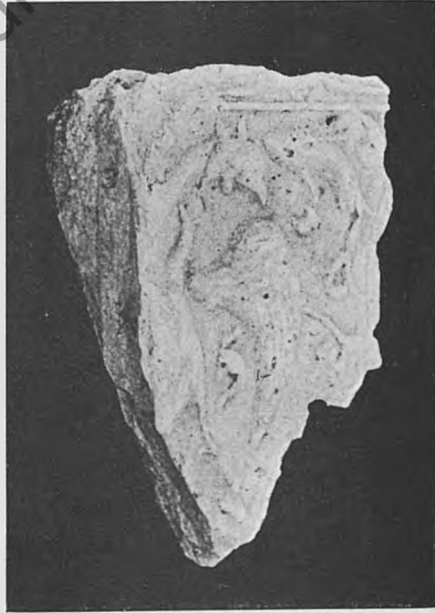


Res. 16 — Konya kalesinden, *Çift Başlı Kartal* (1221)  
(Konya İnce Minareli Müzesi)





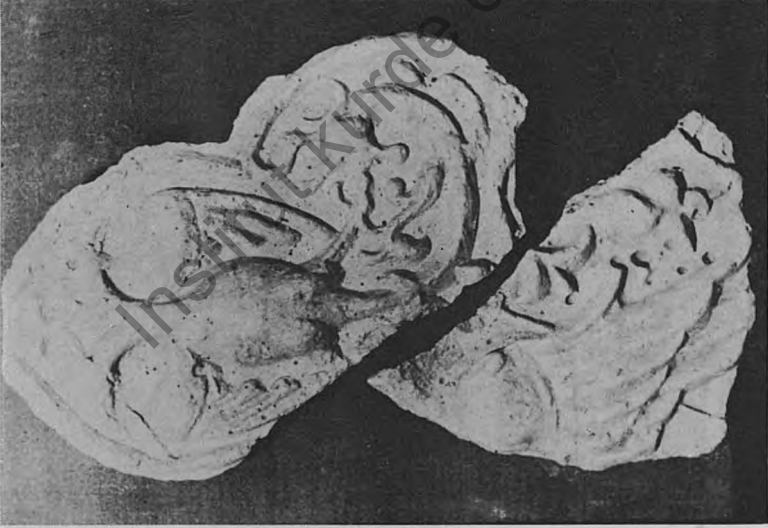
Res. 17 — Konya kalesinden, *Çift Başlı Kartal* (1221)  
(Konya İnce Minareli Müzesi)



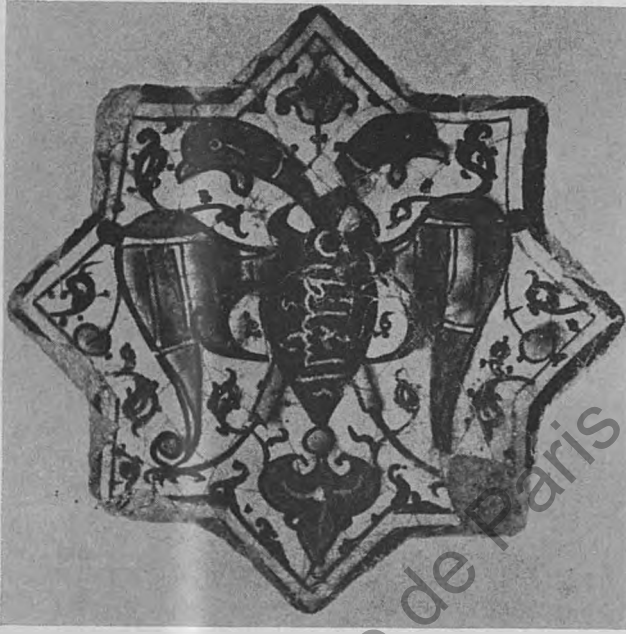
Res. 18 — Konya Felekabad Sarayından, *Çift Başlı Kartal* XIII. yüzyıl  
(Konya Karatay Müzesi)



Res. 20 — Divriği Ulu Camisi doğu  
portalinde Çift Başlı Kartal (1228/29)



Res. 19 — Konya Alaeddin Sarayından, Çift  
Başlı Kartal (1220-1237)  
(Konya İnce Minareli Medrese Müzesi)



Res. 21 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde *Çift Başlı Kartal* (1236)  
(Konya Karatay Müzesi)



Res. 22 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde *Çift Başlı Kartal* (1236)  
(Konya Karatay Medresesi Müzesi)



Res. 23 — Anadolu Selçuklu kumaşında *Çift Başlı Kartal ve Ejder Başları* (XIII. yüzyıl) (Siegburg Apolinari Schrein)



Res. 24 — Niğde Hüdavent Hatun Türbesinde *Çift Başlı Kartal* (1312)



Res. 25 — Niğde Sungur Bey Camisi kuzey portalinde  
*Çift Başlı Kartal* (1335)



Res. 26 — Sivas, mezar taşında *Çift Başlı Kartal* (1340)  
(Sivas Gökmedrese Müzesi)



Res. 28 — Tokat, mezar taşında *Çift Başlı Kartal* (1421/22)  
(Tokat Gökmedrese Müzesi)



Res. 27 — Tokat, mezar taşında *Çift Başlı Kartal*  
(XV. yüzyıl başı)  
(Ankara Etnografya Müzesi)

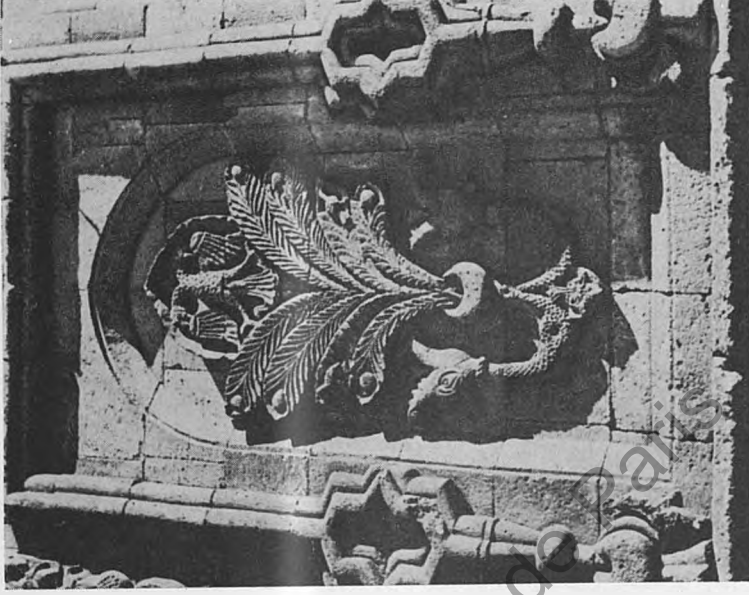


Res. 29 — Patnos Türbesinde Çift Başlı Kartal (XV. yüzyıl)



Res. 30 — Akşehir Kileci Mescidi ahşap pencere kanadında  
Çift Başlı Kartal ve Ejder Başları (XIV - XV. yüzyıl)





Res. 32 — Erzurum Çifte Minareli Medrese portan-  
linde Çift Başlı Kartal, Hayat Ağacı ve Ejderler  
(XIII. yüzyıl sonu)



Res. 31 — Konya Mevlana Müzesi rahlesinde Çift  
Başlı Kartal ve Aslanlar (XIV. yüzyıl)



Res. 33 — Sivas Gökmedresede *Kartal ve Hoyat Ağacı* (1271)



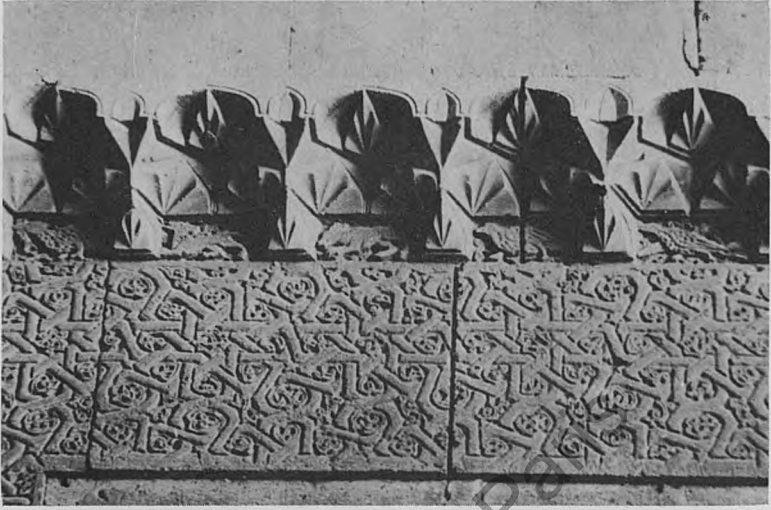
Res. 34 — Afyon, mezar taşında *Kartal - Tavşan Mücadelesi*  
(XIII. yüzyıl sonu)  
(Afyon Müzesi)



Res. 35 — Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisinde  
*Kartal - Tavşan Mücadelesi* (1236)  
(Konya Karatay Müzesi)



Res. 36 — Erzurum Emir Saltuk Kumbetinde *Kartal?*  
(XII. yüzyıl)



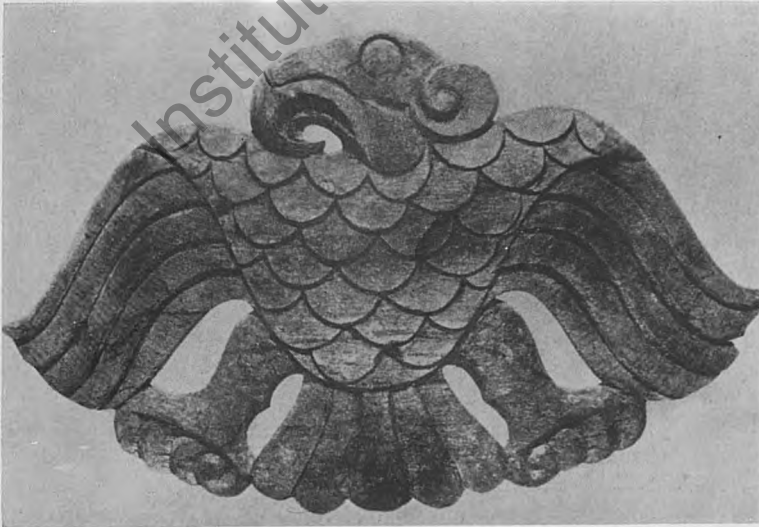
Res. 37 — Karatay handa *Takvim Hayvanları* (1240)



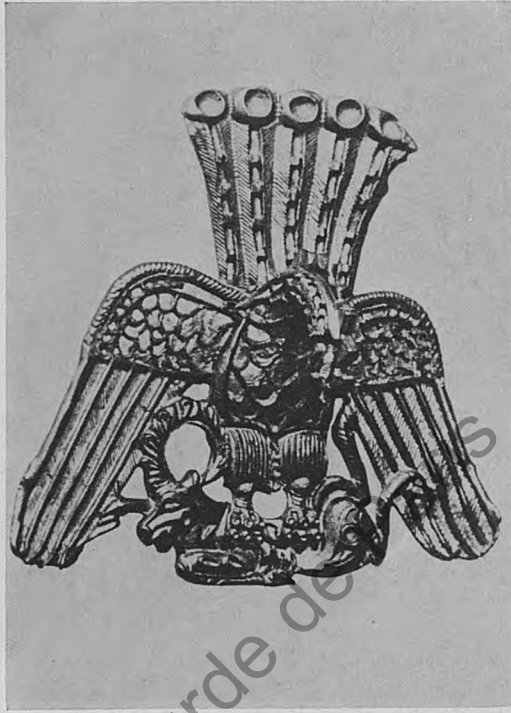
Res. 38 — Denizli Akhan'da  
*Takvim Hayvanı Kuş*  
(1253/54)



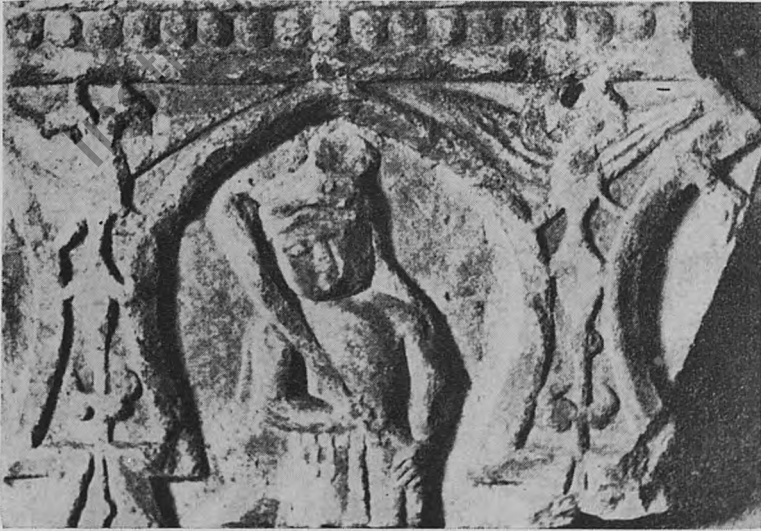
Res. 39 — Denizli Akhan'da  
*Takvim Hayvanı ve Kartal*  
(1253/54)



Res. 40 — II. Bashadar Kurganı'ndan, *Ahşap Kartal*  
(M. Ö. VI. - IV. yüzyıl)  
(Rudenko, S.J.)



Res. 41 — Sibiryâ'dan, (altın) İskit Kartal - Boy-  
nuzlu Hayvan Mücadelesi (Rice, T. T.)



Res. 42 — Gazne Sarayı mermer kabartmasında Muhafız ve  
Çift Kaşlı Kartallar (XII. yüzyıl)  
(Bombaci, A.)



Res. 43 — İran Selçuklularına ait metal kakma kutuda *Kanat Uçları Ejder Başlı Çift Başlı Kartal* (XIII. yüzyıl)  
(Poope, A. U.)



Res. 44 — Ani St. Grégoire Kilisesinde *Kartal ve Rozet* (1215)



Res. 45 — Ani St. Grégoire Kilisesinde *Çift Kuş* (1215)



Res. 46 — Artuklu aynasında 12 burç, 7 gezegen ve ortada güneş sembolü olarak *Kartal Tasviri* (XII. yüzyıl)  
(Kühnel. E.)

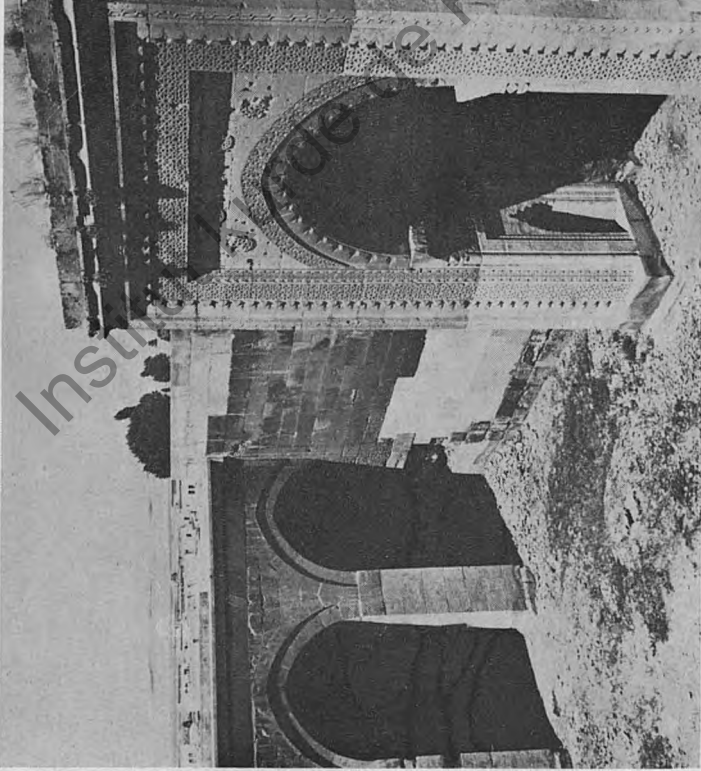




Res. 1 — Kayseri'de Huand Hatun Camii Portali.



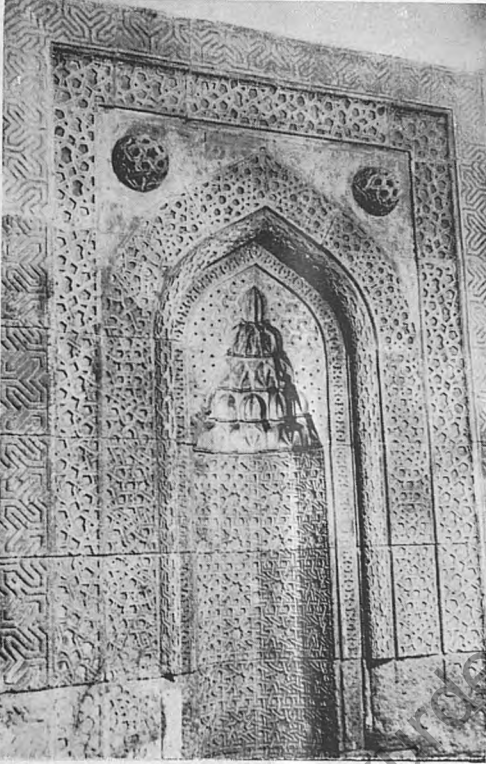
Res. 2 — Ağzıkara Han Dış Portalı detayı.



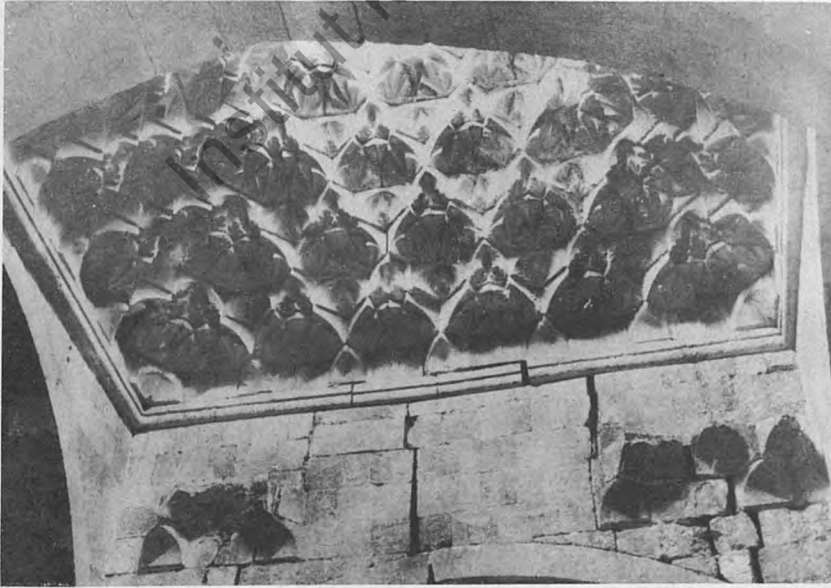
Res. 3 — Kayseri'de Karatay Kervansarayı.



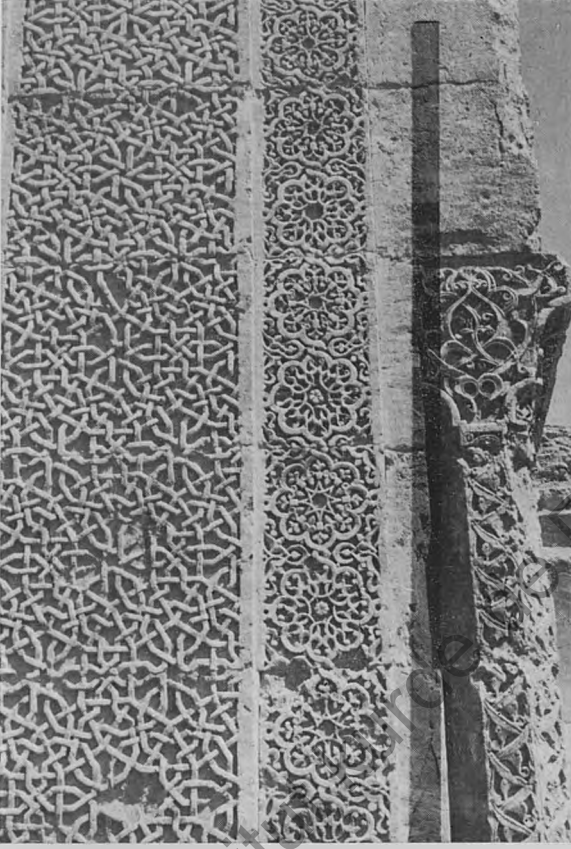
Res. 4 — Divriği Şifahanesi'nin iç görünüşü.



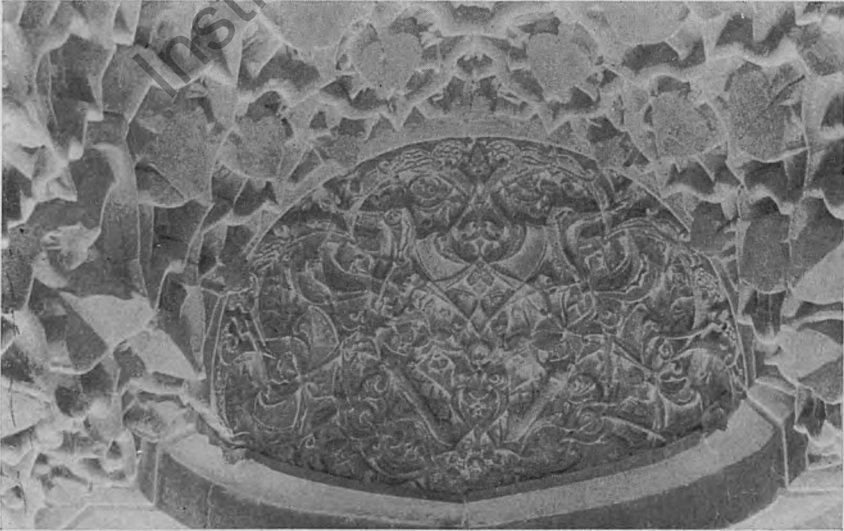
Res. 5 — Huand Hatun Türbesi  
Mihrabı.



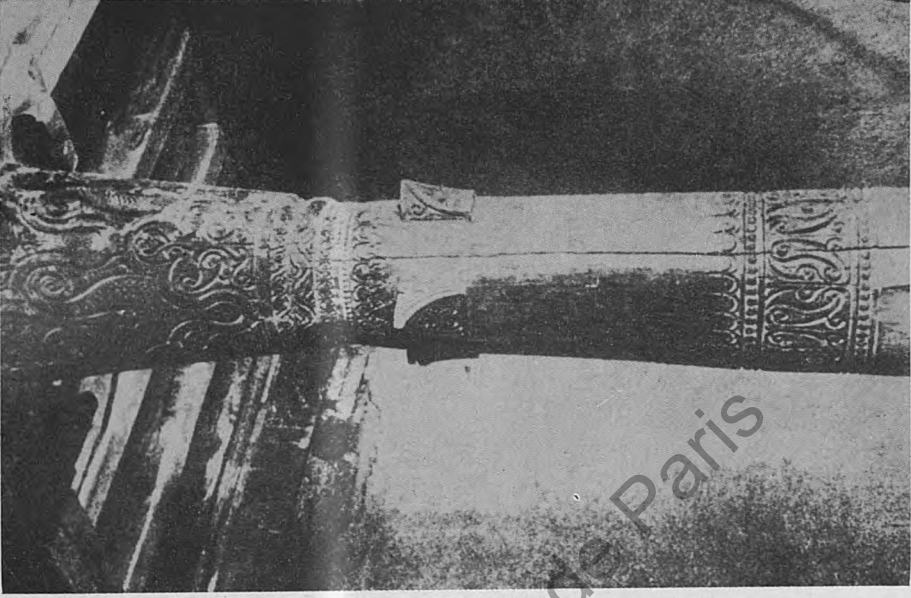
Res. 6 — Erzurum Ulu Camiinde mukarnaslı tonoz.



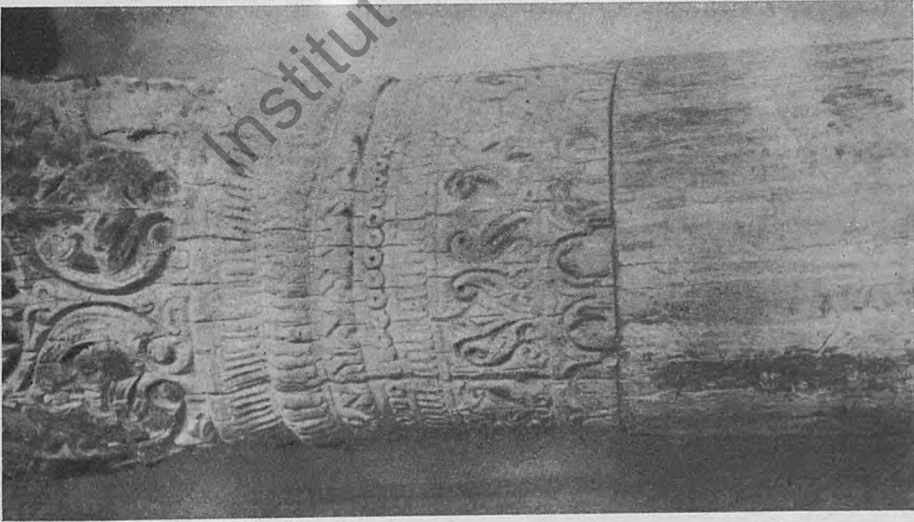
Res. 7 — Sivas'ta Keykavus  
Şifahanesi ana eyvan detayı.



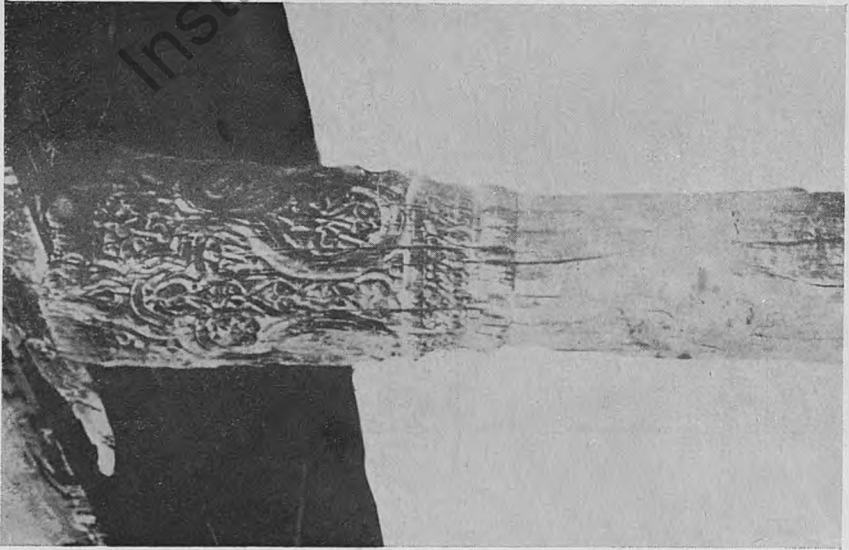
Res. 8 — Divriği'de Ulu Cami mihrabı.



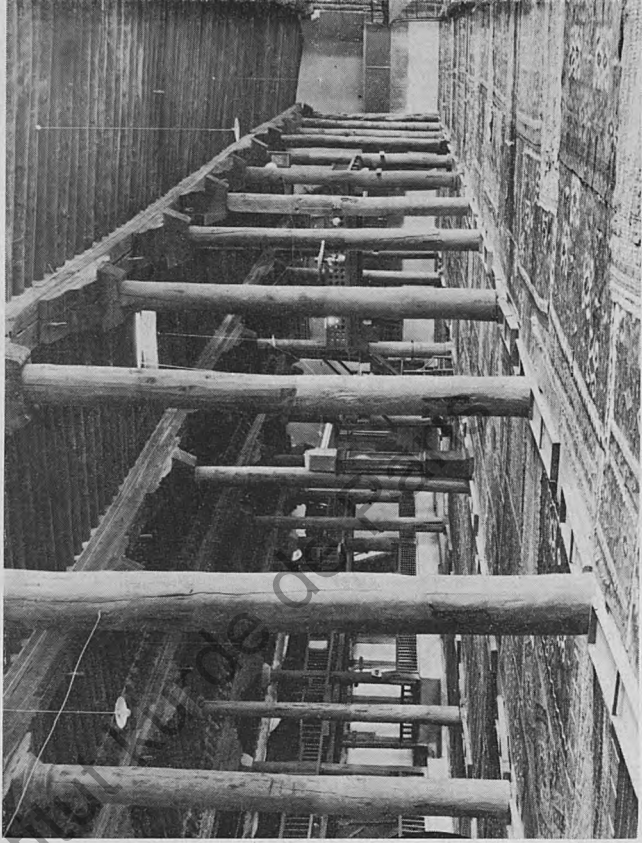
Res. 2 — Kurut' ta bulunan sütun (Deniké'den).



Res. 1 — Oburdan sütunu (Deniké'den).



Res. 3 — Hiyve Cuma Mescidindeki sütun  
(Deniké'den).



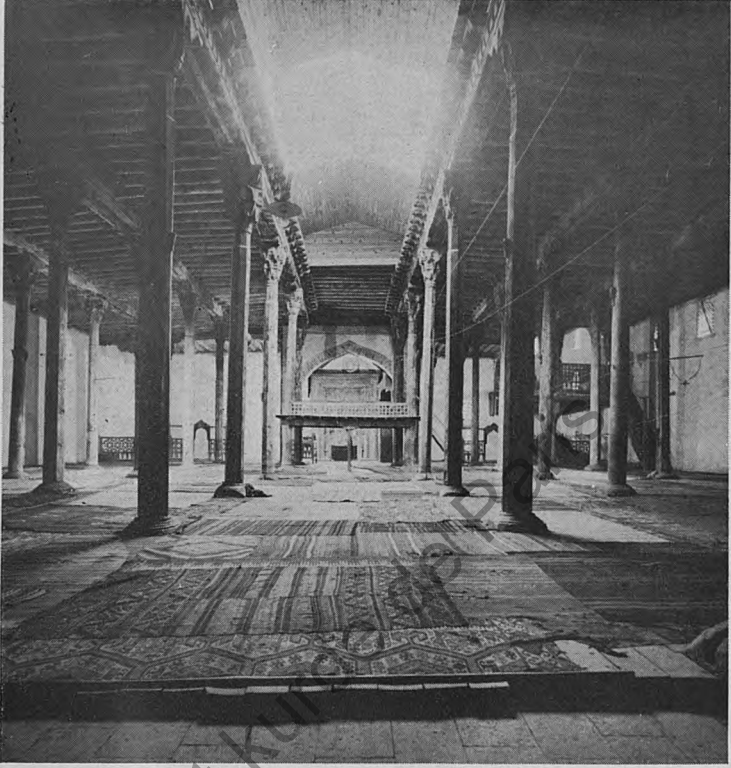
Res. 4 — Sivrihisar Ulucamii. İç görüntü



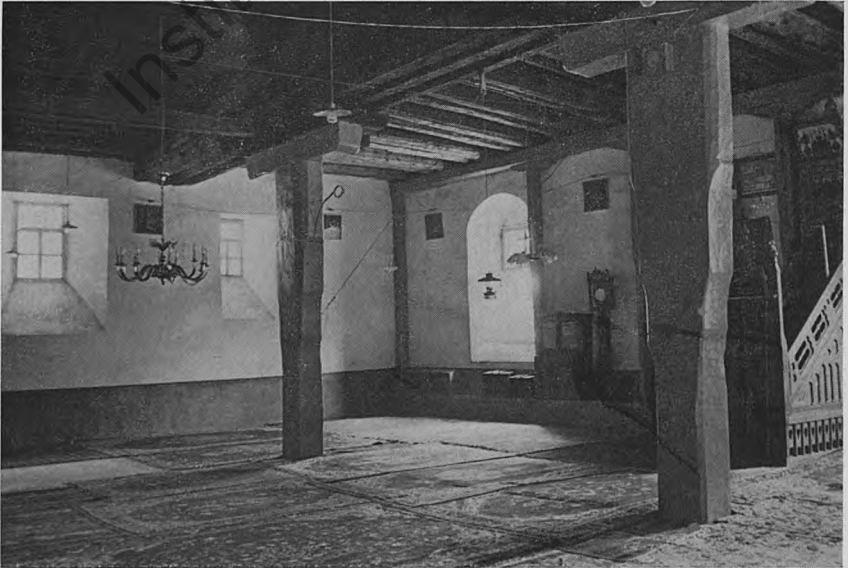
Res. 5 — Sivrihisar Uluca-  
miinde Bizans başlıklı ahşap  
sütun.



Res. 6 — Afyon Uluca-  
miinde stalaktit başlıklı  
ahşap sütun.



Res. 7 — Beyschir Eşrefoğlu Camii. İç görünüş.



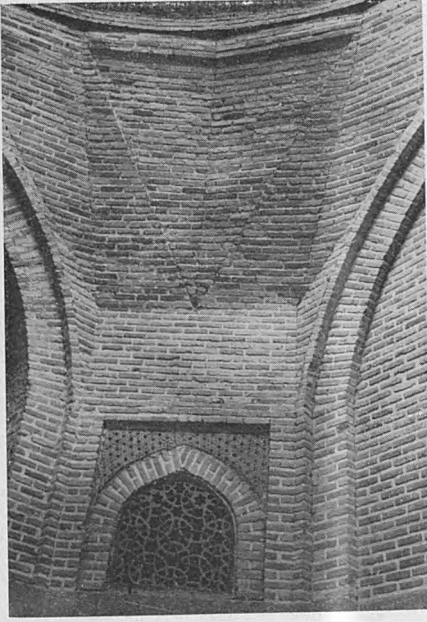
Res. 8 — İspir Çarşı Camii. İç görünüş.



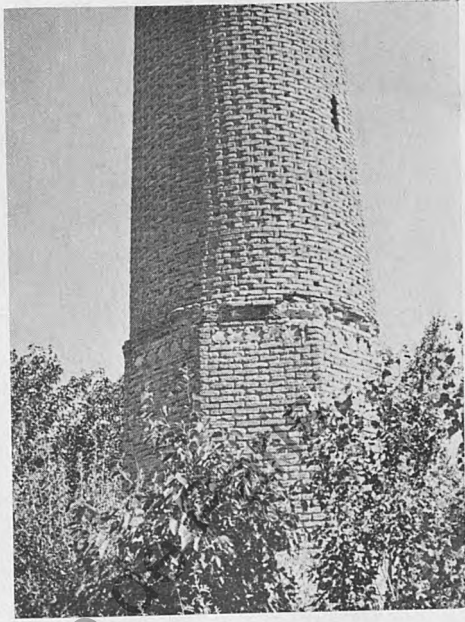


Res. 9 — Afyon Ulucamii. İç görünüs.

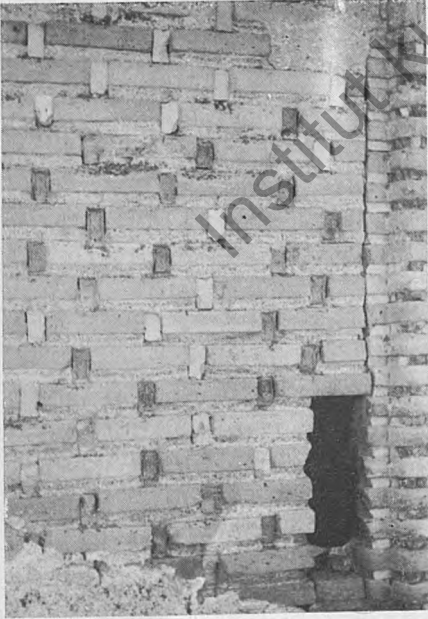
Institut kurde de Paris



Res. 1 — Konya, Sahip Ata Hanıkâhı.



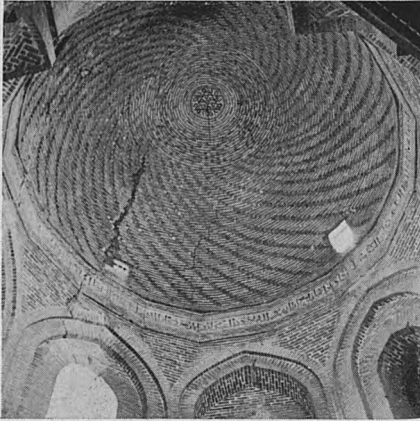
Res. 2 — Malatya, İsimsiz Minare.



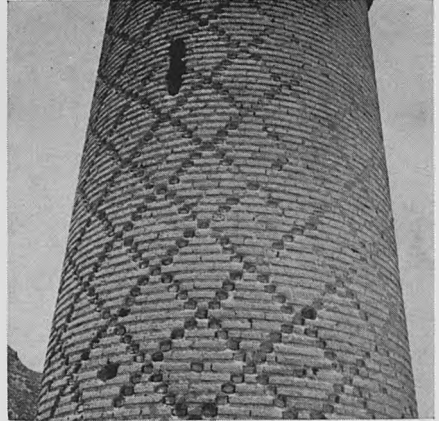
Res. 3 — Erzurum, Çifte Minareli Medresesi, minare. kaide.



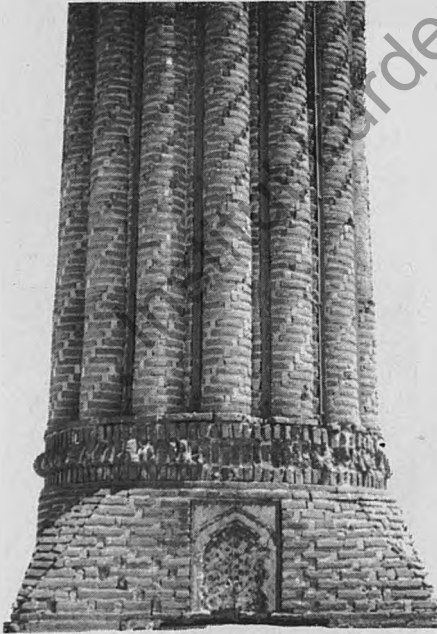
Res. 4 — Tokat, Gök Medrese, üst kat revak.



Res. 5 — Malatya, Ulu Camii, kubbe.  
(O.D.T.Ü., Mim. Fak. Arşivi, Neg.  
No. 2636).



Res. 6 — Akşehir, Taş Medrese,  
minare.



Res. 7 — Erzurum, Çifte Minareli  
Medrese, kuzey doğu minare.



Res. 8 — Erzurum, Çifte Minareli  
Medrese, kuzey batı minare.



Res. 9 — Beyşehir, Eşrefoğlu Camii, kubbe ve pandantif.



Res. 10 — Konya, Şahîp Ata Camii, minare.



Res. 11 — Sivas, Gök Medrese, minare.



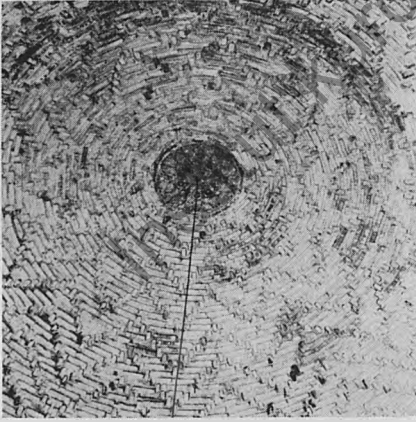
Res. 12 — Kayseri-Pınarbaşı, Melik Gazi Türbesi (Özgüç-Akok).



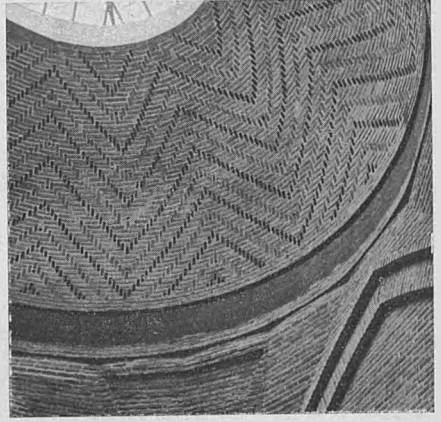
Res. 13 — Konya, Kılıç Arslan Kışkık.



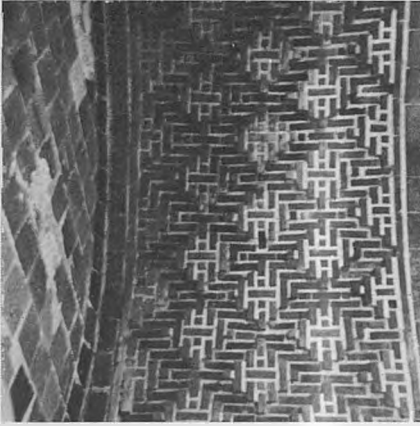
Res. 14 — Akschir, Ulu Camii, minare.



Res. 15 — Konya, Sahip Ata (Tahir ile Zühre) Mescidi, kubbe.



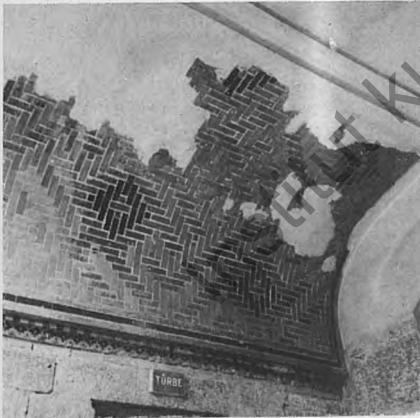
Res. 16 — Konya, Sahip Ata Hanikâhı.



Res. 17 — Amasya, Gök Medrese Camii, türbe mescidi, kemer.



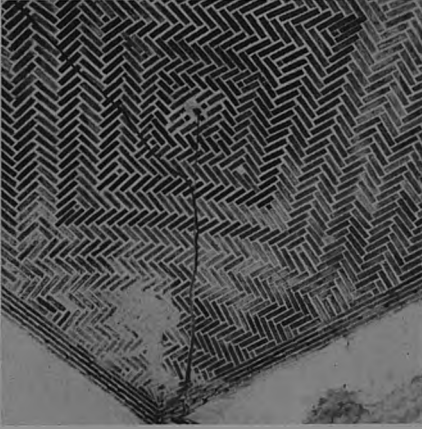
Res. 18 — Akşehir, Güdük Minare Mescidi, minare kaide.



Res. 19 — Konya, Sırçalı Medrese, giriş eyvanı.



Res. 20 — Konya, İnce Minareli Medrese, kubbe.



Res. 21 — Konya, Sırçalı Medrese, türbe tonozu.



Res. 22 — Atyon, Boyalıköy Medresesi, pencere alınlığı.  
(O.D.T.Ü. Mim. Fak. Arşivi, Neg. No. 10).



Res. 23 — Erzincan-Kemah, Mengücek Gazi Türbesi.  
(T. Özgüç).

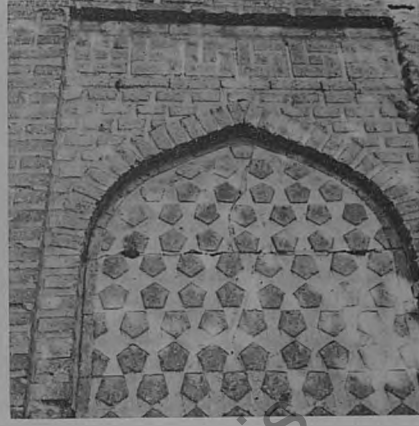


Res. 24 — Nikser, Kırkkızlar türbesi, güney batı ceplie, alınlık.





Res. 25 — Nıksar, Kırkkızlar Türbesi, Kuzey batı cephe, alınlık.



Res. 26 — Nıksar, Kırkkızlar türbesi, güney doğu cephe, alınlık.



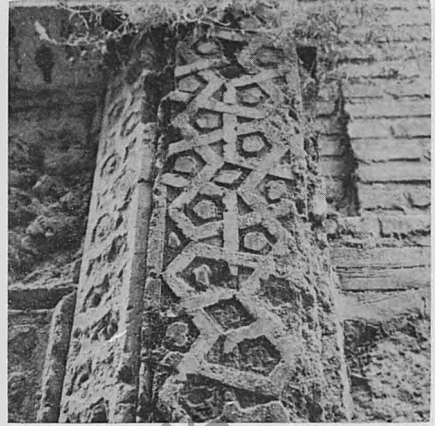
Res. 27 — Tokat, Ebul Kasım Türbesi, soldaki pencere.



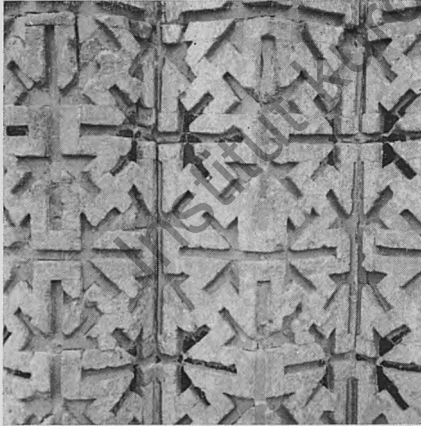
Res. 28 — Amasya, Gök Medrese, Camii, türbe tamburu, sağır niş.



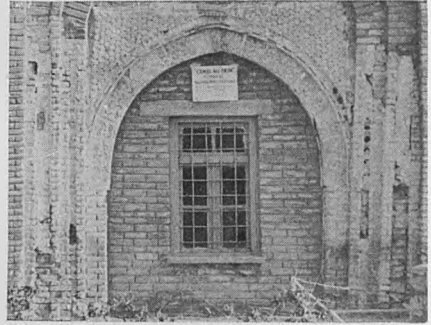
Res. 29 — Amasya, Gök Medrese,  
× Camii, türbe.



Res. 30 — Konya, Sahip Ata (Tahir  
ile Zühre Mescidi) giriş, kenar  
× bordürü.



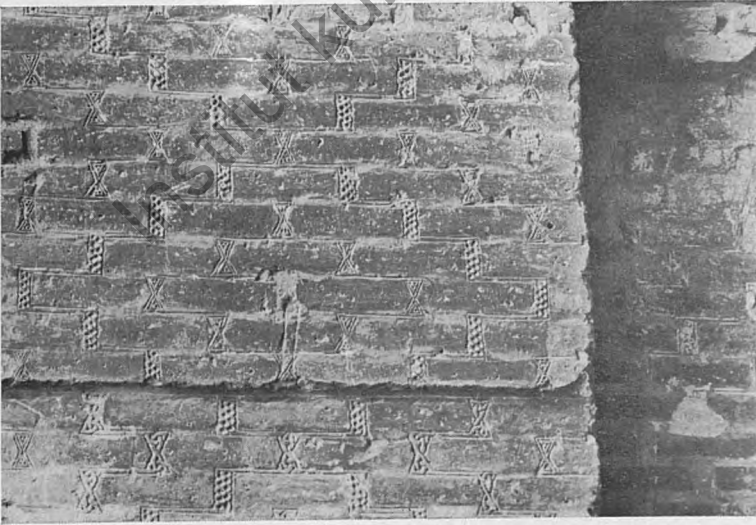
Res. 31 — Konya, Sahip Ata Camii,  
minare gövde.



Res. 32 — Konya, Cemal Ali Dede  
Türbesi, cephe.

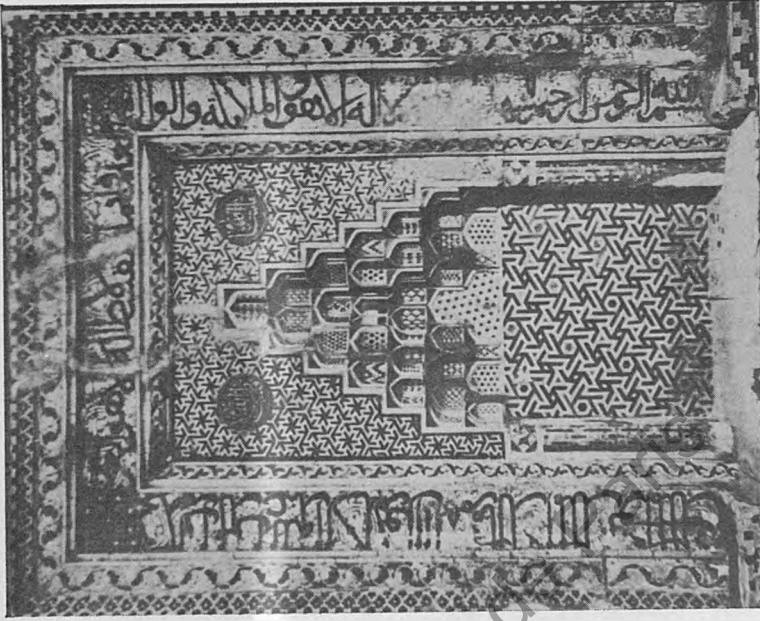


Res. 33 — Akşehir, Küçük Ayasofya Mescidi, kubbe kasnağı.

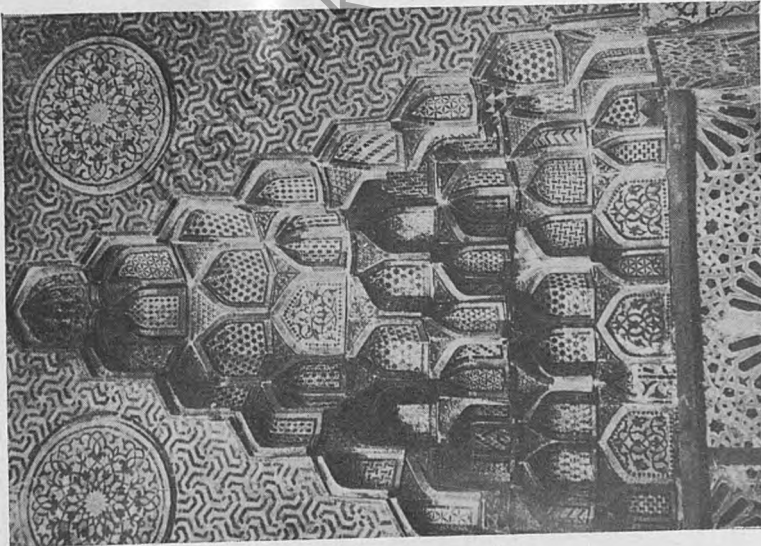


Res. 34 — Sivas, Keykâvus Darüşşifası, eyvan duvarı. (A. Tükel).

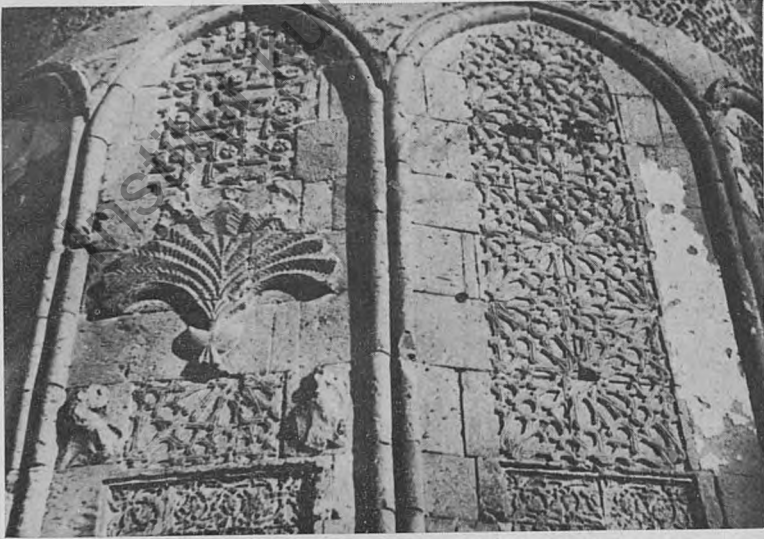
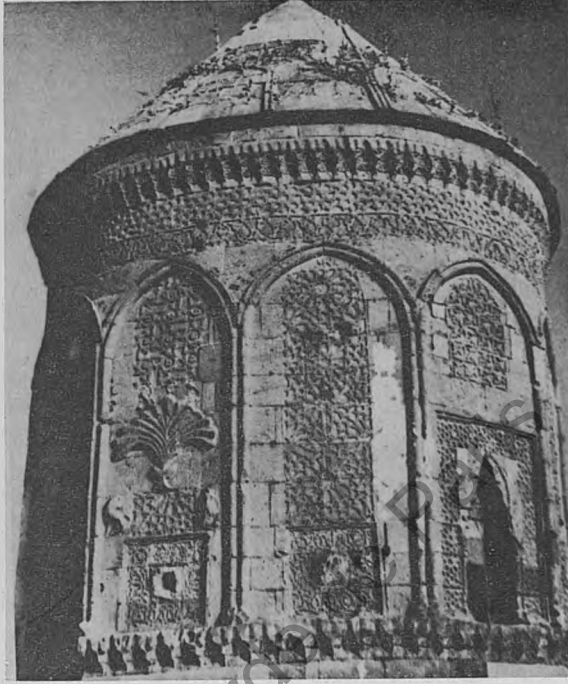
Institut kurde de Paris



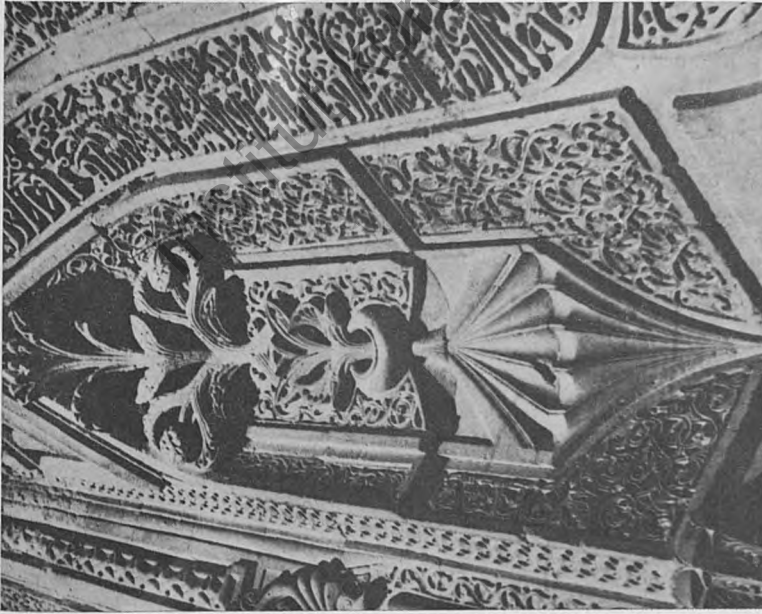
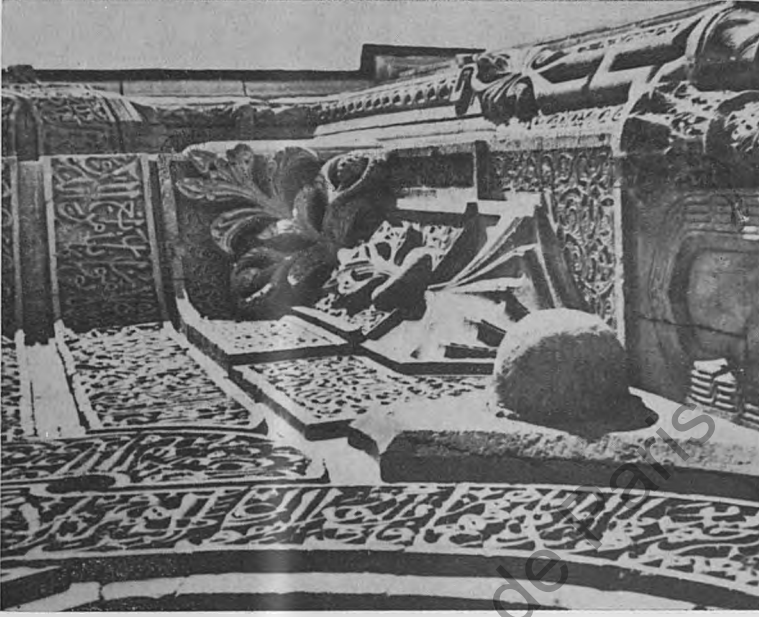
Res. 2 — Konya - Beyhekim Camii Mihrabı



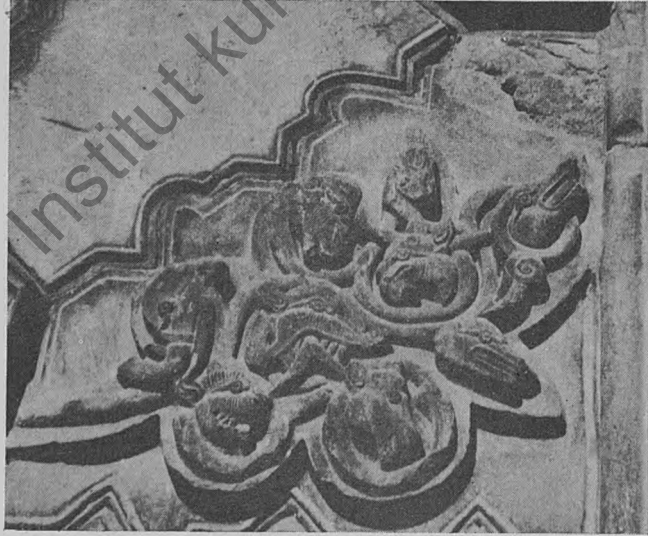
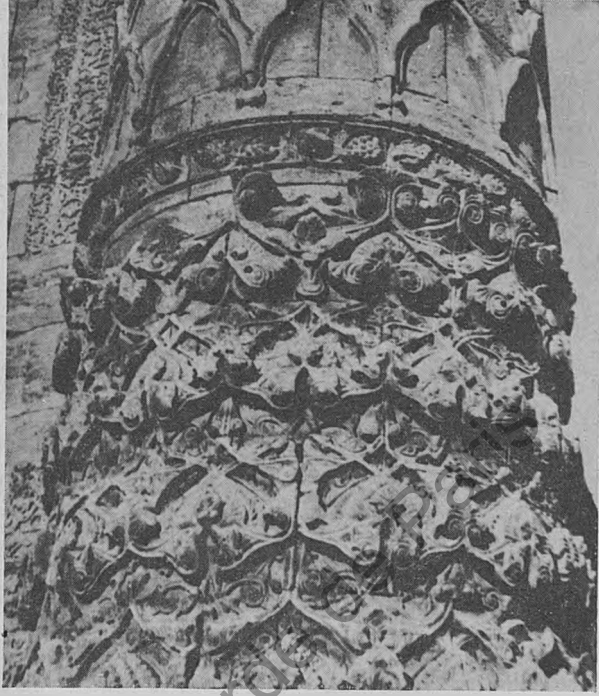
Res. 1 — Konya - Beyşehir Eşrefoğlu Camii  
Mihrabı.



Res. 3, 4 — Kayseri'de Döner kümbet denilen  
Şahcihan Hatun Türbesi dış görünüşleri.

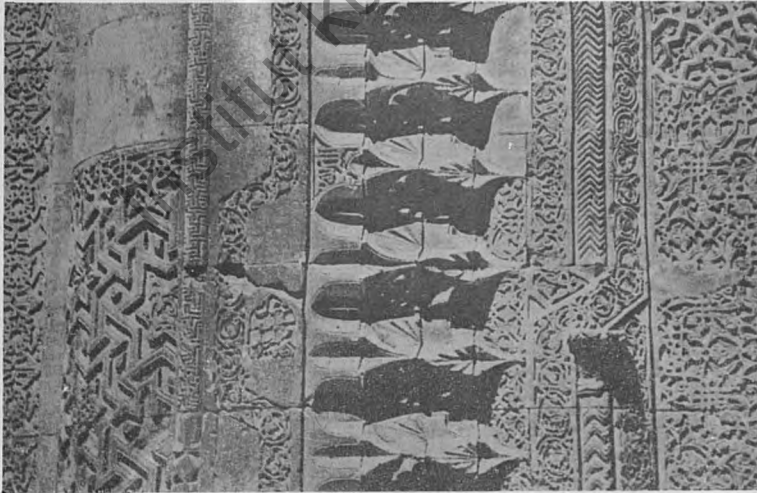
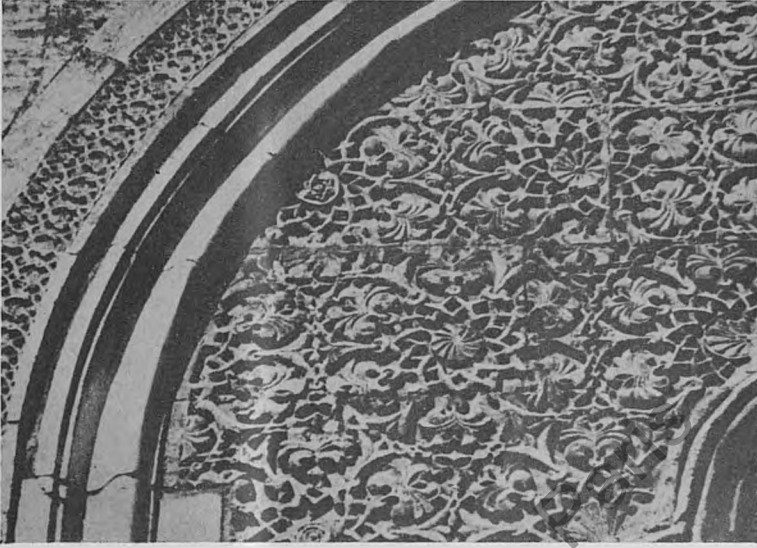


Rcs. 5, 6 — Konya - İnce Minareli Medrese Tak-kapısının  
Taş üzerine oyma kabartma süsleri.

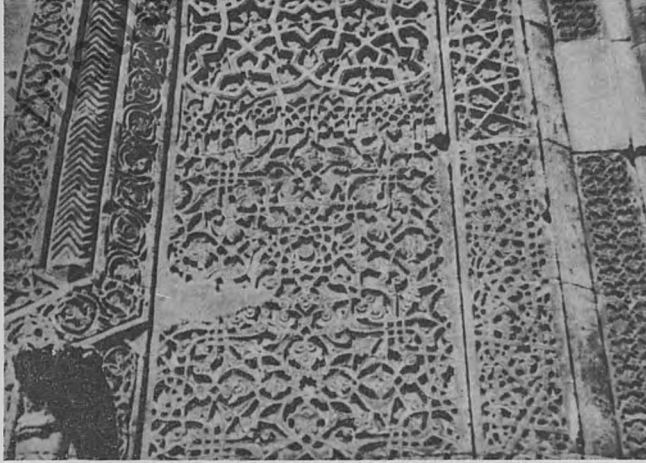
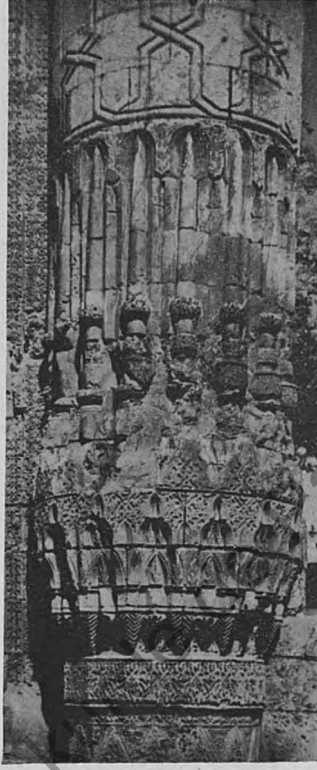


Res. 7, 8 — Sivas - Gökmedrese binası  
dış yüzü, taş üzeri süsleri.





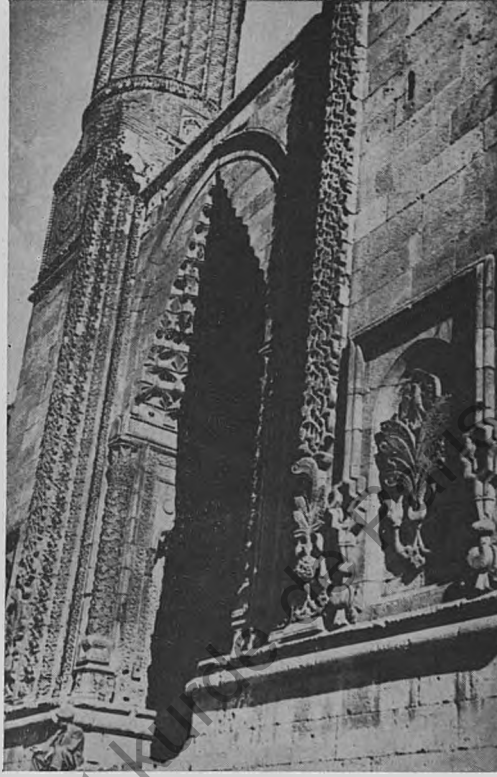
Res. 9, 10 — Sivas - Çifte minareli Medrese  
cümle kapısının taş üzerine yapılmış süsleri.



Res. 11, 12 — Sivas - Çifte Minareli Medresenin  
dış yüzlemide taş üzerine yapılmış süsleri.

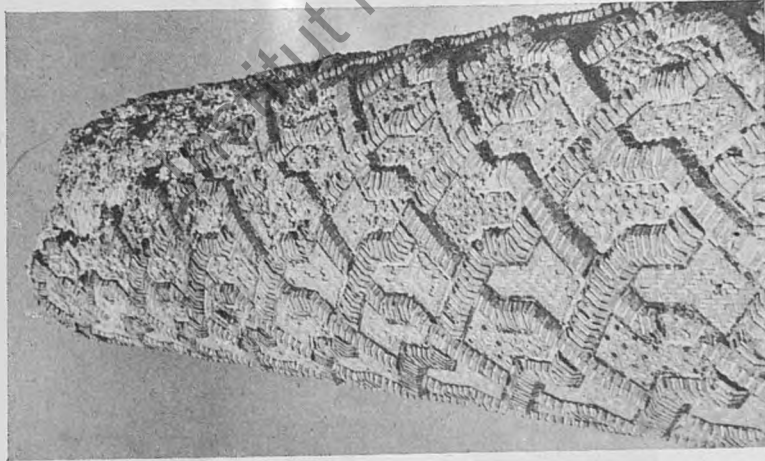


Res. 13, 14 — Erzurum Çifte Minareli  
(Hatuniye) Medresesi dış yüzleri  
süslerinden.

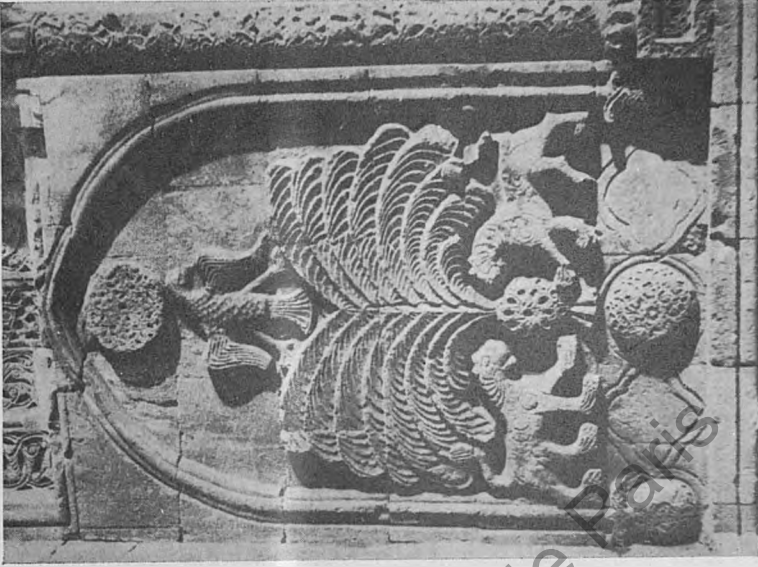


Res. 15 — Erzurum Çifte Minareli  
(Hatuniye) medresesi dış yüzü süsleri.

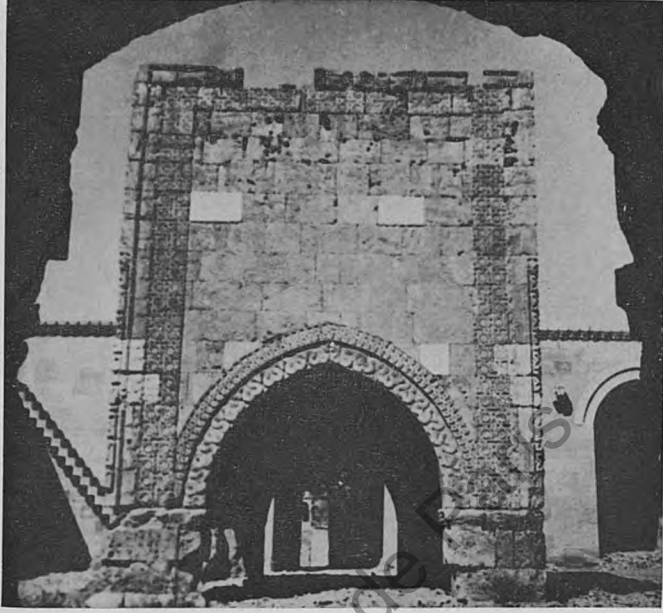
Institut



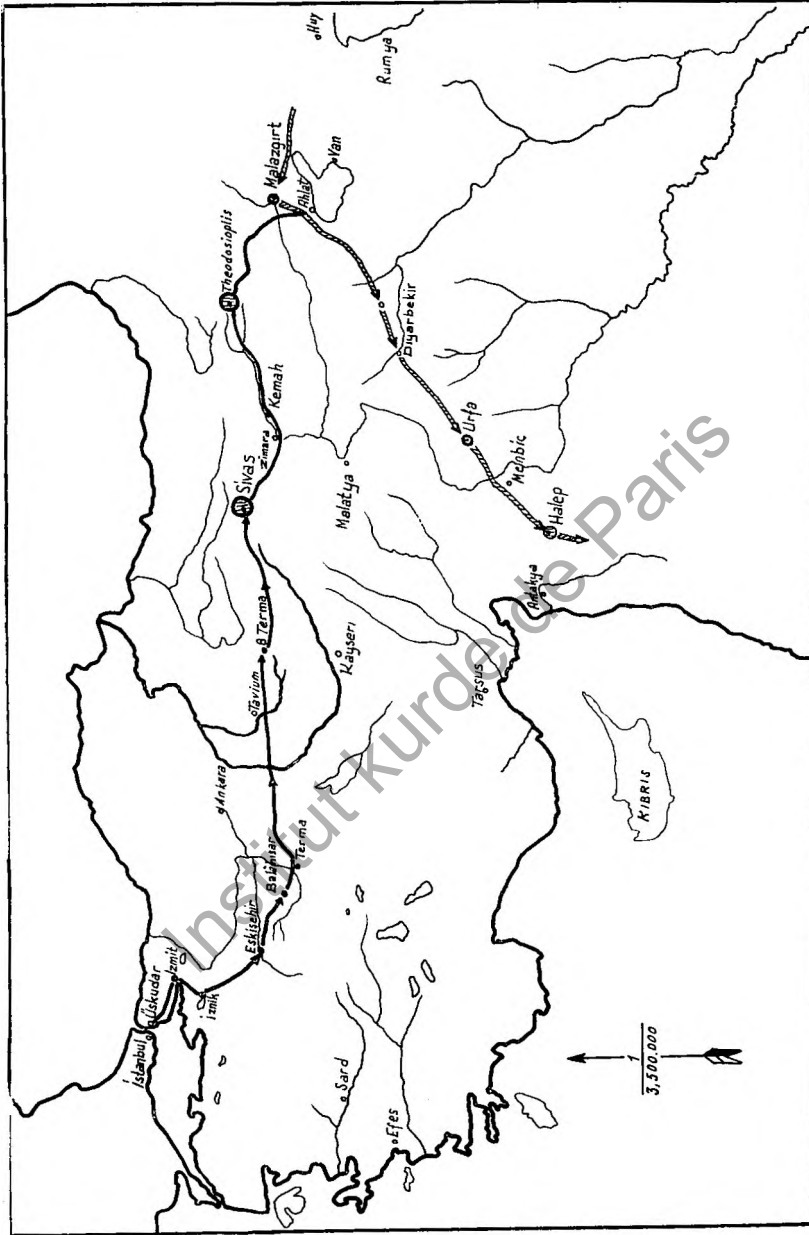
Res. 16 — Erzurum Yakutiymedresesi  
minaresi.



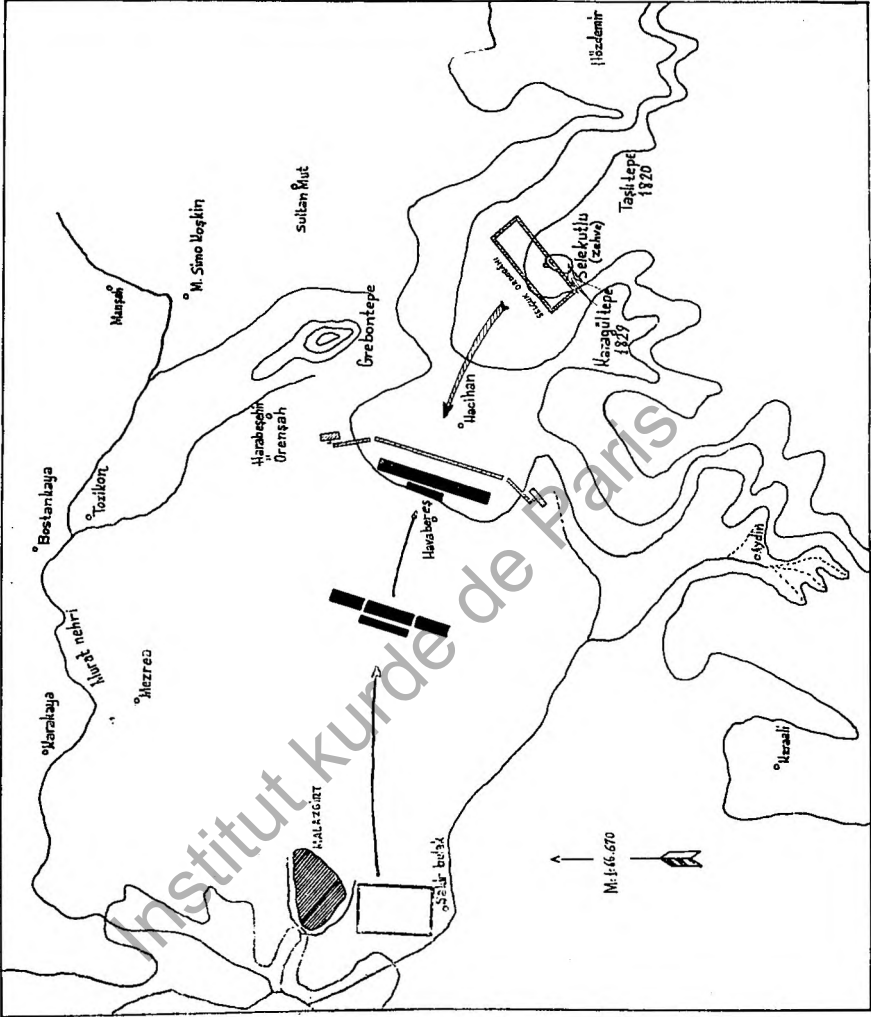
Res. 17 — Erzurum Yakutiye Medresesi Pastalı  
yan yüzü süsleri



Res. 18, 19 — Kayseri - Tuzhisarı Kervansarayı  
Köşk Mescit kısmının taş üzeri süsleri.

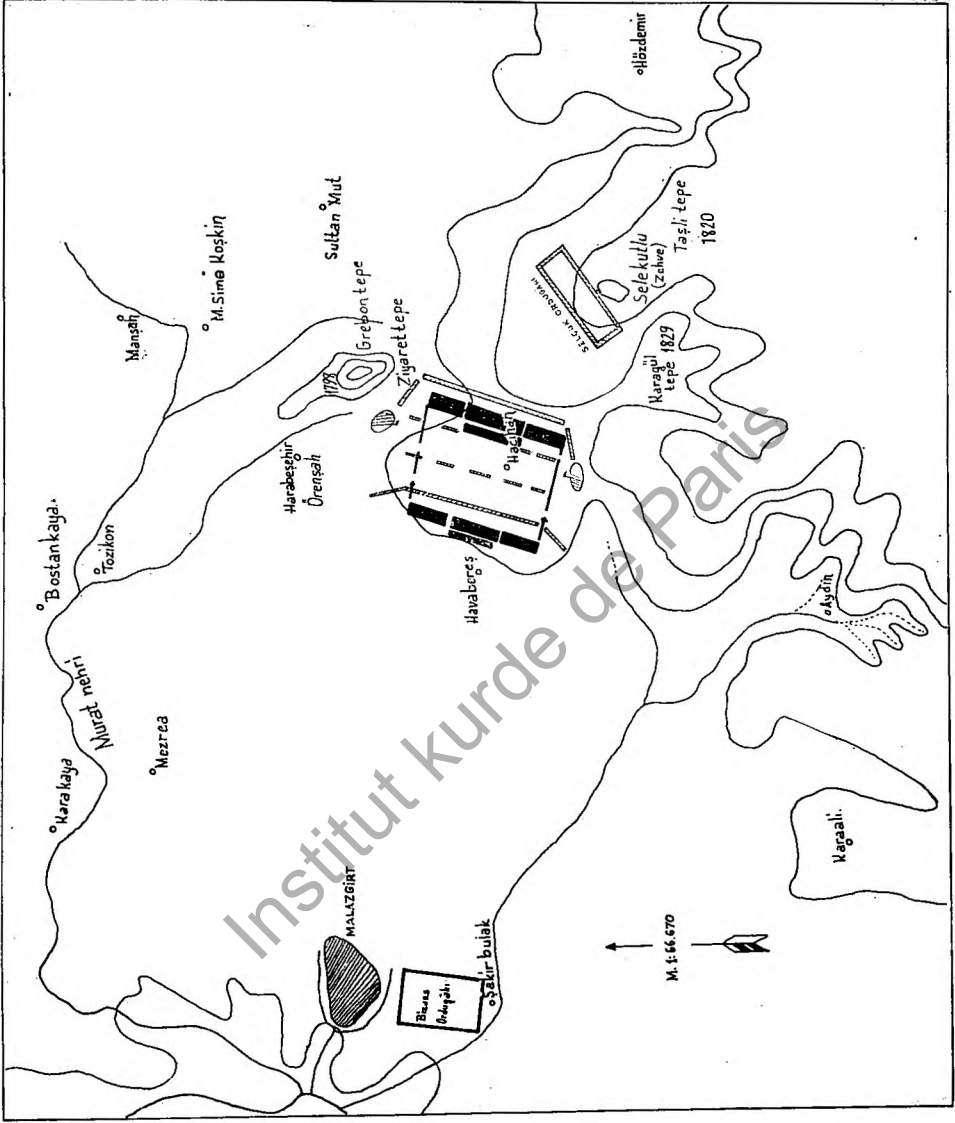


Bizans ve Türk ordularının 1071 yılındaki hareketi

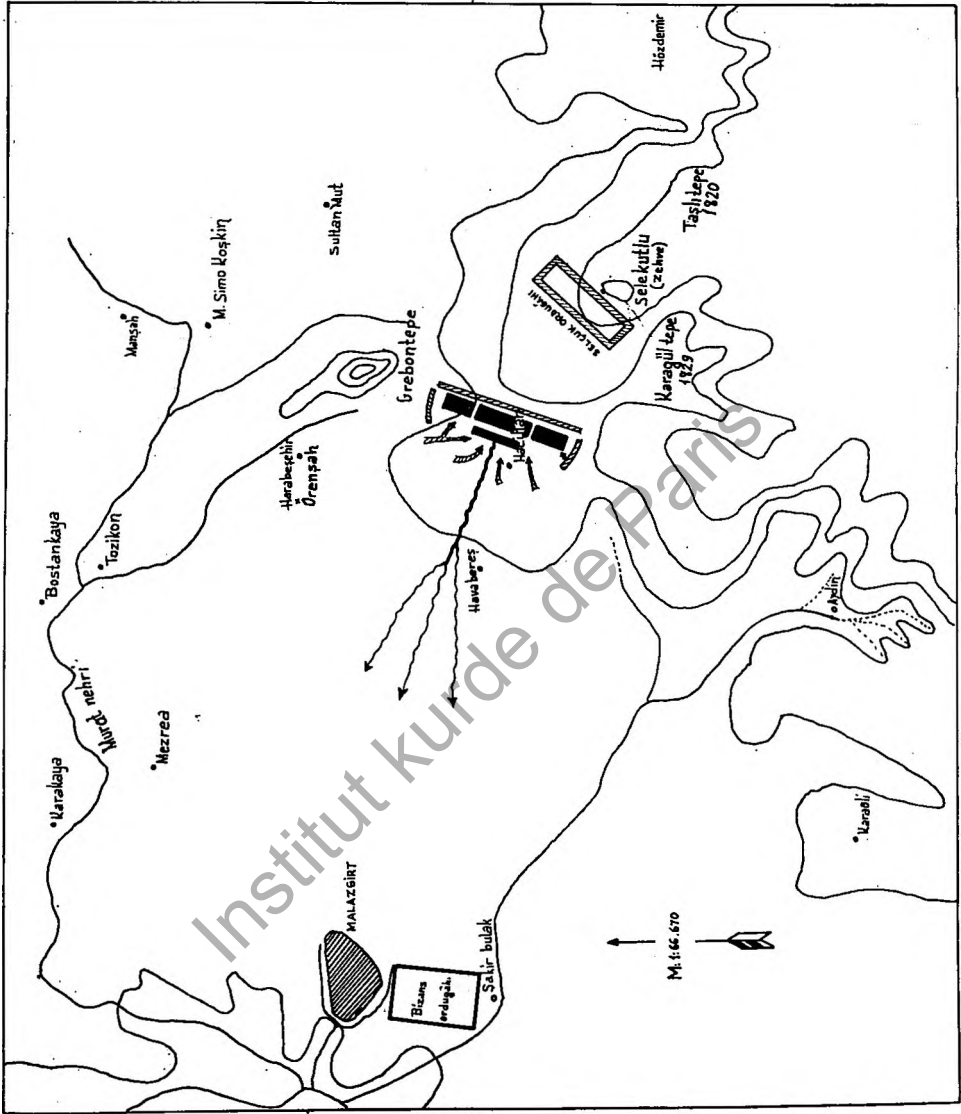


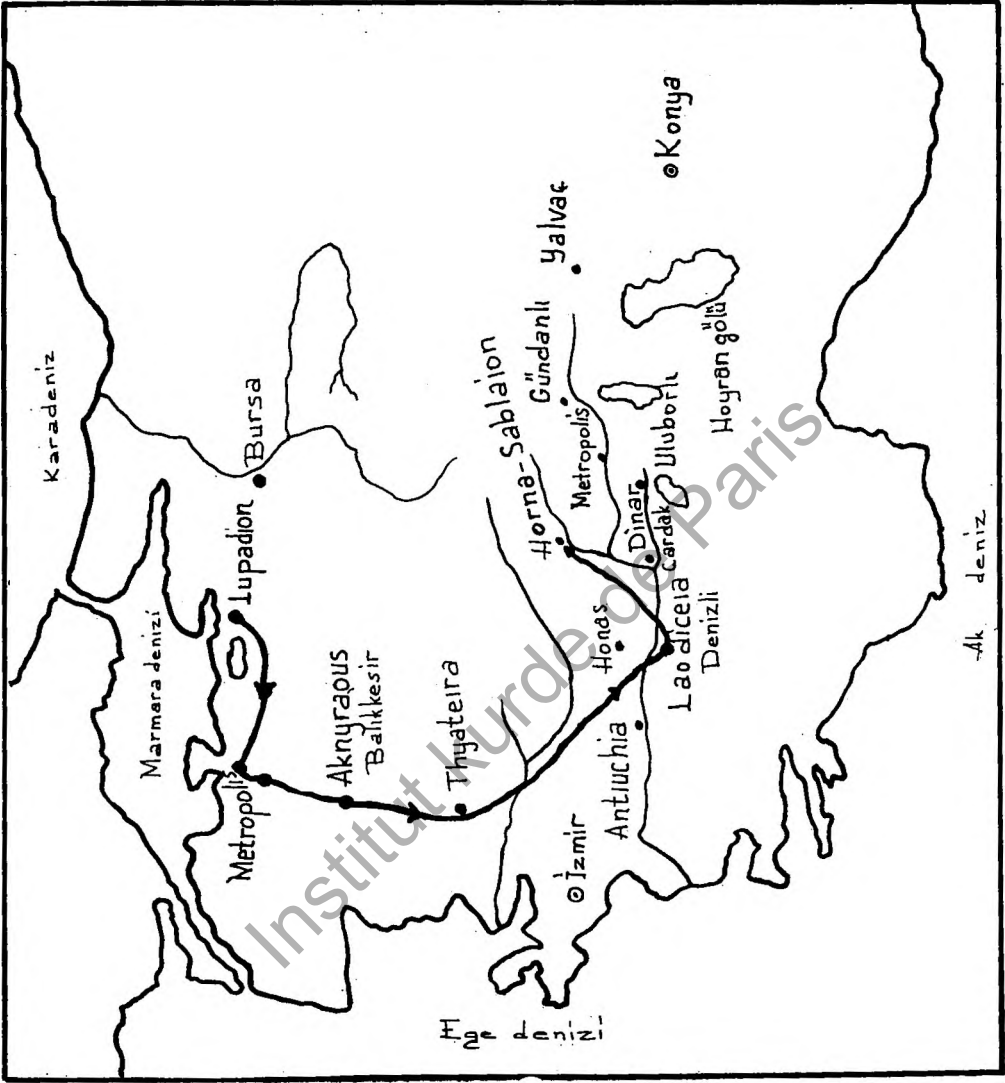
Malazgirt Meydan Muharebesi - 1 devre





Malazgirt Meydan Muharebesi - 2. devre





1176 senesi Bizans ordusunun Düzbel (Myriocephalon) e dogru takip ettigi yol.



Düzbel - Myriocephallon meşdan muharebesi sahası



1



2



3



4



5



6



7



8



9



10







21



22



23



24



25



26









35



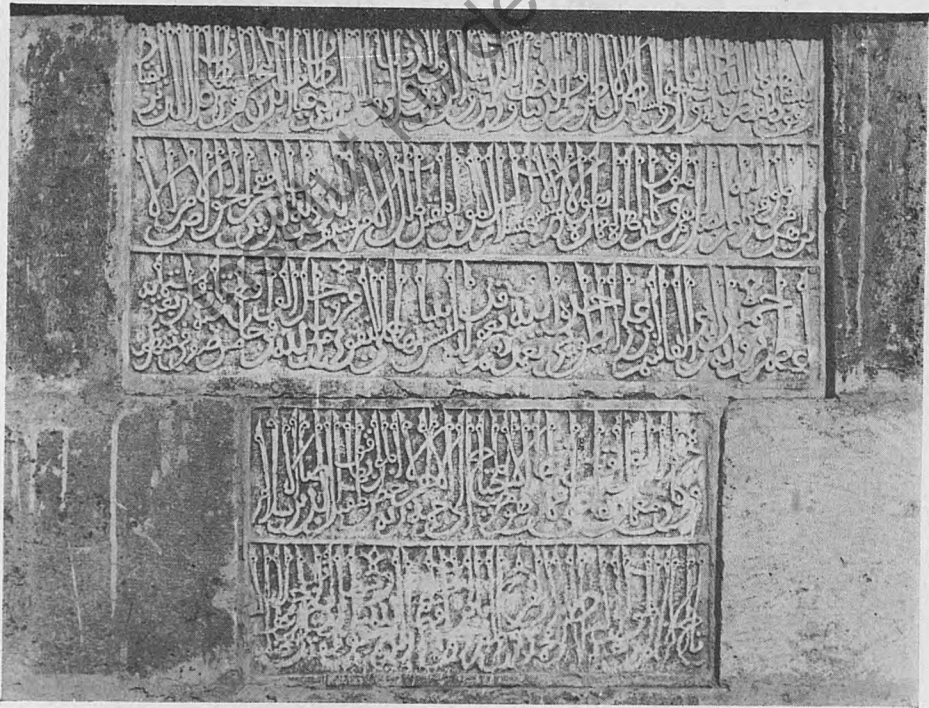
36



37



38



Res. 1 – Tokat kuzeyinde, Yeşil Irmak üzerindeki köprü kitabesi



1



2



3



14

Institut kurde de Paris

1911

Institut kurde de Paris

INSTITUT KURDE DE PARIS  
ENTRÉE N° 1276

INSTITUT KURDE DE PARIS  
ENTRÉE N°

Imam.

M A

Institut kurde de Paris

Fiat: 60 TL.